

ઈવાન તુર્ગેનેવ

કુર્લીન ઘરાનું

ઈવાન તુર્ગેનેવ • કુર્લીન ઘરાનું

રશિયનનાં કેટલાંક સાપુતો એવાં છે જેમને સામાન્ય જનતાની સ્મરણ શક્તિએ અમરત્વ પ્રદાન કર્યું છે. લેખક ઈવાન તુર્ગેનેવ (૧૮૧૮-૧૮૮૩) પોતાના પછી આવનારી પેઢીઓનાં પ્રેમ અને સન્માનનાં એવા જ થૂંટેલા પાત્ર બની ગયા.

વિશ્વ સાહિત્યની પેલી અમર કૃતિઓ જેની સામે દેશ અને કાળ પાણી નિસહાય થઈ જાય છે, પેલી કૃતિઓ જે બધાં જ અંતરોને, રાજ્યોની સીમાઓને, રાષ્ટ્રીય ભેદોને અને બાબાની દીવાલોને પાર કરી જાય છે તે અમર કૃતિઓ બની જાય છે. તુર્ગેનેવનાં પુસ્તકો આ જ શ્રેણીમાં આવે છે. તેમાં ઉલ્લેખનીય છે: 'શિકારીનાં રેખાચિત્રો,' 'તેમની તપલકથાઓ 'રુદિન', 'કુર્લીન ઘરાનું', 'પૂર્વવેળા', 'પિતાઓ અને સંતાનો', તેમના અનેક નાટકો, લઘુત્તરકથાઓ, બાબણા અને નિબંધો, 'ગદ્ય કાવ્ય'. આ કૃતિઓને વિશ્વવ્યાપી ખ્યાલિ એટલા માટે મળી કે તેમણે કરોડો વાચકોનાં હૃદયમાં જોવામાં આવતી ચિંતાઓને પ્રતિબિંબિત કરી, પછી તેઓ ભલેને દુનિયાનાં કોઈપણ ખૂણામાં રહેતા હોય કે પછી તે કૃતિઓ ભલેને જે કોઈ પણ ભાષામાં પ્રગટિત કરવામાં આવી હોય.

ઈવાન તુર્ગેનેવ
કુલૌન ઘરાનું

નવલકથા

'સાહ્ય' પ્રકાશન
મોસ્કો

અનુવાદ — શ્રુતિ મહેતા
સંભવટ — નદેજ્ઞા કીલોવા

И. С. ТУРГЕНЕВ
Дворянское гнездо
Роман
на языке гуджарати
IVAN TURGENEV
A Nest of the Gentry
in Gujarati

© ગુજરાતી અનુવાદ, 'અદ્વૈતા' પ્રકાશન, ૧૯૮૦

ISBN 5-05-002926-0

સોવિયેત સંઘમાં મુદ્રિત

પ્રસ્તાવના

ઈવાન સેવેરેવિચ તુર્ગેનેવ (૧૮૧૮-૧૮૮૩)ના સર્જનાત્મક કાર્યને ખી સાહિત્યનું એક શિખર માનવામાં આવે છે. આ મહાન સાહિત્યકારના ગદ્યની પોતાની આગવી વિશિષ્ટતા છે અશ્વર્યજનક ગૌતમયતા અને ઊંડી સર્વભેદી કાવ્યાત્મકતા. તે એક એવા ગંભીર માનવપ્રેમી હતા જેઓ ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક અને તીવ્રતાપૂર્વક જીવનમાં, જનસાધારણમાં અને ઐતિહાસિક પ્રજાતિમાં વિશ્વાસ રાખતા હતા. તુર્ગેનેવનો જીવનકાળ રૂસી અને વિશ્વ ઇતિહાસનો એક અત્યંત તનાવપૂર્ણ કાળ હતો અને તે કેટલાંક દશકો સુધી પોતાના યુગનાં સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક આંદોલનોની વચ્ચે રહ્યા. પોતાની જાનનાં આગળનાં રૂપમાં તેમણે રૂસી જીવનની સૌથી મહત્ત્વની અને મૂળભૂત તમત્તાઓ તરફ પોતાની પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરી, સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષમાં બાજ લીધો અને આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતા અને પ્રજાતિને માટે સમગ્ર ત્રાંશિય ચળવળ તેમનામાં સાકાર થઈ ગઈ. તેમણે પોતાના જીવનકાળમાં જ વિશ્વવ્યાપી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. ઘણાં દશામાં તેમની રચનાઓ વાંચવામાં અને વખાણવામાં આવતી હતી અને લોકો તેમને ચાહતા હતા. લોકો કહેતાં હતાં કે તુર્ગેનેવ જ પતા જેમણે રૂસી સાહિત્યને આખી દુનિયાનાં વાચકોમાં લોકપ્રિય બનાવ્યું હતું. તેમણે રૂસી અને વિશ્વ સાહિત્યના વિકાસ પર બહુ મોટો પ્રભાવ પાડ્યો.

તુર્ગેનેવે છ નવલકથા, કેટલીય લઘુ નવલકથાઓ, ઘણી વાર્તાઓ અને રચનાઓ લખ્યાં.

'કુલીન ઘરાનું' તેમની બીજી નવલકથા છે. આ નવલકથા ૧૮૫૮માં માત્ર છ મહિના દરમિયાન લખવામાં આવી હતી. આ રચનાનો મુખ્ય આધાર છે લીઝા કીલીનિના અને ફ્રોદોર લાઝેન્સ્કીની પ્રેમકથા. લાઝેન્સ્કી એક પરણેલો માણસ છે અને જોકે તેની પત્ની તેના માટે એક અપરિચિત છે તથા વાસ્તવમાં તેઓ એક

બીજાંથી છૂટાં પડી ગયાં છે તેમ છતાં પણ તેઓ ઔપચારિક બંધનોમાં હજી સુધી બંધાયેલાં છે તે લીઝ અને લાઝેલ્કીની ઊંડી ભાવનાઓ પર પોતાની કાળી છાયા પાડી રહ્યાં છે. તેઓ બંને એકબીજાનાં પ્રેમમાં તો પડી ગયાં છે પણ તેઓ એ વાતને પોતાની જાતે સ્વીકાર કરવાથી બીજાં છે. લાઝેલ્કીની પત્નીનાં મૃત્યુના સમાચાર આવે છે અને પ્રેમીઓને સુખદ આશા બંધાય છે કે તેમનું ભાગ્ય કદાચ ચમકી ઊઠે. પણ આ બબર ખોટી નીકળે છે, આશાની જગ્યા નિરાશા લઈ લે છે. અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ હોવાને કારણે લીઝ આ આઘાતની વ્યાખ્યા દેડનાં રૂપમાં કરે છે અને સંન્યાસ લઈ લે છે. લાઝેલ્કીનું જીવન પણ હિન્નબિન્ન થઈ જાય છે. આ જ નવલકથાનો વિષયવસ્તુ છે—મુખ્યત્વે રીતે આ પવિત્ર ધનિષ્ઠ પ્રેમની વાર્તા છે પણ તુર્ગેનેવ જેવા મહાન લેખક નવલકથા લખતી વખતે પોતાની જાતને અહીં સુધી જ મર્યાદિત રાખી શકતા નહોતા. વાસ્તવમાં ‘કુલીન ઘરાનું’ તે સમયનાં જીવન સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલું છે. આ નવલકથામાં તુર્ગેનેવે પોતાનાં યુગની સૌથી મૂળભૂત ધારાની સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ સમય, જેમાંથી રૂસને પસાર થવું પડ્યું, તે કોઈ નજીવો કાળ નહોતો. દેશ તે જ સમયે ત્રીસ વર્ષનાં સાર્વજનિક ગતિરોધથી મુક્ત થયો હતો જેનો તે નિરંકુશ સમ્રાટ નિકોલાઈ પહેલાના શાસન કાળમાં શિકાર રહ્યો હતો, જેને જનતાએ “દડાવાળા”નું નામ આપ્યું હતું. દરેકે દરેક વ્યક્તિ સુધારાઓની, અને સૌથી પહેલાં અને સૌથી તીવ્રતાપૂર્વક ભૂ-દાસત્વનાં ઉન્મૂલનની આશા લગાવીને બેઠી હતી—રશિયાનાં કરોડો ખેડૂતોનાં દાસત્વનાં ઉન્મૂલનની. તુર્ગેનેવ રશિયાની એક સૌથી ધનવાન જમીનદાર મહિલાના પુત્ર હતા અને નાનપણમાં તેમને અનાવાસ જ માલિકોનાં નિરંકુશપણનાં કુરતાબર્યા દૃશ્યો જેવાં પડ્યાં હતાં, જેના કારણે તેઓ પોતાનાં આખા જીવનભર ભૂ-દાસત્વપ્રથા પ્રત્યે તિરસ્કાર કરતાં રહ્યાં. જનજીવનનાં વિનૃસન્તાત્મક સિદ્ધાંતોને આદર્શ ન માનતાં તેઓ જનતા સાથેનાં સામીપ્યને, તેની આવશ્યકતાઓનું ધ્યાન રાખવાને દરેક વ્યક્તિની નૈતિકતાની કસોટી માનતા હતા. તેઓ પોતાનાં બધાં જ પાત્રોને આ જ દૃષ્ટિકોણથી પરખતાં હતાં. તે સમયના રશિયાનાં સૌથી શ્રેષ્ઠ લોકોની સાથે સાથે

તુર્ગેનેવ પણ બે મુખ્ય સમસ્યાલીન પ્રશ્નોનાં જવાબ શોધી રહ્યા હતા: “શું કરવું?” અને “કોણ કરશે?” તુર્ગેનેવ માટે વિશેષ મહત્ત્વનો હતા બીજા પ્રશ્ન. લેખક એ લોકોની શોધમાં જેઓ સમાજની સક્રિય શક્તિ બની શકતાં હતાં. રશિયન જીવનને ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક જોતાં રહ્યાં.

લીઝ કાલીતિનાનું પાત્ર આ નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર બની ગયું. આ એક સામૂહિક ચિત્ર છે જેમાં ઘણી રશિયન સ્ત્રીઓ અને છાત્રીઓની વિશેષતાઓ સાકાર ચર્ચ ગઈ છે જેમનાથી લેખક પરિચિત હતા. લીઝના ચિત્રણના આધારના રૂપમાં ઘણાં લોકોનાં નામ લેવામાં આવ્યાં છે. જેમાં હતી તુર્ગેનેવની એક સગી યૌવિજીવેતા શાખોવા, જો એક પ્રતિભાસંપન્ન કવિયત્રી હતી, જેમણે દુર્ભાગ્યપૂર્ણ પ્રેમને કારણે સંન્યાસ લઈ લીધો હતો; યૌવિજીવેતા લેખક નામની એક મૅડિસ, જે લેખકની પરિચિત હતી; અને મહાન રશિયન ક્રાંતિકારી લેખક અલેક્સાંદર ગેર્સેનની પહેલી પત્ની નતાલિયા ગેર્સેન.

લીઝ લેખકનું સૌથી માનીતું પાત્ર છે. તે રશિયન રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યનાં શ્રેષ્ઠ ગુણોનું સાકાર રૂપ છે. તેનામાં અસાધારણ નૈતિક બળ તથા પવિત્રતા, સચ્ચાઈ અને શુદ્ધ નારીત્વનું આકર્ષણ જેઈ શકાય છે. તેનામાં ભરપૂર શાલીનતા, ક્ષેમજતા, વિનમ્રતા અને ઈમાનદારી છે. લોકો પ્રત્યે બહાઈ અને દયાના ભાવ, જનતા તથા દેશ પ્રત્યેના પ્રેમમાં તેનું આકર્ષણ છુપાયેલું છે. તેનામાં આત્મિક બળ છે અને પાસે કર્તવ્યનો ઉચ્ચ આદર્શ છે, જે ક્ષોરતા અને આત્મત્યાગની સીમાઓને સ્પર્શી લે છે. તેના માટે કોઈ બીજાને દુઃખ પહોંચાડવા કરતાં પોતે જાતે પોતાના સુખને કુકરાવી દેવું વધારે સહેલું છે, પણ તુર્ગેનેવે તેની માત્ર પ્રશંસા જ નથી કરી. તેમણે તેને દોષ પણ આપ્યો છે. લીઝને વિનમ્રતા, બધાંને શમા કરી દેવાના અને ભાગ્યની સામે આત્મસમર્પણ કરી દેવાનાં જેવાં ગુણ તેનાં ધર્મનિષ્ઠ લાભન પાલનથી મળ્યાં હતાં. વાસ્તવમાં લીઝાએ માત્ર ઘોર નિરાશાથી ભેરેલ ધર્મન સંન્યાસ નહોતો લીધો; પણ તે દુનિયાની ખુરાઈઓને સુધારવાના દિશ્યથી પોતાના માટે મનને શુદ્ધ કરવા અને આત્મત્યાગના માધ્યમથી પ્રાપ્તિયત કરવા માટે તરસતી હતી. પણ એમ કરીને તે કોઈને સુખ પહોંચાડી શકતી નહોતી.

લીઝાના આ ચિત્રણનો કમ ભિન્ન રૂપે તુર્ગેનેવનાં એક બીજા પાત્ર, તેમની બીજી નવલકથા ‘પૂર્વવેળા’ની ચેલેના સ્તાખોવામાં જોવા મળે છે. આ પાત્રમાં પ્રેમની ભાવના અને નાવરિક કર્તવ્યનું સામંજસ્યપૂર્ણ સંયોજન મળે છે.

પ્રગતિશીલ રશિયન આલોચકોએ લીઝાના ચારિત્ર્યની ઉચ્ચ સ્તરની નૈતિક દૃઢતાને ખૂબ જ વખાણી છે. ઉદાહરણ માટે લેખક અને ક્રાંતિકારી સેર્ગેઈ સ્ટેપન્યાક કાવચિસ્કીએ ‘કુલીન ધરાનું’નાં અંગ્રેજી અનુવાદની પોતાની ભૂમિકામાં લીઝા વિશે લખ્યું છે કે “આ સંભીર, અછૂતી આત્મામાં ભવિષ્યનાં મહાન ગુણ છુપાયેલાં છે” અને એ કે “જે દેશમાં પુરુષોને આવી સ્ત્રીઓના દેકાનું આશ્વાસન હોય, તેમને વધારે સારા ભવિષ્ય પર વિશ્વાસ રાખવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર છે.”

‘કુલીન ધરાનું’નું એક બીજું મુખ્ય પાત્ર છે ફ્લોદોર લાત્રેસ્કી, જે પ્રાચીન રશિયાના એક ઉમરાવ કુળનું સંતાન હોવાની સાથે સાથે જ એક સાદી સીધી ખેડૂત સ્ત્રીનો પણ દીકરો છે. તે લૅશિયાર અને ભલો માણસ છે, જે અનુભવી પણ શકે છે, અને વિચારી પણ શકે છે. તેણે બહુ સારું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેનામાં ઘણો બધો અંશ તુર્ગેનેવનાં પોતાનાં વ્યક્તિત્વનો, લેખકની ભાવનાઓ તથા વિચારોનો છે. આ પાત્રના રૂપમાં લેખકે રશિયાનાં ઉચ્ચ વર્ગના સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિનું ચિત્રણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વાસ્તવમાં આ એક એવી વ્યક્તિ છે જેના માટે વૈયક્તિક તથા સાર્વજનિક કર્તવ્યની સમસ્યા તેના જીવનની મુખ્ય સમસ્યા છે અને આસ્થાની ભાવના—સત્ય પ્રતિ, કે કોઈ ઉચ્ચ આદર્શ પ્રતિ આસ્થા—તેની મુખ્ય આવશ્યકતા છે. તે નિરંતર પોતાની આગવી રીતની ગતિશીલતાને શોધતો રહ્યો. તે તેને પોતાનાં ખેડૂતોનાં જીવનને વ્યવસ્થિત કરવામાં મળી. લીઝાની વિપરીત, લાત્રેસ્કી સુખ અને કર્તવ્યને કલ્પનાઓને એકબીજાની વિરોધી નહોતો માનતો. માત્ર પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિઓનાં હસ્તક્ષેપ અને સાથે સાથે લીઝાનાં ધાર્મિક વિશ્વાસોની જડતાથી વિવશ થઈને તેણે પોતાના વૈયક્તિક સુખની હાનિને સ્વીકાર કરી લીધી. તુર્ગેનેવને તેનાથી સહાનુભૂતિ છે પણ નિષ્પક્ષ ભાવે આ પાત્રનું વિશ્લેષણ કરતાં લેખક એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચે છે કે એક નવા ઐતિહાસિક યુગનાં વ્યક્તિના રૂપમાં લાત્રેસ્કી સર્વથા નિષ્ફળ રહેશે: તેનામાં ઈચ્છાશક્તિ, આત્મ

બલિદાનની ભાવના અને દૃઢતાનો અભાવ છે; તે મહદ્ અંશ સુધી નિષ્ક્રિય છે. તુર્ગેનેવની આ નવલકથામાં સમાજની સક્રિય શક્તિઓનાં જાનવાર્ય લોકતંત્રીકરણનો વિચાર સ્પષ્ટ રૂપે અભિવ્યક્ત થયેલો છે. ત્રાસ જ વર્ષ પછી તુર્ગેનેવે પોતાની નવલકથા ‘પિતાઓ અને સંતાનો’માં એક નવા ઐતિહાસિક પાત્રનું ચિત્રણ કર્યું—કુલીન ધરાનાથી બહારનાં બુદ્ધિજીવી બહારોવનું.

‘કુલીન ધરાનું’ની કાવ્યાત્મકતાની વિશિષ્ટતાનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ: આખી નવલકથામાં સંગીત પ્રવાહમાન છે; તુર્ગેનેવની કોઈ નીજી કૃતિ આટલી સંગીતમય નથી. આમાં સંગીતના વિષે ઘણું બધું લખવામાં આવ્યું છે, ઘણાં બધાં પાત્રોની લાક્ષણિક વિશેષતા સંગીત પાત્રના તેમના વલણથી પરિવક્ષિત થાય છે. નવલકથાની ભાષા પણ સંગીતમય છે. એ ઉપરાંત પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનાં ગીતાત્મક વર્ણનનું મુખ્ય તત્વ છે “ધ્વનિમૂલક લેખન.” અને આ નવલકથાનું સંગીતાત્મક તત્વનું ચરમ બિંદુ છે વૃદ્ધ સંગીતજ્ઞ લેમ્મનું ગીતાત્મક સ્વરસાધુર્ય, જો સુખના વિષયનું પ્રતીક છે જે—સૌથી મહત્વપૂર્ણ વિષય છે અને જો નવલકથાનાં બધાં વિચારોને સૂત્રબદ્ધ કરે છે. સંગીત તુર્ગેનેવને માટે કલાનું સૌથી પ્રિય રૂપ હતું અને ‘કુલીન ધરાના’માં લેખકે સાહિત્યિક માધ્યમ દ્વારા સંગીતનાં ભાવાત્મક પ્રભાવને પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. લેમ્મનું ચરિત્ર ચિત્રણ અત્યંત મર્મસ્પર્શી તથા આકર્ષક છે. તે તદ્દન શુદ્ધ આત્મા ધરાવનાર વ્યક્તિ છે, મહાન સંગીતકાર છે પણ દુર્ભાગ્ય પણ તેને કદી સફળતા ન મળી. નવલકથાનાં પાત્રોનાં નૈતિક સારતત્ત્વને ઉદ્દઘાટિત કરવાનાં, તેમને અંતઃકરણની જગાટી પર પારખવાનો અધિકાર લેખકે તેને જ આપ્યો.

‘કુલીન ધરાનું’ના પ્રકાશન પર વાચક અને આલોચકો એ નિષ્કારભર તેનું સ્વાગત કર્યું. આ નવલકથા વિષેનાં અનેક લેખો અને આલાચનાઓમાં તેના મુખ્ય સાહિત્યિક અને સામાજિક મહત્વની સાક્ષી આપવામાં આવી. આ નવલકથાથી તુર્ગેનેવને ખૂબ ખ્યાતિ મળી. લેખકે જાન સ્વીકાર્યું છે કે તેને સૌથી વધુ સફળતા ‘કુલીન ધરાનું’થી મળી.

‘કુલીન ધરાનું’ લાંચીને લેખક મિખાઈલ સાલ્તિકોવ-શ્ચેદીન પર “જો ગીતાત્મકતાનો” ઊંછો પ્રભાવ પડ્યો હતો “જે આ નવલકથાની ૧૨૩ ધ્વનિમાં કૂટી કૂટીને બસાયેલી છે” “અને તુર્ગેનેવની બધી

સ્વનાઓ વિશે સામૂહિક રીતે શું કહી શકાય છે?” તેમણે લખ્યું: “શું એ ભાવના કે તેમને વાંચ્યા પછી આપણે વધારે સહેલાઈથી શ્વાસ લઈ શકીએ છીએ, વધારે સહેલાઈથી વિશ્વાસ કરી શકીએ છીએ અને સુખદ ઉબાલસી લાદીકતાનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ? તમે સ્પષ્ટ રીતે એ અનુભવ કરી શકો છો કે તમારું નૈતિક સ્તર કેવી રીતે ઊંચું ઊઠી રહ્યું છે, કે તમારાં વિચારોમાં તમે લેખકને આશીર્વાદ આપો છો અને તેને ચાહો છો? પણ આ બધું કહેવું તો સામાન્યોક્તિ થશે, જોકે આ પારદર્શી જાણે વાચનનાં બનેલાં હોય તેવાં બિંબો, દરેક પંક્તિમાં સ્પંદિત પ્રેમ અને જ્યોતિની આ વસંત આ જ છાપ છોડે છે...”

તુર્ગેનેવે ‘કુલીન ઘરાનું’ ૧૨૦ વર્ષ પહેલાં લખ્યું હતું, પણ આ નવલકથા હજી આજ દિવસ સુધી જીવંત છે. એના પાત્રોનાં નૈતિક સૌંદર્ય, તેમની ભાવનાઓની જ્યોતિમય કાવ્યમયતા, તેમની આત્મિક ચિંતા તથા જનતાનાં ઉજવળ ભવિષ્યમાં ઊંડા વિશ્વાસ પર આધારિત તેમની વિજ્ઞાસાઓ નવલકથાનાં આ બધાં પક્ષો આપણને પણ એવી જ રીતે બહુ પ્રિય છે જેવી રીતે તે તુર્ગેનેવનાં સમકાલીનોને હતાં.

અરનૂર તોલ્સ્ટોયકોવ

૧

વસંતનો એક સોહામણો દિવસ પૂરો થવામાં હતો. જિંચે જિંચે સ્વચ્છ આસમાનમાં નાનાં નાનાં ગુલાબી વાદળો લટકેલાં હતાં. ધીરે ધીરે તરતાં પહેતાં આ વાદળો જાણે આસમાની ઊંઘાઈઓમાં ઘોળાઈ રવાં હોય તેમ લાગતું હતું.

*** પ્રાંતના *** નગરના કેદૂના ઉપનગરમાં એક અતિ સુંદર ઘરની ખુલ્લી બારી સામે બે સ્ત્રીઓ બેસી હતી; જ્યાંની એક અધેડ સો લગભગ પચાસેક વર્ષની ઉંમરની અને બીજી વૃદ્ધ સ્ત્રી સીતેરેક વર્ષની હતી.

પહેલી સ્ત્રીનું નામ હતું માર્યા દમીત્રિયેવના કાલીતિના. તેમના પતિ, જે તે પ્રાંતનાં ભૂતપૂર્વ સરકારી વકીલ હતા અને પોતાના જમાનામાં જિદ્દી અને ચીઠિયા સ્વભાવવાળા વ્યાવહારિક, સક્રિય અને સુઝબઝવાળા માણસ તરીકે લેખાતા હતા, તેમનું દસ વર્ષ પહેલાં અવસાન થઈ ગયું હતું. તેમણે સારું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને ગૃહવિસિદ્ધિની પદ્ધતિ પ્રખર કરેલી હતી પણ નીચલા વર્ગમાં જન્મ્યા પાવાને કારણે તેમણે પોતાની જિંદગીના આરંભમાં જ દુનિયામાં પોતાને જાતે આગળ વધારવાની અને પોતાનું ખિસ્સું ગરમ રાખવાની આવશ્યકતાને સમજી લીધી હતી. માર્યા દમીત્રિયેવના તરફથી આ પ્રેમ લગ્ન હતું કારણ કે તે દેખાવડા અને હોશિયાર માણસ હતા અને ત્યારે ઈચ્છે ત્યારે પ્રેમાળ પણ બની જતા હતા. માર્યા દમીત્રિયેવનાએ (લગ્ન પહેલાં ક્રીટ્ઝિક નામ પેસેતોવા હતું) બાળપણમાં જ માબાપ ગુમાવ્યાં હતાં. તેમણે કેટલાક વર્ષો મોસ્કોમાં એક મહિલાઓની સંસ્થામાં ગણ્યાં હતાં અને પાછાં ફરતાં તેઓ *** પ્રાંતથી લગભગ પચાસેક વેસ્ત્રાની દૂરી પર આવેલાં પોકોવ્કોયે ગામમાં પોતાની ક્રીટ્ઝિક ભૂસંપત્તિ પર ફાઈબા અને મોટા ભાઈની સાથે રહેતાં હતાં. આ ભાઈ ટૂંક સમયમાં જ સેન્ટ-પીટર્સબર્ગ ચાલ્યો ગયો હતો જ્યાં

તે એક સરકારી પદ પર કામ કરતો હતો અને જ્યાં સુધી અકાળ અવસાનને કારણે પોતાની જીવન લીલા પૂરી ન થઈ ત્યાં સુધી પોતાની બહેન અને ફર્દીયા સાથે મનસ્વીપણે વર્તતો હતો. પોકોસ્કોયેની મિલકત માર્યા દુમીત્રિયેવના વારસામાં મળી પણ તે ત્યાં લાંબો વખત ન રહ્યાં. કાલીતિન સાથેના લગ્નના એક વર્ષ પછી, જ્યેષ્ઠ શોડ્રક જ દિવસોમાં તેમનું દિલ જીતી લીધું હતું, પોકોસ્કોયેનો એક વધારે ફાયદાકારક સંપત્તિ સાથે વિનિમય કરી લેવામાં આવ્યો, જો બિલકુલ અનાકર્ષક હતી અને રહેવા માટે જમીનવાડીવાળું ઘર પણ નહોતું. તે જ સમયે કાલીતિને *** નગરમાં એક ઘર લીધું અને તે અને તેમની પત્ની સ્થાયી રૂપે તેમાં રહેવા લાગ્યાં. આ ઘર એક બહુ મોટા બગીચામાં હતું જેની એક બાજુ ખુલ્લો ગ્રામીણ વિસ્તાર પડતો હતો. “તો હવે,” ગ્રામીણ રમણીયતાઓનો ચાહક નહોતા તેવા કાલીતિને ફેસલો કર્યો, “ગામમાં જવાની ઝંઝટ જ પૂરી થઈ ગઈ.” ઊંડો ઊંડો દિલમાં માર્યા દુમીત્રિયેવના અનેક વાર પોતાના સુંદર પોકોસ્કોયે, તેનાં હસતાં રમતાં અરણ્યોએ, તેનાં વિશાળ જોયરો અને તેનાં લીલાંછમ ઉપવનોને ગુમાવ્યાનો પસ્તાવો થતો હતો; પણ તેમણે કદી કોઈ પણ પ્રકારે પતિનો વિરોધ નહોતો કર્યો. તેઓ પતિના દુરદેશીપણા અને દુનિયાની જાણકારી પ્રત્યે ઊંડા વિસ્મયથી ચકિત હતાં. ગમે તેમ પણ જ્યારે પોતાનાં દાંપત્ય જીવનનાં પંદર વર્ષ પછી એક દીકરો અને બે દીકરીઓને પાછળ છોડીને તેઓ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે માર્યા દુમીત્રિયેવના પોતાના ઘર અને શહેરી જીવનથી એટલાં તો દેવાઈ ગયાં હતાં કે તેમને *** નગર છોડીને જવાની કોઈ ઈચ્છા જ નહોતી.

પોતાની જુવાનીમાં માર્યા દુમીત્રિયેવના સોનેરી વાળવાળી ગૌરવર્ણ સુંદરી હોવાની નામના પ્રપ્ત કરી ચૂક્યાં હતાં. પચાસ વર્ષની ઉંમરે પણ તેમનાં ચહેરા-મહોરાનું બધું જ આકર્ષણ લુપ્ત નહોતું થઈ ગયું જ્યેષ્ઠે તે થોડો ભારે ભરાવદાર થઈ ગયો હતો અને તેની નમણાઈ જતી રહી હતી. તેઓ ભલાં દિલનાં હોવા કરતાં વધારે ભાવુક હતાં અને શાળાનાં દિવસોની રીતભાત પરિપક્વ ઉંમરે પણ જળવાઈ રહી હતી; તેઓ પોતાની જાતની બહુ કાળજીપૂર્વક સંભાળ લેતાં હતાં, એકદમ જલદી ચીડાઈ જતાં હતાં અને જ્યે તેમની દેવોમાં કોઈ

મિનપણ કરતું તો તેમની આંખોમાં આંસુ પણ છલકાઈ આવતાં પણ જ્યારે તેમની મરજી જળવવામાં આવતી અને કોઈ તેમની વાતને તપાસતું નહિ ત્યારે તેઓ અત્યંત માયાળુ અને ભલાં પણ બની શકતાં પાતાં. તેમનું ઘર શહેરમાં મનને સીધી વધુ પસંદ પડે એવું હતું. તમની પાસે સારી એવી ધનસંપત્તિ હતી. જેટલી ધનસંપત્તિ તેમના પતિએ ત્રેવડથી એકઠી કરી હતી તેટલી બધી તેમને વારસામાં પણ મળતી મળી. બન્ને દીકરીઓ તેમની સાથે રહેતી હતી અને દીકરો સંત પોટર્સબર્ગની સીધી સારી કોલેજમાં ભણતો હતો.

ભારી પાસે માર્યા દુમીત્રિયેવના સાથે બેઠેલી પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રી તે જ ફર્દીયા હતાં જેમની સાથે તેમણે એક વખત પોકોસ્કોયેના અકાંતમાં કેટલાંક વર્ષો વીતાવ્યાં હતાં. તેમનું નામ માર્કા તિમોફેવના પત્નીવા હતું. તેમની ખ્યાતિ એ હતી કે તેઓ સ્વતંત્ર સ્વભાવની વાસે વૃદ્ધ સ્ત્રી હતી, દરેકને સીધું મોઢા પર જ સાથેસાથું કહેતી પત્ની અને બહુ જ ઓછી સાધન સંપત્તિનાં બળ પર પણ પોતાનાં કામમાદનો દેખાવ જળવી રાખવામાં સમર્થ હતી. તેમને કાલીતિન પ્રત્યે સાવ અણગમો હતો અને તેમની ભત્રીજીએ તેની સાથે લગ્ન કર્યા કે તરત જ સીધાં પોતાના નાનકડા ગામમાં પાછાં જતાં રહ્યાં, જ્યાં તબો પૂરાં દસ વર્ષો સુધી ખેડૂતની ખખડી ગયેલી ઝૂંપડીમાં રહ્યાં પાતાં. માર્યા દુમીત્રિયેવના તેમનાથી થોડીક બીતી હતી. નાનકડાં અમીયાળાં નાકવાળી સ્ત્રી, ઘડપણમાં પણ કાળા વાળવાળી અને ભેદક આંખોવાળી માર્કા તિમોફેવના દૃઢ પગલે ચાલતી હતી, પોતે અકબંધને ટટાર રહેતી હતી અને ક્રિયા ગૂંજતા અવાજે ઝડપથી તથા તદ્દન સ્પષ્ટપણે બોલતી હતી. તે હંમેશાં સફેદ કિનારવાળી ટોપી અને સફેદ ફેસિંગ જાકીટમાં જોવા મળતી હતી.

“શી વાત છે?” તેમણે એકએક માર્યા દુમીત્રિયેવના પુછ્યું, “દીકરી, શા માટે તું તિસાસા નાખી રહી છે?”

“અરે, કંઈ નહિ,” બીજીએ જવાબ આપ્યો. “કેવાં સુંદર છ વાદળાંઓ!”

“તું તેમના માટે આટલું દુઃખ અનુભવે છે?”

માર્યા દુમીત્રિયેવનાએ કોઈ જવાબ ન આપ્યો.

“મને નવાઈ લાગે છે શા માટે જેદઓનોવ્સ્કી નથી આવતો?”

પોતાના ગૂંથવાનાં સોયાઓને ઝડપથી ચલાવતાં માર્કાં તિમોફેવનાએ કહ્યું. (તેઓ મોટો ઊંની સ્કાર્ફ ગૂંથી રહ્યાં હતાં). “તે તને નિસાસા નાંખવામાં મદદ કરશે—કે પછી થોડાં વર્ષો મારશે.”

“તમે હંમેશાં તેની તરફ કેટલાં કઠોર રહો છો! સેર્ગેઈ પેત્રોવિચ બહુ આદરણીય વ્યક્તિ છે.”

“આદરણીય!” વૃદ્ધ સ્ત્રીએ અણગમાપૂર્વક ફરીથી કહ્યું.

“અને બિચારા મારા પતિ પ્રત્યે તેઓ કેટલા બાવિક હતા!” માર્કાં દુઃખીત્વેનાએ કહ્યું. “આજ દિવસ સુધી તેમના વિષે પાત કરતાં ભાવુક થયા વિના રહી નથી શકતાં.”

“હું તો માનું છું તેણે ચતુર્ જ જોઈએ! તારા પતિએ તેને ગંદી નીકમાંથી ઊંચે નહોતો ઉઠાવ્યો શું!” માર્કાં તિમોફેવના બડબડયાં અને તેમના ગૂંથવાના સોયા વધારે ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા.

“ધ્યાનથી સાંભળી લે, જોવામાં તે કેવો નમ્ર માણસ લાગે છે,” તેમણે ફરીથી કહેવાનું શરૂ કર્યું. “અને તેના માથા પરનાં વાળ છે તો બધાં સફેદ. પણ જેવું તે પોતાનું મોં બોલે છે કે તરત જ તેમાંથી કોઈ જુઠ્ઠાણું કે પછી કોઈની બદનામી કરતી જ વાત બહાર આવે છે. તે સરકારી નોકર પણ છે, તેનો હોદ્દો કાઉન્સિલરનો છે! પણ પછી તે જામના પાદરીનો દીકરો પણ તો છે.”

“ફઈબા, દરેકે દરેકમાં કોઈક ને કોઈક દોષ તો હોય જ છે, તે તેમની નબળી બાજુ છે એ વાત સાચી. સેર્ગેઈ પેત્રોવિચ ભણેલા ગણેલા નથી. હું માનું છું—તે ફ્રેંચ નથી બોલતા પણ ભલે ને તમે ગમે તે કહો તે ગમે એવા માણસ છે.”

“હા, હા કેમ નહિ, તે હંમેશાં તારા હાથ ચૂમે છે. જે તે ફ્રેંચ નથી બોલતો તો શું થયું! આમ તો જોકે હું પણ ફ્રેંચમાં ગયાટા મારવામાં હોશિયાર નથી. સૌથી સારું તો એ જ થાત કે તે કોઈ ભાષા ન બોલતા—ત્યારે ઓછામાં ઓછાં જુઠ્ઠાણાં તો ન બોલતા. પણ હો અહીં તો આ શેતાનનું નામ લેતાં જ પ્રત્યક્ષ હાજર,” રસ્તા પર નજર નાખતાં માર્કાં તિમોફેવનાએ ઊમેર્યું. “આ આવે તારો મનપસંદ માણસ, છાતી કાઢીને રૂઆબભર ચાલતો. સારસ જેવો પાતળો અને લાંબો છે તે!”

માર્કાં દુઃખીત્વેનાએ પોતાની વાળની લટો વ્યવસ્થિત કરી. માર્કાં તિમોફેવનાએ તેની તરફ કટાક્ષભરી નજર નાખી.

“શું છે, દીકરી, અરે, સફેદ વાળ? પેલી તારી પાલાકાને પમકાવવી જોઈએ. સાચે જ કોણ જાણે ક્યાં રહે છે તેની આંખો?”

“ખરેખર, ફઈબા, તમે તો હંમેશાં...” માર્કાં દુઃખીત્વેનાએ પોતાની ખુરશીનાં હાથ ઉપર આંખનીઓ વડે ટક ટક કરતાં દુઃખી સ્વર કહ્યું.

“સેર્ગેઈ પેત્રોવિચ ગેદેઓનોવ્સ્કી,” ગુલાબી ગાલવાળા એક નોકરે ખાસકામથી ડોકિયું કરીને સૂચના આપી.

૨

સ્વચ્છ સુધડ ફ્રોકકોટ, થોડુંક ટૂંકું પેન્ટ, ભૂખરા ચામડાના દસ્તાના, અને ઉપરની તરફથી કાળા અને નીચેની તરફથી સફેદ એવા બપડા ગળપટામાં સજ્જ ઊંચો માણસ અંદર પ્રવેશ્યો. તેની દેખાવડી મુનમુદ્દા અને કપાળ પરનાં સુંદર રીતે ઓળેલાં વાળથી માંડીને સપાટ બેડીવાળાં ઘૂંટણ સુધીનાં ઊંચા નરમ જૂતાં સુધીની તેની સંપૂર્ણ ઢબમાં શિશ્યાર અને પ્રતિષ્ઠા ઝલકતાં હતાં. તેમણે સૌથી પહેલાં ઘરની માલિકાને નમીને અભિવાદન કર્યાં, ત્યારબાદ માર્કાં તિમોફેવનાને અને પછી તે ધીમેથી પોતાના દસ્તાના ઉતારીને માર્કાં દુઃખીત્વેનાના હાથ ઉપર ઝૂક્યો. અત્યંત આદરયુક્ત ભાવે એ વાર ચૂમ્યા પછી ન કાળજીપૂર્વક આરામખુરશીમાં બેસી ગયો અને પોતાની આંખનીઓનાં ટરવાંઓ ઘસતાં હસીને બોલ્યો:

“અને ચેલીઅવેતા મિખાઈલોવના બિલકુલ સાચાં છે?”

“હા,” માર્કાં દુઃખીત્વેનાએ જવાબ આપ્યો. “તે બગીચામાં છે.”

“અને ચેલેના મિખાઈલોવના?”

“લેનોવ્સ્કા પણ બગીચામાં છે. શું કંઈ નવીન સમાચાર છે?”

“મારે કહેવું જોઈએ હા, છે,” ધીરે ધીરે આંખ મીચકારતાં અને

પોતાના હોઠ ભીંચતાં મુલાકાતીએ જવાબ આપ્યો. “હં!.. ચોક્કસપણે તે કંઈક નવીન સમાચારો છે અને અત્યંત દંજ કરી દે તેવા પણ છે. લાગેત્યાં જોઈએ ઈવાનિય અહીં છે.”

“ફેધા!” માર્કા તિમોફેવના જોરથી બોલી પડી. “રહેવા દો, રહેવા દો, ભલા માણસ, તમે વાત બનાવી રહ્યા છો, કેમ ખરું ને?”

“શા માટે, બેશક નહિ. મેં પોતે તેમને જોયા હતા.”

“તેનાથી કંઈ સાબિત નથી થતું.”

“તે જોવામાં તદ્દન સારા સ્વસ્થ દેખાય છે,” ગેદેઓનોવ્સ્કીએ માર્કા તિમોફેવનાની વાત સાંભળી જ ન હોય તેવો વર્તાવ સમી આગળ કહ્યું, “તેમનાં ખભા વધારે પહોળાં થઈ ગયાં છે અને રંગ પણ ઊઘડ્યો છે.”

“તદ્દન સારા સ્વસ્થ દેખાય છે,” માર્કા દુમીત્રિયેવનાએ ધીમેથી પુનરુચારણ કર્યું. “કોઈ પણ એમ નહિ વિચારી શકે કે તેમની પાસે સારાં સ્વસ્થ દેખાવા માટે કોઈ કારણ છે.”

“હા, સાચી વાત છે,” ગેદેઓનોવ્સ્કીએ વાત ઉપાડી, “તેમના જોવી સ્થિતિમાંનો બીજો કોઈ માણસ સમાજમાં મોં દેખાડતાં પહેલાં બે વાર વિચાર કરતો.”

“તે કેવી રીતે?” માર્કા તિમોફેવના વચ્ચે જ બોલી પડી. “તે તો નવો બહવાસ છે! માણસ ઘેર પાછો આવ્યો છે—તમે તે ક્યાં જાય તેમ ઈચ્છો છો? હવે, જો કોઈ પણ રીતે તે કોઈ દોષમાં હોત તો પણ હું સમજતા!”

“જ્યારે પણ કોઈ માણસની પત્ની ખરાબ વર્તાવ કરે છે ત્યારે, માદામ, મારી વાત તમે ચોક્કસપણે માની શકો છો કે તેના માટે દોષી હંમેશાં પતિ જ હોય છે.”

“એ તો તમે કહો છો ભલા સાહેબ કારણ કે તમે કદી પરજ્યા જ નથી.”

ગેદેઓનોવ્સ્કીએ દબાયેલા હાસ્ય સાથે સાંભળ્યું.

“જો આપને વાંધો ન હોય તો શું હું એ જાણી શકું છું કે,” તેણે ઘોડીવાર ચૂપ રહ્યા પછી પૂછ્યું, “આ સુંદર સ્ટાર્ક કોના માટે છે?”

માર્કા તિમોફેવનાએ તેની તરફ એક ઝંપી નજર નાંખી.

“તે એક એવા માણસ માટે છે, જે કદી કૂથલીઓ નથી કરતો, જે કદી જૂઠું નથી બોલતો અને ઢોંગી નથી, જો આવો કોઈ માણસ દુનિયામાં છે તો. હું ફેધાને સારી રીતે જાણું છું; તેની એક માત્ર ખૂલ એ છે કે તેણે પોતાની પત્નીને બહુ લાડ લગાવીને બગાડી મૂકી. તેમાં વળી તેમનાં બેશક પ્રેમલગ્ન હતાં અને આવા જાતનાં લગ્નાં કદી રાફળ નથી થતાં,” વુદ્ધ સ્ત્રીએ માર્કા દુમીત્રિયેવના તરફ ત્રાંસી નજરો નાખતાં ઊભાં થતાં કહ્યું. “અને હવે મારા ભલા મહેરબાન તમે તેની પણ ચાલો તેની કૂથલી કરી શકો છો, મારી પણ કરશો તો મને પરવા નથી; હું જાઉં છું, હું તમારી વચ્ચે નહિ આવું.” માર્કા તિમોફેવના ચાલ્યાં ગયાં.

“તેઓ હંમેશાં આમ જ કરે છે,” માર્કા દુમીત્રિયેવનાએ પોતાનાં ફાઈબાની પાછળ નજર નાંખતાં કહ્યું. “હંમેશાં!”

“તમારાં ફાઈબા હવે ઉંમરલાયક થઈ ગયાં છે. તમે એ જાણો છો... તેનો કોઈ બીજો ઉપાય નથી!” ગેદેઓનોવ્સ્કીએ કહ્યું. “તેઓ ઢોંગી હોવા વિષે કંઈક કહી રહ્યાં હતાં. પણ આજકાલ કોણ એવી બાંધે છે જે તેવી નથી? આવનું જીવન જ કંઈક એવું છે. એક મારો મિત્ર, તે બહુ લાગણીવાળો માણસ છે અને મારે કહેવું જોઈએ કે તેનો દરજ્જો પણ કંઈ જેવો તેવો નથી તે હંમેશાં કહેતો રહેતો હતો કે આજકાલ મુરઘી પણ નખરાં કર્યા વિના એક દાણો પણ નહિ ચાખે—તે હંમેશાં તેના માટે એક તરફથી નીકળીને જશે. પણ જ્યારે હું આપની તરફ જોઉં છું ત્યારે માદામ, હું તમારામાં એક દેવદૂતનો આત્મા જોઉં છું; આહ, મને તમારાં બરફ જેવાં સફેદ નાનાં નાનાં લાથને ચૂમવાની રજા આપો.”

માર્કા દુમીત્રિયેવનાએ ફિફ્ફું હસી અને બહારની તરફ નીકળી આવેલી આંજળીવાળો ખાડાવાળો હાથ સામે ધર્યો. તેમણે પોતાના હોઠ તેની ઉપર દબાવ્યા. માર્કા દુમીત્રિયેવનાએ પોતાની ખુરશી તેમની પાસે નજીક ખસેડતાં થોડાંક આગળની તરફ ઝૂકીને એકદમ દબાયેલા અવાજે તેમને પૂછ્યું:

“તો તમે તેમને જોયા છે? સાચે જ તેઓ—તદ્દન—સ્વસ્થ છે એટલે કે બિલકુલ સ્વસ્થ અને ખુશ?”

“જી હા, તદ્દન ખુશ,” ગેદઓનોવ્સ્કીએ તેવા જ ધીમા અવાજે કહ્યું.

“તેમની પત્ની ક્યાં છે તે વિષે તમે કંઈ નથી સાંભળ્યું?”

“છેલ્લે તેઓ પેરિસમાં હતા; અત્યારે તેમનાં ઇંટાલી ચાલ્યા ગયાની વાતો સંભળાય છે.”

“તે સાથે જ ભયંકર છે—ફેદાની હાલત; મને તો આશ્ચર્ય થાય છે કે તેઓ આ બધું સહન કેવી રીતે કરે છે. બેશક આપત્તિ તો કોઈના પર પણ આવી શકે છે; પણ તે, એમ કહી શકાય કે તેઓ આખા યુરોપમાં ચર્ચાનો વિષય બની ગયા.”

ગેદઓનોવ્સ્કીએ નિસાસો નાખ્યો.

“જી હા, જી હા, ખરેખર સાચી વાત છે. તમે એ જાણો છો કે લોકો કહે છે કલાકારો અને વિદ્વાનો વગાડનારાઓ સાથે તેમના સંબંધો છે.—હું માનું છું ત્યાં સુધી આ લોકોને સમાજના સિદ્ધ કહેવામાં આવે છે—અને આ ઉપરાંત જાતભાતનાં વિચિત્ર લોકો સાથે પણ છે. તે તદ્દન નિર્લજ્જ સ્ત્રી છે.”

“મને હંમેશાં ખૂબ દુઃખ રહ્યું છે,” માર્યા દ્મીત્રિયેવનાએ કહ્યું. “જમે તેમ હોય છેવટે તો તે અમારા જ કુટુંબમાંથી એક છે—સેર્ગેઈ પેત્રોવિચ, તમે જાણો છો તે મારા દૂરનાં સગાં છે.”

“બેશક, શા માટે નહિ. તમારા કુટુંબને લગતી દરેકે દરેક વાત હું જાણું છું. મારા ખ્યાલથી હું સાચે જ જાણું છું.”

“તેઓ અમને મળવા આવશે, તમે શું વિચારો છો?”

“મારી ધારણા પણ એવી જ છે; જોકે મેં સાંભળ્યું છે તેઓ પોતાના ગામવાળા મકાનમાં જવાનો ઇરાદો રાખે છે.”

માર્યા દ્મીત્રિયેવનાએ પોતાની નજરો ઊંચી ઉઠાવી.

“ઓહ, સેર્ગેઈ પેત્રોવિચ, સેર્ગેઈ પેત્રોવિચ, જ્યારે હું તેના વિષે વિચાર કરું છું,—અમારે સ્ત્રીઓને કેટલી ચોકસાઈથી ચાલવું જોઈએ!”

“બધી જ સ્ત્રીઓ એક જ નથી, માર્યા દ્મીત્રિયેવના. કમનસીબે એવી માત્ર થોડીક જ સ્ત્રીઓ છે જેમને ચંચળ કહી શકાય, ... અને વળી ઉંમર સાથે પણ તે ઘણું કરીને જોડાયેલ છે; તેમાંય પાછી તેવી સ્ત્રીઓ બાળપણમાં યોગ્ય રીતે ઊછરેલી નથી હોતી.” (સેર્ગેઈ પેત્રોવિચે પોતાના ખિસ્સામાંથી વાદળી ચોકડીવાળો હાથકામલ

ખેંચી કાઢ્યો અને તે ખોલવાનું શરૂ કર્યું.) “આવી કેટલીક સ્ત્રીઓ છે, જી હા, આવી સ્ત્રીઓ છે. (સેર્ગેઈ પેત્રોવિચે પોતાનાં હાથ-માલનાં ખૂણાં વડે વાદળીની બન્ને આંખને છળવેથી દબાવી). “પણ સામાન્ય રીતે કહેતાં, જે કોઈ એમ કહી શકે તો તે છે... શહેરમાંની આવી ધુણ એ ઝંભીર ને પ્રભાવી છે,” તેમણે પોતાની વાત પૂરી કરતાં કહ્યું.

“મમ્મી, મમ્મી,” ઓરડામાં ઊછળતી કૂદતી આવતી અગિયાર વર્ષની આકર્ષક છોકરીએ જૂમ પાડી. “વ્હાટીમિર નિકોલાઈચ ઘોડા પર સવાર થઈને આવી રહ્યા છે!”

માર્યા દ્મીત્રિયેવના ઊભાં થયાં; સેર્ગેઈ પેત્રોવિચ પણ ઊભા થયા અને નીચા તમીને અભિવાદન કર્યા. “યેલેના મિખાઈલોવના, મારી વૃત્તકામનાઓ,” તેમણે કહ્યું અને શિશુચારને ખાતર એક ખૂણા તરફ વળતાં પોતાનું લાંબું સીધું નાક સાફ કરવાનું શરૂ કર્યું.

“કેવો સરસ ઘોડો છે તેમનો!” છોકરીએ આગળ કહ્યું. “તેઓ તમાણાં હમણાં જ ફાટક પાસે હતાં અને લીઝા તથા મને કહ્યું કે તઓ ફરીને આંગણા તરફ આવશે.” એટલામાં જ નજીક આવતો ખરીઓનો ટપ ટપ અવાજ સંભળાયો અને સુંદર બદામી રંગના ઘોડા ઉપર સવાર આકર્ષક જુવાન ગલીમાં આવતો દેખાયો. તે ઉઘાડી બારીની સામે રોકાયો.

“કેમ છે, માર્યા દ્મીત્રિયેવના, શું ચાલે છે!” ઘોડેસ્વારે ગૂંજતા ઉલ્લાસપૂર્ણ અવાજે જૂમ પાડી કહ્યું. “મારી નવી ખરીદી તમને કેવી લાગી?”

માર્યા દ્મીત્રિયેવના બારી તરફ આગળ વધી.

“કેમ છે વોલ્ટમાર, અરે કેવો અદ્ભુત ઘોડો છે! ક્યાંથી તમે તે ખરીદો?”

“મેં તે લશ્કરી હેકેદાર પાસેથી ખરીદ્યો... બદમાશે, મારી પાસેથી સારા એવા પૈસા કઢાવ્યા તના માટે.”

“તેનું નામ શું છે?”

“ઓર્લાન્ડ... આ બહુ બેહુદા નામ છે. હું તે બદલવા ઈચ્છું છું... સારું, સારું, મારા બેટા... કેવું ચંચલ પ્રાણી છે ને!”

ઘોડે હણહણો અને ઉછાળો મારીને પોતાનું ફીણ નીકળતું લાંબું મોઢું આમતમ હલાવવા લાગ્યો

“લેનોઝા, થાબડ તન, ગભરા નહિ.”

છોકરીએ પોતાનો હાથ ખારીમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો પણ ઓર્લાન્ડ અચાનક ચમકીને પાછળ છૂટી ગયો અને એક તરફ ખસી ગયો.

પણ ઘોડસ્વારે બિલકુલ ધીરજ ન ખોતા સપૂર્ણ સ્વસ્થતાપૂર્વક તેની ચાબુકનો ફટકો ગરદન ફરતે માર્યો અને તેનો વિરોધ હોવા છતાં પણ તેના પડખામાં એડી મારી મારીને તેને પાછો ખારી તરફ લઈ આવ્યો.

“સાવધાન રહો, સાવધાન રહો,” માર્થા દુમીત્રિયેન્ના વારંવાર અમ કહતી રહી

“લેનોઝો, તેને થાબડ,” જુવાને કહ્યું. “હું તેને તેની ચરજી પ્રમાણે નહિ વર્તવા દઉં.”

છોકરીએ પોતાનો હાથ ફરીથી બહાર કાઢ્યો અને લગભગ ચાવવાને કારણે ધૂંજતાં નસકોરાવાળા ચંચલ ઘાડને ભીરુતાપૂર્વક થાબડયો.

“શાબાશ!” માર્થા દુમીત્રિયેન્નાએ ખૂમ પાડી. “પણ હવે છોડેથી ઊતરીને અંદર આવો.”

ઘોડસ્વારે હોશિયારીપૂર્વક ઘોડાનું માર્થું ધુમ્મસ્યું, તેને હળવી એડી મારી અને રસ્તા પર ચપળતાથી ઘોડાને ઘોડાવતો આંગણમાં પ્રવેશ્યો. થોડી જ વારમાં તે પોતાની ચાબુક ઝૂલાવતો મુખ્ય ખંડના બારણામાં થઈને ઘોડાનો દીવાનખાનામાં પહોંચ્યો; તે જ સમયે બીજા બારણામાંથી ઓગણીસ વર્ષની એક લાંબી દૂબળી પાતળી કાળા વાળવાળી એક છોકરી દેખાઈ. તે માર્થા દુમીત્રિયેન્નાની માટી દીકરી લીઝ હતી.

બમણા વાચકોને અમે હમણાં જ જે નવ જુવાનનો પરિચય નામો તે હતો વ્હાદીમિર નિકોલાઈચ પાન્શીન. તેઓ સેંટ પીટર્સબર્ગમાં સરકારી નોકર હતા અને ગૃહમંત્રાલયના વિશેષ આયોગોમાં કામ કરતા હતા. તેઓ શહેરમાં કામચલાઉ સરકારી આયોગમાં ઈ કામ માટે આવ્યા હતા અને અહીંના ગવર્નર, જનરલ ધાન્નબર્ગની સેવામાં નિયુક્ત હતા, જમની સાથે દૂરનું કોઈ સગપણ હતું. પાન્શીનના પિતા હયદળના નિવૃત્ત કેપ્ટન અને નામચીન રવાના હતા. તેઓ મીઠાશભરી આખોવાળા અને કરચલીઓવાળા પદસાવાળા માણસ હતા અને તેમનું મોં સ્નાયુઓના ખેંચાણને કારણે તરવાર વાંકું થતું હતું. તેમણે પોતાની આખી જિંદગી ઉમરાવો સાથે મરાજરીમાં કરવામાં વિતાવી હતી; તેઓ બન્ને રાજધાનીઓની અંત્રેજ નગરમાં વારંવાર આવતા જતા રહેતા હતા અને તેમની ખૂબ હોશિયાર તાવની ખ્યાતિ હતી, જોકે તેઓ બહુ વિશ્વસપાત્ર માણસ નહોતા. તેમ છતાં પણ સોની પ્રત્યે મિત્રતા રાખનાર હતા, તથા તેમને મળવાથી આનંદ થતો હતો. પોતાની હોશિયારી હોવા છતાં પણ તઓ ગભરા હંમથાં પરીખીના ગર્ભમાં રહેતા હતા અને પોતાના એકના બેક દીકરા માટે બહુ ઘોડી અને બહુ ખરાબ રીતે ગીરો મુકાયેલ નર્પાત્ત છોડીને મર્યા હતા. જમ તેમ હોવા છતાં પણ કોઈ ને કોઈ નત તેમણે દીકરાના ભણતરની વ્યવસ્થા કરી લીધી હતી. વ્હાદીમિર નિકોલાઈચ ફ્રેંચ એકદમ સારી રીતે, અંગ્રેજી સારી એવી અને જર્મની પણ ખરાબ રીતે બોલતા હતા, અને હોવું પણ તેમ જ જાઈતું હતું. તંત્રિત લોકો જર્મની ભાષા સારી રીતે બોલવાને ખરાબ લાગણી મનાતા હતાં; પણ યોગ્ય પ્રસંગ પર જર્મન વાક્યાથ લાગુ કરવાને તેમ જોરવની વાત માનતા હતાં પછી ભલે તે ટોળટોળગથી ભરણું ન હોય. પીટર્સબર્ગમાંના પરિસરનાં રહેવાસીઓના કહેવા પ્રમાણે જા જોરવની વાત છે. પદર વર્ષની ઉંમરે જ વ્હાદીમિર નિકોલાઈચ ઈપણ જાતના ખમચાટ વિના દીવાનખાનામાં પ્રવેશી શકતા હતા.

આનંદદાયક રીતે વખત વીતાવી શકતા હતા અને યોગ્ય સમયે ત્યાંથી જુદા પણ પછી શકતા હતાં. પાન્થીનના પિતાએ પોતાના દીકરાને આવાં અર્સખ્ય લોકોથી પરિચિત કરાવ્યો હતો. બે બાજુઓની વચ્ચે પાનાં ચીપતાં કે “ગ્રાન્ડ રલ્ફોમ”માં સફળ થયા પછી પાનાં ચીપતાં નિપુણતાની રમત પસંદ કરનારી કોઈપણ મહત્ત્વપૂર્ણ વ્યક્તિ સામે તે પોતાના “વોલોફ્કા” માટે બે પ્રશંસાના થાંભે કહેવાની તક કદી ન ચૂકતો. પોતાના પક્ષે વ્લાદીમિર નિકોલૅઈચે પોતાના યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ દરમિયાન, જ્યાંથી તેમણે સ્નાતકની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી ત્યાં કેટલાક સ્વસ્થ જ્ઞાનદાનના જુવાનો સાથે પરિચય વ્ધાર્યો હતો અને સારામાં સારા ઘરોમાં તેની અવરજવર રહેતી હતી. તેને દરેક જગ્યાએ આવકારવામાં આવતા હતા; તે ખૂબ દેખાવડો, બેપરવા, રમૂજી, હંમેશાં સારા સ્વાસ્થ્યવાળો અને મિલનસાર હતો; જ્યારે તેને થવું જોઈએ ત્યારે પૂરતો મર્યાદાશીલ, અને જ્યારે ત હિંમત કરતો ત્યારે એટલો જ બેઅદબ બની શકે તેવો માણસ હતો ખરેખર તે એક અદ્ભુત દોસ્ત માણસ હતો, “ફૂંકડો નૌજુવાન”. જિંદગી તેની ઉપર પ્રસન્ન હતી. પાન્થીન ઊંચા સમાજનાં બધાં જ રહસ્યો બહુ ઝડપથી શીખી ગયો હતો; તે તેના ઠરાવો પ્રત્યે સાચેસાચું સન્માન પ્રગટ કરી શકતો હતો; તે છિછરા બાંબીયના ભાવ સાથે નજીવી બાબતો ઉપર કલાકો વીતાવી શકતો હતો; તે ઘણી સારી રીતે નાચતો હતો અને અંગ્રેજી કબળા કપડાંમાં સજ્જ રહેતો હતો. ટૂંક સમયના ગાળામાં જ તેણે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં સૌથી વધુ મળતાવડા અને કુશળ જુવાન હોવાની નામના જીતી લીધી હતી. પાન્થીન ખરેખર અતિશય હોશિયાર હતો, તેના પિતા કરતાં પણ ઘણો ચડિયાતો; પણ પછી તેનામાં બુદ્ધિ પ્રતિભાઓ પણ કોઈ અંશે નહોતી. તે કોઈપણ કળામાં પોતાનો હાથ ચલાવી શકતો હતો; તે બહુ મોહક રીતે માતો હતો, કુશળતાપૂર્વક રેખાચિત્રો બનાવતો હતો, કવિતાઓ લખતો હતો, વધારામાં મંચ પર અભિનય પણ ખોટો નહોતો કરતો. અઠવાવીસ વર્ષની ઉંમરે જ તે કમીશંક ઓફિસર બની ચૂક્યો હતો અને ખૂબ સારા પદ પર હતો. પાન્થીનને પોતાનામાં પૂરેપૂરો આત્મવિશ્વાસ હતો, પોતાની સમજશક્તિ, બુદ્ધિ અને ચતુરાઈમાં સંપૂર્ણ ભરોસા હતો; તે હિંમતભરે અને મોજથી પોતાનો રસ્તો કાઢી લેતો હતો;

ત્તી જિંદગી કોઈપણ જાતના વિષ્ણ વિનાની સફર હતી. તે વૃદ્ધ તથા જુવાન બન્નેનો સમાન રૂપે માનીતો બનવા દેવાયેલો હતો અને ૪ લોકોને કેવી રીતે આકર્ષવા તે જાણતો હતો, તેમાંથી ખાસ કરીને બીઓને: તે ચોક્કસપણે સ્ત્રીઓની સામાન્ય ખામીઓને જાણતો હતો. ગાઓ માટે રુચિ હોવાન કારણ તે કુદરતી હોશ, કલ્પનાત્મક ઉમંગ અને હર્ષવિંશથી પણ સભાન હતો અને તેથી કરીને તે પોતાની જાતને નિયમથી ઘોડાંક વળવા માટે છૂટ પણ આપતો હતો: તે કદી કદી જવાનીની મસ્તીમાં અડુઅવળું વિષયસવન કરતો, તેવાં લોકો સાથે ખરા રાખતો હતો જે ભદ્ર સમાજની મર્યાદાસીમાથી પેલે પાર હતા અને સામાન્યપણે તેના આચરણમાં ઉન્મત્તા અને અનોપચારિક ભાવ નડતાં હતાં, પણ તે કિલથી ભાવશૂન્ય અને કપટી હતો, સૌથી વધુ કઠિણ ભરી મિજબાની દરમિયાન પણ તેની વિચક્ષણ ભૂખરી આખો તરફાં સતર્ક અને શું થાલી રહ્યું હતું તે ધ્યાનપૂર્વક નિહાળતી રહેતી હતી; આ હિંમતવાન સ્વતંત્ર મિજબાળો જુવાન કદી પોતાની જાતને સંપૂર્ણ રીતે કોઈ પ્રબળ બાવોન્માદનો શિકાર નહોતો થવા દેતા. ન્યાયની વાત તો એ છે કે તે કદી પોતાની ફતેહોનો ઢંઢેરો નહોતો પાડતો.

*** નગરમાં પહોંચતાં જ તેને સીવો માર્ચ દુર્મીત્રિયેવના પુત્રનો રસ્તો મળી ગયો હતો અને થોડા જ સમયમાં તે ત્યાં હળીમળી ગયો હતો. માર્ચ દુર્મીત્રિયેવના તો બસ તેની પાછળ ગાંડાં ગાંડાં થતાં ગયા.

પાન્થીને ઓરડામાંનાં દરેક દરેક જણને નમ્રતાપૂર્વક નમીને અભિવાદન કર્યાં, માર્ચ દુર્મીત્રિયેવના અને ચેલીઝાવેતા મિખાઇલોવના તથા હસ્તધૂનન કર્યાં, ગેંદઓનોવ્સ્કીના ખભા ઉપર હળવેથી ટપલી માર્યાં અને ઝડપથી ગોળ ધૂમતાં તેણે લેનોસ્કાનુ માર્ચ પકડ્યું અને તેના કપાળ ઉપર ચુંબન મઢી દીધું.

“આવાં દુર્ગુણી ઘોડા પર સવાર થતાં તમને બીક નથી આવતી?” માર્ચ દુર્મીત્રિયેવનાએ તમન પૂછ્યું.

“હકીકતમાં તે બહુ કલાકરો ઘોડો છે, પણ હું ખરેખર જેનાથી ડું છું તે હું તમને કહીશ: હું સેર્ગેઈ પંત્રોવિચ સાથે વિસ્થ રમતા

બહુ બીઉં છું. ગઈકાલે બેલેનીત્સિને ત્યાં તેણે મને હરાવીને મારું દેવાળું જ કાઢી નાખ્યું.”

ગેદઓનોવ્સ્કી મૂર્ખામીભર્યા કૃત્રિમ હાસ્યે હાસ્યો; તે ગવર્નરના માનીતા અને સેંટ પીટર્સબર્ગથી આવેલા આ પ્રતિભાશાળી જુવાન આફિસરન વડાવા થવા મથતો હતો. માર્યા દુર્માત્રિયેવના સાથેની પોતાની વાનચીતમા ત ઘણીવાર પાન્થીનની નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ અને ગુણોનો આડકતરી રીત ઉલ્લેખ કરતો હતો. “ખરખર, કવી રીત કોઈ તની પ્રસંશા ન કરી શકે,” તે આમ કહેતાં રહેતો હતો “સૌથી ઊંચામાં ઊંચા ક્ષેત્રોમાં આ જુવાન સફળતા પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે, તે એક નમૂના યોગ્ય ઓફિસર છે અને તેનામાં જરા પણ મગફળ નથી.” સાચી વાત તો એ છે કે સેંટ પીટર્સબર્ગમાં પણ પાન્થીનને કબેલ ઓફિસર તરીકે ગણવામાં આવતો હતો: તેની કામ કરવાની ક્ષમતા નોંધપાત્ર હતી; તે તેના વિષે અત્યંત સહજ ભાવે બોલતો હતો, જે દુનિયાનાં કોઈપણ માણસને છાજે એવું છે, જે પોતાની મહેનતને બહુ મહત્ત્વ નથી આપતો; પણ તે એક “કાર્યદક્ષ સંચાલક” હતો. ઉપરી સંચાલકો હાથ નીચેનાં આવા સચાલકોને પસંદ કરતાં હતાં; તેને પોતાને એ વાતમાં કોઈ શંકા નહોતી કે જે તે ઈચ્છે તો થોડા જ સમયમાં તે ઉન્નતિ કરતાં કરતાં મંત્રી પદ પર પણ પહોંચી જશે.

“તમે કહો છો, સાહેબ કે મેં તમને હરાવીને તમારું દેવાળું કાઢી નાખ્યું,” ગેદઓનોવ્સ્કીએ કહ્યું, “પણ બીજા દિવસે જેણે મારા બાર ફૂલ જીત્યા હતા તે શેણ હતું? અને પછી ફરીથી...”

“અરે, તમે દુષ્ટ માણસ,” પાન્થીને ગળકભર્યા હોવા છતાં પણ તોછણઈભરી બેપરવાઈના સ્વરે વચ્ચે જ કહ્યું અને તેની તરફ પીઠ ફરવતાં તે લીઝા તરફ આગળ વધ્યો.

“મને અહીં ક્યાં ‘ઓમેરોન’નું પ્રાસ્તાવિક સંગીત ન મળી શક્યું,” તેણે શરૂ કર્યું. “બેલેનીત્સિનાએ જ્યારે કહ્યું હતું કે તેમની પાસે બધાં જ શાસ્ત્રીય સંગીતો હતાં ત્યારે તેઓ નરી ડંફસ હાંકી રહ્યાં હતાં. તેમની પાસે હકીકતમાં પોલ્કા અને વાલ્સ નૃત્યો સિવાય બીજા કોઈ સંગીત નથી; પણ મેં મોસ્કો લખ્યું છે અને એક અઠવાડિયાની અંદર તમને તે પ્રાસ્તાવિક સંગીત મળી જશે. અને હાં

પાજુ એ કે,” તેણે આગળ કહ્યું, “મેં ગઈકાલે એક નવું ગીત લખ્યું હતું, શબ્દો પણ મારા પોતાના છે. શું તમે સાંભળ્યો તે? હું નથી જાણતો કે તમને ગમશે કે નહિ. બેલેનીત્સિનાના ખ્યાલથી ત નંદર રચના છે પણ તેમના અભિપ્રાયનું વધારે મહત્ત્વ નથી. હું જાણુવા ઈચ્છું છું કે તમે તેના વિષે શું વિચારો છો. પણ કંઈ વધો નહિ, તેની રાહ પણ જઈ શકાય છે...”

“થા માટે સહ જાવી?” માર્યા દુર્માત્રિયેવના વચ્ચે જ બોલી પડ્યા. “થા માટે હમણાં જ નહિ?”

“જેવી તમારી ઈચ્છા,” પાન્થીને મીઠાશબ્દો પ્રસન્ન સ્મિત સાથે જવાબ આપ્યો, જે તેના ચહરા ઉપરથી નેટલું જ અચાનક રીતે નદશ્ય થઈ ગયું જેટલું અચાનક રીતે દૃશ્યમાન થયું હતું. પોતાના મૂન પર પડે સ્ફુલ્લને હડસેલતાં તે પિયાનો પાસે બેસી ગયો અને કેટલાક જરૂરિયાતો સ્પષ્ટપણે પોતાના શબ્દો ઉચ્ચારતાં ગાવાનું શરૂ કર્યું:

દૂર ગગનની ઊંચાઈ પર,
વાદળોની આડમાંથી શેકાય ચાંદ,
નીચે કોતરમાં
નેતરની લટકતી ડાળીઓ પર
જળહળતી પોતાની ચાંદની રેલાવે;
બેસી ગગન સિંહાસન પર
પોતાનાં જાદુઈ કિરણોથી
તે શાસન કરતો
સાગરની ખારી લહેરો પર.
ઓ પ્રિયે, તું છે મારો ચાંદ,
જે મુજ અત્મામા ભરતોઆટ જગાવતો,
તેની અનંત સગર પર અથડાતો
ભરતી ખુશીની, દુ:ખની ઓટ
આ બધું શાય છે કોના મૂક ઈશારા પર?
તુજ વિણ તલસે મુજનો આતમ,
તુજને જ કરે ફરિયાદ;
પ્રેમ જવાળા ભભૂકે મુજ અંતરમા

પણ તું છે ધીર ગંભીર,
અથા ન મારી સહેજે સમજે
જેમ રાંદો દૂર ગચનમાં

શીર્ષ પદ્ય પાંચીને વિશેષ ભારપૂર્વક અને લાગણીપૂર્વક ગાયું; તેની સાથેની ગર્જનભરી ધૂનમાં હહેરોનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. “પ્રેમ જમાળા ભભૂકે મુજ અંતરમાં” શબ્દો પછી તેણે હળવો નિસાસો નાખ્યો, પોતાની આંખો નીચી ઝુકાવી લીધી અને પોતાનો અવાજ પણ ધીમો કરી મધ્યમ સ્વર પર થઈ આવ્યો. જ્યારે તેણે ગાવાનું પૂરું કર્યું ત્યારે લીજાએ ધૂનમાં વખાણ કર્યા, માર્યા દુમીત્રિયેનાએ કહ્યું તે બહુ જ “સરસ!” ધૂન હતી અને ગેંદઓનોવ્કી પણ એકદમ બોલી પડ્યો. “અનુપમ! બન્ને સંગીત અને શબ્દો સાથે જ અનુપમ છે!” લેનોવ્કા બાળસહજ આદરયુક્ત ભાવે ગાયકની તરફ તાકતી રહી. ટૂંકમાં ત્યાં અકલી થયલી મંડળીનાં બધાં જ લોકો આ જુવન કળાપ્રેમીની રચનાથી ખૂબ ખુશ થયાં હતાં; પણ દીવાનખાનાના ઉભરા પર ઊભેલો વૃદ્ધ, જે સ્પષ્ટપણે હમણાં જ આવી પહોંચ્યો હતો અને તંતાં નીચે જોતા ચહેરાના દેખાવ ઉપરથી અને પોતાના ખાલા સાથે જે મુદ્દા બનાવી હતી તેના ઉપરથી આંકતાં તે પાંચીનના ગીતથી જે આમ તો સુંદર હતું તેમ છતાં પણ ખુશ થયો લાગતો નહોતો. જાડા રૂમાલ વડે પોતાનાં જૂતાં ઉપરથી ધૂળ ઝાડવા માટે ચોકચેલા માણસે અચાનક પોતાની આંખો ઝીણી કરી, ચિહ્નરેને પોતાનું મોં ભીંચી, પહેલાં જ વાંકી વળેલી કાલાકૃતિને નીચી નમાવી અને ધીમેથી દીવાખાનામાં પ્રવેશ્યો.

“અરે! કિસ્તોફોર ફોદોરોવિચ, કેમ છો!” મંડળીમાંનાં બીજાં બધાંઓ કરતાં પહેલાં અને પોતાની બેઠક ઉપરથી ઊછળતાં પાંચીન બોલી ઊઠ્યો. “મને તો કલ્પના પણ નહોતી કે તમે અહીં હતાં તમારી સામે મારું ગીત ગાવાની હિમ્મત હું કદી ન કરતો. હું જાણુ છું કે તમને હળવું સંગીત નથી ગમતું.”

“હું તે સાંભળતો જ નથી,” નવાંચનુકે બહુ ખરાબ રશિયનમાં જવાબ જોડ્યો અને ત્યાં ઉપસ્થિત બધાં લોકોને નમીને અભિવંદન કરીને તે વિચિત્ર રીતે ઓરડાની વચ્ચેવચ ચોકાયો.

“હું ધારું છું, સાહેબ લેમ્મ,” માર્યા દુમીત્રિયેનાએ કહ્યું, “કે તમ લીજાને સંગીત શીખવડવા આવ્યા છો?”

“ના, ચેલીઝાવેના મિખાઇલોવનાને નહિ પણ ચેલના મિખાઇલોવનાને.”

“ઓહ! હાણું સરસ. લેનોવ્કા, જા; લેમ્મ સાહેબની સાથે ઉપર જા.”

વૃદ્ધ નાની છોકરીની પાછળ પાછળ બહાર જવાની અણી ઉપર હતો પણ ત્યાં જ પાંચીને તેને વચ્ચે રોક્યો.

“ભણ્યા પછી ચાલ્યા ન જતા, કિસ્તોફોર ફોદોરોવિચ,” તેણે કહ્યું. “ચેલીઝાવેના મિખાઇલોવના અને હું બેથોવેનના સન્નિધિમાં ગાવાનાં છીએ.”

વૃદ્ધ મનમાં ને મનમાં કંઈ બડબડ્યો અને પાંચીન શબ્દોનું ખોટું ખ્યાલ કરતો જર્મનીમાં આજળ બોલતો રહ્યો:

“ચેલીઝાવેના મિખાઇલોવનાએ તમે તેમને આપેલ ધાર્મિક કેન્ટાટા મન બતાવ્યું હતું બહુ સરસ છે! મહેરબાની કરીને મને ગંભીર સંગીતની પ્રશ્ન કરવામાં અસમર્થ ન સમજતા; વાત કંઈ વિપરીત છે. તે કેટલીક વખત કંટાળાજનક હોય છે પણ નેટલું જ હિતકર વાત છે.”

વૃદ્ધનાં કાનની બુલે લાલ થઈ ગઈ અને લીજા તરફ ત્રાંસી નજર નાખી તે ઉતાવળે ઓરડો છોડી ચાલ્યો ગયો.

માર્યા દુમીત્રિયેનાએ પાંચીનને પોતાનું ગીત ફરીથી ગાવા માટે કહ્યું; પણ તેણે વાંધો ઉઠાવતાં કહ્યું કે તે વિદવાન જર્મનની લાગણીને નવવા નથી ઈચ્છતો અને તેના બદલે લીજાની સામે બેથોવેનના રાનાટા અજમાવવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. તેના કારણે માર્યા દુમીત્રિયેનાએ નિસાસો નાખ્યો અને તેમના પોતાના તરફથી ગેંદઓનોવ્કીને સૂઝાવ નાખ્યો કે તે તેની સાથે બગીચામાં ફરવા માટે આવે. “હું ઈચ્છું છું,” તેમણે કહ્યું, “આપણે આપણી વાત ચાલુ રાખીએ અને આપણા બિચારા ફેદા માટે તમારી સલાહ લેવા ઈચ્છું છું.” વેદઓનોવ્કી બનવટી હાસ્ય હસ્યો, નીચે ઝૂક્યો અને અદ્યપૂર્વક જ આગળીઓ વડે પોતાની ટોપી ઉઠવી, જની કોર પર તાણે લાગણીપૂર્વક વાળલા પોતાના દસ્તાના મૂક્યા હતા. અને માર્યા

દુર્મીત્રિયના પાછળ પાછળ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો. પાન્યીન અને લીંઝ ઓરડામાં એકલાં રહી ગયાં; તેણે સનાટા કાઢ્યો અને ખોલ્યો; તેઓ ચૂપચાપ પિયાનો પાસે બેસી ગયાં. ઉપરથી નાનકડું લેનોચાની અચકતી આગળીઓ વડે મહાવરો કરવામાં આવી રહેલ સરીગમનો હળવો અવાજ આવતો હતો.

૫

હિસ્નાકાર તેઓદોર ગોલ્લીબ લેમ્મનો જન્મ સન ૧૭૮૬માં તેક્ષોનના રાજ્યમાં. લેમ્મનીસ શહેરમાં જરીબ સંજીતકચેન્દ્ર ધરમાં થયો હતો. તેમના પિતા ફ્રેંચ રુશિયનું વગાડતાં હતાં અને મા વીણા બ્યારે તેઓ માત્ર પાંચ વર્ષના હતા ત્યારે ત્રણ જુદાં જુદાં વાજિત્રો ઉપર અભ્યાસ કરતા હતા. આઠ વર્ષની ઉંમરે તેઓ જનાથ થઈ ગયા હતા અને દસ વર્ષની ઉંમરે તમા પોતાની કળા દ્વારા આજીવિકા કરાતા હતા. ધાંબા વખત સુધી તેઓ રખડતું જીવન જીવ્યા અને મુસાફરજાનાઓમાં, મેળાવડાઓમાં, ખેડૂતોનાં લગ્ન સમારંભોમાં અને નૃત્યોની મહફિલોમાં જ્યાં પણ તેઓ વગાડી શકતા ત્યાં વગાડતા રહ્યા; છિવટે તેઓ એક ઓર્કેસ્ટ્રામાં જોડાયા જ્યાં ધીમે ધીમે વખતે અંતમાં તેઓ વાદ્યવૃંદના સંચાલક બન્યા. કલાકાર તરીકે તેઓ બહુ ખરાબ વાદ્ય વગાડતા હતા પણ તેમને સંગીતનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન હતું. અઠ્યાવીસ વર્ષની ઉંમરે તેઓ રશિયા આવ્યા. તેમને એક એવા વૈભવશાળી સદ્ગૃહસ્થે બોલાવ્યા હતા જેમને પોતાન તો સંગીતમ લેશમાત્ર રસ નહોતો પણ માત્ર દેખાવ માટે ઓર્કેસ્ટ્રા રાખ્યું હતું લગ્ન તેની સાથે સંગીત દિગ્દર્શકના પદ પર સાત વર્ષ સુધી રહ્યા અને જ્યારે તેનાથી છૂટા થયા ત્યારે તમની પાસે માટે ફૂટી કોડી પણ નહોતી. તે સદ્ગૃહસ્થ તદ્દન નાદાર થઈ ગયો હતો તે લેમ્મને વચન ચિટ્ટી આપવા ઇચ્છતો હતો પણ પાછળથી વિચાર બદલી નાખ્યો ટૂંકમાં તણ તમને એક દમડી પણ ન ચૂકવી. લેમ્મન દેશ છોડીને જતાં રહેવાની સલાહ આપવામાં આવી પણ તેઓ રશિયામાંથી, પેલા મહાન

રશિયામાંથી કે જે કલાકારોની સ્વપ્નભૂમિ છે ત્યાંથી ભિખારી બની નદેશ પાછા ફરવા નહોતા ઇચ્છતા. તેમણે રોકાવાનો અને પોતાનું નસીબ અજમાવવાનો નિર્ણય કર્યો, બિચારો જર્મન વીસ વીસ વર્ષો પરી પોતાનું નસીબ અજમાવતો રહ્યો; તેઓ ઘણાં જુદાંજુદાં પ્રકારનાં દૈવીન ખાનદાનોમાં રહ્યા હતા, તેમણે મોસ્કો અને પ્રાતીય શહેરો ગળે જગ્યાઓએ પ્રવળન કર્યો હતો. તેમણે ઘણુંબધું સહ્યું હતું અને ખપ્યું હતું, ગરીબી શું છે તે તેઓ જાણતા હતા અને મુસીબતોના ફટકા ખાધા હતા; પણ પોતાની આ બધી જ કપરી કસોટીઓની વચ્ચે પોતાની જન્મભૂમિમાં પાછા જવાનો વિચાર તેમણે કદી નહોતો ઘોડ્યો; તે એક માત્ર વિચાર જ હતો જે તેમને બધા કષ્ટો સહન કરવાની શક્તિ આપતો હતો. ગમે તેમ પણ નસીબે તેમના આ સૌથી મહલા અને સૌથી છેલ્લા પરમસુખને પામવા દેવાની કૃપા ન કરી: ત્યાસ વર્ષની ઉંમરે માંદલા અને અકળે જ અશક્ત એવા તે *** શહેરમાં રોકાઈ મૃત્યુ અને તેઓ જેને તિરસ્કાર કરતા હતા તે રશિયા છોડવાની બધી જ અશાઓ ત્યજીને હંમેશાં માટે ત્યાં જ રહ્યા. તેઓ પોતા અનિશ્ચિત અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે સંઘાત ભણાવીન પોતાનું જુજરાન ચલાવવા પુરતી કમાણી કમાવા મથતા હતા. લેમ્મનો દેખાવ જોવામાં જરૂરપણ આકર્ષક નહોતો તેઓ કદના ઊંચાણ અને કમરેથી વાંકી વળેલા, વાંકા વળેલા ખભાવાળા અને અદર ધસી ગયેલા પેટવાળા, મોટાં ચપટા પગના તળિયાવાળા, વાદળી નસો ઊભરાઈ આવેલા લાલ હાથોની અડધાંબેલી કાંઈ ઝાંઝળીઓ ઉપર નીલાશ પડતાં સફેદ સફેદ નખોવાળા હતા; તેમનો ચહેરો કરચલીઓવાળો હતો જેના ગાલ ખાડામાં ધસી ગયેલા અને નીકળેલા રહેતા હતા. તેઓ પોતાના હોઠને હંમેશાં મરોડતા અને નડતા રહેતા હતા અને તેમાંય વળી તેમની હંમેશાં સૂમડાપણાની ટેવ ઝિનરાતા તેમનો ચહેરો લગભગ બિહામણી અસર ઉપજાવતો હતો. તેમનાં સફેદ વાળની બટો નીચી ભૂકુટી ઉપર જૂથતી હતી, તેમની પ્રણી ઝીણી સ્થિર આંખો ઓલવાતા અંગારાની જેમ બળતી રહેતી હતી તેઓ કઠગી ચાલે દરેક પગલે પોતાની અતિ ભારે સ્થૂળ કાપને બાળજાની તરફ જુલાવતા ચાલતા હતા. તેમનાં કેટલાંક હાવભાવ પાગરામાં પૂરાયેલાં ધ્રુવડની યાદ અપાવતાં હતાં જે કોઈ તેને જોઈ

રહ્યું છે એ અનુભવનાં પોતાની ચાંચ વડે પાંખોને ચીધી કરવા લાગી જાય છે અને પોતાની પાછોળી પાછોળી હરપોકપણે ઝપકતી અને અર્ધનિદ્રિત પીળી આંખો વડે નિઃસહાયપણે ચારે બાજુ જોતું રહે છે. મનને કોતરી ખનાર ઊંડી બથાએ નિર્ધન સંગીતકાર ઉપર અમીટ છાપ પાડી હતી; તેણે તેમના ચહેરાને જે આમેય જવાપણુ આકર્ષક નહોતો, વિકૃત અને ક્ષતવિક્ષત કરી મૂક્યો હતો; પણ તેવાં લોકો કે જેઓ પંદલી છાપ દ્વારા પ્રભાવિત થવાનાં વલણવાળાં નથી તેઓને માટે આ પાચમાલ થયેલ વ્યક્તિની અંદર કંઈક સારપણું અને પ્રામાણિકતા તથા કંઈક અસાધારણ વસ્તુ હતી બાખ અને હેન્ડેલના પ્રશંસક, પોતે હસ્તકળાના ઉસ્તાદ, જીવત કલ્પનાચક્તિ અને મનની પેલી મજબૂતાઈથી યુક્ત કે જે જર્મન જાતિની લાક્ષણિક વિશિષ્ટતા છે, તેવા લક્ષ્મ પણ કદાચ કાળાંતરમાં કોણ જાણે છે? પોતાના દેશના મહાન સંગીતકારોમાં સ્થાન મેળવી શકતા હતા જે જિદગીના ઉતારચઢાવે તેમની ઉપર મહેરબાની કરી હોત. પણ ના, તેઓ ભાગ્યશાળી ગ્રહોની છત્રછંદ્રયામાં નહોતા જન્મ્યા! પોતાની જુવાનીમાં તેમણે ઘણી બધી સંગીત રચનાઓ લખી હતી પણ તેમાંથી એક પણ સંગીત જોવા માટે પ્રકાશિત થયેલું નહોતું. તેઓ કોઈપણ કામ યોગ્ય રીતે કરી શકતા નહોતા, યોગ્ય સ્થાને ખિદમત કરીને કોઈની પ્રતીતિ સંપાદન નહોતા કરી શકતા, યોગ્ય સમયે કિયાશીલ થઈ શકતા નહોતા. ઘણા વખત પહેલાં એક વખત તેમના એક પ્રશંસક આ મિત્ર, જે પણ જર્મન હતો અને ગરીબ પણ હતો, તેણે પોતાના ખર્ચે તેમનાં બે સન્નાટા પ્રકાશિત કર્યાં પણ કમનસીબે તે આખી આગુતિ સંગીતની દુકાનોની અભરાઈઓ ઉપર જ રહી ગઈ જાણે કોઈએ શતભરમાં તે બધી નદીમાં પધરાવી દીધી હોય તેમ વિસ્મૃતિના ગર્ભમાં ડૂબી ગઈ. છેવટે લક્ષ્મ પોતાની જાતન નસીબન ભરાસ છોડી દીધી અને તમની ઉંમર પણ પ્રભાવ પાડી રહી હતી; તેમના હાથની જેમ મજજ પણ લાગણીશૂન્ય અને સંવેદનશૂન્ય થઈ ગયું હતું. તેઓ ક્ષીણિત પરિવારના ઘરની નજીક જ નાનકડા ઘરમાં એક વૃદ્ધ રસાઈપણ સાથે એકલા રહેતા હતા જેને તેઓ એક આશ્રમમાંથી છોડાવી લાવ્યા હતા. (તમણે કદી લગ્ન નહોતાં કર્યાં). તેઓ ખૂબ પગપાળા ચાલતા હતા, બાઈબલ, પ્રોટસ્ટેન્ટ પદોનું પુસ્તક, કે પછી શ્વેતલના શક્તપીયરના

અનુવાદો વાંચતા હતા તેમણે લાખા વખતથી કોઈ સંગીત રચના નહોતી લખી. પણ સ્પષ્ટપણે લીઝ કે જે તેમની સૌથી સારી વિદ્યાર્થીની હતી તે તેમને પોતાના આળસુપણામાંથી બહાર કાઢવામાં સમર્થ બની; તેમણે તેના માટે કેન્ટાટા રચી હતું જેનો પાન્થીને ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આ કેન્ટાટા માટે તેમણે કંટલાક શબ્દો પ્રાર્થનાગીતોના એક પુસ્તકમાંથી લીધા હતા જેમાં તેમણે પોતાનાં કેટલાંક છંદો ઉમેર્યા હતાં. આ સંગીતરચના બે સમૂહગીતો માટે રચાયેલી હતી પુણ્યપુણ્ય લોકો માટેનું સમૂહગીત અને બીજું નાપુણ્ય લોકો માટેનું સમૂહગીત, જે અંતમાં એકબીજા સાથે મળી જતું હતું અને એકરાગમાં એકસાથે મળીને ગાતા હતાં: “ઓ દયાળુ ભગવાન, પાપીઆને ક્ષમા કરો અને અમને દુષ્ટ વિચારોથી અને દુન્યવી મોહમાયાથી મુક્ત કરો.” મુખપૃષ્ઠ પર ખંતપૂર્વક અને વળી સજ્જવટ સાથે મુદ્રાલેખ લખવામાં આવ્યો હતો: “માત્ર સદ્ગુણીઓ જ પ્રામાણિક છે. ધર્મિક કેન્ટાટા. મારી પ્રિય વિદ્યાર્થીની ચેલીઝવેના કાલીતિના માટે રચિત અને તેને સમર્પિત. તેમના શિક્ષક ક્રિ.તે.ગો. લેમ્મ તરફથી.” “માત્ર સદ્ગુણીઓ જ પ્રામાણિક છે” અને “ચેલીઝવેના કાલીતિના” શબ્દોની ફરને કિરણોનું વર્તુળ બનાવવામાં આવ્યું હતું. તેની નીચે ઉમેરવામાં આવ્યું હતું: “માત્ર તમારા માટે જ”, એટલા માટે જ લેમ્મનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો હતો અને તેમણે ત્રાંસી ઠપકાભરી નજરે લીઝ તરફ જોયું હતું; જ્યારે પાન્થીન તેમની સામ તમના કેન્ટાટા વિષે બોલ્યો ત્યારે તેમને ઊંડું દુઃખ થયું હતું.

૬

પાન્થીને બુલંદ અવાજે અને દૃઢતાપૂર્વક સંવાદના પહેલા સ્વર છેડ્યા (તે બીજા ભાગ વગાડી રહ્યો હતો), પણ લીઝએ શરૂઆત ન કરી તે થોભ્યા અને લીઝ તરફ જોયું. તેની ઉપર જાણેલી લીઝની અંખો નારાજનાં ભાવ પ્રદર્શિત કરતી હતી; તેના હોઠ

તમના નહોતા અને ચહેરા પરનો ભાવ કંઈક લગભગ ઉદાસી ભર્યો હતો.

“શો વાન છે?” તેણે પૂછ્યું.

“આ માટે તમે તમારું વચન ન પાળ્યું?” તેણે કહ્યું. “મેં તમને પાન્થીને ફોફોરિયનું કેન્ટાટા એ શરત પર બનાવ્યું હતું કે તમે તેમના વિષે કંઈ નહિ કહો.”

“હું દિલ્હીર છું, ચેલીઝવેના મિખાઈલોવના, મારા મોમાંથી શબ્દો નીકળી પડ્યા.”

“તમે તેમને અસ્વસ્થ કરી મૂક્યા અને મને પણ હવે તેઓ કદી મારી ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખે.”

“હું મારી જાતને ન ચેકી શક્યો, ચેલીઝવેના મિખાઈલોવના. હું નાના હતો ત્યારથી જ કોઈપણ જર્મનનો ચહેરો કદી સાંખી નહોતો શક્યો. મારામાં હંમસાં તેને ચીડવવાની તીવ્ર ઇચ્છા રહે છે.”

“કવી રીત તમ આવી વાત કહી શકો છો, વ્લાદીમિર નિકોલાઇચ! આ જર્મન બિચારો વરીખ, તદ્દન એકલવાયો, અનુદયવાળો માણસ છે તમને તેના માટે દુઃખ નથી થતું? શું તમે તન પણ ચીડવવા ઇચ્છી શકો છો?”

પાન્થીન શરમિદો થઈ ગયો હોય તેમ લાગતું હતું.

“તમે સાચું કહો છો, ચેલીઝવેના મિખાઈલોવના,” તેણે કહ્યું. “આ મારી તે જ હંમેશની વગર વિચારે બકબક કરવાની ટેવ છે. ના, વિરોધ ન કરશો; હું મારી જાતને સારી રીતે જાણું છું મારા જીવવારીપણાએ મને ઘણું નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. તેના કારણે મને ગાંઠાકારી ગણવામાં આવે છે.”

પાન્થીન પગવર માટે ચેકાયો. તે કોઈપણ વિષય ઉપર વ્યતથીત ન કરતો તો લગભગ હંમેશાં તે પોતાના વિષે વાત કરતાં જ તન પરી કરતો હતો. અને આ કામ તે નિરુત્તર કરનાર સદ્ભાવપૂર્વક પાલ્લ ભાવે અને સૌહાર્દથી કરતો જણ તેને તેનો આભાસ જ ન લાગ.

“તમારા પોતાના જ ઘરને લો,” તેણે આગળ કહ્યું, “તમારી મા, બાક મારા તરફ સારું વલણ રાખે છે, તે એટલી ભલી ન માયાળુ છે; તમે... હા, તો તમે મારા વિષે શું વિચરો છો તે હું

નથી જાણતો; જ્યાં સુધી તમારા ફોઈબાની વાત છે તેઓ તો મને બિલકુલ સાંખો નથી શકતા. કદાચ મેં તેમને પણ મારા કોઈ અવિવક્ષી આશરણ અથવા તો મૂર્ખામીભર્યા ભાષણ દ્વારા કોઈ કેસ પહોંચાડી હશે. તે મને જરાપણ પસંદ નથી કરતાં, કેમ ખરું ને?”

“હા,” પળવારના અમથાટ પછી લીઝએ સ્વીકાર્યું. “તેઓ નથી કરતાં.”

પાન્થીને પિયાનો ઉપર પોતાની આંખોની યલાવી; તેના હોઠ પર હળવું કટાક્ષુક સ્મિત સ્મનું હતું.

“અને તમે?” તેણે કહ્યું. “તમે પણ મને અહંકારી માનો છો?”

“હું તમને ખાસ વધારે નથી ઓળખતી,” લીઝએ જવાબ આપ્યો. “પણ હું તમને અહંકારી તો નથી સમજતી; એનાથી ઊલટું મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ...”

“હું જાણું છું, હું જાણું છું તમે શું કલવા જઈ રહ્યાં છો,” પાન્થીને ફરી એક વખત પિયાનો ઉપર આંખોની યલાવતાં વચ્ચેથી જ વાત કાપતાં કહ્યું, “સંગીત માટે, મેં તમને જે પુસ્તકો આપ્યા છે તેના માટે, તમારા આલ્બમને મેં જે ખરાબમાં ખરાબ રેખાચિત્રો દ્વારા શણગાર્યું છે તેના માટે, વગેરે વગેરે. હું તે બધું કરી શકતો હતો અને તેમ છતાં પણ અહંકારી છું. હું એ આદ્યા રાખવાની હિમ્મત કરું છું કે તમને મારો સાથ કંટાળાજનક નથી લાગતો કે પછી તમે મને ખરાબ માણસ પણ નથી માનતાં, પણ તેમ છતાં કદાચ તમે વિચારો છો કે હું એવાં લોકોમાંથી છું જેઓ—એમ કહેવાય છે ને કે મજાકને ખાતર ન તો પોતાના દોસ્તને છોડે છે કે ન તો પોતાના સગા બાપને.”

“તમે ભદ્ર સમાજનાં બધાં જ લોકોની જેમ બેધ્યાન અને ભૂલકણા છો,” લીઝએ પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો, “બસ એટલું જ.”

પાન્થીનના જવાં થોડાંક ચઢી ગયાં.

“ચાલો આવો,” તેણે કહ્યું, “હવે મારા વિષે વધારે વાતો કરવાની આપણે પડતી મૂકીએ અને સનાટન વગડવાનું ચાલુ રાખીએ. જોકે હું તમને એક વિનંતી કરવા ઈચ્છું છું.” સ્વેન્ડ ઉપરના

નગીત પુસ્તકનાં પાનાંઓને સરખા કરતાં તેણે ઉમેર્યું, “મહેરબાની કરીને તમને જે પણ ગમે તે મારા વિષે વિચારો, મને અહંકારી પણ નથી થતો છો તમને ગમે તો તે પણ ભલે એમ રહે! પણ ભદ્ર માનવો માણસ કહીને ન બોલાવો; તે નામ ચીડ થઈ એવું છે... નાન્દીઓ સોનો પીનોરે”. હું પણ એક કલાકાર છું, કદાચ ખરાબ વાતર હોઈશ અને તે એ હકીકત કે હું ખરાબ કલાકાર છું હું ભાગ્ય જ અહીં ને અહીં જ તમારી સામે સ્પષ્ટિત કરવાનો છું. પણ આપણે શરૂઆત કરીએ.”

“હા, ચાલો શરૂ કરીએ,” લીઝએ કહ્યું.

પહલો અડાજિઓ ખૂબ સારી રીતે નીપટાઈ ગયો. જોકે પાન્થીને માંવાર ભૂલો કરી હતી. તેની પોતાની રચનાઓ અને સંગીત જાનો તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો તે સારી રીતે વગાડી શકતો હતો. પગ સ્વરમાળાને જોઈને સંગીત વાંચવામાં તે બહુ ભૂલો કરતો હતો. પાન્થીનો બીજો ભાગ જે ખાસ ઝડપી અલેગ્રો હતો તેને તો તદ્દન જ ધૂળમાં મેળવી દીધો હતો; સ્વરલિપિની વીસમી શીરોરખા પર માથાને, જે તે વખતે એ શીરોરખાઓ પાછળ હતો તેણે સંગીત વગડવાનું પડતું મૂક્યું અને હસતા હસતા પોતાની ખુરશી પાછળ પડી.

“કોઈ ફાવદો નથી!” તેણે હાલ માનતાં કહ્યું. “હું આજ નહિ વગાડી શકું; સારી વાત છે કે લેમ્મે આપણને સાંભળ્યાં નથી; તે તો અત્યમાં જ આવી ગયા હોત.”

લીઝા ઊઠી, પિયાનો બંધ કર્યો અને પાન્થીન તરફ વળી.

“તો પછી હવે આપણે શું કરીશું?” તેણે પૂછ્યું.

“આ સવાલ તો જાણે તમને ખૂબ જ ગમે છે! તમે એક પગ ત્રણ બકર નથી બેસી શકતાં. ભલે ચાલો જો તમને ઈચ્છા હોય તો તમારો અજવાળું છે ત્યાં સુધી થોડાં રેખાચિત્ર જ બનાવી લઈએ. તમારો બીજા દેવી—કળાની દેવી શું નામ છે તેનું? યાદ નથી આવતું... મારી તરફ કદાચ વધારે મહેરબાન થશે. ક્યાં છે તમારું

* હું પણ એક કલાકાર છું (ઈટાલિયન)

આલ્બમ? જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો પેલું મારું પ્રાકૃતિક દૃશ્યનું ચિત્ર હજી અપૂરું છે.”

લીઝા આલ્બમ લાવવા માટે બીજા ઓરડામાં ગઈ અને એકલા પડેલા પાન્થીને પોતાના ખિસ્સામાંથી કેમરીકનો હાથકમાલ કાઢ્યો, પોતાનાં નાખ સાફ કર્યાં અને થોડીક ત્રાંસી નજર કરીને પોતાના હાથને જોવા લાગ્યો તે જોરા અને ઉત્કૃષ્ટ હતી; ડાબા હાથના અંગૂઠા પર તેણે સોનાનો વળદાર વેક પહેર્યો હતો. લીઝા પાછી આવી, પાન્થીને બારી નજીક બેઠો અને આલ્બમ ખોલ્યું.

“અરે!” તેણે કહ્યું. “તો તમે મારા પ્રાકૃતિક ચિત્રની નકલ ઉતારવાનું શરૂ કરી દીધું સરસ. ખરેખર ખૂબ સરસ છે! માત્ર જરા અહીં મને પેન્સિલ આપો તો. પડછાયાઓ પૂરતો ઘેરાં નથી. અહીં જુઓ.”

પાન્થીને કેટલીક લાંબી લાંબી રેખાઓ ઝડપથી ખેંચી. તે હમણાં એક જ પ્રકારનું પ્રાકૃતિક ચિત્ર દર્શતો હતો: ચિત્રના સૌથી આગળનાં ભાગમાં આડાં આવળાં પ્રસરેલા વિશાળ વૃક્ષો, પાર્શ્વભૂમિમાં ઘાસનું મેદાન અને ક્ષિતિજ ઉપર ઊંચાં નીચાં, વાંકી ચૂંકી પર્વતો. લીઝા તેના ખભા પરથી તેને નિહાી રહી હતી.

“સામાન્યપણે જિંદગીમાં હોય છે તેવી જ રીતે ચિત્ર દોરવામાં,” પાન્થીને પોતાનું માથું પહેલાં જમણી તરફ અને પછી ડાબી તરફ નભાવતાં પોતાનો મત પ્રગટ કર્યો, “મુખ્ય વસ્તુ છે હળવાશ અને સાહસ હિંમત.”

તે જ વખત લેમ્મ ઓરડામાં પ્રવેશ્યા. અત્યંત ઔપચારિકપણ નમીને અભિવાદન કરતાં તેઓ બસ જવામાં જ હતા પણ ત્યાં જ આલ્બમ અને પેન્સિલ એકબાજુ ફંગોળતા પાન્થીને તેમના રસ્તામાં આડે આવ્યા.

“ક્યાં જઈ રહ્યા છો શ્રીમાન ક્રીસ્ટોફર ફોદોરિય? તમે ત્યાં પીવા નહિ રોકાવ?”

“હું ઘેર જાઉં છું,” લેમ્મે કઠોરતાપૂર્વક કહ્યું, “મારું માથું દુ:ખે છે.”

“અરે, ચાલો હવે -રોકાઈ જાવ. આપણે શેક્સપીયર વિશે ચર્ચા કરીશું.”

“મારું માથું દુ:ખે છે,” વૃદ્ધ માણસે ફરીથી કહ્યું.

“અમે તમારા વિના જ બથાવનનો સનાટા વગાડવાનું શરૂ કરી દ્યું હતું,” પ્રેમાળપણે તેમની ફરતે હાથ વીંટાળીને મીઠાશબ્દો હસતાં પાન્થીને આગળ કહ્યું, “પણ અમે બિલકુલ જ આગળ ન વધી ગયા શું તમે એ માનશો કે હું લગાતાર બે નોંધો ચોગ્ય રીતે ન લખી શકો.”

“તમે તમારું પલું ગીત જ ફરીથી ગાયું હોત તો વધારે સારું હતું,” લેમ્મે પાન્થીનના હાથ દૂર કરતાં તોછડાઈભર્યો જવાબ આપ્યો અને ત્યાંથી નીકળી પડ્યા.

લીઝા તેમની પાછળ દોડી. તેણે તેમને આવણામાં જ પકડી લીધા.

“ફ્રીસ્ટાફોર ફોદોરિય, સાબળો,” તેમની સાથે આંગણાનો લીલા તારવાળો ભાગ પસાર કરી અંધ તરફ ચાલનાં જતાં તેણે જર્મનીમાં નજી, “મેં તમારી લાગણી દુભાવી છે મહેરબાની કરીને મને ક્ષમા આપો.”

લેમ્મે કોઈ જવાબ ન આપ્યો.

“મેં વ્હાદીમિર નિકોલાઈચને તમારો કેન્ટાટા બતાવ્યો; મને ખતરની હતી કે તેઓ તેના વખાણ કરશે અને ખરેખર તેમને ખૂબ ગમ્યા છે.”

લેમ્મે રોકાઈ ગયા.

“એ તો ઠીક છે,” તેમણે સંશયનમાં કહ્યું અને પછી પોતાની માનુભાષામાં ઉમર્યું: “પણ તે કંઈપણ સમજી શકતા નથી; શું તમે એ નથી જાણી શકતાં? તે ઉપરચોટિયા જ્ઞાનવાળા ઢોંગી શોખીન માત્ર તેનાથી વધારે કંઈ નહિ!”

“તમે તેમની સાથે અન્યાય કરો છો,” લીઝાએ તરફદારી કરી; “તેઓ બધું જ સમજે છે અને લગભગ દરેક વસ્તુ પોતાની જાતે જ શક છે.”

“હા, પણ તે બધું ઊંચરતી કોટિનું, હલકું અને સાવ નકમું તમ હોય છે. લોકોને તે કામ ગમે છે અને તે પણ ગમે છે અને ત્યાં તે ખુશ થાય છે તેથી બધું જ સારું છે. મને કોઈ ગુસ્સો

નથી ચઢયો; પેલો કેન્ડાટા અને હું અમે બન્ને વૃદ્ધ મૂરખો છીએ. હું થાડોક શરમિદો છું પણ તેનાથી કંઈ ફેર નથી પડવાનો.”

“મને માફ કરો, ક્રીસ્ટોફોર ફોદોરિચ,” લીઝ ફરીથી દબાયેલા અવાજે બોલી.

“ભલે, ઠીક છે, કંઈ વાધો નહિ,” તેમણે ફરીથી અક વખત રશિયનમાં કહ્યું. “તમે એક સારી છોકરી છો. પણ અહીં કોઈ આવી રહ્યું છે. હુ જાઉં છું, આવજો. તમે બહુ સારી છોકરી છો.”

લેમ્મ ઉતાવળે પગલે આપા તરફ ચાલ્યા, જોમાથી પેલો અપરિચિત આવ્યો હતો જે સદ્ગુણસ્થે સિલેટી રંજનો કોટ અને પછેળી કિનારવાળી નેતરની ટોપી પહેતાં હતાં. તેમને નમ્ર નમન સહ્યે અભિવાદન કરતાં (તે હંમશાં અપરિચિતોન અભિવાદન કરતા હતા; પરિચિત લોકો ગલીમાં મળતાં તો તેઓ તેમનાથી મોં ફેરવીને વળી જતા આ તેમનો નિયમ હતો), લેમ્મ ત્યાંથી નીકળી ગયા અને વાડની પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગયા. અપરિચિતે તમની દૂર જતી આકૃતિ તરફ આશ્ચર્યમાં નાખ્યું અને તે ધ્યાનપૂર્વક લીઝ તરફ નજર નાંખતો સીધો તની તરફ ચાલ્યો આવ્યો.

૭

“તમે મને નથી ઓળખતા,” તેણે ટોપી ઉતારતાં કહ્યું, “પણ હું તમને ઓળખી ગયો, જોકે તમને મેં છેલ્લે આઠઠી આઠ વર્ષ પહેલાં જોયા હતા. તે વખતે તમે નાનાં હતાં. ચારુ નામ લાત્રેત્સ્કી છે. તમારી મા ઘર છે? હું તેને મળી શકું છું?”

“મારી માને તમને મળીને બહુ આનંદ થશે,” લીઝએ કહ્યું, “તેણે તમારા આવ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા છે.”

“તમારું નામ, હું માનું છું કે ચેલોઝવેતા છે?” લાત્રેત્સ્કીએ અગાણાંનાં પગથિયાં ચઢતાં કહ્યું

“હા.”

“મને તમે બહુ સારી રીતે યાદ છે; ત વખત પણ તમારો

વારો એવો હતો કે કોઈ સહેલાઈથી ભૂલી ન શકે; હું તમાર માટે નોકરી લાવ્યા કરતો હતો.”

લીઝ શરમાઈ ગઈ અને મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું. કવી વિચિત્ર વર્તન છે! લાત્રેત્સ્કી પગપર માટે હોલમાં થોભ્યો. લીઝ વિનખાનામાં ગઈ જ્યાંથી પાન્થીનના બાલવાના અને હાસ્યનો અવાજ આવતો હતો; બગીચામાંથી લટાર મારીને પાછળ આવેલાં માર્યા મીત્રિયેવના અને જેદેઓનોવ્સ્કીને તે શહેરની કોઈ જગ સાંભળાવેલા હતા અને પોતાની જ વાત ઉપર જર જરથી ઠહાકા મારતો ના. લાત્રેત્સ્કીનું નામ સાંભળતાં જ માર્યા દ્મીત્રિયેવના ગભરાટમાં ગઈ ગઈ, તેનો ચહેરો પીળો પડી ગયો. તે તેને મળવા આગળ આવ્યા.

“કેમ છો, બાઈ!” તે અસ્પષ્ટ અને લગભગ આંસુભર્યા અવાજે ગણા. “તમને જોતાં હું અત્યંત ખુશ થઈ છું.”

“તમે કેમ છો, મારી સારી બન,” લાત્રેત્સ્કીએ તના હાથન નત્રીભાવે દબાવતાં કહ્યું. “વિધાતા પણ તમારી સાથે કેવી રમત રમે છે.”

“બેસો, બેસો, બાઈ ફોદોર ઈવાનિચ. હું કેટલી ખુશ છું તોટાં પહેલાં તો હું મારી દીકરી લીઝ સાથે પરિચય કરાવું...”

“મારો ચેલોઝવેતા મિત્રાઈલાના સાથે પહેલાં જ પરિચય થઈ ગયા છે” લાત્રેત્સ્કી વચ્ચે જ બોલી પડ્યા

“શ્રીમાન પાન્થીન... સેર્ગેઈ પેત્રોવિચ જેદેઓનોવ્સ્કી... બેસો, તમા તો ખરા! તો તમે સાચ જ અહીં છો, ખરેખર મને મારી માનો પર વિશ્વાસ નથી બસતો! કેમ છો તમે?”

“જેવો તમે જુઓ છો, ભલોચંચો છું. અને તમે પણ બેન, તમાર ન લાગ! આ આઠ વર્ષો પછી પણ જોતાં તમારામા કોઈ ફેર નથી દેખાતા.

“ચિયાર તો કરો જરા, કેટલો લાંબો વખત વીતી ગયો. નકમીજાને જોવાને,” માર્યા દ્મીત્રિયેવનાએ વિચારમગ્નતાપૂર્વક કહ્યું. “તમે ક્યાંથી આવી રહ્યા છો? તમે ક્યાં છાડ્યા... એટલે કે હું કહેવા યત્ન કરતી હતી,” તેણે પોતાની જાતને વચ્ચે રોકી લીધી, “મારો પ્રવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે તમે લાંબા સમય માટે આવ્યા છો.”

“હું હમણાં હમણાં જ બર્લિનથી આવ્યો છું,” લાવ્રેન્કીએ જવાબ આપ્યો, “અને આવતીકાલ, હું ગામ તરફ જઈ રહ્યો છું કદાચ હોળા સમય માટે.”

“તમે ચોક્કસપણે લાવ્રીકીમા જ રહેશો, કેમ ખરું ને?”

“ના, લાવ્રીકીમાં નહિ; અહીંથી લગભગ પચીસક વેસ્તાની દૂરી પર મારું એક નાનકડું ગામ છે, મારે ઈરાદો ત્યાં જવાનો છે.”

“આ એ જ જગ્યા છે જે તમને ઝલાડીરા પેત્રોવના તરફથી વારસામાં મળી હતી?”

“હા, બિલકુલ તે જ.”

“પણ ફોદોર ઈવાનિચ! લાવ્રીકીમાં તમારી આટલી સરસ હવેલી છે.”

લાવ્રેન્કીનાં બવાં થાડાંક ચઢી ગયાં.

“હા... પણ તે ગામમાં એક નાનું ઘર છે. હાલ પૂરતો હું તેનાથી જ તદ્દન સંતુષ્ટ છું. અત્યારે મને વધારે બીજી કોઈ વસ્તુની જરૂર નથી.”

માર્ચા દ્મીત્રિયેવના એટલાં તો ચકિત થઈ ગયાં હતાં કે તેઓ પોતાની ખુરશીમાં જ અકડાઈ ગયાં અને નિરાશ દર્શાવતી મુખમુદ્રા બનાવી દીધી. પાન્ટીન તેમની મદદે આવ્યો અને લાવ્રેન્કીને વાતચીતમાં વ્યસ્ત રાખ્યા. માર્ચા દ્મીત્રિયેવનાએ પોતાની જાતને ફરી પાછી સંભાળી લીધી, આરામ ખુરશીમાં પીઠ ટેકવી બેઠા અને વચ્ચે વચ્ચે માત્ર કોઈ શબ્દો જ ઉચ્ચારતાં હતાં. આ દરમિયાન પોતાના મુલાકાતી તરફ એટલી દયાપૂર્વક જોતા હતાં, એટલી દેખીતી રીતે નિસાસા નાખતાં હતા અને એટલી ઉદાસીનતાપૂર્વક માર્ચા ધૂણાવી રહ્યાં હતાં કે છેક છેવટે લાવ્રેન્કીએ ધીરજ ગુમાવીને થોડી સખ્તારથી પૂછ્યું કે તેમની તબિયત તો સારી હતી કે નહિ.

“ભગવાનની મહેરબાનીથી હું બિલકુલ સ્વસ્થ છું,” માર્ચા દ્મીત્રિયેવનાએ જવાબ આપ્યો, “શા માટે તમે પૂછ્યું?”

“બસ અમરું જ. પળવાર માટે મને એમ લાગ્યું કે તમ જરાપણ સ્વસ્થ નથી.”

માર્ચા દ્મીત્રિયેવનાએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને આંચ આવી હોય તેવો દેખાવ ધારણ કર્યો. “આહ, જો વાત એમ છે તો,” તેણે વિચાર્યું,

“તે ચોક્કસપણે લેશમાત્ર થિના નહિ કરું: એમ લાગે છે જલ્દા માલુસ તમારી ઉપર તો કંઈ અસર જ નથી થતી, તમ તો બિલકુલ પેલા તકણા ઘડ જોવા લાગ્યો છો. તમારી જગ્યાએ બીજું કોઈ હોત તો તરત જ દુઃખમાં સાવ લેવાઈ ગયું હોત, જ્યારે તમારી નંદરસ્તી તો નબદમ ખીંચલી છે.” માર્ચા દ્મીત્રિયેવના સ્વચ્છ શબ્દોનો પ્રયોગ ત્યાંમાં જરાપણ સંકોચ નહોતો કરતાં; સ્પષ્ટપણે બોલવામાં તે પોતાના ત્યાર સંસ્કારિતાપૂર્વક વ્યક્ત કરતા હતા.

લાવ્રેન્કી ચોક્કસપણે નસીબનો ભોગ બન્યા હોય તેવો નહોતો ખાતો. તેનો સુરખીદાર બાલ્કનિક રશિયન ચહેરો, મોઢું સફેદ કપાળ, પાડ બરાવદાર નાક, અને પહોળું મોં માનુભૂમિનાં વિસ્તીર્ણ મેદાનોની જીવંત અને આદિમ જેમ ટપકવતાં લાગતાં હતાં. તેની કાયા ખજૂત બાધાવાળી કસાયેલી હતી અને તેના સોનેરી વાળ જીવંતવાના જેવા વાંકડાયા હતા. માત્ર તેની આંખો, જે ભૂરી તથા આજળ પડતી ક્રિપસી આવલી અને કંઈક અંશે નિશ્ચલ હતી, ઉદાસીનતાને આપમળે જ ઉધાડી પાડતી હતી કે પછી શું તે થાકેલું? તેનો અવાજ પણ થોડો વધારે પડતો એકધાર્યો હતો.

આ દરમિયાન પાન્ટીને વાતચીત ચલુ રાખી. તેણે ખાંડના શનિકરણની ગુણવત્તાના વિષય પર વાતચીત વાળી, જેના વિષે તેણે ગાલમાં જ બે ફૂંચ પુસ્તિકાઓ વાંચી હતી અને ગંભીર નમ્રતા સાથે તમ તેમના વિષે એક પણ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના તેમના વિષયવસ્તુનું વિવરણ કરવા લાગ્યો.

“અર, આ તો ફેદ્યા લાગે છે!” બીજા ઓરડામાં પડતાં અવાજના બારણામાંથી એકાએક અવાજ સંભવાયો. “બરોબર, ફેદ્યા તો છે!” અને આમ કહેતાં વૃદ્ધા ઝડપથી ઓરડામાં આવી ટાવ્લેકંચ હજી પુરા કિબા થઈ પણ નહોતો શક્યો તે પહેલાં તો પગાએ તેને બાથમાં બરી લીધો હતો. “જ્યા સારી રીતે ધરાઈને તને ખાત તો લઉં,” એક ડગલું પાછળ હટતાં તેણે કહ્યું. “અરે, કેવો નસ્ત અને રૂપાળો છે નું. થોડો ઉંમર થઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે પણ તેનાથી કંઈ ફેર નથી પડતો, હું સાચું કહું છું! અરે હવે, મારા હાથ ચૂમવા રહેવા દે આવ અને મને અહીં ચુંબન કરે બલ્કા મારી, જો તને મારા કસવલીઓવાળા ખાલને ચૂમવામાં વાંધો ન હોય

તો. હું ધારું છું કે તને તો મારી યાદ પણ નહિ આવી હોય - હજી સુધી ફોર્જબ જીવતાં પણ છે કે નહિ? અરે બદમાશ, તું તો મારા હાથોમાં જન્મ્યો હતો! જો, જોડ એ બધી વાતોને; તારી પાસેથી મારા વિષે વિચારવાની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય! પણ તું અવ્યો એ બહુ સારું ક્યું. અરે, દીકરી," તેણે માર્યા દમીત્રિયેવના તરફ ફરતાં ઉમેર્યું, "અરે, તે હજી તેની મહેમાનગીરી નથી કરી?"

"મને કંઈપણ નથી જોઈતું," લાવ્રેન્કીય એકદમ ઉતાવળે બોલી પડ્યા.

"આક્રમમાં ઓછો એક કમ ચા તો પી લે, દીકરા. ઓ ભગવાન! ભગવાન જાણે ક્યાંથી તે આવ્યો છે અને ચાના એક પ્યાલા માટે પણ ન પૂછ્યું! લીઝા જા અને જલ્દી ચા બનાવડવી લાવ તો! મને યાદ છે જ્યારે તે ચાનો હતો ત્યારે કેવો ભાંડકર ખાઉંધરો હતો અને હજી અત્યારે પણ તે ખાવાનો એટલો જ રસિયો હોય તો તેમા મને આશ્ચર્ય નથી."

"નમસ્કાર, માર્ફા તિમોફેવના," નીચાં નમીને ધાંધલમાં પડેલી વૃદ્ધાની તજજક આવતાં પાંચીને કહ્યું.

"માફ કરશો, જનાબ," માર્ફા તિમોફેવનાએ જવાબ આપ્યો. "આ બધી ધાંધલધમાલમાં મારું ધ્યાન જ તમારી તરફ ન ગયું. તું હવે પહેલાં કરતાં પણ વધારે બિલકુલ પોતાની મા જેવો લાગે છે." તેમણે લાવ્રેન્કી તરફ ફરીને પોતાની વાત આગળ ચાલુ રાખી. "બસ નાક છોડીને, તે પહેલાં પણ તારા પિતાને મળતું હતું અને અત્યારે પણ તેમના જેવું જ છે. ભલે સારું, તું લગભગ સમય માટે આવ્યો છે?"

"હું આવતીકાલે જઈ રહ્યો છું, કાકી."

"ક્યાં જઈ રહ્યો છે તું?"

"વસીલ્વેવ્સ્કયમાં પોતાને ઘેર"

"આવતીકાલ?"

"આવતીકાલે"

"ભલે, આવતીકાલે તો આવતીકાલે જા. ભગવાન તારી રક્ષા કરે, બાકી પોતાનું સારું ખોટું તો તું પોતે જ વધારે સારી રીતે જાણે છે. પણ જો જતાં પહેલાં મળવા જરૂર આવજો!" વૃદ્ધાએ તના ગાલ

પર હળવી ટપકી મારી. "મેં કદી સ્વપ્ને પણ નહોતું વિચાર્યું કે હું તન ફરીથી જોઈ શકીશ; ના એટલા માટે નહિ કે હું મરી જવાની ૧; અરે ના બિલકુલ નહિ, હું મનું છું કે હું હજી ઓછામાં ઓછાં ત્રણ દસ વર્ષ જીવીશ. આપણે પેસ્ત્રાવો બહુ મજબૂત અને લાંબુ જીવનારાં છીએ; તારા દાદા કહેતા રહેતા હતા કે આપણી જિંદગી મમ્મી હતી. પણ માત્ર ભગવાન જ જાણે છે કે તું પરદશમાં કેટલો ાંબા વખત ભટકતો રહ્યો હતો. હા, પણ તને જોઈને, મળીને મનમન ખૂબ ખુશી થઈ; તું પહેલાની જેમ હજી પણ એક હાથે દસ ૧૮ વજન ઉઠાવી શકે છે? તારા પિતાએ જોક તં બહુ બવકૂફ માન્યું હતા, આમ કહેવા માટે મને માફ કરજો તેમ છતાં પણ તારા ભણતર માટે પેલા રિપટરર્વડના શિક્ષકને રાખીને બહુ સારું કામ પૂર્ણ હતું; તને યાદ છે પેલી તમારી પહેલી મુક્કાબાજી; મારા ખ્યાલથી તન જિમનાસ્ટિક કહે છે કેમ ખરું ને? અરે ભલા મણસ, અહીં હું લવાયો કરી રહી છું અને માત્ર શ્રીમાન પાંચીતની ચર્ચામાં ભંગ પાડી રહી છું." (તે કદી તેને પાંચીત કહીને બોલાવતી નહોતી, જ તેના નામનું સચું ઉચ્ચારણ હતું). ચાલો આપણે ચા પીએ, તારો આપણે અગાસીમાં જ બેસીએ, અમારે ત્યાં સ્વાદિષ્ટ કીમ ૧૫ જોકે તે પેલા તમાસ લંડન અને પેરિસમાં મળે છે તેવું નથી નાલો, ચાલો અને તું ફેદા, દીકરા, મને નાસે હાથ આપ. અર ખાપરે, કવો મજબૂત હાથ છે! તારી સાથે પડવા આખડવાનો કોઈ જ ભય નથી."

આખી મંડળી ઉઠીને અગાસી ઉપર ગઈ, માત્ર ગેદેઓનોવ્સ્કી ચૂપચાપ ત્યાંથી સરકી ગયો લાવ્રેન્કીના ઘરની માલિકણ, પાંચીત અને માર્ફા તિમોફેવના સાથેના આખા વાર્તાલાપ દરમિયાન તે ધ્યાનપૂર્વક આંખો મીચકારતો અને બાળસુલભ ઉત્સુકતાથી મોં ફાડીને એક ખૂણામાં બેઠો રહ્યો હતો; હવે તે શકરમાંથી આવેલ નવા માલસના સમાચાર ફલાવવા મટ ઉતાવળમાં હતો.

* ફરી વજન, જે ૧૬ કિલોગ્રામની બરાબર હોય છે.

તે જ દિવસે સારું અગિયાર વાગ્યે માદામ કાલીનિના ઘરમાં આ ઘટના ઘટી. નીચે દીવાનખાનાના ઉંબરા ઉપર વ્હાટીમિર નિકોલાઈચ તકને ઝડપીને લીઝાથી વિદાય લઈ રહ્યો હતો અને લીઝાનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડીને કહી રહ્યો હતો: “તમે જાણો છો કે કઈ વસ્તુ મને અહીં આવવા પ્રેરે છે; તમે જાણો છો કે શા માટે હું તમારા ઘરે વારંવાર આવું છું; જ્યારે બધી વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે ત્યારે શા માટે તેના વિષે ચર્ચા કરવી?” લીઝાએ કોઈ પ્રત્યુત્તર ન વાળ્યો, ન તો તે હસી પણ માત્ર ભ્રમરોને જરૂર ઊંચી કરી છો તરફ તાકી રહી અને શરમાતી રહી, તેણે પોતાના હાથ પાછા ન ખેંચી લીધા. જ્યારે ઉપલા માળે માર્કા નિમોદ્યેવનાના ઓરડામાં ઝાંખી પડલી ભગવાનની પ્રતિમાની સામે લટકતા તેલના દીવાના આખા પ્રકાશમાં, લાત્રત્સકી અરામખુરશીમાં બેઠો હતો. તેની કોણીઓ તના ઘૂંટણો ઉપર ઠેકેવલી હતી અને ચહેરો હાથોમાં છુપામેલો હતો; તની સામે બિલેલી વૃદ્ધ ચૂપચાપ તેના વાળમાં હાથ ફેરવી રહી હતી. ઘરની માલિકમુથી વિદાય લીધા પછી ક્લાકેન્થી પણ વધારે સમયથી તે તેમની સાથે હતો; તેણે પોતાના માથાનું જૂના મિત્ર સાથે ભાગ્યે જ વાત કરી હતી અને તેણે પણ તેમને કોઈ સવાલ નહોતો પૂછ્યો... ખરેખર, તેમાં વાત કરવા જેવું શું હતું, કોઈ સવાલો પૂછવાની જરૂર હતી? તે બધું જ સમજતી હતી અને તેમના દુઃખથી છલોછલ ભરાયેલા દિલને જેની જરૂર હોઈ શકતી હતી તેવી બધી જ કોમળ સલાનુભૂતિ તેણે તેને આપી હતી.

૮

ફોદોર ઈવાનોવિચ લાવ્રેન્સકી (થોડીવાર માટે આપણી વાર્તાનું સૂત્ર તોડવા માટે અમે વચકોની જગ્યા માંગીએ છીએ) જૂના કુલીન ઘરાનાના હતા. લાવ્રેન્સકી પરિવારના પહેલા પૂર્વજ રાજા વાસીલીય ત્યામ્નીવના રાજ્યકાળમાં પ્રશિપાથી આવ્યા હતા અને તેમને બેન્જેસ્ક

ગાતમાં જમીન અધિકૃત રીતે મળી હતી. તેમના વંશજોમાંથી ઘણા મંથાએ દૂર દૂરના પ્રાંતોમાં કેટલાંય રાજાઓ અને ઉમરાવોની સેવા કરી અને જુદાં જુદાં પદો પર રહ્યાં; પણ તેમનામાંથી કોઈએ મળી પટવારીથી વધારે ઊંચા દરજ્જાની પ્રતિષ્ઠા નહોતી મેળવી કે ન તો કોઈ ખાસ ધનસમૃદ્ધિ મેળવી હતી. બધા જ લાવ્રેન્સકીઓમાં આ વધારે તવંગર અને વધારે ઉલ્લેખનીય હતા ફોદોર ઈવાનિચના પાંચદા અન્દ્રેઈ જેઓ અત્યંત કૂર, ઉદ્યત, ધૂર્ત અને કપટી માનસ હતા. તેમનો આપખુદી જુલમી કારભાર, તેમનો બળવાખોર સ્વભાવ, બેહુદી સખાવત અને કદી ના છુપનારા લોભની ખ્યાતિ બાજુ પણ પ્રચલિત છે. તેઓ અતિસ્થૂળ કાયાવાળા, ઊંચા, શામળવર્ણી અને સાફ દાઢીવાળા માણસ હતા, તેઓ ધુરકતા બોલતા હતા અને હમેશાં અર્ધનિદ્રિત જેવા દેખાતા હતા. પણ તેમનો અવાજ નરમ વધારે નરમ થતો એટલાં જ તેમની આસપાસનાં લોકો ત્યારે ધરધર ધૂંજતાં હતાં. તેમણે જે સ્ત્રીને પોતાની પત્ની બનાવી હતી તે તેમના માથા ભારે હતી. ઊપસી આવલી આંખો, પોપરિયા નાક અને ગોળમટોળ ફીકણ પડતા ચહેરાવાળી, જન્મે જિન્સી, માઠકણી અને કિત્તાખોર એવી સ્ત્રીએ કદી પોતાના પતિને નમનું નહોતું આપ્યું, જે તેના માટે લગભગ જીવનના જમના મોત સમાન હતો, પણ પોતાના પતિની સાથે કૂતરાં બિલાડાં જેવી જિંદગી વીતાવી નાક છતાં પણ તે તેના મૃત્યુ પછી વધારે વખત ન જીવી. આન્દ્રેઈના દીકરા ખ્યોતર એટલે કે ફોદોરના દાદામાં તેમના પિતાનું કાંઈ સરખાપણું નહોતું: તેઓ વિસ્તીર્ણ મેદાનોના સાદા સીધા જમીનદાર હતા. તેઓ કંઈક અંશે બેજોગેપ જેવા, ધોંધાટિયા અને નરક જેવા સામાન્ય કોટિના હતા પણ સ્વભાવે ખરાબ નહિ એવા, તરાણાગત કરનાર અને શિકારી કૂતરાએ શિકાર કરવાના શોખીન હતા. જ્યારે તેમને બે હજાર નોકરચકરોવાળી ભૂસંપત્તિ એકદમ સારી સ્થિતિમાં વારસામાં મળી ત્યારે તેઓ ત્રીસ વર્ષની ઉંમરના હતા. પણ થાડા જ વખતમાં તેમણે તેઓ બધાનું રુખસદ આપી દીધી, પોતાની જમીનનો થોડો ભાગ વેચી નાખ્યો અને પોતાના નોકરચકરોને જગડી મૂક્યા. બધા જ પ્રકારનાં નીચલાં વર્ગનાં લોકો, હંમેશના આવનારાં અને અપરિચિતો બધાં જ એક સમાન રીત તેમની

માકળાશવાળી, હુંફાળી અને અવ્યવસ્થિત હવેલીમાં વંદાઓની જેમ દોળદોળામાં ઊભરાયલાં ફરતાં હતાં. આ આખી બિરાદરી જે પણ મળતું તે પેટ ભરીને ખાતી, દારૂ પીને નશામાં ચૂર થતી, અને જે કંઈ પણ હાથ લાગે તે ઉપાડીને લઈ જતી હતી અને પોતાના દયાળુ યજમાનના ખુણા ગાતી અને અશીર્વાદની ઝડીઓ વરસાવતી. તમનો યજમાન જ્યારે સંકટમાં હોતો ત્યારે પોતાના અનિચિઓને અધમો અને બદમાશો કહેતો, પણ તમ છતાં તે બધાંના વિના તમને પોતાની જિંદગી નીરસ લાગતી હતી. ખોતર આન્દ્રેપેવિચની પત્ની સીધીસાદી નરમ અને નમ્ર સ્વાભાવની હતી હતી. જેની સાથે તેમણે પિતાની અજ્ઞા અને પસંદ પર લગ્ન કર્યાં હતાં. તે પાડોશના કુટુંબમાંથી હતી અને તેનું નામ આન્ના પાવ્લોવના હતું. તે કોઈપણ કામમાં કદી માથું નહોતી મારતી, તે ખુશમિજાજ યજમાન પત્ની હતી અને ખુશી ખુશી મહેમાનોની મહેમાનગીરી કરતી હતી તથા યોગે પણ લોકોને ઘેર જતી હતી જોકે તે માનતી હતી કે લપેડા થપેડા અને શણગારને એક આફત હતી. પોતાના ઘડપણમાં તે કહેતી રહેતી હતી: “માથા પર ફેંટની દોપી પહેરવામાં આવતી, બધા વાળ ઉપરની તરફ ચઢાવીને ઓળવામાં આવતા, તેની ઉપર ચીકણાઈ ચોપડવામાં આવતી, તેની ઉપર લોટ ચોપડી દેવામાં આવતો અને દરેક ઠેકાણે લોખંડના સાથા ખોસી દેવામાં આવતો. કોઈપણ કિસ્મતે તેને સાફ કરી શકાતું નહોતું; પણ લપેડા થપેડા અને શણગાર કર્યાં વિના કોઈકને ત્યાં જવાની હિમ્મત નહોતી કરી શકાતી લોકો એને અપમાન સમજતાં હતાં, ઉફ, પણ કેવી યાતનતા હતી તં!” તે ઘાણદોડના જામીલા ઘોડા વડે જોનાયેલી ગાડીમાં સવારી કરવાની શોખીન હતી, તે સવારથી રાત સુધી પતાં રમવા નૈયાર રહેતી હતી, અને હંમેશાં જ્યારે તનો પતિ પતાંની મેજ પાસે આવતો ત્યારે તે પોતાની હારનો હિસાબ દર્શાવતાં આંકડાં હાથ વડે ઢાકી દેતી. જોકે તેમ છતાં પણ તેણે પોતાના આખા દહજના બધાં પેસા પોતાના પતિને સંપૂર્ણપણે તની દેખરેખ હેઠળ સોંપી દીધાં હતાં. તેનાથી તેને બે બાળકો જન્મ્યાં હતાં: દીકરો ઈવાન, ફોદરના પિતા, અને દીકરી ઝ્વાહીસ. ઈવાનનું શાલનપાલન પોતાના ઘેર નહોતું થયું પણ તે પોતાની અમીર

હી સજ્જમારી કુબેન્કાયા સાથે રહેતો હતો, તેણે તેને પોતાનો ખચકાટ બનાવી લીધો હતો (નહિ તો તના પિતા તેને જવા ન દત). તે તેને બિલકુલ ઢીંગલાની જેમ સજાવીને રાખતી હતી, તા તેના માટે જાતભાતના વિષયોના શિક્ષકો રોક્યા હતા. અને તેની ખલાજ માટે એક શિક્ષક સેફો હતો જે ફ્રાંસનો હતો અને ભૂતપૂર્વ ઘટ્ટ હતો — જે જાન જક રુસ્સો*નો શિષ્ય હતો. તેનું નામ કુર્નેન વાસલ હતું. તે બહુ ચાલાક અને કાવતરાખોર માણસ હતો. બિલકુલ જ્યેવો તે કહેતી હતી તેવો જ, પરદશમાં વસનાર “શ્રેષ્ઠ રૂ” હતો અને અંતમાં લગભગ સીતેર વર્ષની ઉંમરમાં તેણે આ “શ્રેષ્ઠ ફૂલ”ની સાથે લગ્ન કર્યાં; તેણે પોતાની બધી જ માલમિલકત નાના નામે કરી દીધી. આના થોડા જ સમય પછી રિશ્તે દબે તોપાવલી પોતાયેલી અને અત્તર વડે સુગંધિત, હબસી પોરિયાઓ, વાળવાં નાનાં કૂતરાંઓ અને ઘોંઘાટ કરતાં પોપટથી ઘેરાયેલી પદરમી સદીના રેશમની ચાદર બિછાવેલા વાંકાવૂંકા દીવાન પર પાતાના હાથમાં મીનો ચણવલી નકશીકામવાળી છીકણીની પેતીતોને ખડી લઈને મરી ગઈ. જ્યારે તે મરી ગઈ ત્યારે તેનો પતિ ન છોડીને જતો રહ્યો હતો. મીઠા બોલા એમ કુર્નેન તેની તરફ જ ધનસંપત્તિ સમેટીને પંરીસ જતા રહેવામાં જ કહાપણી મળ્યું. ઈવાન જ્યારે આ આજુબાર્યા સંકટનાં સંકળમાં સપડાયો (જમ્મરો ભાવાર્થ સજ્જમારીના મૃત્યુથી નહિ પણ તેના લગ્નથી છે) તર તેને વીસમુ વર્ષ ચાલી રહ્યું હતું. તેને કાકીના ઘરમાં રહેવાની યજ્ઞ નહોતી થતી જ્યાં તાણ પોતાન એક પેસાદાર વારસદારમાથી એકાએક પરાપજાવીની રિથિતમાં પડેલો અનુભવ્યો; સેંટ પીટર્સબર્ગમાં તે જે સમાજમાં ઊંચ્યો હતો તેના દરવાજા તેના માટે નમ્રા બધ થઈ ગયાં. સરકારી નોકરીમાં કઠોર પરિશ્રમ અને ગૌણ પત્ની અપ્રસિદ્ધિમાં જિંદગી વિતાવવાનો વિચારમાત્ર તેને માટે અસહ્ય હતો (આ સમ્રાટ આલેક્સાન્દરના શાસનકાળના આરભની માન હતી); તેને ગામમાં પોતાના પિતાને ઘેર પાછા ફરવાની ફરજ પડી. પોતાનું જૂનું ઘર તેને ગંદું, કચાળ અને બિહામણું લાગવા

* ફ્રેંચ લેખક તથા નત્વશાન (૧૭૧૨-૧૭૭૮).

લાગ્યું; આ દૂર જંગલમાં વસેલી ભૂમિની નીરસતા અને ચંદ્રી દરેક પગલે તેને માનસિક આઘાત પહોંચડતી હતી; આનાથી તેને અત્યંત કંટાળો ઊપજતો હતો; જ્યારે બીજી બાજુ ઘરમાં માત્ર એક મા સિવાય બધાં તેની તરફ તિરસ્કારપૂર્વક જોતાં હતાં, તેના પિતાને તંની શહીદી રીતબીત, તેનાં ફૂલકોટી, અલશકિનારો, પુસ્તકો, તેની વાંસળી, તેની અતિરોક્ષાઈવાળી ટેવોથી અણગમો હતો, જે અકારણ જ સ્પષ્ટપણે તેમના વર્તનમાં વર્તીતો હતો; તે વારંવાર પોતાના દીકરાને ફરિયાદ કરતા રહેતા અને બડબડાટ કરતા રહેતા હતા. “તેનું નાક બહુ રહે છે,” તેઓ કહેતા રહેતા હતા, “અહીંની દરેકે દરેક વસ્તુ ઉપર; તે ખાવામાં પણ બહુ વરણાગિરો છે, ખાવાનું જ નથી ખાતો, તે લોકોની ગંધથી કે પછી આરોગ્યની ગૂંજળામણથી અત્યંત અસ્વસ્થ થઈ જાય છે, પીને મસ્ત બનેલાંઓને જોઈને તેને ગ્રાસ છૂટે છે અને વળી તેની હાજરીમાં કોઈ નોકરને સજા આપવાની હિમ્મત પણ નથી કરી શકાતી. તે સરકારી નોકરી નહિ કરી—તેનું સ્વાસ્થ્ય નબળું છે, જે તમ મારું માનો તો છે, સાવ નામદ છે ક્યાંકનો! અને આ બધું માત્ર તેનું ભેજું પેલા વોલ્ટરથી ભરવું છે તેના કારણે જ છે.” વૃદ્ધ માણસને વોલ્ટર અને પેલા “કાફર” દિદરોત* સામે વિશિષ્ટ દૃઢ દ્વેષ હતો જોકે તેમણે કદી તેમના લખાણોનો એક શબ્દ પણ વાંચ્યો નહોતો; વાંચવું એ તેમનો ગુણ નહોતો. ખોતર આન્દ્રેવેવિચ ખોટા નહોતા: દિદરોત અને વોલ્ટર અને સાચું પૂછે તો રુસ્સો અને રેઈનાલ તથા ગેલ્વેસ્કીય અને એવા જ બીજા ઘણા લેખકો પણ તેમના દીકરાના ભેજમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવ્યા હતા પણ આ બધાં માત્ર તેના ભેજમાં જ હતા. ઈવાન પેત્રોવિચના નિવૃત્ત પાદરી અને સર્વજ્ઞની ભૂતપૂર્વ ગુરુ એ પોતાના વિદ્યાર્થીના મગજમાં અદકરમી ચઢીના આખા ને આખા જ્ઞાનભંડોળને ભરવા સિવાય બીજું કંઈ નહોતું કર્યું અને તે એ જ્ઞાનથી ઠસાઠસ ભરેલી ખોપડી લઈને ફરતો હતો; આ બધું જ્ઞાન માત્ર તનામાં હતું પણ તે બધું તની રજરગમ, લશમાત્ર નહોતું ઊતર્યું, કે ન તો તેના અંતર આત્મામાં પ્રવેશ્યું હતું કે પછી ન તો

* ફ્રેંચ લેખકો તથા તત્ત્વજ્ઞાનો

। દૃઢ માન્યતાઓના રૂપમાં બંધન થતું હતું... અને શું જ્યારે આજે પણ આપણે આપણામાં એવો વિશ્વાસ પેદા નથી કરી શક્યા ત્યારે આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાંના નૌજુવાનમાં સાચસાચ દૃઢ વિશ્વાસની માગ કરી શકાતી હતી. ઈવાન પેત્રોવિચના પિતાના મહેમાનો પણ તની હાજરીમાં વિચિત્રતા અનુભવતાં હતાં: તે તમનથી વેગળી રહતો વસા અને તેઓ તેનાથી કરતાં હતાં. જ્યાં સુધી પોતાની બહેન તફાસની વાત હતી જે તેનાથી બાર વર્ષ મોટી હતી તેની સાથે તેનું વારાપણ બનતું નહોતું. આ ઝ્વાફીરા પણ વિચિત્ર પ્રાણી હતી. ખાવમાં તે બિન્ન પસરેલી આંખોવાળી અને પાતળા ભંચિલા તરવાળા મોંવાળી બેડોળ, ખૂંધી અને સુકલકડી હતી, તેનો નાવ, અવાજ અને ચપળ વક્ર હાવભાવ તેની દાદીને મળતાં આવતાં હતાં જે આન્દ્રેઈની જાણી પત્ની હતી. માનસ્વી અને મધત્વાકાંક્ષી એવી તે પોતાનાં લખા સંબંધી કાઈ વાત સાંભળવા ત્યાર નહોતી. ઈવાન પેત્રોવિચનું ઘેર પાછું આવવું તેન જરાપણ ખમું નહોતું; જ્યાં સુધી તે રાજકુમારી હુબેન્સ્કયાની છત્રછાયામાં હતો ત્યાં સુધી તેને પોતાના પિતાની ઓછામાં આછી અડધી માલમત્તા મળવાની આશા હતી. કંજૂસાઈમાં પણ તે પોતાની દાદી જેવી હતી. તની વધારામાં ઝ્વાફીરા પોતાના ભાઈથી દાઝે પણ બળતી હતી; । ખૂબ જ સારો ભણેલો ગણેલો શિક્ષિત હતો, તે પરીસની ઢબમાં જ ભાષા એટલી તો સારી રીતે બોલતો હતો જ્યારે તે પોતે માત્ર ‘નમસ્તે’ કે ‘તમે કેમ છો’ જ મત્તામુકેલીએ બોલી શકતી હતી. સાચી વાત છે, તેના માતાપિતા ફ્રેંચ ભાષા ખિલકુલ નહોતાં જાણતાં પણ તેમ છતાં તેનાથી તેને કોઈ દિલાસો નહોતો મળતો તેવાન પેત્રોવિચને માટે સમય પસાર કરવો બહુ ભારે હતો, ન કંટાળીને વ્યગ્ર થઈ જતો હતો. તેણે હજી ગામમાં એક વર્ષ જ ગાળ્યું હતું પણ આ વર્ષ તેને દસ વર્ષો સમાન લાગ્યું હતું માત્ર બઝલી તની મા જ એવી હતી જેની સામે તે પોતાના દિલનો તમરો ધ્રુવવી શકતો હતો. તે તેના નીચી છતવાળા આરંભમાં કલાકો તરી બેસી રહેતો અને આ ભલી સ્ત્રીની સાદી સીંધી વાતો સાંભળતો વસા અને પેટમાં મુરખો પધરાવતો રહેતો. આના પાવોવાની નાકરાખીઓમાં એક સ્વચ્છ સાલસ આંખોવાળી અને નાજુક ચહરાવાળી

ખૂબ જ સુદર છોકરી હતી, તેનું નામ હતું માલાન્યા. તે ચતુર શરમાળ છોકરી હતી. તે તેને જોતાંની સાથે જમી બેઠી અને ઈવાન પેત્રોવિચ તેની સાથે પ્રેમમાં પડી ગયો: તેને બીરૂ ચહેરો, તેના શરમાળ જવાબો, તેનો સૌમ્ય અવાજ અને તેનું સલસલ સ્મિત બહુ બહુ ગમતાં હતાં. દિન પ્રતિદિન તેનો તના માટનો પ્રેમ વધાર ને વધારે દૃઢ થતો જતો હતો. તે પણ ઈવાન પેત્રોવિચ સાથે સંપૂર્ણ દિલથી પ્રિતિબદ્ધ થઈ ગઈ હતી, તે તેને ખરા દિલથી પ્રેમ કરતી હતી જવી રીતે અક રશિયન છોકરી જ કરી શકે છે - અને તેણે તેના પ્રેમની સામે પોતાનું આત્મસમર્પણ કરી દીધું હતું. આમના જમીનદારના ઘરાનામાં કોઈ પણ રહસ્ય લાંબો વખત ગુપ્ત રાખી શકાતું નથી; થોડા જ વખતમાં દરેકે દરેક જણ નાના માલિકના માલાન્યા સાથેના એજાઆરામ વિષે જાણી ગયું તેની ખબર છેવટે ખોતર આન્ટ્રેયેવિચના કાન સુધી પહોંચી. કોઈ બીજા સમય તેમણે આવી નજીવી બાબતને ધ્યાન બહાર કરી હોત; પણ લાંબા વખતથી તે પોતાના દીકરાની વિરુદ્ધ દ્વેષ મનમાં સંઘરીને બેસી હતા અને તે આ પીટર્સબર્ગી દોઢહાથણ અને વરણાગિયાપણાનું હલકા પાડવાની નક ઝડપવાની રાહ જોતા હતા.

યારે બાજુ રોકકળ અને જુમાખૂસ મચી ગઈ, માલાન્યાનું લાકડાની ઓરડીમાં પૂરી દેવામાં આવી; ઈવાન પેત્રોવિચને તેના પિતાની સામે બોલવવામાં આવ્યો. આના પાલ્કોના પણ શોરબકોર સાભળીને દોડતી આવી પહોંચી. તેણે પોતાના પતિને ટાઢા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ખોતર આન્ટ્રેયેવિચ કોઈ દલીલ સાંભળવા તૈયાર નહોતા. તે પોતાના દીકરા ઉપર નૂટી પડ્યા, પોતાના સદાચારને છોડવા માટે, ધર્મ પ્રત્યે અનુદર માટે અને દોરગીપણા માટે તેની ઉપર અટકણીઓની ઝડી વરસાવી દીધી; આની સાથે સાથે તેઓ પોતાનો રાજકુમારી કુબેન્કાયા વિરુદ્ધ જે ગુસ્સો સંઘરી રાખ્યો હતો તે પણ તની ઉપર ઢાલવી રહ્યા હતા અને અપમાનોની વૃષ્ટિ કરતા હતા. શરૂઆતમાં તો ઈવાન પેત્રોવિચે કંઈ જ ન કહ્યું અને તેણે પોતાની જાતને કાબૂમાં રાખી પણ જ્યારે તેના પિતાએ તેને નામંદીભરી સજ્જ આપવાની મનમા છની લીધી ત્યારે તે પોતાની જાતને વધારે વખત સુધી કાબૂમાં ન રાખી શક્યો. “તો,” તેણે

મનમાં કહ્યું, “અધર્મી દિદરોતને ફરીથી ધસડી ઘાવવામાં આવ્યા સારું, તો પછી, જરા રાહ જુઓ, હું પણ તમને બતાવીશ.” જે પછી શાંત અને સ્થિર અવાજે પણ અંદર ને અંદર ખર્તા એવા અવાજે ઈવાન પેત્રોવિચ પોતાને પિતાને સાફ સાફ તપાવી દીધું કે તેમનો દુસચાર મોટનો કપકો જેવવાજવો હતો; એ જોકે તે પોતાના અપરાધને ન્યાયપૂર્ણ ઠેરવવાનો ઈચ્છો નહોતો ખતા હતો તમ છતાં પણ તે તેના માટે પ્રાયશ્ચિત કરવા તૈયાર થા, વળી વધારામાં એટલા માટે કે તે પોતાને બધાં જ પૂર્વગ્રહોથી ર સમજતો હતો હકીકતમાં તે માલાન્યા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર હતા. આ શબ્દો ઉચ્ચારીને ઈવાન પેત્રોવિચ નિશ્ચિતપણે પોતાનું લક્ષ્ય ર કર્યું; ખોતર આન્ટ્રેયેવિચ એટલા બધા તો આભા જ બની ગયા હતા કે પળવાર માટે તો તેઓ પોતાના દીકરા તરફ અવાક થઈને બેઠાં રહ્યા, પણ બીજી જ ક્ષણે તેમણે પોતાની જાતને ઝડપથી તપાસી લીધી. તેઓ જે સ્થિતિમાં હતા ખિસકોલીની ખાલના નસીરવાળા પોતાના જકીટ અને મોજા વગરના ચત્રમાં સ્લીપર સાથે । જે સ્થિતિમાં, તેઓ ઈવાન પેત્રોવિચ ઉપર મુક્કા મારતાં ધર્યાં, જાણ સહનશીલ જ હોય તેમ તેમના દીકરાએ તે દિવસે ટાઈટસની 14 વાળ સજાવ્યા હતા અને નવો અંગ્રેજી ફ્રોકકોટ અને નાના નાના કુમનાવાળાં ઊંચાં બૂટ અને કસકસતી મુગચર્મની સુંદર સુરવાળ પહેર્યા હતા. આના પાલ્કોનાએ ઊંચા અવાજે ચીસ પાડીને પોતાનો ચહેરો ધમાં છુપાવી લીધો, જ્યારે તેમનો દીકરો ઘરમાંથી બહાર નીકળી હતો આંગણામ, પહોંચી ગયો અને શાકભાજીના બગીચામાંથી નીરની પાણીને બહાર રસના ઉપર પહોંચી ગયો. તેણે જ્યાં સુધી તેના પિતાના પીછે કરનારા ભારે પગલાંનો અવાજ અને હાંફતાં ઉચ્ચારો સાંભળાતા બંધ ન થયાં ત્યાં સુધી પોતાનું બધું જોર એકઠું કરી પોતાનું ચાલુ ચપ્પું... “થોભી જા!” તેઓ ગળ્યાં, “થોભી જા, । હરામખોર, તહિ તો હું તારે માથે આફત ઊભી કરી દઈશ!” ઈવાન પેત્રોવિચે પડોશના જમીનદારને ત્યાં આશ્રય લીધો છેવટે ખોતર આન્ટ્રેયેવિચ પરસવાથી તરબોળ થાકેલા હારેલા ઘેર પાછા ઉતર્યા હતા. હજી પણ હાંફતા હાંફતાં તેમણે તત્કાળ જાહેર કર્યું કે ખાસે પોતાના દીકરાને વારસાહકથી વંચિત કરી દીધો હતો અને

પોતાનાં બધાં આશીર્વાદો પાછાં ખેંચી લીધા હતા. તેમણે તેની બધી મૂર્ખામીભરી ચોપડીઓ બાળી નાખવાનો અને છોકરી માલાન્યાને તે જ ઘડીએ દૂરના ગામમાં મોકલી દેવાનો આદેશ આપ્યો. કેટલાંક ભલાં લોકોએ ઈવાન પેત્રોવિચને શોધીને તે વિશે કહ્યું. અપમાન અને ક્રોધની ભાવનામાં ભડકતાં તેણે પોતાના પિતા ઉપર વેર લાગવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તે જ રાત્રે તેણે માલાન્યાને દેશવટા માટે લઈ જઈ રહેલ ખેડૂતના ગાડાને રસ્તામાં અટકાવી તેનું અપહરણ કર્યું અને તેની સાથે નજીકના શહેરમાં ભાગી જઈને લગ્ન કર્યાં. તેને પૈસા એક પાડોશીએ આપ્યા, જે પ્રેમાળ નિવૃત્ત વૃદ્ધ ખલાસી હતો જેના જમ કદી ખાલી નહોત. રહેતા પણ તેને તેની પોતાની વાખ્યા પ્રમાણેના દરેક પ્રકારના “રોમેન્ટિક સાહસ”માં ખૂબ મજા પડતી હતી. બીજા દિવસે ઈવાન પેત્રોવિચે ખોતર આન્દ્રેયેવિચને અટકો લાગે તેવો ઠંડો અને નમ્ર પત્ર લખ્યો અને ગામ તરફ જવા નીકળી પડ્યો જ્યાં તેનો બીજા કાકાનો છોકરો દમીત્રીય પેસ્તોવ તેની બહેન માર્કા તિમાફેવના, જેને આપણ વાચકો જાણે છે, તેની સાથે રહેતો હતો. તેણે તેમને જ કંઈપણ બન્યું હતું તે બધું વિગતવાર જણાવ્યું તથા નોકરીની શોધ માટે સેંટ પીટર્સબર્ગ જવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો તેણે તેમને વિનંતી કરી કે ઓછામાં ઓછું છાલ પૂરતું તેઓ તેની પત્નીની સંભાળ લે. “પત્ની” શબ્દ પર તે અત્યંત દુઃખદપણે રડી પડ્યો અને પોતાના શહેરી ભણતર અને ડહાપણ તથા તત્ત્વજ્ઞાન છતાં પણ નમ્રતાપૂર્વક ગરીબ વાચકની જેમ ધૂંટણે પડ્યો અને છો પર પોતાનું કપાળ પણ કૂટ્યું. તઓએ કોમળ હૃદયવાળાં દયાળુ એવાં પેસ્તોવ લોકો હોવાને કારણે રાજીખુશીથી તેની વિનંતી માન્ય કરી; ગુપ્તપણે એ આશા રાખતાં કે તના પિતા જરૂર જવાબ આપશે, તેણે ત્રણ અઠવાડિયાં તમની સાથે ગાળ્યાં, પણ કોઈ જવાબ નહોતો અને હોઈ પણ શકતો નહોતો. પોતાના દીકરાના લગ્નનાં સમાચાર સાંભળતાં જ ખોતર આન્દ્રેયવિચે પથારી પકડી લીધી હતી અને તે દીકરાના નામનો ઉલ્લેખ સુદ્ધ કરવાની મનાઈ ફરમાવી હતી, પણ તેની માથે ચોરીદૂધી એક મદદનીશ પાદરી પાસેથી પૈસા ઊછીના લીધાં અને તેને તેની પત્ની માટે નાની દેવપ્રતિમા સાથે પાંચસો રૂબલ મોકલ્યા; તનામાં કંઈ લખવાની તો હિમ્મત નહોતી પણ ઈવાન

તત્ત્વજ્ઞને એક દિવસમાં સાઠ વેસ્તા જેટલું અંતર કાપનાર અશક્ત નાના ખડુત મારફત મોઝામોઝ સંદેશો મોકલવ્યો કે તે બહુ ચિતા કર, ભગવાને ઈચ્છ્યું તો બધાં જ સાસં વાનાં થઈ જશે અને ના પિતા તેને મારફ કરી દેશે; તેણે પોતાની વધુ તરીકે બીજા કોઈન પાસે સારી સમજા હોત પણ દેખીતી રીતે આ ભગવાનની ઈચ્છા તો તેથી તેણે માલાન્યા સેર્ગેવેના માટે અમતાભર્યા આશીર્વાદ મોકલ્યા. આ સશક્ત નાના ખેડૂતને તેની મહેનતના બદલામાં એક ખાલ મળ્યો, તેણે પોતાની નવી માલિકણને ભગવાની રજા આપવા નાનાખી કરી જ્યો તે સંજોગવસાત્ ધર્મપિતા પણ હતો, તેણે તેનો તાથ ચૂમ્યો અને ત્યાથી નીકળી પડ્યો.

આ દરમિયાન ઈવાન પેત્રોવિચ હળવાં હૃદયે સેંટ પીટર્સબર્ગ માટે નીકળી ગયો હતો. ભવિષ્ય અંધકારમય હતું; કદાચ ગરીબાઈ તેની તક જતી હતી, ગામના તિરસ્કરણીય જીવનથી તેનું મન ભરાઈ ગયું તત્ત્વજ્ઞ કરીને તેણે પોતાના ગુરુઓને દગો નહોતો આપ્યો, ન તેમને “વાસ્તવમાં વ્યવહારમાં લાગ્યો હતો” અને કુસ્તો, દિદેરોત અને ‘માનવાધિકારોની ઘોષણા’ને સમર્થન આપ્યું હતું. કર્તવ્યપાલનના નાભાલથી, ઉત્તેજના અને ગર્વની ભાવના વડે તેનું દિલ વજ ગજ ફલ્યું નહોતું સમાનું. પોતાની પત્નીની જુદાઈએ તેને ખાસ દુઃખી નાંખતો કર્યો; ખરેખર તો એક જ છત્રછાયામાં તેની સાથે એકધાર્યું જીવન વિતાવવાની જરૂરે જ તેને વધારે અસ્વસ્થ કર્યો હોત. તે કામ પર થયું હતું; હવે બીજા કામ પૂરાં કરવા તરફ પણ ધ્યાન આપવાનું ન. સેંટ પીટર્સબર્ગમાં પોતે માની બેઠો હોવા છતાં પણ તેનું નસીબ ખૂબી ગયું; શ્રીમાન કુર્નેન દ્વારા નજાવલી, પણ તેમ છતાં હજી સુધી જાત રાજકુમારી કુબેન્કાયાએ પોતાના ભત્રીજાની શતિપૂર્તિ માટે પોતાના બધા મિત્રોને તેના માટે ભલામણ કરી અને તેને પાંચ હજાર રૂબલ સિવાય તેમની પાસે વાસ્તવમાં એટલી જ રકમ બચી હતી. પોતાના ફીતાઓમાં તેના અદ્યાક્ષતોની મહેર કોતરેલ લેપીક ઘડિયાળ ખડ આપ્યાં. હજી ભાગ્યે જ ત્રણ મહિના વીત્યા હશે તે પહેલાં તેના લંડનમાં સ્થિત મિશનમાં નોકરી મળી ગઈ અને બંદર પરથી તે પહોંચા અગ્રજી જહાજ પર દરિયાપાર જવા નીકળી પડ્યા. (તેના વસાળથી ચાલતાં જહાજોની તો કલ્પના પણ નહોતી કરી

થકતી). થોડક મહિનાઓ પછી તેને પેસ્તોવથી કાગળ મળ્યો. બલા માણસ ઈવાન પેત્રોવિચને દીકરાના જન્મ ઉપર મુબારકબાદો આપી હતી જેણે આ દુનિયામાં ૧૮૦૭ની ૨૦મી ઓગસ્ટે થોકોવ્સ્કોવેના ગામમાં જન્મ લીધો હતો. અને પવિત્ર થાલીદ ફોદરના નામના માનમાં તેનું નામ ફોદર પાડવામાં આવ્યું, તબિયત બહુ ખરાબ હોવાને કારણે માલાન્યા સેર્ગેયેવ્નાએ માત્ર થોડીક લીટીઓ જ ઉમેરી હતી; પણ આ માત્ર થોડી લીટીઓએ પણ ઈવાન પેત્રોવિચને દંગ કરી દીધો હતો તે એ વાતથી માહિતગાર નહોતો કે માર્ક તિમોફેયેવ્નાએ તેની પત્નીને વાંચતાં લખતાં શીખવાડી દીધું હતું. ગમે તેમ પણ ઈવાન પેત્રોવિચે પોતાને પિતૃત્વની કોમળ લાગણીઓના ગર્વનો શિકાર લાંબો વખત ન થવા દીધો; તે વખત તંઓ કોઈ બાણીના ફીનો કે લઈસો (પ્રાચીન નામો હજી પણ ચલણમાં છે) માંથી કોઈ એકનાં પાછળ ઘેલા થતા હતા, તિલસિતની શાંતિસંધિ તે જ વખતે કરાવવામાં આવી હતી અને ભમતાં વમળામાં જકડાયેલુ આખું વિશ્વ ખુશીને મારે ગાંડું ગાંડું થઈ ગયું હતું; તેનું ભેંજું પણ ફાટેલ ફાંકડી નારીની કાળી આંખો દ્વારા ફરી ગયું હતું. તેની પાસે બહુ થોડાં પૈસા હતાં પણ તે પત્તાં રમવામાં બહુ નસીબદાર હતો; તેણે ઘણાં બધાં લોકો સાથે પરિચય વધાર્યો હતો; તે દરેક પ્રકારના મનોરંજનમાં એકાઈ જતો હતો - ટૂંકમાં તેની જીવનનૈયા ટાપટીપમાં વિહરતી હતી.

૯

પોતાના દીકરાનાં લગ્ન ઉપરનો ગુસ્સો વૃદ્ધ લાવ્રન્કીના દિલમાં લાંબા વખત સુધી સાલતો રહ્યો; જો ઈવાન પેત્રોવિચ છ મહિના પછી પચ્ચતાપ ભર્યા દિલ પોતાના પિતૃત્વ પમે આવી પડતો અત કામા માંગતો તો કદાચ તેમણે તેને માફ કરી દીધો હોત, તેને બેચાર ઠપકાભર્યા વેણુ કલાં હોત અને દબડાવવા માટે પોતાની ગાંઠોવાળી લાકડીના બે ચાર સપાટા ઠોકીને ગળે વગાડી લીધો હોત. પણ ઈવાન

પત્રવિચ વિદેશમાં રહેતો હતો અને તે આ વાત ઉપર વિચાર સુલ્કાં તો હોય તેમ નહોતું લાગતું. “બસ હવે બહુ થયું! ખબરદાર ન કરી તે આવી હિમ્મત કરી!” જ્યારે જ્યારે ખોતર આન્દ્રેયેવિચની ત્નાં તેમના દિલને નરમ પાડવાનો પ્રયત્ન કરતી ત્યારે ત્યારે દરેક પાત્ર તેઓ તંન ઠપકો આપતા. “નાલાયક છોકરો, તેણે પોતાનાં માન્યશાળી ગ્રાહનો આભાર માનવો જોઈએ કે તેના પર મારો કોપ ન ઊતર્યો; મારા બાપે તે બદમાશનું બળું પોતાને હાથે દબાવી દીધું પત. અત તે પણ તંન જ લાયક છે.” આ ભયકર ભાષણ પર આન્ના પાવ્લોવ્ના માત્ર ભીરુપણે હજી પર ફૂસ બનવી મગવાનને પ્રાર્થના જ કરી થકતી હતી. તેના દીકરાની પત્નીની તંત છે ત્યાં સુધી ખોતર આન્દ્રેયેવિચ શરૂઆતમાં તો તંનાથી હાથ ટાઈ નાખ્યા હતા અને પેસ્તોવથી આવેલા પત્રના જવાબમાં જેમાં મલા માણસે તેમની વહુનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તેમણે એ સંદેશો કપડાવ્યો કે તેઓ કોઈપણ વહુના વિશે સાંભળવા નથી ઇચ્છતા અને તથ સાથે તેને એ ચેતવણી આપવાની પોતાની ફરજ સમજતા હતા. આગું બૂદાસોને આશ્ચર્ય આપવો કાયદાની વિરુદ્ધ હતું, પણ પાત્રગથી જ્યારે પૌત્રના જન્મના સમાચાર તેમને મળ્યા ત્યાર તેઓ તાડ નરમ પડ્યા અને ગુપ્તપણે તપાસ કરાવી કે બાળકનાં જન્મ પછી માની તબિયત કેવી હતી અને તેને થોડા પૈસા પણ મોકલાવ્યા પછ તેને એ ખબર ન પડવા દીધી કે તે કોણે મોકલાવ્યા હતા. ફેદા જી પૂરો એક વર્ષનો પણ નહોતો થયો ત્યાં આન્ના પાવ્લોવ્ના જીવવાણ માંદગીમાં પડકાયાં. પથારીવશ અને ડરપોક આંસુબીની તાની થતી આંખો વડે પોતાના મૃત્યુના થોડા દિવસ પહેલાં તેમણે તાપનો એકસર સાંભળનાર પાદરીની હાજરીમાં પોતાના પતિને કહ્યું ત પોતાની વહુને મળવા અત તંનાથી વિદાય લેવા અને પોતાના મોતને આશીર્વાદ આપવા ઇચ્છતી હતી. વ્યથિત વૃદ્ધે તેના મનને નાનવાસન આપીને શાંત પાડ્યું અને તરત જ પોતાની ગાડી વહુને ઠાં આવવા માટે રવાના કરી અને સોંધી પહોંચી વાર તેને માલાન્યા પોતાના કહીને સ્વબોધી. તે પોતાના દીકરા અને માર્ક તિમોફેયેવ્નાની નાથ આવી જો તેને એકલી જવા દેવા માટે તૈયાર નહોતી અને જા તરફ પડે તો તેનો પણ લેવા પણ ફક્ત સંકલ્પી હતી. ભયન

કારણે લગભગ અઘમૂલ્ય જેવી માલ્યાન્યા સેર્ગેવેન્ના ખોતર આન્દ્રેવેવિચના અધ્યયન ઓરડામાં પ્રવેશી. ફેદ્યાને હાથમાં લઈને આશા પણ તેની પાછળ પાછળ આવી. ખોતર આન્દ્રેવેવિચે ચૂપચાપ તેની તરફ નજર નાખી; તે તેમનો હાથ ચૂમવા આગળ વધી; તેના ધૂજતા હોઠ મહામુશ્કલીએ ધ્વનિહિન ચુંબનમાં પરિણમી શક્યા.

“હું, ઠીક, વહુરાણી,” છેવટે તેમણે લાંબી ચૂપી તોડતાં કહ્યું, “કેમ છો? કાલો આપણે માલિકણ પાસે જઈએ.”

તેઓ ઊભા થયા અને ફેદ્યા ઉપર જુક્યાં; બાળક હસ્યું અને તેણે પોતાના નિસ્તજ નાના નાના હાથ તેમની તરફ પહોળા કર્યા. આ વાત સીધી વૃદ્ધના દિલન સ્પર્શી ગઈ.

“આહ!” તેઓ ગણગણ્યા “બિચારું નાનકડું પંખીડું! પોતાના બાપની તરફથી આજીવનપૂર્વક વિનંતી કરી રહ્યું છે. હું તને નહિ તજુ, નાનકડા બાળ.”

માલ્યાન્યા સેર્ગેવેન્નાએ આન્ના પાવ્લોવનાના શયન કક્ષામાં પગ મૂકતાંની સાથે જ સીધી બારણાં પર જ તેને ઘૂંટણે નમી પડી. આન્ના પાવ્લોવનાએ તેને પોતાની પથારી પાસે આવવાનો ઇશારો કર્યો અને તેને બાથમાં લઈને તેના દીકરાને આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યારબાદ ફૂર પીણ દ્વારા વિકૃત થયેલ મહેરે પોતાના પતિ તરફ ફરીને તેણે કંઈક બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો...

“હું જાણું છું, તું શું કહેવા ઇચ્છે છે ને હું જાણું છું,” ખોતર આન્દ્રેવેવિચ ગણગણ્યા. “ગભરા નહિ, તે આપણી સાથે રહેશે અને તેને ખાતર હું વાન્કાને પણ માફ કરી દઈશ.”

મહાપ્રયત્ને આન્ના પાવ્લોવનાએ પોતાના પતિના હાથ પકડી લીધા અને પોતાના હોઠ તેની ઉપર મૂકી દીધા. તે સાંજે તે આ દુનિયામાં નહોતી રહી.

ખોતર આન્દ્રેવેવિચે પોતાનું વચન પાળ્યું. તેમણે પોતાના દીકરાને જાણ કરી કે મરતી માની ઈચ્છાને ખાતર અને બાળક ફ્યોદોરને ખાતર તેઓએ તેને પોતાનાં આશીર્વાદ પાછાં આપ્યાં હતાં અને માલ્યાન્યા સેર્ગેવેન્નાને ઘરમાં રહેવા માટે સ્થાન આપ્યું હતું. તેને રહેવા માટે બે ઓરડા આપવામાં આવ્યાં; તમણે તેનો પોતાનાં સૌથી માનનીય અનિધિઓ કાણા બ્રિગેડીયર સ્કુરેબિન અને તેમની પત્ની સાથે પરિચય

ખાત્યા. તેને સેવામાં બે નોકરડીઓ અને એક ટાંપાટૈયા માટે પોરિયો મત આપવામાં આવ્યા; માર્કા તિમોફેવેન્નાએ તેનાથી વિદાય લીધી. ખાત્યા મનમાં ગ્લાહીરા પ્રત્યે નીવ્ર અણગમો પેદા થઈ ગયો હતો અને એક જ દિવસમાં તેમનો તેની સાથે ત્રણ વાર ઝઘડો થઈ ગયો.

બિચારી માલ્યાન્યાની સ્થિતિ શરૂઆતમાં તો બહુ કફેડી અને ત્રાસભરી હતી; પણ થોડા સમયમાં તે તેનાથી અને પોતાના તસરાથી ટેવાઈ ગઈ. તેઓ પણ તેની સાથે ટેવાઈ ગયા એટલું જ નહિ તે તેમને ગમવા પણ લાગી હતી. જોકે તેઓ ભ્રાત્રે તનાં સથે બોલતા હતા અને તેમની આ ભવમનસાઈમાં કોઈક મજાણ અવગણનાનો છાંટો પણ જરૂર હતો. માલ્યાન્યા સેર્ગેવેન્નાની ત્રણ ભારે વિરોધી હતી તેની નણદ ગ્લાહીરા. ગ્લાહીરા પોતાની માના જ્ઞાનકાળ દરમિયાન પણ ધીરે ધીરે આખી ઘર ગૃહસ્ત્રી ઉપર કબજો મળવાવા મથતી હતી. તેના પિતા સહિત દરેકે દરેક તેના પડયા બોલ બ્રલનું હતું; તેની રજા વિના કોઈ એક ખાંડનું ચાસવું પણ ઉઠાવી શકતું નહોતું; તે પોતાની તસુભર સત્તા પણ બીજા માલિકણને આપવા કરતાં મરવાનું વધારે પસંદ કરત અને તે માલિકણ પણ ત્યાં ભાઈના લગ્નથી તેના દિલમાં ખોતર આન્દ્રેવેવિચના કરતાં પણ ખાલ ખટકો હતો; તેણે આ બે ક્રેડીતી સીમાથી પોતાની ભાભી નાલી સી ઉપર પૂરેપૂરો બદલો વાળવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો અને માલ્યાન્યા સેર્ગેવેન્ના તે ઘરમાની પહોલી પહોલી મણામાં જ તેનો ગુલામ બની ગઈ હતી. ખરેખર, જિંદી અને અભિમાની ગ્લાહીરા વિરુદ્ધ પોતાની જાતને સામસામી ઊભી પણ કેવી રીતે કરતી? ને પોતે એટલી તો ગરીબડી, ખાવાયલી અને ગભરાયેલી તથા માંદલી અને બીકણ હતી ત્યાં પેલી સિદ્ધણ સાથે માથું ઊંચું કેવી રીતે કરી શકતી હતી? એક પણ દિવસ એવો પસાર નહોતો થતો કે પોતા ગ્લાહીરાએ તેને તેની પહેલાંની સ્થિતિ યાદ ન કરાવી હોય અને તેને પોતાને માટે થોડા સ્થાન જાણવા માટે સ્મૃતિ ન હોય. આ સંભારણાંઓ અને સ્મૃતિઓને પછી ભલે તે તેમ તટલાં અનુચિત હોય તેમ છતાં પણ તે ચૂપચાપ સાંભળતી તો... પણ તેનું સૌથી મોટું દુઃખ એ હતું કે ફેદ્યાને તેની પાસેથી

છીનવીં લેવામાં આવ્યો હતો. માલાન્યા તેને ઉછેરવામાં અસમર્થ હતી એ બહાના હેઠળ તેને ભાગ્યે જ ફેદાન મળવાની રજા આપવામાં આવતી હતી; આ વાત ઉપર ગ્લાફીરા પોતે કંકડ નજર રાખતી હતી; બાળકને સંપૂર્ણપણે તેના અંકુશ હેઠળ રાખવામાં આવ્યું. માલાન્યા સર્ગવિદ્યા પોતાના બળપામાં ઈવાન પેત્રોવિચને પોતાના દરેક કાગળમાં ઘેર જાવદી પાછા ફરવા માટે કાલાવાલા કરતી; ખોતર આન્દ્રેયેવિચ પણ પોતાના દીકરાને જવા અને મળવા ઇચ્છતા હતા. પણ ઈવાન પેત્રોવિચે જવાબમાં વળતાં માત્ર બહાનાં જ કાઢ્યાં, પોતાની પત્નીને આરામ આપવા માટે અને તેને જે પૈસા મોકલ્યા હતા તેના માટે પિતાનો આભાર માન્યો અને જાવદી પાછા ફરવાનું વચન આપ્યું. પણ તે કદી પાછો ન આવ્યો. છવટે સન ૧૮૧૨માં તેને ઘેર આવવું જ પડ્યું. છ વર્ષના વિયોગ પછી જ્યારે પિતા અને પુત્ર ફરીથી પાછા મળ્યા ત્યારે જુની ફરિયાદો વિષે એક પણ શબ્દ કોઈનેય કદાચ વિના એકબીજાને ગળે વળગ્યા; સાચું કહો તો વીતેલી વાતોને યાદ કરવા માટેનો તે યોગ્ય સમય પણ નહોતો; આખું રશિયા શત્રુઓની વિરુદ્ધ શસ્ત્રસજ્જ થઈ ઊભું થયું હતું અને બન્નેએ અનુભવ્યું કે તેમની રંગોમાં પણ રશિયન લોહી વહી રહ્યું હતું. ખોતર આન્દ્રેયેવિચે તેમના પોતાના ખર્ચે રાષ્ટ્રીય સૈનિકોની એક પૂરી ટુકડીને હથિયારબંધ કરી. પણ શુદ્ધ પુરું થયું અને ભય ટળી ગયો; ઈવાન પેત્રોવિચ ફરીથી એક વખત આ ગ્રામ્ય જીવનથી કટાળી ગયો. દૂર દૂરની જગ્યાઓનાં લાલચી આકર્ષણો તેને લોભાવતાં હતાં. જે દુનિયામાં તેણે પોતાની જાતને દેવાવડાવી હતી અને જ્યાં તે આરામ અનુભવતો હતો તે દુનિયા તેને પોતાની તરફ ખેંચી રહી હતી. માલાન્યા સર્ગવિદ્યા તેને રોકી ન શકી, ઈવાન પેત્રોવિચ માટે તનું મૂલ્ય બહુ નજીવું હતું. તેની ઘેલી આશાઓ પણ ધૂળધાણી થઈ ગઈ હતી તેનો પતિ પણ એમ વિચારતો હતો કે ફેદાના ઉછેર માટે ગ્લાફીરા ઉપર ભરોસો રાખવો વધારે યોગ્ય છે. ઈવાન પેત્રોવિચની લગ્નાર પત્ની આ ફટકા સહી ન શકી, બીજા વિયોગનું દુઃખ જેલવામાં તે અસમર્થ હતી; થોડા જ દિવસોનાં ગાળામાં તે કોઈપણ જાતની ફરિયાદ કર્યા વિના મૂકપણ આ દુનિયામાંથી પોતાનું અસ્તિત્વ મિટાવી ગઈ. પોતાની આખી

જિંદગી દરમિયાન તેણે કદી કોઈપણ વાતની વિરોધમાં પોતાનું માથું ઝીંચ નહોતું કર્યું અને અત્યારે પણ તેણે પોતાની માંદગી સામે કોઈ ઠંડ નહોતી લડી. બોલવામાં તે હવે તદ્દન અસમર્થ હતી, મૃત્યુનાં રક્તાં ઓળાઓ સાથના તેના ચહેરા પર હજી પણ પેલી પલ્લવની ધાંતપૂર્ણ વ્યાકુળતા અને નમ્ર આશ્વીનતાનો અંતરગો ઓઢાયલો હતા. તે ગ્લાફીરા તરફ એવી જ મૂક સહનશીલતાથી તાકી રહી હતી અને જેવી રીતે આન્ના પાવ્લોવનાએ મરણ શૈયા પર પોતાના પતિનો તથા સૂમ્નો હતો બિલકુલ તેવી જ રીતે ગ્લાફીરાનો હથ પોતાના તથમાં લીધો અને પોતાના અંકના એક લાડકવાળા દીકરા માટે તેની પર ભરોસો મૂકતાં તેનો હાથ ચૂમ્યો. આ પ્રમાણે આ ભલા અને નમ્ર જીવની પાર્થિવ જીવનલીલા પૂરી થઈ, જેને ભગવાને ન જાણે શા માટે ધરતીમાંથી ઊગલાં કોઈ છોડવાને ઉમેડીને તેનાં મૂળિયાં સમેત નાં ઉછાળી મૂક્યો હોય તેમ ઉખાડી મૂકી હતી; તે વિલાઈ ગઈ હતી અને વિસ્મૃતિનાં બર્ણમાં વિલીન થઈ ગઈ હતી. કોઈ એ પણ નોંધ લેવા પાળ્યો નહોતો. માલાન્યા સર્ગવિદ્યાની નોકરડીઓ અને વાત આન્દ્રેયેવિચ માત્ર જ એવાં જીવો હતાં જેમણે તેના માટે દુઃખ વળાંકવું હતું. વૃદ્ધને તેના ભલા સૌમ્ય ચહેરાની અને તેની મૂક ટાંચીની ખોટ સાલતી હતી. “વિદાય, સૌમ્ય બાળકી, વિદાય.” ત્યારે છેલ્લી વખતે દેવળમાં તેઓ તેના માટે નમીને પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા ત્યારે ધીમથી ગણગણ્યા, તની કબરમાં મુઠ્ઠીભર માટી નાંખતી પાવતે તેઓ રડી પડ્યા હતા.

ત્યારબાદ તેઓ લાંબો વખત ન ટક્યા; કદાચ પાંચ વર્ષ જેટલું. ન ૧૮૧૮ના શિયાળામાં મોસ્કોમાં તેઓ શૂંપચપ અવસાન પામ્યા. ત્યાં તેઓ ગ્લાફીરા અને પોતાના પૌત્ર સાથે જઈને રહેતા હતા. મમ આન્ના પાવ્લોવના અને “માલાશ્યા”ની બાજમાં તમન કન્યાવવાને અનુરોધ કર્યો હતો. તે સમયે ઈવાન પેત્રોવિચ પેરિસમાં માતમજા માણી રહ્યો હતો; સન ૧૮૧૫ પછી થોડા જ સમય બાદ માત્ર નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી દીધું હતું. પોતાના પિતાના મૃત્યુના નમાયાર સાંભળતાં તેણે રશિયા પાછા ફરવાનો ફેસલો કર્યો. જમીન ખરાદની દેખભાળ માટેની ગોઠવણો કરવાની હતી અને ગ્લાફીરાના

પત્ર ઉપર જેતાં ફેદા હવે તેર વર્ષનો થવા આવ્યો હતો. તેના ભણતર તરફ ગંભીરપણે ધ્યાન આપવાનો સમય પણ આવી ગયો હતો.

૧૦

ઈવાન પેત્રોવિચ જ્યારે રશિયા પાછો ફર્યો ત્યારે અંગ્રજની રહેણીકરણીનું અનુકરણ કરવાના ઝાંડપણથી ઘેલો થયેલો હતો. તેના ટૂંકા કાપેલા વાળ, આરવાળા ખમીસ, લાંબા સ્કર્ટવાળો ઘેરા લીલા રંગનો કોટ, તેની ઉપર અસંખ્ય કોવરો, તેના ચહેરાના કોર હાવભાવ, વર્તનમાં તોછડાઈની સાથે બેપરવાઈ, દાંત બીડીને ઓલવાની તેની રીત, તેનું અત્યાનંદ ભાવહિન હાસ્ય, તેની ચરેલી મુખમુદ્રા, તેનો વાતચીતનો એક માત્ર વિષય - રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્ર અથકચરા ભૂંજેલા માંસ અને પોર્ટ શરાબ માટેની તેની લત—તેની દરેકે દરેક વાત અને વર્તન ઈર્ષ્યહીન છત્તું કરતાં હતાં. જાહે ગમે તેટલું વિચિત્ર લાગે પણ ઈવાન પેત્રોવિચ જ્યારે આટલો અંગ્રેજ પ્રેમી બની ગયો હતો ત્યારે એટલો જ દેશપ્રેમી બની ગયો હતો—ઓછામાં ઓછું તે પોતે પોતાને એમ કહેતો હતો. જોકે તે રશિયા વિશે ખૂબ ખરાબ રીતે માહિતગાર હતો, તેનામાં નામ માત્રની કોઈ રશિયન ટેવ બાકી બચી નહોતી, તે રશિયન ભાષા પણ બહુ વિચિત્ર રીતે બોલતો હતો; સામાન્ય વાતચીતમાં તેની વાચા અણધારીય જેવી અને જોમ વિનાની અને ઉચ્ચારણશૈલી ફ્રેંચ પદ્ધતિના પ્રયોગથી ભરપૂર હતી; પણ વાર્તાલાપ જેવો કોઈ મહત્ત્વના મુદ્દાઓ ઉપર વળાંક લેતો કે તરત જ ઈવાન પેત્રોવિચ આ પ્રકારના વાક્યો બોલવા લાગતો. “સ્વ-ખેતની નવી ચક્રસણીઓ પૂરી પાડવી”, “તે વસ્તુઓની મૂળ પ્રકૃતિને અનુસાર નથી” વગેરે વગેરે. ઈવાન પેત્રોવિચ રાજ્યના સંગઠન અને સુધારા સાથે સંબંધિત ફેટલીક ચોજનાઓની હસનપ્રતો વિદેશમાંથી લાવ્યો હતો; તેણે જે બધું જોયું તત્કાલી તે ખૂબ અસંતુષ્ટ અને નારખુશ હતો; વિશેષ કરીને વ્યવસ્થાની ગિણપ તેના ચીડિયાપણાને ઉશ્કેરતી હતી. પોતાની બહેનને મળતાં

૬૦

જ સૌથી પહેલું કામ તેણે વ્યવસ્થામાં ધરમૂળનાં પરિવર્તનો લાગુ કરવાનો પોતાનો દૃઢનિશ્ચય જાહેર કરવાનું કર્યું. તેથી કરીને તેણે તેને સચિત કરતાં કહ્યું કે દરેક વસ્તુ નવી પદ્ધતિ ઉપર ચાલશે, જ્વાહીરા નોખા કંઈ જ ન બોલી; તેણે માત્ર પોતાનાં દાંત ભીંચીને મનમાં વિચાર્યું: “મારું શું થવાનું છે?” પણ જ્યારે તે પોતાના માઈ અને ભત્રીજા સાથે ગામમાં પાછી ગઈ ત્યારે થોડા જ દિવસમાં તેનાં બધાં ભય કડા પડી ગયાં હતાં. ઘરમાં કેટલાંક પરિવર્તનો જરૂર કરવામાં આવ્યાં હતાં; પરોપજીવીઓ અને અધમ ચાકિતઓને તત્કાળ ઘરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યાં. જેમાં જે વુહ જાંબા હતી જેમાંની એક આંધળી હતી અને બીજી લકવા મારી ગયેલી હતી, અને ઓચાકોવના જમાનાનો મેજર પણ હતો જેને પાતાની વૃદ્ધવસ્થામાં ભુખાળવાપણાને કારણે માત્ર રાઈની પાઉરોટી બન મસૂરની દાળ જ ખવડાવવામાં આવતા હતા. એ પણ હુકમ જાહેર કરવામાં આવ્યો કે ભૂતપૂર્વ અતિથિઓને આવકારવા નહિ તેમની જગ્યા દૂરના પડોશીએ લઈ લીધી. જે સોનેરી તાળવાળો, ઝંડમાળવાળો ઉમરદાન ખાનદાનીનો અત્યંત ડોળ કરનાર પામડી અને મૂર્ખ સદ્ગુણસ્થ હતો. મોસ્કોમાંથી ધરનું નવું ફર્નિચર આવી ગયું; ચૂંકદાનીઓ, ઘંટડીઓ અને હાથ ધોવા માટે ફુંગોનો રિયાજ શરૂ કરવામાં આવ્યો; નાસ્તો નવી ઢબ પ્રકરણે આપવામાં આવ્યો; વોદ્કા અને ઘરના બનદવેલા દારૂની જગ્યા વિદેશી દારૂઓએ લઈ લીધી; નોકરચાકરો માટે નવાં ગણવેશ બનાવડાવવામાં આવ્યાં; પ્રાદુર્બિહ કુળચિહ્નમાં નવો ઉદ્દેશ્ય ઉમરવામાં આવ્યો: “સદાચાર નામાં છે.” વાસ્તવમાં જ્વાહીરાની સત્તામાં કોઈ ઘટાડો થયો નહોતો; બધી જ ખરીદીઓ અને લેવડદેવડ હજી પણ તેના જ હાથમાં હતાં, વિદેશમાંથી લાવેલ એલ્કશન અગત હજૂરિયાએ તેની લત્તાને ધડકારવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેના કારણે તેણે પોતાની નકરી ગુમાવી જોકે માલિકની મુરબીવટનો તેને પૂરેપૂરા લાભ મળ્યો હતો. જ્યાં સુધી માલમિલકતનાં કરકસરપૂર્વક દેખભાળ અને વ્યવસ્થાની વાત હતી જ્વાહીરા આ બાબતોમાં પણ દખલ કરતી હતી. આ સંપૂર્ણ અવ્યવસ્થામાં નવજીવનનો પ્રાણ સંચિવાનો ઈરાદો ઈવાન પેત્રોવિચ દ્વારા વારંવાર જાહેર કરાયો હોવા છતાં પણ દરેક વસ્તુ

૬૧

જામની તેમ જ રહી. માત્ર કેટલીક જગ્યાઓએ મહેસૂલ દર વધારવામાં આવ્યો; બેઝારીમાં કડકાઈ કરવામાં આવી હતી અને ખેડૂતોને સીધા ઈવાન પેત્રોવિચ પાસે ફરિયાદ લઈને જવાનો મનાઈ હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. જાણવામાં એ આવ્યું હતું કે આ દેશભક્તને પોતાનાં ગામવાસીઓ માટે ભારે તિરસ્કાર હતો. ઈવાન પેત્રોવિચની નવી પદ્ધતિ પૂરજોશમાં માત્ર ફેદ્યા ઉપર જ લાગુ થઈ હતી. તેના ભણતરમાં ખરેખરું “ધરમુળનું પરિવર્તન” ચાલી રહ્યું હતું; તેના પિતાએ જાને બીજે બધાં જ કામ છોડીને આ કામ ઉપાડ્યું હતું.

૧૧

ઈવાન પેત્રોવિચની ગેરહાજરીમાં પહેલાં જણાવ્યા મુજબ ફેદ્યા ઝ્વાહીરાના હાથમા હતો. જ્યારે તેની માનું મૃત્યુ થયું ત્યારે ફેદ્યા પૂરો આઠ વર્ષનોય નહોતો. ફેદ્યાએ પોતાની માને કોઈક કોઈક વાર જ જોઈ હતી અને તે તેને ખરા દિલપૂર્વકથી પ્રેમ કરતો હતો, તેની સ્મૃતિ, તેનો નમ્ર નિસ્તેજ ચહેરો, તેની વિષાદભરી નજરો, અને ભીડુ બાકડુવાર તેના દિલમાં વજલેપની જેમ કોતરાયેલાં હતાં; તેની ઘરમાં શી સ્થિતિ હતી તેની તેને આછી પાતળી જ જાણકારી હતી; તે તેમની વચ્ચે ઊભલાં અંતરાયથી માહિતગાર હતો; તેની મામાં જેને ન તો તોડવાની હિંમત હતી કે ન તો તે તેને તાબૂદ કરવાનું સામર્થ્ય હતું. તે પોતાના પિતાથી દૂર રહેતો હતો. અને છેલ્લે એ પણ કહેવું જોઈએ કે તેના પિતાએ કદી તેને બાક ક્યાં નહોતાં; તેના દાદા ક્યારેક ક્યારેક તેના માથે હાથ ફેરવી લાડ કરતા હતા અને તને તમને હાથ ચૂમવા દેતા હતા પણ તેઓ તેને અસંસ્કારી બાળક કહેતા હતા અને તેને મૂર્ખ માનતા હતા. માલાન્યા સેર્ગેયેવના મૃત્યુ પછી તે સંપૂર્ણપણે ફોઈના પકડમાં હતો. ફેદ્યા તેનાથી બીતો હતો; તે તેની

નાસ્તી બેઠક આંખો અને કડક અવાજથી બીતો હતો; તે તેની હાજરીમાં ધું કે ચાં પણ કરવાની હિંમત નહોતો કરી શકતો; ન જરા સરખો પણ પોતાની ખુરશીમાં હાલતો તો તે તેની ઉપર । ત્તા: “શું છે હવે? સીધો બેસ!” રવિવારના દિવસોએ સામૂહિક પ્રાર્થના પછી તેને રમવા દેવામાં આવતો એટલે કે તેને એક જાડું તરખમય પુસ્તક આપવામા આવતું જે ‘પ્રતીકો અને ચિહ્નો’ નામનું મજાસાવિય અમ્બોદિકની કેટલીક કૃતિઓનો સંગ્રહ હતો. તેમાં લગભગ ત્રણસર ચિત્રો સમાવિષ્ટ હતાં. જેમાંથી ઘણાં બધાં ગૂઢ ભેદવાળાં હતાં અને તેમના વિષેની દૂર્બોધ સમજૂતીઓ પાંચ ભાષાઓમાં હતી. આ વિષયમાં ગોળમટોળ નાંગા ક્યૂપીડની ભૂમિકા મુખ્ય હતી. તેમનામાંથી એક ‘કેસર અને ઇન્દ્રધનુષ્ય’ શીર્ષકની નીચે વ્યાખ્યા ઉમેરવામાં આવી હતી: “આનો પ્રભાવ વ્યાપક છે”; ‘પોતાની ચાંચમાં વાગલિટના કૂલ ગાય ઊડતા કોંચ ચક્ષી’ને દર્શાવતા બીજા ચિત્રની નીચે લખાયું હતું: ‘નું બધાંથી પરિચિત છે.’ ‘ક્યૂપીડ અને પોતાના બચ્ચાને ચાટતી [જા]’ “ધીરે ધીરે”નું સૂચક હતું. ફેદ્યાએ આ બધા ચિત્રોનો તાત્કાલિક અભ્યાસ કર્યો હતો; તેમની નાનામાં નાની વિગતોથી । સારી રીતે માહિતગાર હતો; તેમનાં કેટલાંક ચિત્રો તો, જે હંમેશાં નવ જ્યાં જ હતાં, તેને વિચાર કરતો અને પોતાની કલ્પનાશક્તિ પ્રમાણતો કરી મૂકતાં હતાં. તે બીજા કોઈ મનરંજન ગમ્મતો જાણતો નહોતો. જ્યારે તેના માટે ભાષા અને સંગીત શીખવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ઝ્વાહીરા પેત્રોવનાએ માત્ર બહુ થોડા પૈસામાં સસલા જેવી જાંખાવાળી સ્વીડીશ વૃદ્ધ નોકરાણી રોકા જે ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષા બહુ થોડી થોડી જાણતી હતી, અણીને વચને પિયાનો વગાડી શકતી હતી અને આ બધાથી વધીને તે ખીરાનું અથાણું બહુ સરસ બનાવતી હતી. આ આવા, તેની ફોઈ અને ઘરડી નોકરાણી વાસીલ્કેવનાની નિયામાં ફેદ્યાએ પોતાનાં સર્વશ્રેષ્ઠ ચાર વર્ષો ગાળ્યાં ઘણીવાર । પાતાનાં ‘ચિહ્નો’ સાથે એક ખૂણામાં બેઠેલો જેવા મળતો, કેટલાંય તાબા દિવસ તેણે ત્યાં બેસીને વીતાવ્યા હતા; નીચી છતવાળા ના ઓરડામાંથી બિરેનિયમની સુંગંધ ઝરતી રહેતી હતી; એક બકલી કઠણ ચરબીની મીઠુબત્તીની ઝાંખી ઝાંખી જમીત ધૂજની હતી હતી; શતક્રીડો શાકભરી અને ઘેનભરી ચીં ચીં કરતા રહેતો

હતો; દીવાલ પરની નાનકડી ધડિયાળ એકધારી ટીક ટીક કરતી રહેતી હતી; દીવાલ પર ચોટાડવામાં આવેલ કાગળોની પાછળ ક્યાંક ઉદર ચોરીછૂપી ઉઝરડા ખેંચતો રહેતો હતો અને ફરડો રહેતો હતો; અને ત્રણ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ ઝડપથી અને ચૂપચાપ પોતાના સોયાઓ વડે ગૂંથતી જેમની તેમ બેસી રહેતી હતી; તેમનાં હાથના પડછાયા અંધકારમાં ધૂળતાં ચિત્રવિચિત્ર આકારો પાડતા હતા અને બાળકના મનમાં ઊઠતા વિચારો પણ એટલા જ ચિત્રવિચિત્ર અને અધકારમય હતા. ફેદાને ચોક્કસપણે કોઈ આકર્ષક બાળક ન કહી શકાય; તેનો રંગ કઈંક અંશે સફેદ જેવો હતો પણ શરીરે જાડો, ભારે અને કઠંગો હતો. ગ્લાફીરા પેત્રોન્ના કહ્યા કરતી હતી તે પ્રમાણે ખરેખરા ખેડૂત જેવો તે હતો; અવારનવાર તેને બહાર તાજી હવામાં જવા દેવામાં આવ્યો હોત તો તેના ગાલમાં સુરખી ઝડપથી આવી ગઈ હોત. તે ઘણી સારી રીતે ભણતો હતો જેકે ઘણીવાર તે ખૂબ આળસુ બની જતો હતો; તે કદી રડતો નહોતો પણ કોઈ કોઈ વખત ચીડભર્યા હઠીલાપણાનું ભૂત તેની પર સવાર થઈ જતું અને ત્યારે કોઈ કરતાં કોઈ પણ તેને સંભાળી ન શકતું. ફેદા પોતાની આસપાસનાં લોકોમાંથી કોઈને પણ ચાહતો નહોતો... અફસોસ છે એ દિલ માટે જેણે નાનપણમાં પ્રેમ ન કર્યો હોય!

આ પ્રમણું ઈવાન પેત્રોવિચ તેને બાળ્યો અને જરાપણ સમય ગુમાવ્યા વિના તેની ઉપર પોતાની નર્વ પદ્ધતિ લાગુ કરવામાં જોડાઈ ગયો. “સૌથી પહેલાં અને મુખ્યત્વે ફરીને હું તેને માનવી બનાવવા ઈચ્છું છું,” તેણે ગ્લાફીરા પેત્રોન્નાને કહ્યું. “અને ન માત્ર માનવી પણ સાદો, ખડતલ, ધૈર્યવાન શૂર માનવી.” ઈવાન પેત્રોવિચે પોતાની પોજનાઓનું ઉદ્ઘાટન સૌથી પહેલાં પોતાના દીકરાને સ્કાટલેન્ડના પુરુષો પહોં તેવો ઘૂંટણ સુધીના ઘાઘરામાં સજાવતાં કર્યું; બાર વર્ષના છોકરાએ માથા પર પીંછાવળી સ્કોટિશ ટોપી પહોંરિને ઉઘાડી ઘૂંટણે, છાતી મઢીને દમામભેર ચાલવાનું શરૂ કર્યું; સ્વીડનવાસી મહિલાની જગ્યાએ જુવાન સ્વીડીશ શિક્ષક રાખવામાં આવ્યા જે બિન્નેસ્ટીકનો કુશળ ઉસ્તાદ હતો; સંગીતને પુરુષ માટે નકરમો વ્યવસાય ગણીને બાણાવવામાંથી સમૂળગું રદબાતલ કરવામાં આવ્યું હતું; જન જશ્ન રુસ્સોની સલાહ પર પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો, આતરસદ્ગીય

નાયકા, ગણિતશાસ્ત્ર, સુધારકામ, અને ઇન્દ્રિયગોચર જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંત પછી વીરને છાજ તેવી લાગણીઓને વિકસાવવાનાં સાધનો તરીકે નાખ્યો પરનાં વિવિધ ચિહ્નો ભવિષ્યના “માનવી”ના આ બધા ગુણો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા હતા. તેને સવારે ચાર વાગે તાપડી દેવામાં આવતો હતો, એકદમ ઠંડા પાણીએ નવહલી દેવામાં આવતો અને દોરડું પકડીને ઊંચા ઘાંભલાની ઝોળઝોળ દોડાવવામાં આવતો હતો. દિવસમાં એક વખત ભોજન કરતો હતો જેમાં માત્ર એક નાનગી સમાવિષ્ટ રહેતી, તે ઘોડરવારી કરતો અને તીવ્ર કામઠાથી કામચલાવ કરવાનો અભ્યાસ કરતો; દરેક યોગ્ય પ્રસંગ પર પોતાના પિતાના નમૂના પર તેણે પોતાની અદર દૃઢ સકલ્પ પેદા કરવા માટે અભ્યાસ કરવો પડતો હતો અને દરરોજ સાંજ નન એક વિશ્વેષ નાનગા પોતાનાં આખા દિવસનો હિસાબકિતાબ અને પોતાના મનમાં પાણી અસરો વિશે લખવા બેસવું પડતું હતું. પોતાની તરફથી જ્ઞાન પત્રાવિચ ફ્રેચ ભાષામાં તેને સલાહમસલત આપતાં બે શબ્દો પાળી આપતો જ્યાં તે તેને “મારા દીકરો” કહેતા અને “નમે” બીન સંબોધન કરતો. ફેદા પોતાના પિતાને રશિયનમાં ‘તું’ કહીને ન સંબોધતો હતો પણ તેની હાજરીમાં સામે બેસવાની હિમત તેની નહોતી ચાલતી. “નવી વ્યવસ્થા”એ છોકરાને મૂંઝવણમાં મૂકી દીધો, નાન મગજમાં ગૂંચવાડોઓનું ગૂંચળું વળતું ગરું અને તેને કારણ તેનું મગજ હંમેશાં તાણ અને ખેંચાવ ગ્રસ્ત રહ્યું; જેકે રહેણીકસણીની નવી વ્યવસ્થાની તેના સ્વાસ્થ્ય ઉપર બાબદાગી અસર હોવા છતાં પણ પાળી પહેલાં તો તે તાવમાં પટકાયો, પણ થોડા જ સમયમાં પાછો પાળ થઈ ગયો અને ખડતલ કિથોરમાં પરિણમ્યો. તેના પિતાને તેના માટે ગર્વ હતો અને પોતાની ખાસ ભાષામાં તેને “ફુદરતનો દીકરો, મારા હાથનું કૌશલ્ય” કહતો હતો. જ્યારે ફેદા સોળ વર્ષનો થઈ ગયો ત્યારે ઈવાન પેત્રોવિચે એ યોગ્ય સમજ્યું કે સમય જતાં જુવાનના મનમાં સ્ત્રી જાતિ માટે ધોર તિરસ્કારની ભાવના પેદા કરવી અને આપણા આ ખડતલ અને ધૈર્યવાન જુવાને જેના આત્મામાં શરમ નાશ થતાં, જેની મૂંઝો હજી ફૂટી જ હતી અને જેના લોહીમાં મારુપ અને પૌરુષત્વ છલાછલ ભરેલા હતા. તેણે ઉદાસીનતા, પાળાપણું અને ઉદ્દતાઈનો ઢોંગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સમય વીતતો ગયો. ઈવાન પેત્રોવિચ પોતાના વર્ષનો ઘણોખરો સમય લાવિટ્રીમાં (જે તેના પિતૃવારસાની મુખ્ય જગ્યા હતી) જ વીતાવતો હતો પણ શિયાળામાં તે એકલો જ મોસ્કો જતો જ્યાં તે એક વીસીમાં પડ્યો રહેતો, ચીવટપૂર્વક અવારનવાર ક્ષબમાં જતો, દીવાનખનાઓની બેઠકમાં બસીને લાભ લાભ ભાષણો કરતો અને પોતાની યોજનાઓનું સવિસ્તાર વર્ણન કરતો અને પોતાને હંમશાં કરતાં વધારે અંગ્રેજપ્રેમી, અસંતુષ્ટ અને સમાજસેવક બાણવતો. પછી ૧૮૨૫ની સાલ તેની એકધારી ચાલતી જીવન માડીમાં દુઃખ અને ક્રોશ લઈને આવી. ઈવાન પેત્રોવિચના નિકટના મિત્રો અને પરિચિતોએ એક ફડવો ઘૂંટડો ગળ્યો. ઈવાન પેત્રોવિચે પોતાની જાતને ઝડપથી આ દુનિયાથી વિમુખ થવા એક બાજુ ખસેડી લીધી અને પોતાના પ્રામના ધરના એકાંતમાં પૂસઈ ગયો. બીજું એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું અને અચાનક ઈવાન પેત્રોવિચની તબિયત કથળવા લાગી; તે અશક્ત અને માંદો થઈ ગયો. નાસ્તિક બુદ્ધિવાદીએ દેવળમાં જવાનું શરૂ કર્યું અને સાર્વજનિક પ્રાર્થનાઓની તરફેણમાં બોલવા લાગ્યો, યુરોપપ્રેમીએ રશિયન વસાળનાં રનાનાગુણોનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું, બરાબર જો વાગે તે બોજન કરતો અને નવ વાગે સૂવા જતો તથા વૃદ્ધ આકરનો બકવાટ સાંભળતો ઊંઘી જતો; સાર્વજનિક સમાજ સેવકે પોતાની બધી જ યોજનાઓ અને પત્ર વ્યવહારો બાળી નાખ્યા, તે ગવર્નરની સામે ધૂજવા લાગ્યો અને પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરની સામે સંજોગવા લાગ્યો; મજબૂત સંકલ્પ શક્તિવાળો માણસ તેને ગુમડું નીકળતું કે સુપ હંમે પડી જતો ત્યારે તરફડિયાં મારતો અને કકળાટ કરતો. ખાફીરા પેત્રાવ્ન.એ ફરી એકવખત આખા ઘરને પોતાના અંકુશ હેઠળ લીધું; એકવાર ફરી કારભારીઓ, બિલિફો અને બધાં જ પ્રકારનાં સામાન્ય લોકો “કઠૂસ મખ્ખીયૂસ વૃદ્ધ”ને મળવા પાછલા દરવાજાથી આવતાં દેખાવા લાગ્યાં. ઈવાન પેત્રોવિચમાં પરિવર્તનની તેના દીકરા ઉપર ઊંડી અસર હતી; હવે તે ઓગણીસ વર્ષનો થવા આવ્યો હતો અને તેણે પોતાના બાપના જુદમી હાથમાંથી પોતાને મુક્ત કરવાની અને વિરોધ કરવાની શરૂઆત કરી લીધી હતી. પહેલાં પહેલાં તેણે પોતાના પિતાની કહેણી અને કસીમાં તેના ઉદારતાવાદની તરફેણમાં ભરપૂર જાહેરાતો અને સ્વાર્થી તથા લોભી

આપાનુદોમાં જમીન આસમાનનું અંતર તોંધું હતું. પણ તેણે આવા બરબાર પરિવર્તનની અશ્વા નહોતી રાખી. હકીલો અલકારી હવે પોતાના અસલી રંગમાં પોત પ્રકાશવા લાગ્યો હતો. જીવન નાસ્તિક યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવાની તૈયારી માટે મોસ્કો જવા તાર હતો તે પ્રસંગ ઉપર ઈવાન પેત્રોવિચના માથ અચાનક એક નાજી આપત્તિ આવી તૂટી પડી: તે એક જ દિવસમાં તફન નિરાધારપણે આધળો થઈ ગયો.

રશિયન દાક્તરોના કૌશલ્ય ઉપર વિશ્વાસ ન કરતાં તેણે વિદેશ ત્યાં માટે રજાની અરજી કરી તેને પરવાનગી આપવામાં ન આવી. તાર બાદ તે પોતાના દીકરાની સાથે પૂરા ત્રણ વર્ષો સુધી આખા જગ્યામાં એક ડોક્ટર પાસથી બીજા ડોક્ટર પાસે ભટકતો રહ્યો, નરતરપણ એક શહેરથી બીજા શહેર સુધી રખડતો રહ્યો અને પોતાના નિવૃત્તતા અને ચીડચીડાપણને કારણે પોતાનાં દાક્તરો, દીકરા અને નાસ્તિક નાસીપાસ કરી મૂક્યાં. તે અભાગી જીવ, રોકકળ કરતાં પોતાના બાળક જેવા લાવિટ્રી પાછો ફર્યો. આખા ઘરભરમાં દરેક ન માટે ખરાબમાં ખરાબ દિવસોની શરૂઆત થઈ ગઈ. ઈવાન પેત્રોવિચ માત્ર ખાણ સમયે જ શાંત રહેતો; જેવું તેણે જાણ્યું ત્યારે અકસ્તિયાની જેમ ખાવાનું પૂરું કર્યું નથી તેવો જ પોતાની જાત પત્નના કાબૂ ગુમાવતો અને બીજાઓને પણ ચેનથી ન બેસવા દેતો. પ્રાર્થના કરતો, પોતાના નસીબનાં શોદણ રોતો, પોતાની જાતને નાસ્તિકને, પોતાની વ્યવસ્થાને લાપ આપતો હતો, પહેલાં તે વસ્તુઓની બડાઈઓ હાંકતો હતો અને જેનો ગર્વ કરતો હતો; તણું પોતાના દીકરાને એક વખતે જે વસ્તુઓ આદર્શ રૂપે ગણવાયે હતી તે દરેક દરેક વસ્તુને પિક્કારવા લાગ્યો હતો; નાનૂરૂંક કહેતો હતો કે તે કાઈપણ વસ્તુમાં વિશ્વાસ નહોતો. ત્યારબાદ તે પોતાની પ્રાર્થનાઓ કરવાની ફરી શરૂ કરી દેતો; પગવારનું પણ એકાંત ખમી શકતો નહોતો અને માંગણી કરતો કે ઘરનો દરેક દરેક સભ્ય રાત દિવસ તેની આગળ પાછળ ફર્યો અને વાર્તાઓ કહીને તેના દિલને ખુશ રાખે. જેમની આ માત બોન તે વચ્ચે વચ્ચે “તમે તો સરસર જૂઠું બોલી રહ્યા છો કવો લવારો છો!” આવા આશ્ચર્યોદ્ગારો સાથે કાપતો.

સૌથી વધારે મુશ્કેલી તો ગ્લાફીસ પેત્રોબાને ઉઠાવી પડતી હતી; તેના વિના ઈવાન પેત્રોવિચનું કામ જ નહોતું ચાલી શકતું—અને તે આ માંદા માણસની દરેકે દરેક ઘેલછાને સનોવતી હતી જોકે કેટલીક વખત રજા ને તેની અંદર ભરાવેલો ગુસ્સો તેના અવાજમાં ઊભસાઈ આવે તો એ બીકે તે તેને તરત જ જવાબ આપવાની હિમ્મત નહતી કરતી. આમને આમ તેણે બીજા બે વર્ષ ઢસડી કાઢ્યા અને છેવટે મે મહિનાની શરૂઆતમાં જ્યારે તેને સૂર્ય પ્રકાશમાં ઝડપી ઉપર લઈ જવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તેનું મૃત્યુ થયું. “ગ્લાફા, ગ્લાફા! મારો સૂપ જ્યાં છે, ઓ વૃજ્ઞ મૂર...” તે લથવાની જીભે બબડ્યો અને હજી પોતાનું બોલવાનું પૂરું કરે તે પહેલાં જ હંમેશા હંમેશાને માટે ધાંત થઈ ગયો. નોકરના હાથમાંથી સૂપ કટોરે ખૂંચવી લેનાર ગ્લાફીસ પેત્રોબા નિશ્ચય ઊભી રહી અને પોતાના બાઈના ચહેરામાં જોવા લાગી, ધીમથી તેણે પોતાની છાતી પર કોસનું નિશાન બતાવ્યું અને ત્યાંથી ખસી ગઈ; ઈવાન પેત્રોવિચનો દીકરો તે વખતે ત્યાં હાજર હતો, તેણે પણ કંઈ જ ન કહ્યું; તે ઝૂંપાના કહેસની થાંભલી પર બૂક્યો અને લાંબા વખત સુધી બગીચામાં તાકતો ઊભો રહ્યો, જે વસતનાં સૂર્ય પ્રકાશના સોનેસી કિરણોમાં મહેકી રહ્યો હતો અને લીલીફમ હરિયાળીમાં ઝળહળતો હતો. તે ત્રેવીસ વર્ષનો હતો; કેટલી ભયંકર રીતે, કટલી કૂર ઝડપથી પલાં ત્રેવીસ વર્ષ વીતી ગયા હતા!.. તેની સામે જીવન દ્વાર ખુલી રહ્યાં હતાં.

૧૨

પોતાના પિતાને દફનાવ્યા પછી ઘરબારના કામકાજનો વહીવટ અને તેના બેલીફો ઉપરની દેખરેખ ફરીથી એ જ ગ્લાફીસ પેત્રોબાને સંપીને જીવાન લાગ્રેસ્કી મોસ્કો રવાના થઈ ગયો, જેની તરફ તે કોઈ ગૂઢ પણ દુર્નિવાર અદમ્ય ઇક્ષિ દ્વારા પોતાને ખેંચતો અનુભવતો હતો. તેણે પોતાની ભણતરની ખામીઓને અનુભવી અને ગુમચેલા સમય માટે જોટલું શક્ષ બની શકે તેટલું તેને પૂરી કરવાનો

૧૩ સંકલ્પ કર્યો. છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં તેણે ઘણું બધું વાંચ્યું હતું અને પાંચ ઘણી વસ્તુઓ જોઈ હતી; તેના મનમાં ઘણાબધા વિચારો નક્કી થયા હતા; તેનાં કેટલાંક સંપાદિત ગુણોની તો એક સારા મહત્તરન પણ ઈર્ષ્યા થઈ શકતી હતી; તેમ છતાં તે એવી ઘણી બધી ખામીઓ અજાત હતો જે કોઈપણ શાળાનો વિદ્યાર્થી પણ જાણતો નહોતો. લાગ્રેસ્કીએ અનુભવ્યું કે તે આઝાદ નહોતો; તે ગુખપણે નાતોતથી સભાન હતો કે બધામાં તે વિચિત્ર લાગતો હતો. મથળ પ્રેમીએ તેના દીકરા ઉપર કૂર યુક્તિ અજમાવી હતી; ના ઊંટપટંગ ભણતરનું ફળ સામે આવી રહ્યું હતું. વર્ષોમાં વર્ષો પાત સપૂર્ણપણે પોતાના પિતાની ઈચ્છાને અનુસર્યો હતો; છેવટે તો તેમનામાં ઊંડાણપૂર્વક જોવાનું સમજવાનું શરૂ કર્યું. નુખીમાં ઘણું નુકસાન થઈ ચૂક્યું હતું, તેની દેવો તેનો મવાવ બની ચૂકી હતી. તે કોઈની પણ સાથે નભાવી શકતો નહોતો. ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરમાં, પોતાનાં શરમાળ દિલમાં પ્રેમ માટેની નમ્ર ઈચ્છાને દબાવીને તેણે હજી સુધી કદી કોઈપણ સ્ત્રીના ચહેરા તમ આખ ઊંચા કરીને જોવાની ધૃષ્ટતા નહોતી કરી. તંત્રી સ્પષ્ટ પણ અંશે ભારે સમજદાર અને સામાન્ય સૂઝબૂઝ, તેના લાગણીના વલણ, ધ્યાન મગ્નતા અને આગસને કારણે તેને ક્યારનો નજીનીનાં વમળામાં ફેંકી દેવો જોઈતો હતો, તેના બદલે ઊલટાનો ના કૃત્રિમ એકાંતમાં રાખવામાં આવ્યો... અને હવે એ અવધિ તૂટી ગઈ હતી પણ તેણે એ જ જગ્યાએ ઊભા રહેવાનું તથા ઓછું માનવાનું અને પોતાની જાતને પોતાની અંદર જ રાખવાનું ચાલુ રાખ્યું. તેની તે વખતની ઉંમરે તે વિદ્યાર્થીનો ગણવેશ પહેરે નહોતો; પરંતુ તે કઠ્ઠાઉપહાસથી ગભરાતો નહોતો તેની સામે અને ધૈર્યવાન નાલીમે બાદખમાં બાદખી એટલી અસર તો કરી નહોતી કે તે બીજાંઓનાં અભિપ્રાયથી પોતાને અલિપ્ત રાખી શકતો નહોતો. અને તેણે કોઈપણ જાતના ખમવાટ વિના વિદ્યાર્થીનો ગણવેશ લીધો. તે ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્રના વિભાગમાં પ્રવશ્યો ત્યાર અને સ્તુમઝ ચહેરાવાળો, સીધાચેલી જીભવાળો, પૂરેપૂરી ઊંચલી લંબાળા તે પોતાની સાધના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વિચિત્ર અસર ઉત્પન્ન કરતો હતો; કેવી રીતે તેઓ અટકળ કરી શકતા હતા કે આ ઉદાસ

મુખમુદ્રાવાળો માણસ કે જે બે ઘોડાઓવાળી વિશાળ જામીનું સ્વજનગણમાં સવાર થઈને વ્યાખ્યાનોમાં નિયમિતપણે હાજરી આપતો હતો તે તદ્દન બળક હતો. તેઓએ તેને પંડિતશ્રીનો ડોળ કરનાર કોઈ ચસકલ માણસ માન્યો, તેઓ તેની સાથે રહેવાના ન તો પ્રવચન કરતાં કે ન તો તેમને તેની જરૂર પણ હતી. તે પોતાન બધાથી વેગળે જ રાખતો હતો. યુનિવર્સિટીમાં પોતાનાં પહેલાં બે વર્ષો દરમિયાન તે માત્ર એક જ વિદ્યાર્થી સાથે ધનિષ્ઠતા કેળવી શક્યો જની પાસથી તે લેટિન ભાષા ભણતો હતો. આ મિખાલવિચ નામનો વિદ્યાર્થી બહુ હોંશીલો માણસ અને ક્રિય હતો; તેને લાત્રેત્સ્કી સાથે ચંભીરતાપૂર્વક તો લગાવ હતો અને તે તેની નિવર્તિમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તનનું આનાયાસ કારણ બની ગયો હતો.

એક દિવસ થિએટરમાં (તે દિવસોમાં મોસાલોવ પ્રિન્સાની પરાક્રમ ઉપર હતા અને લાત્રેત્સ્કી તેમનો એક પણ કર્વકમ જયો ચૂકતો નહોતો) તેણે બોક્સાઈમાં એક છોકરી જોઈ; જોકે હજી સુધી એવું કદી નહોતું બન્યું કે કોઈ સુંદર સ્ત્રી તેની પાસથી પસાર થઈ હોય ત્યારે તનુ દિલ થડક્યું ન હોય, પણ તેનું દિલ આ પહેલાં કદી આટલી જારથી થડક્યું નહોતું. બોક્સના મખમલ પર કોણીઓ ટેકવીને તે છોકરી નિશ્ચય બેઠી હતી. તેના શામળા, બોજમટોળ, આકર્ષક ચહરાને દરેક ભાગમાં ચીવનનું હૃદય જામ ફફડતું હતું; તેની નાજુક ભ્રમરો નીચેથી કોમળતાની લાગણીઓ વડે તાકી રહેલી તેની સુંદર આંખોમાં, તેના ભાવપૂર્ણ હોઠોના સ્ફૂર્તિલા સ્મિતમાં, તેના માથાના સમતાલપણમાં, તેની ભૂજઓ અને ગરદનમાં તેનું રસિક માનસ પ્રતિબિંબિત થતું હતું; તે બહુ સુંદર રીતે વસ્ત્રસજ્જ થયેલી હતી. તેની બાજુમાં દૂબળી પાતળી રંગે ફિક્કી લગભગ પીસ્તાળીસક વર્ષની સ્ત્રી બેઠી હતી જેણે નીચા ગળાનો પોશાક અને કાળી ટોપી પહેર્યાં હતાં, તેનાં ચિતાગ્રસ્ત અને ભાવશૂન્ય ચહેરા ઉપર બોજવું સ્મિત સ્મનું હતું, ભારે બોક્સના અંદરના અંધારિયા ભાગમાં ઢીલો ફ્રોકકોટ પહેરેલ અને ઊંચો ગળપટો બાંધેલ ઉમરલચક માણસ જોઈ શકાતો હતો. તેની બટલ જેવી આંખોમાં સુસ્ત ગાંભીર્ય અને કંઈક અંશે દબાવેલું વહેમીપણના ભાવ દેખાતા હતા, રંગેલી મુછ અને કાન પાસના શોભિયા, માત્ર દેખાવમાં વિચારમગ્ન દેખાતું કપાળ અને

લાલા પરની કરચલીઓ વાળો તે દરેકે દરેક ચિહ્ન વડે નિવૃત્ત ન્હરલ લાગતો હતો. લાત્રેત્સ્કી આ છોકરીના સુંદર ચહેરા પરથી પોતાની નજરો દૂર નહોતો કરી શકતો; અચાનક બોક્સનું માથું ખૂલ્યું અને મિખાલવિચ અંદર પ્રવેશ્યો. લાત્રેત્સ્કીના સંપૂર્ણ યાનન પોતાની તરફ આકૃષ્ટ કરતી આ છોકરીની દુનિયામાં આ માણસ, આખા મોસ્કોમાં તેનો એક માત્ર પરિચિત હતો તેનું એકાએક પાત્રમાન થવું એ લાત્રેત્સ્કીને કંઈક વિચિત્ર અને મહત્વપૂર્ણ લાગ્યું. માણસ તાકવાનું ચાલુ રાખતા તેણે નોંધ્યું કે તમા બંધાં બધાંએ મનાવવચને જૂના મિત્રની જેમ આવકાર્યો. મંચ પર ચાલતા નીચનામાં લાત્રેત્સ્કીને કોઈ રસ પડતો નહોતો; મોસાલોવના નીચના પણ તે સાંજે “ખૂશ મિજબ”માં હોવા છતાં તની ઉપર મશ જવા પ્રભાવ નહોતો પાડી રહ્યો. મંચ પર એક કુણુ દૃશ્યની માત્ર પર લાત્રેત્સ્કીની નજર આપમળે જ પેલી સુંદર પર ખી; આગળની તરફ ઝૂકેલ બેઠી હતી, તેના ગાલ તમતમતા હતા; આ અકાશમાં ધૂરતા રહેતા છોકરીની નજર જે મંચ ઉપર ગણેલી હતી ધામે ધામે વળી અને તેની ઉપર ટકી ગઈ... આખી રાત આખો તેના મનમાં વારંવાર આવ્યા કરી. છવટ કૃત્રિમપણ નવામાં આવેલ બંધ તૂટી પડ્યો; તે આવેશની બળતરામાં આખોને માથા બળતો હતો અને તેનું શરીર કાપી રહ્યું હતું. બીજા જ દિવસ આ મિખાલવિચની પાસે ગયો. તેની પાસથી તેણે જાણ્યું કે તે સુંદરોનું નામ વાર્વારા પાવ્લોવના કોરોબીના હતું, બોક્સમાં તેની સાથે બેઠેલ વડ વગલ તેના માખાપ હતાં અને મિખાલવિચે એક વર્ષ પહેલાં માંત્ર નજીકનાં *** કાઉન્ટમાં પોતાના રોકાણ દરમિયાન તેમની સાથે ગરવન કર્યો હતો જ્યાં તે “બહુવવાનું” કામ કરતો હતો. અતિ નીચે વાર્વારા પાવ્લોવના. વખાણ કરીને તેને આસમાને ચઢાવી ની “મારા પ્રિય મિત્ર,” તેણે પોતાના મીઠા મધુર અવાજમાં “પેલી છોકરી, હું સાચું કહું છું, અદ્ભુત છે, પ્રતિભાશાળી સાચા શબ્દોમાં કહીએ તો એક કલાકાર છે અને ખૂબ મની પણ.” લાત્રેત્સ્કીની પૂછતાછ ઉપરથી વાર્વારા પાવ્લોવનાએ તે ઉપર કરેલ પ્રભાવને નોંધતા મિખાલવિચ સ્વેચ્છાએ તેનો ની સાથે પરિચય કરવવા નેવાર થયો. વધારામ. તેણે એ પણ

ઉમેર્યું કે પોતાને તેઓ કુટુંબનો જ એક સભ્ય માનતા હતા, જનરલ જરાપણ મગફરવાળો નથી અને મા તો એટલી મૂરખ છે કે તે માનતી કે ચાંદ લીલા પત્નીનો બનેલો હતો. લાકેત્સીનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો, તે અસ્પષ્ટપણે કંઈક ગણગણ્યો અને ત્યાંથી નીકળી ગયો. તેણે પોતાની દરમિયાન બીડુતા સાથે પૂરા પાંચ દિવસ સંઘર્ષ કર્યો; છઠ્ઠા દિવસે આ જુવાન ધૈર્યવાન નવાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયો અને પોતાને મિખાલેવિચના હવાલે કરી દીધો; મિખાલેવિચે કુટુંબનો જ સભ્ય હોવાન કારણે માત્ર પોતાના વાળ ઓળ્યા અને પછી તેઓ બન્ને કોરોબીન પરિવારનાં ઘર તરફ નીકળી પડ્યાં

૧૩

વાર્વારા પાલ્લોન્નાના પિતા પાવલ પેત્રોવિચ કોરોબીન નિવૃત્ત મેજર જનરલ હતા; તેમણે પોતાની આખી જિંદગી સેંટ પીટર્સબર્ગમાં ફોજ સેવામાં વિતાવી હતી, પોતાની જુવાનીના દિવસોમાં તેમણે સારા નૃત્યકર અને સ્ક્રિનિંગ સૈનિક તરીકે નામના પ્રાપ્ત કરી હતી, નબળી સાંપત્તિક સ્થિતિને કારણે તેમણે બે કે ત્રણ સામાન્ય જનરલોની હેઠળ મદદનીશ અમલદાર તરીકે કામ કર્યું હતું અને તેમનામાંથી એકની દીકરી સાથે પચીસ હજાર રૂબલના દહેજ સાથે લગ્ન કર્યા હતાં, તેમણે લશ્કરી પરેડ અને કવાયતની કળામાં પૂરેપૂરી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી અને વીસ વર્ષોની નોકરી સુધી એની ઉપર જ આગળ તે આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો એ પછી તેમને જનરલ અને રાજમંત્રીના કમાન્ડરનો દરજ્જો મળ્યો હતો. આ વખત ત્યાં કદાચ પોતાની ઘોડપૂત ઓછી કરી શકતા હતા અને આરામથી પોતાનું ઘર ભરવામાં સમય વિતાવી શકતા હતા; ખરેખર તેમનો આ પ્રમાણે જ કરવાનો ઇરાદો હતો પણ તેમની યોજનાઓમાં થોડુંક ભગણ પડી ગયું: તેમણે સાર્વજનિક ફોરેની લેવડદેવડ માટે વાટાઘાટોની નવી પદ્ધતિ થોડી પદ્ધતિ તો જોકે ખૂબ અદ્ભુત લાગતી હતી પણ તેઓએ જ્યાં નહોતી કરવી જોઈતી હતી ત્યાં કરકસર કરી અને

ત્યાં તેમની ફરિયાદ કરવામાં આવી ગઈ; તે એક બહુ અપ્રિય પ્રસંગ પાતા, ના, પણ એમ કહેવું જોઈએ કે તે એક દુઃખદ પ્રસંગ હતો. તરફ ગમેતેમ કરીને પોતાની જાતને એમાંથી બહાર તો ખેંચી લાવી પણ તેમની કારકિર્દીનું સત્યાનાશ થઈ ગયું અને તેમને નિવૃત્તતાની સલાહ આપવામાં આવી. તેઓ સેંટ પીટર્સબર્ગમાં બીજા વર્ષ એ આઠા સાથે આમનેમ રખડતા રહ્યા કે ક્યાંક તેમને કોઈક નાના નાકરી મળી જશે પણ તેનાથી કંઈ વળું નહિ; તે દરમિયાન પોતાની દાકરીએ છોકરીઓની કોલજ પાસ કરી લીધી હતી અને દિવસે ખર્ચો વધતો જતો હતો... પોતાની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ આમ મોસ્કો જઈને વસવાનો નિર્ણય કર્યો જ્યાં તેઓ ઓછા સમય રહી શકતાં હતાં; તેમણે સ્તારોકાન્યુસેન્ની ગલીમાં નીચું નાનું મકાન ભાડે લીધું, જ્યાં સ્વચ્છ વિશાળ કુબચિહનો દર્શાવતી ઢાલ ૧૬ શોભાવવામાં આવ્યું હતું અને આમ તેઓ વાર્ષિક બે હજાર નસા પચાસ રૂબલની આવક ઉપર નિવૃત્ત જનરલ તરીકે મોસ્કોમાં ગયા થઈ ગયા. મોસ્કો પરાણાગત કરનાર શહેર છે, જે એક નાનાની વાત તો છે પણ દુનિયાના બધાં જ લોકોને આવકારવા તૈયાર છે. આ પ્રમાણે પાવલ પેત્રોવિચની ગઈલી અને હજી વાળ સિપાહીઓ જેવી દેખાતી કાચકૃતિ માસ્કોના સૌથી ઉત્તમ નમૂનામાં હોવા લાગી. તેમના રંગેલા વાળની અસ્તવ્યસ્ત લટવાળી જાડા અને પોતાની કાચકા જેવી કાળી ટાઈ ફરતે બાંધેલ સેંટ જનનાના પદકવાથી મેલી રીબન નાથ દરમિયાન પત્તાનાં ટબલોની ગાલપાસ નિરાશાપૂર્વક આમતંત્ર ભટકનારાં બધાં નિસ્તેજ અને સુસ્ત જવાનો માટે પરિચિત દૃશ્ય બની ગયું હતું. પાવલ પેત્રોવિચ તમાજમાંથી પોતાનું કરજ કેવી રીતે વસૂલ કરવું તે જાણતા હતા, જ્યાં બહુ થોડું બોલતા હતા અને સ્વભાવવશ તેઓ નાકમાંથી ઝૂંઝૂં તપતા હતા બશક જ્યારે તેઓ પોતાના ઉપરીઓ સાથે વાત કરતાં ત્યાર તવી રીતે નહોતા બોલતા; તેઓ પત્તાની રમત બહુ પાકવાઈપૂર્વક રમતા હતા, તેઓ ઘેર બહુ ઓછું ખાતા હતા અને ખાતોઓમાં એકલા જ છ માણસો જોડવું સફાઈ કરી જતા હતા. મનો પત્ની વિષે એટલાથી વધારે બીજું કંઈ કહી શકાય તેમ નથી

કે તેનું નામ કાલીઓપા કાલોન્ના હતું; તેની કાલી અંખમાં હમેશાં ભીનાશ રહતી હતી જેના આધારે કાલિઓપા કાલોન્ના (સાથ સાથે અહીં એ પણ કહી દેવું જોઈએ કે તે મૂળ જર્મનની હતી) પોતાને લાગણીશીલ બાવુક સ્ત્રી માનતી હતી; તે હંમશાં ચિનામાં, ખલસાટમાં રહેતી હતી, જાણે તેને પુરતું ખાવાનું ન મળતું હોય, તે હંમેશાં કસકસતા મખમલનાં પોશાક, ટોપી અને કાળાં પડી ગરેલાં પોલાં કડા પહરતી હતી. પાવલ પેન્નોવિચ અને કાલિઓપા કાલોન્નાની એકની એક દીકરી વાર્વારા પાવ્લોન્નાએ જ્યારે કોલેજનું બહુતર પુરું કર્યું ત્યારે તે હજી સત્તર વર્ષની જ હતી, જ્યાં તેને સૌથી સરસ નહિ તો પણ આદ્યમાં ઓછી સૌથી હોશિયાર વિદ્યાર્થિની અને સૌથી સારી સંગીતકાર તરીકે માનવામાં આવતી હતી. અને તેને કોલેજ તરફથી સાઈફર* પણ મળ્યું હતું. લાવ્રન્સ્કીએ જ્યારે પહાલી વાર તેની ઉપર આંખો ફેરવી ત્યારે તે હજી પૂરી ઓગણીસ વર્ષની પણ નહોતી.

૧૪

જ્યારે મિખાલેવિચે આ ધૈર્યવાન વીરને કારોબ્યીન પરિવારના કંઈક અંશે ટાપટીપ વગરના દીવાનખાનામાં દોરી જઈને તેનો તેમની સાથે પરિચય કરાવ્યો ત્યારે તે પગથી માથા સુધી ઘરઘર ઘઘરી ઊઠ્યો હતો. પણ તેનો ક્ષેભ થોડી જ વારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો; જનરલમાં મિલનસારપણાની તે ભાવના જે બધાં જ રશિયનોમાં જન્મજન હોય છે પેલી વિચિત્ર સહૃદયતાથી વધારે વધી ગઈ હતી જે પેલાં બધાં લોકોની લાક્ષણિક વિશેષતા હોય છે જેમના નામ ઉપર કલંક લાગી ચૂક્યું હોય; જનરલની પત્ની બહુ જલ્દી શૂન્યવત બની ગઈ; જ્યાં સુધી વાર્વારા પાવ્લોન્નાની વાત હતી તે એટલી બધી તો શાંત અને માન્ય હતી કે તેની હાજરીમાં કોઈપણ તરત જ નિઃસંકેતતા

* શેવલ સ.હફરવાળાં સુવર્ણ મોનોગ્રામના આકારમ. શ્રેષ્ઠતાનું પદક.

અનુભવી થકનું હતું. ખરેખર તેનું સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ સૌંદર્ય, તેની હસની ગાના, તેના ખભાઓનો મુખ્ય ઢોળાવ અને ગુલાબી છાંયવાળા હાથ, ન વચળ તેમ છતાં સુસ્ત ચાલ, લાંબા વખત સુધી કાનમાં મીઠાશ લાગતા રહેતા તેના કંઠાવનિના રણકામાં પણ, માદક અત્તરની પાતળી જામ સહજ પકડમાં ન આવે તંવું છલકનું માલક આકર્ષણ, નાચ અને કોમળ તેમ છતાં હજી શરમાળ સુસ્તી જેવું કંઈક જન શબ્દો દ્વારા વર્ણન કરી ન શકાય પણ જે પ્રભાવિત અને નાજીત કરતું હતું - ચોક્કસપણે એ ભીરુતાની લાગણી નહોતી. પાવ્લોન્નાએ વાતચીતનો વિષય થીયટર તરફ, ગઈકાલના અભિનય તરફ તાવ્યો. તેણે એકદમ મોચાલાવ વિષે બોલવાનું શરૂ કરી દીધું અને ન માત્ર નિસાસા નાખ્યા અને પ્રશંસા બધી શબ્દો કહ્યા, પણ તેના નાચનય પર સીસહજ વિવેકબરી મુદ્દાસરની કેટલીક ટીકાઓ પણ ગી. મિખાઈલેવિચે સંજીતનો ઉલ્લેખ કર્યો; તે જરૂરપણ સંકોચ વિના પિયાનો પાસે બેસી ગઈ અને ચોક્કસાઈપૂર્વક શોપેનના કેટલાક મૂકૂર્ક નાટક લાગી, જે હમણાં હમણાં જ ફ્રેન્ચમાં આવ્યા હતા. જ્યારે પાંજરના ખાણાનો સમય થયો ત્યારે લાવ્રન્સ્કી તેમની વિદાય લેવા તેણે ગયા પણ તેને સેક્રવાની ફરજ પાડવામાં આવી; ખાણા સમયે જનરલે વામ સરસ લાક્ષિત નામના દારૂ સાથે મિજબાની આપી જેના માટે જનરલ પોતાના ખાસ નોકરને ભાગ્યની ગાડી પર દેખની દાડની નાન સુધી દોડાવવામાં આવ્યો હતો. લાવ્રન્સ્કી મોડી સાંજે ઘેર તાજા ફૂલો હતો અને લાંબા વખત સુધી હાથ વડે આંખો ઢાંકીને મનમુગ્ધ બની કપડા ઉતાર્યા વિના જ બેસી રહ્યો. તે સૌથી પ્રથમ વાર જમ અનુભવી રહ્યો હોય તેમ લાગતું હતું કે તે એવી કંઈ હતું છે જે જિંદગીને જીવવા લાયક બનાવે છે; તેનો બધો જ તર અને દૃઢનિશ્ચયો, પહી બધી સાવ વાહિયાત વાતો વાવારમાં હવામાં ઊડી ગયાં; તેનું સમગ્ર અસ્તિત્વ માત્ર એક જ લાગણી, માત્ર એક જ ઈચ્છા - ખુશીની કોઈની માલિકી, પ્રેમ, ચીંતા મીઠા પ્રેમની ઈચ્છામાં તરબોળ થઈ ગયું. તે દિવસથી તાવ્યોન પરિવારનો તે રોજનો મુલાકાતી બની ગયો. છ મહિના પછી તણે વાર્વારા પાવ્લોન્ના સમક્ષ પોતાના પ્રેમની જાહેરાત કરી અને તેની પત્ની બનવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. તેનો પ્રસ્તાવ સ્વીકારવામાં

આવ્યો, જનરલને ઘણા વખત પહેલાં જ લગભગ લાત્રેત્સ્કીની પહેલી મુલાકાત પ્રસંગે જ મિખાઇલેવિચ સૂચિત કર્યું હતું કે લાત્રેત્સ્કીના કબજામાં કેટલા ગુલામો હતા; જુવાનના આખા અનુનય કાળ દરમિયાન અને જ્યારે તે તેની સમગ્ર પ્રસ્તાવ મૂકી રહ્યો હતો તે દરમિયાન પણ વાર્વારા પાવ્લોવના પોતાની સામાન્ય સ્વસ્થતા અને માનસિક ગાંભીર્યને જોમનાં તેમ જાળવી રાખ્યાં હતાં વાર્વારા પાવ્લોવના પણ એ વાત સંપૂર્ણપણે જાણતી હતી કે તેને અનુનય કરનાર માણસ શ્રીમંત હશે; જ્યાં સુધી કાલીઓપા કાલીઓપાની વાત હતી તેણે વિચાર્યું: “મારી દીકરી સારા માણસ સાથે પરણી રહી છે.” અને પોતાના માટે નવી ટોપી ખરીદી

૧૫

આમ તંત્રી પ્રસ્તાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો પણ કેટલીક શરતો સાથે. સૌથી પહેલી તો શરત એ હતી કે લાત્રેત્સ્કીએ તત્કાળ યુનિવર્સિટીનું ભણતર છોડી દેવું. કોઈ ભલી સ્ત્રી વળી વિદ્યાર્થી સાથે લગ્ન કરે અને વળી એક જામોનદાર, શ્રીમંત માણસ માટે છવ્વેસ વર્ષની ઉંમરે શાળાના વિદ્યાર્થીની જ્યાં ભણવાનો વિચાર જ કેવો બેઠેલો છે? બીજી શરત એ હતી કે નવવધૂ માટે લગ્નનો બધો જ સાજસામાન પસંદ કરવાની અને ખરીદવાની તથા વસ્ત્રોના પણ લગ્નનો સાજસામાન પસંદ કરવાની જવાબદારી વાર્વારા પાવ્લોવના મહે રહેશે. તેનામાં વ્યવહાર બુદ્ધિ અને સુરુચિની કોઈ કમી નહોતી અને તે બહુ અસાધ્યપસંદ હતી અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની પણ એટલી જ ક્ષમતા હતી. લગ્ન પછી તરત જ જ્યારે તેઓ બન્ને તેણે ખરીદેલી અસાધ્યપસંદ ગાડીમાં સાથે જ લાત્રેત્સ્કી જવા માટે નીકળ્યા ત્યારે જ લાત્રેત્સ્કીને તેની આ ક્ષમતાનો આભાસ વિશ્વ ક્રીને થયો હતો. તેની આસપાસની દરેક વસ્તુમાં વાર્વારા પાવ્લોવના તરફથી કેવી દૂરંદેશી, કાળજી ને નેયરી સ્પષ્ટપણે દેખાતી હતી! જુદા જુદા ખૂણાઓના કેવા આકર્ષક શૃંગારદાનો દેખાતા હતા; ટોઈલેટ સેટ અને કોફીનાં વાસણો

રવાં ઉમદાં હતાં અને સવારે વાર્વારા પાવ્લોવના પોતે કેટલી સરસ ફી બનાવતી હતી!

તે સમયે લાત્રેત્સ્કી બારીકાઈથી અવલોકન કરવાની મનઃસ્થિતિમાં નહોતો. તે ખુશીને મારે પોતાને ધન્ય થયેલ મનનો અને ગનદાહવાસના કેદમાં મદમસ્ત થયેલ હતો; તેણે પોતાની જાતને વાર્વારા પાવ્લોવના હવાલે એક બાળકની જેમ સંપૂર્ણપણે સમર્પિત કરી નાંખી હતી... તે ખરેખર બાળક જેટલો નિર્દોષ હતો, આ જુવાન નાનારેસ. * તેની અતિ મોહક પત્નીને જોતાં જ શું મન અનિદિત થતું થઈ ઊઠતું; તેનામાં અકલ્પનીય વિવાસપૂર્ણ ભાવી ઉલ્લાસોનાં આશ્વાસન શું સમાયેલાં નહોતાં? તેણે આ આશ્વાસનોને આશા કરતાં માર પૂરાં કર્યાં. ભર ઉનાળામાં લાત્રીકી આવી પહોંચતાં તેણે જેમું

માર એકદમ અધકારમય અને ગંદું હતું, નોકરો જૂની ઢબનાં મન નસ્ત હતાં પણ પોતાના પતિને આ વાતનો અણસારો પણ ન આપવાનોમાં હડાપણ સમજ્યું. જે તેનો લાત્રીકીમાં જ સ્થાયી થવાનો ઈરાદો હોત તો તેણે બેશક શરૂઆતમાં જ ત્યાંની ઘરસંહિત દરેક વસ્તુ બદલી નાખી હોત; પણ પેલાં સૂનકાર, ભેંકાર તાલપું મેદાનોમાં સેકાસા માટનો વિચાર કદી તેના મનમાં પળવાર ના પહોંચી નહોતો આવ્યો. જાણે તે કોઈ છાવણીમાં રહેતી હોય તેમ નથી જ અગવડોને કોઈપણ જાતનો વિરોધ કર્યા વિના વેળાં અને વારીપણ તેમનો મજાક બનાવતા ત્યાં રહી. માર્કો તિમોફેવના પાન મળવા આવી; વાર્વારા પાવ્લોવના તો તે બહુ ગમી ગઈ પણ ન વાર્વારા પાવ્લોવના ન ગમી. નવી માલિકણનું ગ્લોફીરા પેત્રોવના પાન પણ નહોતું બનતું. તેણે ગ્લોફીરાને એટલી હદ સુધી ઉત્તેજિત કર્યું કે એક સવારે તે લાત્રેત્સ્કીના અધ્યયન ખંડમાં દોડી ગઈ અને તંત્રી ટબલ ઉપર ચાવીઓનો ઝુમખો ફેંકતાં સ્પષ્ટપણ કહી દીધું કે ત્યાં તે પળવાર માટે પણ એ ઘરની દેખરેખ રાખી શકતી નહોતી ત્યાં પળવાર માટે પણ ત્યાં રોકાવાનો સ્પષ્ટ ઈનકાર કરી દીધો. આ આવનારી આકસ્મિક ઘટના માટે તૈયાર લાત્રેત્સ્કી તરત જ તેના પાંચા જવા માટે રાજી થઈ ગયો. ગ્લોફીરા પેત્રોવનાએ આ વાતની

* જૂનાની પૌરાણિક કથાઓનો નાવક, શકિતનું પ્રતીક

અપક્ષ નહોતી રાખી. “ઘણું સારું,” તેણે કહ્યું, તેની આંખો ભરાઈ આવી. “અમ લાગે છે કે જાણે આ ઘરમાં હું એકલી જ વધારાની છું, હું બહુ સારી રીતે જાણું છું કે મને અહીંથી મારા પોતાના ઘરમાંથી હાંકનાર કોણ છે. પણ જાતીજ મારા માત્ર આટલા શબ્દો ધ્યાનમાં રાખજ—તને કદી ક્યાંય ધરતું સુખ નહિ મળે, તું પોતાની આખી જિંદગી રખડતો ભટકતો રહેશે. હું માત્ર આટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું.” તે જ દિવસે તે પોતાના ગામના નાનકડા મહેલ તરફ જતી રહી અને એક અઠવાડિયા પછી જનરલ કોરોબીન ન્યાં આવી પહોંચ્યા, અને ચહેરાના વિશાદપૂર્ણ દેખાવ અને હાવબાવ સાથે આખી જમીન જાયદાદની દેખરેખ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી.

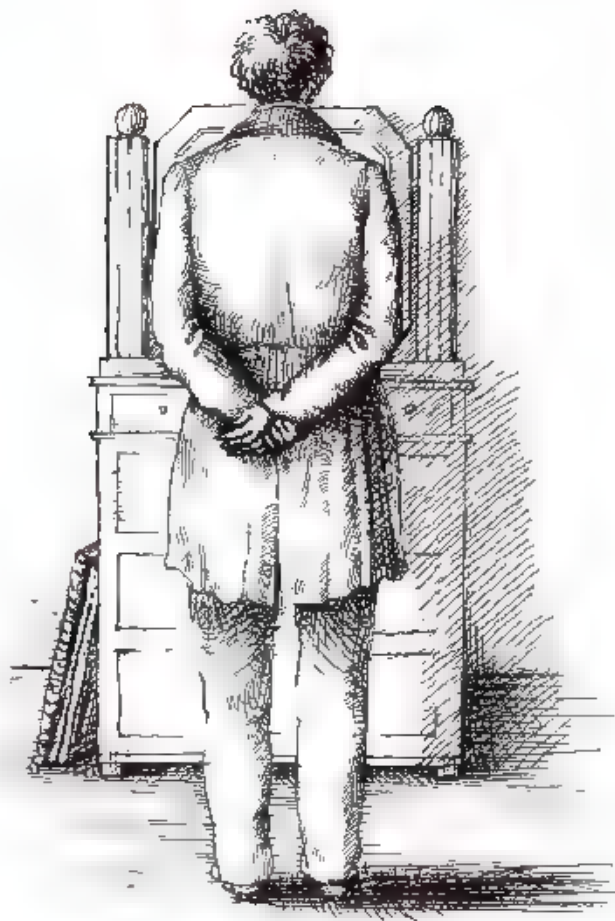
સપ્ટેમ્બરમાં વાવ૨ા પાવ્લોવ્ના પોતાના પતિને સાથે લઈ સેંટ પીટર્સબર્ગ ચાલી ગઈ. તેણે બે શિયાળાઓ સેંટ પીટર્સબર્ગમાં (ઉનાળામાં તેઓ ત્સસ્કોયે સેલો રહેવા જતા હતા) સુંદર, હવાઉજસવાળા અને આકર્ષક રીતે રચાયેલીવાંથી સજવેલા ફ્લેટમાં ગાળ્યાં. તેમણે ન માત્ર મધ્યમવર્ગનાં જ લોકો પણ ભદ્ર સમાજનાં લોકો સાથે પણ પરિચય વધાર્યો, તેમના ઘેર અવારનવાર જતા હતા અને લોકોનું પણ પોતાને ઘેર બોલાવીને મનોરંજન કરતા હતા અને સૌથી આકર્ષક સંગીત સભાઓ અને નૃત્ય જલસાઓ યોજતા હતા. વાવ૨ા પાવ્લોવ્ના મહેમાનોને દીવો પતંગિયાને આકર્ષે છે તેમ આકર્ષતી હતી. આ પ્રકારની ધંધલધમ્માલવાળી જિંદગી ફ્લોદર ઈવાનોવિચની અભિરુચિથી તદ્દન મળતી નહોતી. તેની પત્નીએ તેને સરકારી સેવામાં પદ લેવાની સલાહ આપી; પિતાની કીર્તિન ધ્યાનમાં રાખતાં અને પોતાની રુચિઓન જોતાં તે સરકારી સેવામાં જવા જરાપણ તૈયાર નહોતો. પણ સેંટ પીટર્સબર્ગમાં તે માત્ર વાવ૨ા પાવ્લોવ્નાને ખાતર જ રોકાયો હતો. થોડા જ વખતમાં તણે સમજી લીધું કે ગમ તે હોય પણ તેને એકાંત શોધતો રોકવા માટે કોઈ આડે નથી આવતું; ખરેખર થું સેંટ પીટર્સબર્ગમાં તેની પાસે તદ્દન શાંત અને સૌથી વધુ આરામદાયક અધ્યયન ખડ નહોતો; થું તેની ફિક્સમંદ પત્ની પણ તેને આમાં મદદ કરવા તૈયાર નહોતી? અને તેથી કરીને બધું જ ઠીકઠીક ચાલતું હતું. તેણે ફરીથી એક વખત પોતાની જાતને પોતે જોને અધૂરું ભણતર સમજતો હતો તેમાં વ્યસ્ત કરી

લાગી, તેણે ફરીથી વાંચવાનું શરૂ કરી દીધું. સાથે સાથે અગ્રેજી ભાષા ભાવવાનું કામ પણ હાથમાં લીધું. તેનાં મજબૂત પલોળાં ખભવાળી પાઠનિ હંમેશાં તેના લખવાના કાળિયા પર ઝૂકેલી રહેતી, તેની પૂરી કીરાળો રતુમકો ચહેરો ચાબકોરો અને નોટબુકમાં હંમેશાં અકબો રાખવા રહેતો હતો, આ જવું ખરખર નવાઈ પમાડે તેવું હતું. માત્રો સવાર તે અધ્યયનમાં વ્યતીત કરતો, ત્યારબાદ તે ભવ્ય ભાજન . (વાવ૨ા પાવ્લોવ્ના બહુ સારી જૃહિણી હતી) અને સાંજે . ખુશીન મારે ખીલવા જુવાન ચહેરાઓની આકર્ષક, સુગંધિત, જાતપત્રી દુનિયામાં પગ મુકતો અને આ દુનિયાનું કેદબિદુ એ . પત્નીલી ગૃહસ્વામિની તેની પત્ની હતી. એક દીકરાને જન્મ તાપીન તેણે તેને ખુશ કરી મૂક્યો હતો પણ બિચારું બાળક ટૂંકી જિંદગી લઈને જન્મ્યું હતું; તે વસંતમાં મૃત્યુ પામ્યો; અને ઉનાળામાં . પત્નીની સલાહને અનુસરતાં લાત્રેન્સ્કી પોતાની પત્નીન વિદેશમાં કોઈ નવકાનાં હવાખાવાનાં સ્થળે લઈ ગયો. આવી વિપદા પછી ના પદ મનરંજનની જગ્ગ હતી અને તેના સ્વાસ્થ્ય માટે હુંફળું હતાવરણ પણ સારું હતું. ઉનાળો અને પાનખર તેમણે જર્મની અને નીટર્બર્ગમાં વીતાવ્યા. અને શિયાળામાં જવી રીતે કોઈપણ સહજ રજા કરી શકે છે તેવી રીતે તેઓ પૅરિસ ગયા. પૅરિસમાં વાવ૨ા પાવ્લોવ્ના ફરીથી ગુલાબની જેમ ખીલી ઊઠી અને તેણે સેંટ પીટર્સબર્ગમાં જેટલી ઝડપથી અને હોશિવારીપૂર્વક પોતાનો નાનકડો માળો ભાર કરી લીધો હતો તેટલી જ ઝડપથી અહીં પણ કરી લીધો. તેણે તદ્દન શાંત પણ ટાપટીપિયા લગ્નામાં એક ઘર શોધી મહવું; પોતાના પતિ માટે એવું ડ્રેસીંગ બાઉન બનાવડાવ્યું જે તેણે પોતાની જિંદગીમાં પાલ્લો કદી નહોતું પહેર્યું; તેણે એક ચમચક નોકરાણી, ઉમદા રસોઈયો અને સ્ફૂતિલો નોકર રાખ્યાં; આકર્ષક સરસામાન અને ઉમદા પિયાનો ગૅરોનાં એક અઠવાડિયાની અંદર જ તે ખરેખર પૅરિસમાં જ જન્મી ગય તવી રીતે પોતાની શાલ ઓઢીને, માથે નાની છત્રી રાખીને અને ગાથમાં દસ્તાના પહેરીને ગલીઓમાં જતી આવતી થઈ ગઈ હતી. તથા પહેલાં તો માત્ર રશિયનો જ તેને મળવા આવતાં હતાં પણ પછી ફ્રેંચ લોકો દેખાવા લાગ્યાં. જેઓ અદ્ભુત શિષ્ટાચાર અને મધુર નામવાળાં અતિ વિનથી અને મિલનસાર કુવારા યુવાનો હતા; તેઓ

બધાં છટાબંધ બોલતાં હતાં, સહજ સુંદર હોયે જૂકીને નમન કરતાં હતા અને જોતા જ મનને જમી જાય તેવી હોયે આખો ઝીંકી કરતાં હતાં; તેમનાં ગુલાબી હોંકો હેઠળથી સફેદ દોત ચમકતા હતા અને જ્યાં સુધી તેમના સ્મિતની વાત છે ત્યાં સુધી તેઓ ખરખર અનુકરણીય હતાં! દરેકે દરેક પોતપોતાના મિત્રોન સાથે લઈને આવતાં હતા અને થોડાં જ વખતમાં લા બલ માદામ દે લાપ્રેસ્કી શોસ્સ દ'આન્તોનથી રૂ દે લીલ્લ સુધી પ્રચલિત થઈ ગઈ. તે દિવસોમાં (એ ૧૮૩૬ની સાલ હતી) વેરવિખેર થયેલા કીડીઓનાં ચાકુમાંની કીડીઓની જેમ દરેકે હેઠાણે ટોંગ વળતાં પત્રકારો અને ખબરપત્રીઓની પેઠી હજી બહાર નીકળી આવી નહોતી પણ તેમ છતાં કોઈકે મ. જુલ નામનો એક સદગુણ્ય વાર્તા પાવ્લોવના સ્વાગત ખંડમાં આવતો જતો થયો હતો જે કદરુપી સિકલવાળો અને હલકી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત હતો, અને સજ પામેલ દ્વન્દ્વયુદ્ધો અને માણસોની જેમ ઉદ્ધત અને તિરસ્કારને પાત્ર હતો. વાર્તા પાવ્લોવના મ. જુલ તદ્દન અનાકર્ષક લાગ્યો હતો પણ તેમ છતાં તે તેને આવકારતી હતી કારણ કે તે જુદા જુદાં ઘણા છાપાઓ માટે થોડુંઘણું લખવાનું કામ કરતો હતો અને વારંવાર વાર્તા પાવ્લોવનાનું નામ ચર્ચામાં ઉપર લઈ આવતો હતો. ક્યારેક તે તેને પ્રિય મેડમ લાપ્રેસ્કી કહીને બોલાવતો તો ક્યારેક આ કુલીન સ્ત્રી, એટલી પ્રિય, જે *** સડક પર રહે છે; આ માધ્યમ દ્વારા તે આખી દુનિયાને નહિ તો ઓછામાં ઓછા એ છાપાઓનાં સેંકડો ગ્રાહકો જેમને આ માદામ લાપ્રેસ્કીમાં લશ્મ્યાત્ર રસ નથી તમન કહતો કે તે કેવી આકર્ષક અને સુરુચિ સભર મહિલા હતી, કેવી રીતે તે ફ્રેંચ સ્ત્રીના જેવી બુદ્ધિ અને સમજાવિત ધરાવતી હતી ફ્રેંચ માણસ આનાથી વધારે વખાણ કોઈના પણ કરી શકતો નહોતો—સગીત માટે તમનાયા કેવી નોંધપાત્ર ઈશ્વરી બક્ષિસ હતી અને કેટલી સરસ રીતે તે વાલ્સ નૃત્ય નાચતી હતી (વાર્તા પાવ્લોવના ખરેખર એવી રીતે વાલ્સ નૃત્ય નાચતી હતી કે બધા જ દર્શકોનું ધ્યાન આકર્ષતું જ તેના જૂલતા સ્કર્ટની કોર તરફ આકર્ષાઈ જતું હતું)... ટૂંકમાં તેણે દેશ વિદેશમાં તેની નામના ફેલાવી હતી અને ચોક્કસપણે તે આનંદદાયક વાત હતી. માર્સે તે સમય સુધીમાં મચ અભિનય તજજ્ઞ દીધો હતો અને તે હજી

૧. પાદરી દેખાઈ નહોતી; તેમ છતાં પણ વાર્તા પાવ્લોવના નામિતપણે થીવટર જોવા જતી હતી. ઈટાલિયન સગીત સાંભળીને । અત્યંત ખુશ થતી હતી અને ઓફ્ટીની* પાયમાલી પર હસતી । કામડી ફ્રાન્સેસ'માં અત્યંત મર્યાદિતપણે બગાસાં ખાતી હતી । આ અત્યંત સ્થાવના પ્રધાન મેલોડ્રામામાં અભિનય કરતી માદામ તાલન જેઈને એટલી વિચલિત થઈ જતી કે આંખોમાં આંસુ ધસી મારતાં. આ બધાંથી અદિયાતી વાત એ હતી કે લીલ્લ પોતે બે વાર ના સ્વાગત ખંડમાં પરિચય આવી ચૂક્યો હતો અને તે એટલો તો નાનકડો અને સાદોસાધો હતો—કે બસ એ પ્રસંગ માત્ર રોમાંચકારી હતો! નાના મનપસંદ વાતાવરણમાં શિયાળો વીતી ગયો, જેના અંતમ વાર્તા પાવ્લોવના સજદરબારમાં પણ બાલાવવામાં આવી. જ્યાં સુધી ફ્રાંદર નાનાવિચની વાત હતી, તે કંટાળ્યો નહોતો, જોકે કેટલીક વખત તેને નિર્ભય એટલી તો ખાલી ખાલી લાગતી હતી કે તેના ખભા ઉપર જાન્ય ભારરૂપ થઈ ગઈ હોય તેવું અનુભવતો હતો. તે છાપાં વાંચતો મળા, સોરબોન્ન અને કોલેજ દે ફ્રાન્સમાં બધાં જ વ્યાખ્યાનોમાં નિર્માતપણે હાજરી આપતો હતો તથા ચેમ્બર્સમાં થતી બધી ચર્ચાઓનો ધ્યાનપૂર્વક અનુસરતો હતો અને તેણે જળસિંચાઈ પરના વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પ્રબંધમાં અનુવાદ કરવાનું શરૂ કરી દીધું । “પળવાર પણ પગને વાળ્યા વિના હું કામ કરતો રહું છું” । “વિચારું, “તે બધું કોઈક વખત સુલભ બનશે; પણ આવતા શિયાળામાં કોઈપણ કિંમતે મારે રશિયા પાછા જવું જોઈએ અને ત્યાંબધર કામે ચઢી જવું જોઈએ.” એ કહવું મુશ્કલ છે કે આ વાત ચોક્કસપણે શું છે તેનો સુસ્પષ્ટ વિચાર તેના મનમાં હતો કે નાના માત્ર ભગવાન જ જાણે છે કે શિયાળામાં તે પાછો રશિયા પાછાં સફળ થશે કે નહિ આ દરમિયાન તે પોતાની પત્ની સાથ નાનકડા બાદન જવા નીકળ્યો હતો... એક અણધાર્યા પ્રસંગે તેની બધી નાનાઓ ધુબધાણી કરી નાખી.

* ફ્રાંસીસી પ્રહસન અભિનેતા.

વાર્વારા પાલ્લોબાની ગેરહાજરીમાં અચાનક એક દિવસ લાત્રેન્સી તેના નીચા ઓરડામાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તેણે છો પર સાવધાનીપૂર્વક ગડી કરેલ કાગળની ચબરખી પડેલી જોઈ. તેણે ચંત્રવત્ તે ચબરખી ઉપાડીને ખોલી તો તમાં ફ્રેંચ ભાષામાં આ પ્રમાણે લખેલું વાંચ્યું.

“મારી પ્રિય દેવી બેટ્સી! (તમને બાબ કે વાર્વારા કહેવા માટે મારું મન જરા પણ માની નથી શક્ય.) હું તમારી સાથે જોતો વીથિના ખૂણે વર્ષો જિભો રહ્યો; આવતી કાલે દોઢ વાગે અમારા નાનકડા ઘેર આવી જજો. તમારો બલો જોડે પતિ સામાન્યપણે તે સમયે પોતાનાં પુસ્તકોમાં ડૂબેલો રહે છે; આપણું ફરીથી પેલાં તમારા કવિ પુશ્કિનનું તમે મને શીખવાડેલું મતિ ઝાઈથુ: ‘ઘરડે પતિ, ઘાતકી પતિ!’ તમારા હાથ અને પત્ર પર સહજ ચુંબનો. હું તમારી રાહ જોઈશ. એનૅસ્ટ.”

લાત્રેન્સીએ જે કંઈ વાંચ્યું તેનું તાત્પર્ય એકદમ તો તેના મગજમાં ઊતર્યું નહિ, તેણે તે બીજા વાર વાંચ્યું અને તેનું માથું ભમવા લાગ્યું, તેના પગ નીચેની જમીન જાણે ઝેલા ખાતાં જહજહના તૂતકની જેમ ઝૂલવા લાગી. તે એકદમ થીસ પાડી ઊઠ્યો, જેર જોરથી હાંફવા લાગ્યો અને ધુસ્કા ભરતાં રડી પડ્યો.

તેનું મગજ એકદમ બહાર મારી ગયું. તેણે પોતાની પત્નીનો એટલો આંધળો વિશ્વાસ કર્યો હતો કે છેતસમણ, અવિશ્વાસની શક્તિનાનો ખ્યાલ સુદ્ધ તેના મનમાં કદી પ્રવેશ નહોતો! આ એનૅસ્ટ, તેની પત્નીનો પ્રેમી સોનેરીવાળવાળો ત્રેવીસ વર્ષનો અવિનયી દેખાવવાળો હતો. જેનું નાક નાનું અને બૂચું તથા મુંછો વ્યવસ્થિતપણે ડાપેલી હતી અને તંતાં બધાં જ પરિચિતોમાં સૌથી વધુ બિનમહત્વનો હતો. થોડી મિનિટો વીતી ગઈ, અડધો કલાક વીતી ગયો; લાત્રેન્સી હજીપણ પેલી અત્યંત મહત્વની ચબરખીને હાથમાં મસજતો જિભો હતો અને શૂન્ય દૃષ્ટિએ છો તરફ તાકી રહ્યો હતો; ધૂમરાના અંધકારની બુલબુલામણીમાંથી નિસ્તેજ ચહેરાઓ જાણે તેની તરફ બિહામણાં રૂપો ધારણ કરી ધસી આવતાં હોય તેમ લાગતું હતું; તેના દિલમાં દર્દની તીવ્ર ટીસ ઊઠી; તેને લાગ્યું કે જાણે તે પડી રહ્યો છે, કોઈ અંતહિન

પાનખમાં ઊંડો ને ઊંડો પડતો જઈ રહ્યો છે. રેશમનો પરિચિત રંગ સાંભળતાં તેની બધિરતા તૂટી; ટોપી અને શાલમાં વાર્વારા પાલ્લોબા હમણાં જ પોતાની સેર પૂરી કરીને પાછી ફરી હતી. ત્યાં પગથી મચા સુધી ધૂણ જીક્યો અને ઓરડામાંથી બહાર ધસી ગયા તબ્દ અનુભવ્યું કે તે જાણે તે તેનાં અંગેઅંગ થીરી નાખવા, ડાંગતાં જમ અધમૂઓ કરતો માર મારવા અને પોતાના જ હાથે ત્યાં તળ દબાવી નાખવા માટે સમર્થ હતો. વાર્વારા પાલ્લોબા નીચે ગઈ, તેણે તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે માત્ર ગુસ્સાપૂર્ણ “બેટ્સી” એટલું જ બોલી શક્યો અને એકદમ ઘરમાંથી બહાર પડી ગયો.

લાત્રેન્સીએ ભાડાની ઘોડાગાડી લીધી અને કોચવાનને તેને શહરની બહાર લઈ જવા કહ્યું. બાકીનો તે દિવસ અને આખી રાત આમનમ ભમતો રહ્યો, તે વારંવાર રોકતો અને નિરશામાં હાથ મગાવતો રહેતો; કોઈક જાણે તો તેનું વર્તન બિલકુલ ગાંઝ માણસ જેવું બન્યું હતું. અને બીજા જ જાણે તેને અચાનક બધી વસ્તુઓ બહુ ગમ્યાસ્પદ લાગતી, તે પોતાને પણ બહુ ઉલ્લાસિત હોય તેમ તનાવવા લાગ્યો. સવારે ઠંડી લાગતાં તે શહરનાં પરિસરની કંઈ પણ વાતોમાં ગયો, એક ખાનગી ઓરડાની માંગણી કરી અને બારી તમ એક ખુરશી પર બેસી ગયો. તે બગાસાં પર બગાસાં ખાઈ ગયો હતો. તે મહા મુઠ્ઠેલીએ પોતાના પગ પર જિભો થઈ શકતા જા, ન શારીરિક રીતે તદ્દન ક્ષીણ અને દુઃખથી વિહ્વળ થઈ ગયો જતા પણ તે થાક અનુભવતો નહોતો; જેકે તેમ છતાં થાક તો તેની પાનાની અસર કરી જ રહ્યો હતો: તે બેઠો હતો અને કંઈપણ મામતો વગર શૂન્યમનસ્કપણે શૂન્યમાં તાકી રહ્યો હતો; તે સમજી ગયો નહોતો કે તેને શું થઈ ચૂક્યું હતું. શા માટે તે તદ્દન એકલો હતો, તેના અંગેઅંગ અકડાઈને સૂન્ય કેમ થઈ ગયાં હતાં, મોમાં શા માટે કડવાશ ભરાઈ ગઈ હતી અને તેના દિલ પર જાણે પત્થર પડ્યા હતા તમ કેમ લાગતું હતું, શા માટે તે આ વિચિત્ર ખાલી ઓરડામાં હતો, તે એ સમજી શકતો નહોતો કે શા માટે વાર્વારાએ પોતાની મનન આ ફ્રેંચ માણસને હવાલ સોંપી હતી અને તે ધોખાં આપી હતી એમ જાણતી હોવા છતાં કેવી રીતે તે પહેલાંની જેમ જ

શત, સંતુલિત, લાગણીસભર અને વિશ્વાસપૂર્ણ વર્તન કરતી રહી શકી હતી! “મને કંઈ પણ સમજણ નથી પડતી!” તે સૂઝમેલા હોંકે ગણગણ્યો. “હવે કોણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકે છે કે સેટ પીટર્સબર્ગમાં પણ તેણે...” તેણે પ્રશ્નને અધૂરો જ છોડ્યો અને ફરીથી બગાડું ખર્ચું તે ધવધી માથા સુધી ઘરઘર ધૂળનો અને કાંપતો હતો. સુખદ અને ઉદાસ સ્મૃતિઓ એક સરખી માનસિક વેદના સાથે તેને ડાખ મારી રહી હતી; અચાનક તેના મનમાં એ ખ્યાલ વીજળીની જેમ ચમકી ગયો કે કેટલાક દિવસો પહેલાં વાર્ષિક તેની તથા એર્નેસ્ટની હાજરીમાં પિયાનો પાસે બેઠી હતી અને તણે પંજું “ધરડો પતિ, ઘાતકી પતિ!” ગીત ગાયું હતું. તેને તેના ચહેરાનાં હાવબાવ, તેની આંખોમાં વિચિત્ર અળકાટ, અને તેના આલ ઉપરની સુરખી ઘાદ આવી ગયાં તે એકદમ ઊછળી પડ્યો; તે તેમની પાસે જઈને કહેવા ઇચ્છતો હતો: “તમાર મારી સાથ મજાક ન કરવો જોઈએ; મારાં પરદાદાઓ ખેડૂતોને તેમની પાંસળીઓએ લટકાવી દેતાં હતાં અને મારા છદા પોતે પણ ખેડૂત હતા.”—અને પછી તેઓ બન્નેને મારી નાખવા ઇચ્છતો હતો. ત્યારબાદ તેને એમ લાગ્યું કે તે બધું એક સ્વપ્નવત્ હતું, ના, સ્વપ્ન પણ નહિ, પણ કોઈક પ્રકારનાં મૂરખાવેડાં હતાં તેણે માત્ર કરવાનું એટલું હતું કે પોતાની જાતને હવાવીને આસપાસ નજર નાખવી... તેણે ચોમેર નજર નાખી અને જેવી રીતે બાજ પોતાના શિકારમાં પોતાના પગ ખૂંપવે છે તેવી રીતે વેદના તેના અંતરાત્મામાં ઊડે ને ઊડે મૂળની જેમ ભોંમતી રહી. આ બધાંમાંય વળી વધીને લાવ્રેલ્સ્કી આવતાં થોડાક મહિનાઓમાં પિતા બનવાનો હતો... જૂત, ભવિષ્ય અને તેની આખી જિંદગી ઝર બની ગઈ હતી. છેવટે તે પેરિસ પાછો ફર્યો, હોટલમાં એક ઓરડે લીધો અને નીચે પ્રમાણેનાં પત્ર સાથે એર્નેસ્ટની ચબરખી વાર્ષિક પાવ્યોબાને મોકલી:

“આ સાથે મોકલવી કાગળની ચબરખી તમને બધું જ કહશે. જોકે મારે એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે તમારી પાસેથી મેં આવી આશા નહોતી રાખી, તમારા જેવી હંમેશાં સાવધાન રહેનારી આવા મહત્વપૂર્ણ કાગળો આમતેમ પાડતી ફરે.” (બિચારો લાવ્રેલ્સ્કી કલકો સુધી આ વાક્યાંસ ઉપર વિચાર કરતો રહ્યો અને મનમાં જોડવતો રહ્યો

તા.) “હવે હું તમને ફરી કદી નહિ મળી શકું; હું માનું છું કે તમે પણ મળવાનો આશ્રય નહિ રાખો. હું દર વર્ષે પદર હજાર ફ્રાન્કનું મજાક ભાંધી આપું છું—તેનાથી વધારે હું નહિ આપી શકું વામની નાફતમાં તમારું સરનામું મોકલી આપજો. તમારી જે પણ મરજીમાં ગણ તમ કરો; જ્યાં પણ તમારે રહવું હોય ત્યાં રહો. હું તમારી યાદે કામના કરું છું. જવાબ આપવાની કોઈ જરૂર નથી.”

લાવ્રેલ્સ્કીએ લખ્યું તો હતું કે જવાબ આપવાની જરૂર નથી... પણ ત જવાબ આપવાની રાહ જોતો હતો, જવાબ માટે તે નલસતો ત, આ સમજતી ન શકાય તેવા અને માની ન શકાય તેવા તારાની સમજૂતી આપના જવાબની તે અસા રાખતો હતો. વાર્ષિક પાવ્યોબાને વળતામાં ફ્રેંચ ભાષામાં એક લાંબો કાગળ તેને લખ્યો. ના જરદાર ફટકો હતો; તેની વધેલી ઘટેલી શકાઓ પણ નાબૂદ થઈ ગઈ. મનમાં ને મનમાં કોઈ શંકા સંધરી રાખવા બદલ તેણે પોતાને યજ્ઞરત પણ અનુભવ્યો. વાર્ષિક પાવ્યોબાને પોતાના બચાવ પાસે નહોતું લખ્યું; તે માત્ર તેને મળવા ઇચ્છતી હતી; તેણે તેને તેનો ગઠક ચુકાદો લાગુ ન કરવા માટે વિનંતી કરી હતી. પત્ર કોઈપણ જાતની લાગણી વિનાનો અને અસ્વાભાવિક હતો જોકે ઠેકકાણે બાતનાં નિગ્રાન જરૂર નજરે પડતાં હતાં. લાવ્રેલ્સ્કી બિનનાપૂર્વક વરસા અર્થ ધત્ર લાવનારને એ કહવા હુકમ કર્યો કે બધું જ બરોબર નું ત્રણ દિવસ પછી તે પેરિસમાં નહોતો: તે રશિયા ન જતાં નતાલી ગયો હતો. તે પોતે જ એ નહોતો જાણતો કે થા માટે તેણે નતાલી પસંદ કરી હતું; ખરખર તો તેનાથી કઈ ફરે નહોતો પડવાનો.

ક્યા ગયો—બસ ટૂંકમાં તે ઘરે પાછો જવા નહોતો ઇચ્છતો. પણ પોતાના કારભારીને પોતાની પત્નીના ભણ્યા વિષે લખી જણાવ્યું તન સાથે સાથે તેને એ પણ આદેશ આપ્યો કે પગવરનો વિચલ ગો વિના હિસાબકિતબની રાહ જોવા વિના જનરલ કોરોબીન પાસથી તરત જ જમીનજાયદાદની સંભાળનું કામ થઈ લેવું મન લાવિકીમથી એ મહાશયની વિદાયની યોઠવણ કરી આપે. તારકીએ છૂટા કર્યેવ જનરલની મૂંચવાયલી પ્રતિજ્ઞાની દશા અને નાદેશ ચિત્ર પોતાના મનમાં ચીતર્યું અને પોતાનાં બળાપામ. પણ તેણે એક જાતનો દુષ્ટ સંતોષ અનુભવ્યો. સાથે સાથે તેણે

ગ્લાફીરા પેત્રોવનાને પણ લાવિક્રી પાછા ફરવા કહેતો પત્ર લખ્યો અને તેના નામનું મુખત્યારનામું તૈયાર કરાવીને મોકલ્યું; જેકે ગ્લાફીરા પેત્રોવના લાવિક્રી પાછી ન ફરી અને તેણે છાપાઓમાં એ સૂચના છપાવી દીધી કે મુખત્યારનામાને રદવાતલ ગણવામાં આવે, તેને પોતાના પક્ષે આમ કરવાની જરાપણ જરૂર નહોતી. પોતાના ઈંટાલીના નાનકડા શહેરમાંના ગુપ્તવાસમાં લાવ્રેસ્કી લાંબા વખત સુધી પોતાની પત્નીની હિલચાલ પર નજર નાખવા લલચાતો રહ્યો છપાઓની ખબરો પરથી તેણે જાણ્યું કે પોતાની યોજના ઘડી હતી તે પ્રમાણે તે પેરિસમાંથી બાદેન બાદેન ગઈ હતી. લોહાં જ દિવસ પછી અમારા મિત્ર જુલના હસ્તાક્ષરવાળા ફકરામાં તેનું નામ છપાયું. લેખકની શૈલીની પ્રભાવિજાત નાદાની મારફત કોઈપણ મૈત્રીપૂર્ણ દિવાસાની નોંધ સ્પષ્ટપણે પારખી થકતું હતું; જ્યારે ફોટોર ઈવાનિચે તે ફકરો વાંચ્યો ત્યાર ઊંડા પ્રતિશોભની લાગણીમાં તે ડૂબી ગયો. ત્યારબાદ તેણે જાણ્યું કે તેણે દીકરીને જન્મ આપ્યો હતો; જે મહિના પછી તો ક્રાસનારીએ નોંધ મોકલી કે વાર્વારા પાવ્લોવનાએ પોતાના પહેલાં ત્રણ મહિનાનું ભથ્થું લઈ લીધું હતું. ત્યાર પછી તો અફવાઓ વધાર ને વધારે ખરાબ રીતે ફેલાતી ગઈ અને છેવટે કુરુષાબરી હાસ્યપદ વાર્તાની ટોચે પહોંચી ગઈ જે બધાં જ છાપાંઓ મારફત દૂર દૂર તક ફેલાઈ ગઈ હતી. તેમાં તેની પત્નીએ અત્યંત શરમજનક ભૂમિકા ભજવી હતી. તે બધું હવે પૂરું થઈ ગયું હતું. વાર્વારા પાવ્લોવના “કુખાત” બની ગઈ હતી.

લાવ્રેસ્કીએ હવે તેની હિલચાલ પર નજર રાખવાનું બંધ કરી દીધું હતું; પણ તે લાંબા સમય સુધી પોતાની જાત પર કાબૂ મેળવી શક્યો નહોતો. કોઈક કોઈક વાર તો પોતાની પત્નીને મળવાની એટલી તો તીવ્ર ઈચ્છા તેને ઊઠતી હતી કે તેને બધું જ છોડી દેવાની ઈચ્છા થઈ આવતી, કદાચ તેને ગાફ પણ કરી દે... માત્ર ફરી એક વાર તેનો લાડખારભર્યો અવાજ સાંભળવાને ખાતર, તેના હાથનો હૂંફાળો સ્પર્શ અનુભવવા ખાતર, જમે તેમ પણ સમય પોતાનું કામ કરતો હતો. પીડાઓ સહન કરીને શહીદ બનવાનું તેના લાગ્નમાં લખાયેલું નહોતું; તેનો જામવાળો સ્વભાવ, ખડતલ પ્રકૃતિ ફરીથી જાગૃત થઈ ગઈ તેની આખો ખુલી ગઈ હતી. તેને જે ફટકો લાગ્યો હતો

1. પણ હવે એટલો અણધાર્યો લાગતો નહોતો; તે પોતાની પત્નીને 1 મજા જયો હતો આપણે આપણાં એકદમ અંજત પ્રિયજનોને સાચી 1 ન માત્ર ત્યારે જ સમજી શકીએ છીએ જ્યારે તેમનાથી જુદા 1 પીડા. તે ફરીથી એક વખત પોતાનું અભ્યાસ કાર્ય કરી શકતો હતો 1 ન પોતાનું કામ ફરીથી ઉપાડી શકતો હતો, જેકે હવે તેનામાં પહેલાં 1 1 કમંચ રહ્યો નહોતો; જીવનની કસોટીઓ અને તેની ચરુઆતની 1 વિમ દ્વારા ઉદ્ભવેલો સંઘર્ષવાદ તેનાં દિલમાં હમચ માટે ધર કરી 1 થા હતો. તે પોતાની આસપાસની બધી જ વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉદાસીન 1 નાં ગયો. ચાર વર્ષ વીતી બધાં અને છેવટે તેણે અનુભવ્યું કે 1 વ તનામા ઘેર પાછા ફરવાની અન પોતાનાં લોકાન મળવાની 1 નામ આવી ગઈ હતી. તે ન તો સેંટ પીટર્સબર્ગ રોકાયો કે ન તો 1 નારા રોકાયો અને સીધો *** નામક શહેરમાં આવ્યો. જ્યાંથી અમ 1 નાચાં જુદા પડ્યા હતા અને હવે અમે અમારા પ્રિય વાયકોને 1 નમસ્તે સાથે પાછા ફરવાની વિનંતી કરીશું.

૧૭

બીજા દિવસે સવારે લગભગ દસ વાગે લાવ્રેસ્કી કાલીનિન નના ઘરના આગણનાં પગથિયા ચડતો દેખાયો હતો ત્યાં તેને 1 પી અને દસ્તાના પહેરેલી બહાર આવતી લીજા મળી ગઈ.

“તમે ક્યાં જઈ રહ્યાં છો?” તેણે પૂછ્યું.

“પ્રાર્થનામાં. અ.જ રવિવાર છે.”

“તમે દેવળમાં જવ છો?”

લીજાએ વિસ્મિત મોન સાથે તેની તરફ જોયું.

“મન કામા કરશો,” લાવ્રેસ્કીએ કહ્યું. “હું... મારો આશય એ નહોતો. હું તમારાથી વિદાય લેવા આવ્યો છું હું એકાદ કલાકમાં 1 1 મ તરફ જવા તીકળી રહ્યો છું.”

“તે અહીંથી બહુ દૂર નથી, કમ ખરું ન?” લીજાએ પૂછ્યું

“લગભગ પચીસ વેસ્તો.”

આવાની સાથે લેના બહાર આવી.

“સારું, અમને ભૂલશો નહિ,” પગથિયાં ઊતરતાં લીઝાએ કહ્યું.

“મને પણ ન ભૂલશો. અરે હા, ફીક થાદ આવું.” તેણે ઊંમરું, “તમે દેવળમાં જઈ રહી છો એટલે—કદાચ તમને મારા માટે પણ પ્રાર્થના કરવામાં કોઈ વાંધો નહિ આવે.”

લીઝા રોકાઈ અને પાછળ ફરીને તેની સામે જોયું.

“જો તમે ઇચ્છતા હો તો,” તેની તરફ આંખોમાં આંખો પોરવી જતાં તેણે જવાબ આપ્યો. “હું તમારા માટે પણ પ્રાર્થના કરીશ. થાક આવ, લેના.”

દીવાનખાનામાં લાવ્રેન્સીએ માર્કા દુમીત્રીયન્નાન એકલી જ જોઈ. તેના શરીરમાંથી ઓદેકાલન અને ફુદીનાની ગંધ આવી રહી હતી તે માથામાં દુઃખાવાની અને રાત્રે સારી રીતે ઊંઘ ન આવ્યાની વાત કરતી હતી. તેણે પોતાના હંમેશના સુસ્ત સોજન્ય સાથે તેને આવકર્ષો અને ધીરે ધીરે વાતચીતનો દોર બાંધ્યો.

“લ્વાદીમિર નિકોલાઈચ સારા સ્વભાવનો ગમે તેવો જુવાન છે તમારો શો ખ્યાલ છે?” તણે તેને પૂછ્યું.

“આ લ્વાદીમિર નિકોલાઈચ કોણ છે?”

“કેમ, બૂલી ગયા, પેલો પાન્યીન, જે ગઈકાલે અહીં હતો. તમારો તેની ઉપર સારો એવો પ્રભાવ પડ્યો છે; હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહું છું, મારા પ્રિય ભાઈ, તે મારી લીઝાની સાથે ગળાબૂડ પ્રેમમાં ડૂબેલો છે. હા, તો તે સારા કુટુંબનો છે, તેની કારકિર્દી બહુ ઉજ્જવળ છે, તે બહુ હોશિયાર છે અને દરબારમાં નોકરી પણ કરે છે. જો ભગવાનની ઇચ્છા હશે તો... એક મા તરીકે હું એટલું જ કહી શકું છું કે મને બહુ ખુશી થશે. બેથક, આ બહુ મોટી જવાબદારી છે, બાળકોની ખુશી ચોક્કસપણે માબાપ ઉપર અવલંબિત હોય છે, તેનાથી તમે છૂટી નથી ચકના, તમે જાણો છો અહીં હું આ બધો વખત તદ્દન એકલી જ બધું જ કામ મારી પોતાની જાતે કરું છું અને બીજું શું શું નથી; બાળકોને મોટા કરવા, તેમને ભણાવવા ગણાવવા, તે બધું કોણે કર્યું? મેં જ સ્ત્રી. તમ સાચું માનો, અત્યારે પણ મેં એક ફ્રેંચ ગર્વનસ સખી છે...”

માર્કા દુમીત્રીયન્ના પોતાની ચિત્તઓની જંગળ અને માનુષ્યની તાગાઓના વર્ણનમાં ડૂબી ગઈ. લાવ્રેન્સી પોતાની ટોપીને હાથમાં તાગતો ચૂપચાપ તેને સાંભળતો હતો. તેની લીઝાની ભારે નજરે તાગળ સ્ત્રીન મૂંઝવણમાં મૂકી દીધી.

“અને તમને લીઝા કેવી લાગે છે?” તેણે પૂછ્યું.

“લીઝાવેતા મિખાઈલોવ્ના ખૂબ સારી છોકરી છે,” લાવ્રેન્સીએ તાબ આપ્યો. તે ઊભો થયો, નમીને અભિવાદન કરતાં તેનાથી વિદાય લીધી અને માર્કા તિમોફેવેન્નાને મળવા ગયો. માર્કા માનીયન્નાએ તેની દૂર જતી આકૃતિ તરફ નાખુશીભરી નજર નાખીને વિચાર્યું: “તે કવો ગમ્માર જવો છે, અરેખરો ગામડિયો. હવે સમજી શકું છું કે શા માટે તેની પત્ની તેને વફાદાર ન રહી...”

માર્કા તિમોફેવેન્ના પોતાના ઘરેલું કર્મચારી ગણથી ઘેરાઈને પોતાના બારણામાં બેઠી હતી. તેમાં પાંચ પ્રાણીઓ હતાં, લગભગ બધાં તેને તાણાં હતાં: ગળાપર ફૂલવા અન્નાશયવાળું સમજુ બુલ્ડોઝ પક્ષી, પત્ની શોખીન તે ત્યારથી બની હતી જ્યારથી તેણે સીટી મારવાનું અને તાણાં ચોરવાનું બંધ કરી દીધું હતું; બીકણ, સંકોચાયેલ નાનકડો રોસ્કા તાગના કૂતરો; ચીડિયણ નામનો માત્રોસ બિલાડી; શમળી રધવાથી નાનકડી નવ વર્ષની મોટી મોટી આખો અને નાનકડા અણિયાળા તાકતવાળા શુચેચકા નામની છોકરી, અને એક મોટી ઉંમરની સફેદ પા અને ઘેરાં કપડાં ઉપર ટૂંકું કથ્થઈ જાકીટ પહેરેલ લગભગ પચાસ વર્ષની સ્ત્રી, જેનું નામ નસ્તાસ્યા કાર્પોવના ઓગારકોવા હતું. દુનકા ગરીબ ઘર બાળકી હતી અને અનાથ હતી. માર્કા તિમોફેવેન્નાએ રોસ્કાની જામ તેને પાણુ દયા ખાઈને પોતાને ઘેર પાળી લીધી હતી; બાળકી અને કૂતરો બન્ને તેને ગ્રહીમાં મળ્યાં હતાં; બન્ને દૂબળાં પાતળાં અને ભૂખ્યાં હતાં; બન્ને પાનખરના તાગનામાં ભાંગાયેલાં હતાં; રોસ્કાની ખોટ કોઈને ન જાણાઈ અને તાગનાન તેના કાકાએ ખુશી ખુશી છોડી દીધી. તે એક દાણડિયો માની હતો, તેની પાસે પોતાનું પેટ ભરવા પૂરતું પણ ખાવાનું નાહતું અને પોતાનો ભત્રીજાને ખવડાવવા પીવડાવવાને બદલે પોતાના કાલબૂત વડે તેના માથા ઉપર મરતો હતો. માર્કા

તિમોફેયેવનાએ નાસ્તાસ્યા કાર્પોવના સાથે પરિવશ તેની મઠની મુલાકાત દરમિયાન કર્યો હતો; દેવળમાં તેમણે તેની પાસે જઈને પહેલાં વાત કરવાની શરૂઆત કરી હતી (માર્ફા તિમોફેયેવનાનું કહેવું હતું કે તે એટલી રસવિભોર થઈને સાચી લગનથી પ્રાર્થના કરતી હતી કે તેને તે ખૂબ ગમી ગઈ), અને તેને આ પીવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. ત્યારથી તે તેનાથી જુદી નહોતી પડી. નાસ્તાસ્યા કાર્પોવના બહુ ખુશમિજબજ અને નરમ સ્વભાવની, સંતાનવિહોળી વિધવા અને ગરીબ નમ્ર સ્ત્રી હતી. તેના ગોળાકાર માથા પર સફેદ વાળ હતા, તેના સફેદ નરમ હાથ હતા, મોટી માયાળુ સિકલવાળો નરમ ચહેરો હતો, તેનું નાક ઉપર નરમ વળેલું હસવું આવે તેવું વિચિત્ર હતું, તેને માર્ફા તિમોફેયેવના માટે ઊંચે આદર ભાવ હતો, જેકે માર્ફા તિમોફેયેવના હમણાં તેના નરમ દિલની ઠેકડી ઉઘવતી રહેતી હતી: જુવાનિયાઓ માટે તેના દિલમાં નબળાઈ હતી અને સૌથી સરળમાં સરળ મથક પર નાની છોકરીઓની જેમ શરમથી લાલ થઈ જતી હતી. તેની પાસે કુલ મળીને બારસો ફૂલની મૂડી હતી; તે માર્ફા તિમોફેયેવનાના ખર્ચે પણ તેની સાથે બરાબરીના સ્તર પર રહેતી હતી માર્ફા તિમોફેયેવના કોઈપણ પ્રકારની ગુલામગીરી સાંપી શકતી નહોતી.

“અરે! ફેદ્યા!” જેવો તંજ તેને જ્યો કે તરત જ તે લગભગ બૂમ પાડી ઊઠી. “ગઈકાલ રાત્રે તે મારું કુટુંબ નહોતું જેવું—અમે બધાં અહીં આ રહ્યાં, સાથે બેસીને આ પી રહ્યાં છીએ; રજના દિવસની આ અમારી બીજી વારની આ છે તું આ બધાંને લાડથી શાબડી શકે છે, માત્ર શુરોચ્કા તને તેમ નહિ કરવા દે અને બિલાડી પણ તને વલૂબિયા બરશે, તું આવજ જ જઈ રહ્યો છે?”

“હા,” લાવ્રેન્કી નીચા સ્ટૂલ ઉપર બેઠેલો. “હું મારા દુશ્મનીયેવનાની વિદાય તો લઈ આવ્યો છું. મને ચેલીઝવેલા મિખાઈલોવના પણ મળી.”

“અરે બેટા, તેને લીજા કહીને બોલવ; તે વળી ક્યારથી તારા માટે મિખાઈલોવના બની ગઈ છે! હવે તું બહુ આમતમ ન થા, નહિ તો શુરોચ્કાનું સ્ટૂલ તોડી નાખશે.”

“તે દેવળે જઈ રહી હતી,” લાવ્રેન્કીએ આગળ કહ્યું. “હું ત્યાં જાણતો કે તે આટલી ધાર્મિક હશે.”

“હા, ફેદ્યા, તે બહુ ધાર્મિક છે: તારા કે મારા કરતાં પણ તાર, ફેદ્યા.”

“તો શું તમે ધાર્મિક નથી?” નાસ્તાસ્યા કાર્પોવના તોતડતા નાજ વચ્ચે બોલી. “તમે આજે વહેલી સવારની પ્રાર્થનામાં નથી ગયા પણ સાંજની પ્રાર્થનામાં તો જવાનાં છે.”

“ના, મારી બેન, તું એકલી જ જાજે હું તો બહુ આગસુ થઈ છું,” માર્ફા તિમોફેયેવનાએ જવાબ આપ્યો. “હું આ બહુ પીતી નથી ગઈ છું.” જ્યારે તે નાસ્તાસ્યા કાર્પોવના સાથે વાતચીત કરતી ત્યારે તેની સાથે બરાબરીના સ્તર પર વર્તવ કરતી હોવા છતાં પણ તેના “તું” કહીને સંબોધની ગમે તેમ છેવટે તો તે પેસ્તોવ કુટુંબની પત્ની. પેસ્તોવ કુટુંબના ત્રણ માણસો ઈવાન બચાનકના ખાસ ત્યાગીઓના રહી ચૂક્યા હતા; માર્ફા તિમોફેયેવના તે ભૂલો શકતી નહોતી.

“હું એ પૂછવા ઇચ્છતો હતો કે,” લાવ્રેન્કીએ ફરી બોલવાનું શરૂ કર્યું, “માર્યા દુશ્મનીયેવના હમણાં જ મને કહી રહી હતી પેલ્કા ત્યાં શું નામ એનું? હા પાન્શીન. તે કેવા પ્રકારના સદ્ગુણસ્થ.”

“અરે ભગવાન, કેવી વાતોડિયાસુ સ્ત્રી છે તે!” માર્ફા તિમોફેયેવના નાજ. “હું ધારું છું કે તેણે તને કોઈ ગુપ્ત વાત કહેતી હોય તેમ જ્યારે તે કેવો સરસ સાથી તેણે બરમાવ્યો છે. શા માટે તે તેના પત્ની પાદરીના દીકરા સાથે જ ગુપ્તગો નથી કરતી અને બીજાં લોકોને તેમાં જોડી નથી દેતી? ભગવાનની કૃપાથી હજી કંઈ એવા વાવડ નથી! તમે છતાં તે તેના વિષે નકામી વાતો કરી રહી.”

“શા માટે, ભગવાનની કૃપાથી?” લાવ્રેન્કીએ પૂછ્યું.

“કારણ કે પેલ્કો સુંદર સદ્ગુણસ્થ અને જલપણ નથી ગમતો; જાન ગમે તેમ તેના વિષે ખુશ થવા જેવું છે શું?”

“તમને તે નથી ગમતો?”

“ના, જરાપણ નહિ. તે દરેકે દરેકને મોહિત નથી કરી શકવાનો. નાસ્તાસ્યા કાર્પોવના અહીં તેના પ્રેમમાં છે તટલું પૂરતું છે.”

બિવારી વિધવા તો એકદમ હબક ખાઈ ગઈ

“અર, માર્ફા તિમોફેયેવના, કેવી રીતે તમે આવી વાત કહી શકો છો, તમને ભગવાનના જરાપણ ભય નથી!” તે એકદમ ગભરાઈને બોલી, તેનો ચહેરો અને ગરદન ધ્રમને મારે બાલચોળ થઈ ગયાં હતાં.

“અને તે જાણ છે, બદમાશ,” માર્ફા તિમોફેયેવના વચ્ચે જ બોલી પડી, “સીના દિવ સુધી કેવી રીતે ચાલ્યું તે તે બહુ સારી રીતે જાણે છે: તું જાણે છે તેણે એને છીંકણીની દાબડી ભેટ આપી છે, તેની પાસે ચપટી છીંકણી માંગ દેદા, તું જોઈ શકીશ કે કેવી સરસ છે તે, દબડીના ઓંકણ ઉપર ઘોઘની પીઠ પર સવર હુસારનું ચિત્ર બનેલું છે. હવે, પોતાનો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન ન કર, ભલી બાઈ.”

નાસ્તાસ્મા કાર્પોવના નિરાશાના ભાવમાં માત્ર પોતાના હાથ પહોંચા કરીને રહી ગઈ

“લીઝા વિશે શું?” લાવ્રેન્સ્કીએ પૂછ્યું “તે તેને પસંદ કરે છે?”

“હું માનું છું તે તેને પસંદ કરે છે પણ વળી ત્યાં—ભગવાન જાણે છે! તું જાણે છે વિચિત્ર હૃદય અંધારિયા જંગલ જેવું છે અને તેમાંય વળી છોકરીનું વધારે. ઉદાહરણ માટે શુરોસ્કાના દિલને જ લો કરો તને સમજવાનો પ્રયત્ન! જ્યારથી તું આવ્યો છે ત્યારથી બહાર આવવાને બદલે શા માટે તે પોતાની જાતને સંતાડી રહી છે?”

શુરોસ્કા પોતાનું ખિલખિલાટ હાસ્ય દબાવીને ઓરડામાંથી બહાર પસી ગઈ. લાવ્રેન્સ્કી પોતાની બેઠક ઉપરથી ઊઠ્યો

“હા,” તેણે ધીમેથી કહ્યું. “છોકરીઓનું દિલ ઉખાડુ જેવું છે.”

તેણે તેની રજા લેવાની તૈયારી કરી.

“ભલે, થોડાં જ વખતમાં આપણે ફરીથી મળીશું?” માર્ફા તિમોફેયેવનાએ પૂછ્યું.

“ધારું કરીને સંભવ છે, કાકીબા; તમે જાણો છો તે અહીંથી બહુ દૂર નથી.”

“અરે હા, બેશક, તું તો વાસીલ્કોવ્સ્કીય જઈ રહ્યો છે. તું

પાવરીમાં રહવા નથી ઈચ્છતો; સારું, એ તો તારી અગત વાત છે; માત્ર એક વાત સાંભળ, જ્યારે તું ત્યાં જઈ જ રહ્યો છે તો તારી મની અને દાદીની પછુ કબરે જરૂર જઈ આવશે. કદાચ વિદેશમાં તે તમા વિચિત્રવિચિત્ર વિચારો મનમાં સંઘર્ષ હશે અને કોણ જાણે કદાચ તમા પાતાની કબરોમા અનુભવશે કે તું તેમની પાસે આવ્યો છે. હા, તો ફક્ત, ગ્લાફીરા પેત્રોવના માટે પ્રાર્થના કરાવવાનું ન ભૂલતો; બે વાતના માટે એક રૂબલનો સિક્કો. ચલ, ચલ હઈ બે તે. તે કામ પર કરાવવા હું ઈચ્છું છું. જ્યારે તે ઝવતી હતી ત્યારે તે મને પણ તમાની ગમતી પણ એ વાતની કોઈ ના નથી યાદી થકવાનું કે મારિકાનું એક આગવું સ્વતંત્ર ચરિત્ર હતું. તે સાથે જ બહુ તાણવાર હતી, અને તારી સાથે પણ ખરાબ વર્તાવ નથી કર્યો. સાર તાર ચલ, ભગવાન તને સુખી રાખે, હું તો બસ બકબક કરીને તને તમા જ આપીશ.”

અને માર્ફા તિમોફેયેવનાએ પોતાના ભત્રીજાને આલિંગનમાં લીધો.

“અને લીઝા પાન્સીનની સાથે નહિ પરણે, તું ચિંતા ન કરતો, તંત્રાથી પણ ઘણો વધારે સારો પતિ પામવા યોગ્ય છે.”

“હું તો લેશમાત્ર ચિંતા નથી કરતો,” લાવ્રેન્સ્કીએ જવાબ આપ્યો અને ત્યાંથી નીકળી ગયો.

૧૮

ચાર ક્લાક પછી તે ઘર તરફ પોતાને રસ્તે હતો. તેની તાણવાડી ગમના ધૂળિયા રસ્તા પર ઝડપથી સરકી રહી હતી તાણવાડી વરસાદ પડ્યો નહોતો: હવામાં બહુ હળવો ધુમ્મસ જણાવો હતો અને દૂર દૂરનાં જંગલોને પોતાનામાં છુપાવી લીધાં હતાં ત્યાંથી બળવાની ગંધ આવતી હતી. આખા આસમાની આસમાનની ઘર ઝાંખી ઝાંખી ધારવાળાં ગમગીન વાદળાંનાં ઝુંડ સરકી રહ્યાં હતાં; યુગ યુગના સપાટા ફૂંકાતા હતા જેની ગરમી ઉપર લેશમાત્ર અસર નાતાં થતી. પોતાનું મનું તકિય પર ટેકવીને અને હાથને છાતી પર

વાળીને લાત્રેત્સ્કી તેની સાથે ચંપાની જેમ ફેલાયલા ઝડપથી પસાર થતાં ખેતરાંઓને નિહાળતો હતો; આ ઉપરાંત ધીરે ધીરે પાછળ ખસતી નેતરની ગાડીઓને, પસાર થઈ રહેલી ગાડીને તિરસ્કારપૂર્વક જોતાં પેલાં ભેવકુહ રેવન અને કાગડાંઓને, વર્મવૃડ, મચવર્ટ અને પહાડી એશના છોડવાઓથી ઘેરાયેલ ખેતરની લાંબી પટ્ટીઓને નિહાળતો હતો; જ્યારે તેણે વિસ્તીર્ણ મેદાનના વેરાન પ્રદેશની આ તાજી અને છલકાતી નખના, લીલોતરી, લાંબાં ઢોળાવો, ઓકની ગાડીઓ વડે આવરાયલી ખોણો, નાનકડાં વાદળથી ઘેરાયેલાં ગામો, પાતળાં પાતળાં અર્થ વૃક્ષો, લાંબા વખતથી ન જોયેલ આ સમગ્ર રશિયન પ્રાકૃતિક દૃશ્યને જોયું ત્યારે તેનું દિલ એક સાથે મીઠી અને દુઃખભરી લાજણીઓથી હચમચી ઊઠ્યું જેનાથી તેના દિલનાં તાર ધીરથી ઝણઝણી ઊઠ્યાં. ધીરધીરે તેના વિચારો ભમવા લાગ્યા; તે પેલાં વાદળાંઓનાં આકારો જેટલાં જ ઝાંખાં અને અસ્પષ્ટ હતાં. આ વાદળા પણ માથા પર જાણે ભટકી રહ્યાં હોય તેવાં લાગતા હતાં. તેને પોતાનું બાળપણ, પોતાની મા યાદ આવી ગઈ, પોતાની માના મૃત્યુની ઘડી વખતનું દૃશ્ય તેની આંખો સામે તરવરવા લાગ્યું, કેવી રીતે તેને તેની પાસે લાવવામાં આવ્યો હતો, કેવી રીતે તેણે તેનું માથું પોતાની છાતી સરસુ ચાંપ્યું હતું, અને કીણુ અવાજે તેની ઉપર વિલાપ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું, પાછી ગ્લાફીસ પેત્રોન્નાની તરફ જોઈને પોતાની જાત ઉપર કબૂ મેળવી લીધો હતો. તેને પોતાના પિતાની યાદ આવી, જે શરૂઆતમાં ચપલ હતા, હંમેશ માટે અસંતુષ્ટ અને મધુર અને રણકાદાર અવાજવાળા હતા. પછી આંધળા, દયાજનક અને વિખરાયેલા વાળવાળી સફેદ દાઢીવાળા; તેને યાદ આવ્યું કે એક દિવસે સાંજના વાળુ વખતે થોડું વધારે પી લીધા પછી જન પોતાના નેપકીન ઉપર રસો ઢોળાતાં અચાનક કેવી રીતે હસવા લાગ્યા હતા અને પોતાની દૃષ્ટિની આખોને મીંચકરતા અને રતુમડે ચહેરે પોતાની સફળતાઓ સંબંધી વાતો કરવાનું શરૂ કરી દીધું હતું; તેને વાર્તા પાઠોનાની યાદ આવી ગઈ અને તે આપમર્જે એક એવા માણસની જમ તરફવા લાગ્યો જે અચાનક ઊઠેલા દર્દની ટીસથી તરફડી ઊઠે છે. તેણે પોતાનું માથું ધુણાવ્યું. પછી તેના વિચારો લીઝા ઉપર સ્થિર થઈ ગયા.

“અહીં”, તેણે વિચાર્યું. “આ નવું પ્રાણી હજી જિંદગીનાં ખેતરમાં પ્રવર્તી રહ્યું છે. સરસ છોકરી. મને નવઈ લાગે છે કે તેનું શું થશે? તે આકર્ષક પણ છે. થોડો ફિક્કો તાજગીભર્યો ચહેરો અને ના પર તથા આંખોમાં ગાંભીર્ય અને સીધેસાદો નિષ્કપટ ભોળો બાવ અફસોસની વાત છે તે થોડી વધારે પડતી ઉત્સાહી લાગે છે. ન તરફ સુદર રીતે કેળવાયેલું છે, તેની થાલ અત્યંત ચપળતાભરી અને તેના અવાજમાં નરમાશ છે. વિશ્વપ ક્રીન તે અચાનક જેવી ન તરફ જાય છે જરા પણ મલકાયા વિના એક ચિત્તે સાભળે અને પછી એકદમ વિચાર મગ્ન બનીને પોતાના વાળ પાછળ ગાય છે તે મને બહુ ગમે છે. હું પણ એમ નથી વિચારતો બાળ્યોન તેને યોગ્ય છે, પણ જોકે તેનામાં ખોટ પણ થી છે? ખૂબીપતંત હું પણ કેવાં દિવાસ્વપ્નો જોઈ રહ્યો છું? બધા જ જ રસ્તે તપ છે તે પણ તે જ રસ્તે એક દિવસ જાયો. હું એક એકું લઈ જીત જ વધારે સારું રહેશે.” અને લાત્રેત્સ્કીએ આંખો માંથી લીધી.

ન એકદમ ઘસઘસાટ તો ઊઠી ન શક્યો પણ એકાં ખાતો ગાંધીનદ્રામાં ફૂલી ગયો. ભૂતકાળનાં સંસ્મરણો ધીરે ધીરે ઊઠવાનાં તાલ રહ્યાં અને બીજાં સંસ્મરણો સાથે ભેળસેળ થતાં તેના દિલને ખનકતા ગયાં. કોઈક અશ્વત પ્રસરસર લાત્રેત્સ્કીએ પોતાના વિચારો સેબેટે પોલ તરફ વાળ્યાં—... ફ્રાંસનો ઈતિહાસ... એ વાત પર કે જે તે ખનરલ હોત તો તેણે કેવી રીતે યુદ્ધ જીત્યું હોત તેણે જાણે ગોળીઓ તાલવાના ધડકાઓ, ભયના સંકેતો અને લશ્કરની ફૂંચના અવાજો પણ ગાળળ્યા હોય તેવું અનુભવ્યું. ...તેનું માથું તકિયા પરથી સરકી ગયું, તમ આખો ખોલી... એ જ ખેતરો, એ જ વિસ્તીર્ણ મેદાનનાં દ્રશ્ય, ઊઝડની ધૂળના ગોટાઓમાંથી આજળ જોડેલા ઘોડાની ઘસાયેલી નાળા વારાફરતી ચમકતી હતી; ગાડીવાનનો લાલ કળીઓવાળો પીળો પલો પવનના સપાટાની સાથે ઊડતો હતો... “ધર તરફ પાછું પર્યાન કરવું સરસ છે, મારા ભલાબાઈ!” લાત્રેત્સ્કીના મનમાં વિચાર ફેલાવ્યા. તે બૂમ પાડી ઊઠ્યાં: “વધારે ઝડપથી આગળ વધ!” તેણે પાતના ડાહ્યો શરીરે લપેટ્યો અને હૂંફ મેળવવા ગાડીની ગાદીમાં ત્યાર દખાતો સૂઈ ગયા. ગાડીએ એકદમ આંચકો માર્યો; લાત્રેત્સ્કી મઠા થઈ ગયો અને પોતાની આખો પૂરી ખોલી નાખી. તેની સામેના

ટેકરા ઉપર એક નાનકડું ગામ હતું; થોડી જમણી બાજુ એક નાનકડી જર્જર થયેલી હવેલી જેઈ શકતી હતી જેની બારીની પટ્ટીઓ બંધ હતી અને આગળ નાનકડી વાંકી દેવડી હતી; ઝાંપાથી જ માંડીને આખું વિશાળ આંગણું કૌવચનાં ઝાડીઝાંખરાથી ઠંકાયેલું હતું જે ભાંખનાં છોડવાં જેટલાં જ હીલ અને ધીરોધીય હતાં. આ હતું વાસીલ્યેસ્કોયે.

ગાડીવાને ઝાંપા પાસે આવીને ગાડી ઊભી રાખી; લાત્રેત્સ્કીના નોકર ઊભો થઈને જાણે કૂદી પડવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ બૂમ પાડી ઊઠ્યો “એય!” ખોખરો, દબાયેલો ભસવાનો અવાજ થયો પણ ક્રઈ કૂતરો પણ નજરે ન પડ્યો; નોકરે ફરીથી એ જ સ્થિતિમાં ઊભા રહીને બૂમ પાડી “એય!” ભસવાનો તેવો જ અસ્પષ્ટ અવાજ ફરીથી આવ્યો અને પળવાર પછી કોણ જાણે ક્યાંથીયે એક માણસ ઊછળીને દોડતો દોડતો આંગણમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે નાનકડીનનો જખ્ખો પહોંચો હતો, તેનું માથું બરફ જેવું સફેદ હતું; તેણે પોતાના હાથ વડે આંખો પર છાજલી બનાવતાં ગાડી તરફ તાક્યું, અચાનક તાણે પોતાનાં બન્ને હાથ ઘાપાઓ પર મારીને આમતેમ કૂદકાં મારવાનું શરૂ કર્યું અને પછી આપો ખોલવા દોડ્યો. કૌવચનાં ઝાડીઝાંખરાઓ પરથી પસાર થતાં ચરચર અવાજ કરતી ઘોડગાડી આંગણમાં આગળ વધી અને દેવડી સામે આવીને રોકાઈ ગઈ. દેખીતી રીતે પગનો ચપળ સફેદ વાળવાળો માણસ પહોંચ્યાં જ પોતાનાં વાકા વળેલાં પવને પહોળા રાખીને પગથિયાં પાસે ઊભો થઈ ગયો હતો; તેણે આગળ ખોજ્યા, ગાડીની હુડને પાછળ ધકેલી અને માલિકને નીચે ઊતરવામાં મદદ કરી, પછી તેનો હાથ ચૂમ્યો.

“કેમ છે, ભણ માણસ!” લાત્રેત્સ્કીએ કહ્યું. “મારું માનવું છે તારું નામ આન્તોન છે, કેમ ખરું ને? એમ તો તું હજી પણ જીવતો છે?”

વૃદ્ધ માણસે ચૂપચાપ માથું નમાવ્યું અને લચડાતી ચાલે ચાલીઓ લાવવા ગયો. જ્યારે તે જતો રહ્યો ત્યારે ગાડીવાન કેડે હાથ દઈને, બંધ બારણા તરફ મોં ફાડીને તાકતો સ્થિર બેઠો હતો; લાત્રેત્સ્કીનો નોકર પોતાની જગ્યા પરથી નીચે કૂદી આવ્યા પછી ગાડીવાનની બાજુની બેઠક ઉપર એક હાથ રાખીને ચિત્રની મુદ્રામાં એવી રીત

માં બેઠો જાણે તે જગ્યાએ થોડી ગયો હોય. વૃદ્ધ ચાલીઓ થઈ ગયા અગરણ પોતાના શરીરને સાપની જમ આમળતાં કોણીઓને તાકતાં તે તાણું ખોલીને એક બાજુ ખસી ગયો અને એક વાર પાંખો બંદર નીચે ઝૂક્યો.

‘હા, તો હવે હું મારા ઘેર છું, અહીં હું ફરીથી પાછો આવ્યો. લાત્રેત્સ્કીએ નાનકડા ખંડમાં પ્રવેશનાં વિચાર્યું; જ્યારે એક એક ન ચૂંચું અવાજની સાથે બારીઓની પટ્ટીઓ ખાલી નાખવામાં ગાડી અને સુમસામ ઓરડાઓમાં સૂર્યપ્રકાશ ફેલાઈ ગયો.

૧૯

જ નાનકડું ઘર જ્યાં લાત્રેત્સ્કી આવ્યો હતો અને બે વર્ષ પહેલાં તાહીરા પત્રોન્ના મૃત્યુ પામી હતી; તે ગઈ શતાબ્દીમાં મજબૂત અને પાવર ચીડનાં લોકડામાથી બંધવામાં આવ્યું હતું; તે દેખાવમાં માત્ર જર્જરિત લાગતું હતું પણ હકીકતમાં હજી બીજાં પચાસ વર્ષો ની રાત અવું હતું. લાત્રેત્સ્કીએ બધાં ઓરડાઓમાં આંટો માર્યો અને ૧૫, જ બારીઓ ખોલાવી નખાવી જેથી ઓતરંગ હેઠળ ખૂબથી ગરમવા સંતરેલી વૃદ્ધ માખીઓને પરેશાની થઈ: ગ્લાફીસ તાનાના મૃત્યુ પછી કોઈએ તે ખોલી નહોતી. ઘરમાં દરેકે દરેક લગ વાસ્તવ્ય હતી: દીવાનખાનામાં પાતળા પાયાવાળો દીવાન, ૧૦ની ઉપર ચમકીલું ભૂખરા રંગનું દમસ્કનું કપડું મહેલું હતું, તાણથી ઘસાયેલું અને કચલીઓ વળેલું હતું, તે દીવાન કેથેરીન માતાના જમાનાની થાદ અપાવતો હતો, આ જ દીવાનખાનામાં માતાપિતા ઊંચી સીંધી થીકવાળી સીંધી પ્રિય આરામ ખુરશી પડી તો, જતો તેણે પોતાની વૃદ્ધવસ્યમાં પણ ટેકો નહોતો લીધો. મુખ્ય તાલ ઉપર ફોદારના પરદાદા આન્દ્રેઈ લાત્રેત્સ્કીનું જૂનું ચિત્ર લટકતું ૧. ઘરેલું વિકૃત ઘણેલ પુષ્કળમિમાંથી તમતો ચિત્રાગ્રસ્ત ગમચીન તાલ ખાખ જ નજરે ચડતો હતો; તેમની ભારે ઝૂકલી પાંપણો ધીમે ધીમે નાની ડોળા કાઢતો આંખો બિહામણી લાગતો હતો; તેના

ચિતાવ્રસ્ત ખરબચડાં કપાળ ઉપર કાળા પાવડર લગ્યા વિનાના પાળ
 ઊભા થઈ ગયેલા હતા. ફ્રેમના ખૂણ પરથી ઈમ્મોર્ટેલ્સનાં કુલોનો ધૂળ
 ભરેલો હાર લટકતો હતો. “જ્વાહીરા પેત્રોવ્નાએ તે હાર પોતે જાને
 બનાવ્યો હતો,” અન્તોને કહ્યું. સૂવાના ઓરડામાં કોઈક જૂના જમાનાનાં
 સારાં કપડાના પટ્ટીદાર ચંદરવા હેઠળ સાંકડો ઊંચો ખાટલો હતો;
 ખાટલા પર ફટકી ગયેલા રંજવાળા તકિયા અને તર તર થઈ ગયેલ
 ચાદર પડેલા હતા, તેના તકિયા પર “ધન્ય કુમારી વર્જીન મંદિરમાં
 રજૂઆત” વર્ણવતું પવિત્ર ઈકોન લટકતું હતું. આ એ જ પવિત્ર
 ઈકોન હતું જેને વૃદ્ધ અવિવાહિતાએ પોતાની મુન્યુશ્યા પર છેલ્લી
 વાર પોતાના કંઠ હોઠે દબાવ્યું હતું. બારીની પાસે લાકડામાં જડેલી
 શુંગર મેજ ઊભી હતી જ્યાં ઠેકઠેકાણે પિત્તળની વસ્તુઓ બેસાડેલી
 હતી અને કાળાચ પડતી સોનાનો કોળ ચઢાવેલ ફ્રેમમાં અરીસો જડેલો
 હતો, આ અરીસામાં ચહેરો વિકૃત દેખાતો હતો. સૂવાના ઓરડાની
 બાજુમાં ઈકોનનો ઓરડો હતો, જે વાસ્તવમાં નાંગી દીવાલોવાળી એક
 ઓરડી હતી જેને એક ખૂણમાં ઈકોન માટે મોટું કબાટ પડ્યું હતું;
 છો પર ઘસાયેલો ગાલીચો પાથરેલો હતો; આ ગાલીચા ઉપર જ્વાહીરા
 પેત્રોવ્ના ધૂંટણે પડીને પ્રાર્થના કરતી હતી. આન્તોન લાવ્રેત્સ્કીનાં નોકર
 સાથે તબેલો અને ગાડીવાન માટેના ઘરને ખોલવા માટે ગયો; તેની
 જગ્યાએ એક નાનકડી લગભગ તની ઉંમરની એક વૃદ્ધ સ્ત્રી દેખાઈ,
 જણે પોતાની બ્રામરો સુધી નીચો રૂમાલ માથે બાંધેલો હતો; તેનું
 મથું હાલતું રહેતું હતું અને તેની આંખો ચૂન્ય દૃષ્ટિએ પણ
 આતુરતાના ભાવ સાથે તાકતી રહેતી હતી જ કંઈપણ જાતની શકા
 ઉઠાવા વગરની સેવાની વર્ષોની આદત હતી. તે અખોમાં એ
 જ સમયે આદરપૂર્વક ખેદની ભાવના પણ મિશ્રિત હતી. તેણે
 લાવ્રેત્સ્કીના હાથ ચૂમ્યા અને તેના આદર્શની શ્રદ્ધ જેતી ચૂપચાપ
 બારણામાં જ ઊભી રહી. લાખ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે ન તો
 તેનું નામ યાદ કરી શક્યો કે ન તો તેણે તેને કદી જોઈ હોય તેમ
 યદ આવી શક્યું. એમ ખબર પડી કે તેનું નામ અપ્રાક્ષેશ હતું;
 ચાળીસ વર્ષ પહેલાં જ્વાહીરા પેત્રોવ્નાએ તેને ઘરમાથી કઢીને
 મરઘાઘરમાં કામ કરવા મોકલી દીધી હતી; તે બહુ ઓછું બોલતી
 હતી—જણે તેની બધી ચેતનાઓ જ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી—તે

પાતાના પેલા બીધેલા દેખાવ વડે તેની સામે માત્ર તાકી થકતી હતી
 બા બ વૃદ્ધ પ્રાણીઓ અને લાંબા ડગલાંઓ પહેરેલાં માટલા જેવાં
 વસ્ત્રામાં અન્તોનનાં ત્રણ ચરખાંત્રો સિવાય આ જૂસંપતિ પર એક
 પણ નાનકડો ખેડૂત પણ રહેતો હતો જેને ગુલામીમાંથી છૂટો કરવામા
 નાવા હતો, તે જંગલી કૂકડાની જેમ કંઈક ને કંઈક ગણગણતો
 વળા હતો અને કોઈપણ કામનો નહોતો; પેલો અશક્ત શિકારી કૂતરો
 પણ ખાટલો જ નકામો હતો જેણે ભસીને લાવ્રેત્સ્કીનું પુનરાગમનનું
 પ્રયત્ન કર્યું હતું; તે જ્વાહીરા પેત્રોવ્ના આદેશ પર ખરીદાયેલ ભારે
 ઘણા બંધાયેલો દસ વર્ષથી ત્યાં રહેતો હતો, તે મહામુશકેલીએ હાલવ.
 બન પાતાના ભારને ઘસડવા જેટલો સમર્થ હતો. આખા ઘરમાં આટ.
 માર લીધા પછી લાવ્રેત્સ્કી ભગીચામાં ગયો. જેના દૃશ્યને જોઈને તેનું
 મન આર્નાદન થઈ ઊઠતું. તેમાં ચોમેર નકામું ઘાસ, બડોંક, ગૂઝબારિ,
 બન રાસબરીની ઝડીઓ ધીયાધીય ઊગલી હતી પણ લીંબોઈના
 ગરમી જૂનાં વૃક્ષોને કારણે ઘણી છાયા હતી જે પોતાના આકાર અને
 મની ઝળીઓની એક સમાન ગોઠવણી એ બન્નેને માટે નોંધપાત્ર
 મળા, ત્યારે એકબીજાની એકદમ નજીક વાવવામાં આવેલાં હતાં અને
 પણ જાણ ક્યારેક કદાચ સો વર્ષો પહેલાં તેમની છાંટણી કરવામાં
 આતો વર્ત. ભગીચાને છેડે નાનકડું સ્વચ્છ પાણીનું તળાવ હતું જેની ફરતે
 તળાવ બદામી રંગનાં રથ છોડવાંઓ ઊગેલાં હતાં. માનવજીવનના
 વિગતો બહુ ઝડપથી બૂંસાઈ જાય છે; જ્વાહીરા પેત્રોવ્નાની ઘરવાડી હજી
 પણ યાદ નહોતી થઈ વઈ પણ પેલી તદ્દન શાંત સુખનિદ્રામાં ડૂબી
 ગયેલાં લાગતી હતી જ્યાં દરકે દરક વસ્તુ પૃથ્વીમાં વિશ્વાસ મૂકે છે,
 ના ગાડી કરી મૂકનાર ભીડનાં દૂધણે હજી તેને દૂષિત નહોતી કરી.
 શામાર ઇવાનિચે પણ ગામમાં એક લટાર મારી; ખેડૂત સ્ત્રીઆ
 પાતાના ગાલો પર હાથ ટેકવીને પોતાની ઝૂંપડીઓનાં પગથિયાં પરથી
 ન જતી રહી, માણસોએ દૂરથી જ નમીને સલામ કરી;
 નાળકામ આમતેમ નાસભાગ કરી મૂકી, કૂતરાં બેપરવાઈથી ભર્યા
 ના બુગા લાગવાની શરૂ થઈ પણ તેનાં નોકરો અને રસોઈયાની
 ત્રણ પલવાં આવવાની આશા નહોતી, લાવ્રિત્કીથી ખાવા પીવાનાં
 વિગતોની ગાડીઓ હજી આવી પહોંચી નહોતી તેને અન્તોનનો
 લાગરા લવાની ફરજ પડી. તે પોતાના માલિકની ઈચ્છાઓને પૂર્ણ

કરવામાં ઉતાવળે વ્યસ્ત થઈ ગયો. તેણે એક વૃક્ષ મુરથી પકડીને મારી નાંખી, તેનાં પીંછા સાફ કર્યાં; અપ્રાક્ષેયરમે તેને ઘસી ઘસીને સાફ કરી અને તાવડીમાં સંધવા મૂકનાં પહેલાં એવી રીતે ઝબોળી ઝબોળીને ધોઈ કે જાણે કે કપડું ધોઈ રહી હોય; છેવટે જ્યારે તે મુરથી રંધાઈ ગઈ ત્યારે અન્તોને મેજાપોશ પાઘરીને ટેબલ તૈયાર કર્યું, તેની ઉપર ચપ્પુ અને કાંટા, ત્રણ પાયાવાળી ઝળી પડલી નિમકદાની અને સાંકડા ગળાવાળી કટચાસની ગોળ કાચની ડાટ લાગેલી સુરાઈ મૂક્યા, ત્યારબાદ તેણે લહેમભર્યા અવાજે પોતાના માલિકને જણાવ્યું કે જમવાનું પીરસવામાં આવી ગયું હતું અને પોતે તેની ખુરશી પાછળ ઊભો થઈ ગયો, તેની જમણી મુઠ્ઠી નેપકીનમાં વીંટળાયેલી હતી અને તેના શરીરમાંથી સાયપ્રસનાં ઝાડની ગંધ જેવી તીવ્ર, બહુ પ્રાચીન પ્રકારની ગંધ આવી રહી હતી. લાત્રેસ્કીએ થોડો ચૂપ ખાઈને મુરથી તરફ હાથ લગાવ્યો, તેની ચામડી દરેક ઠેકાણે મોટા મોટા દાણાથી ઢંકાયેલી હતી; તેની દરેક ટાંગ ઉપર એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી તોડે તૂટે નહિ તેવાં સ્નાયુઓ હતાં, તેના માંસમાંથી લાકડાની અને તની રાખના કારવાળા પાણીની ગંધ આવતી હતી. લાત્રેસ્કીએ જમવાનું પૂરું કર્યા પછી કહ્યું તેને આ પીવાની ઈચ્છા હતી, જો... “હમણાં જ લાવ્યો સાહેબ,” વૃક્ષ આન્તોને તેની વાત પૂરી થતાં પહેલાં જ કહ્યું અને પોતાના શબ્દો પાળ્યા પછી. લાલ કાગળના ટુકડામાં લપેટાયેલી ચપટી આ ક્યાંકથી મોઢી કાઢવામાં આવી; નાનકડો પણ ખૂબ દમદાર અને ઘોંઘાટ કરતો સમોવાર શેઘી કાઢવામાં આવ્યો અને ખાંડ પણ જે નાના નાના ભજવાળાં ટુકડાઓ જેવી હતી. લાત્રેસ્કીએ એક મોટા ખાલામાં આ પીધી; તેને આ ખાલો પોતાના બાળપણના દિવસોથી ખૂબ સારી રીતે યાદ હતો; તેની ઉપર રમવાનાં પત્તાં ચીતરવામાં આવ્યાં હતાં અને તે માત્ર મહામનો માટે જ વપરવામાં આવતો હતો - અને અત્યારે તે તે જ ખાલામાં મહામાનની જેમ પી રહ્યો હતો. નોકરો સાંજે આવી પહોંચ્યા; લાત્રેસ્કી પોતાનાં ફેઈબાના પલંગમાં સૂવા ઈચ્છતો નહોતો; તેણે ખાવાનાં ઓરડામાં પોતાનો પલંગ પથરાવ્યો. થીણભત્તી બુઝવી નાખ્યા પછી તે ઉંદાસીભર્યા વિચારો વિચારતો પોતાની આસપાસ જોતો લાંબા વખત સુધી બેસી રહ્યો; તેણે એવા કોઈપણ વ્યક્તિને માટે પરિચિત

પ્રાણીનો અનુભવ કર્યો કે જેને લાંબા વખત સુધી જ્યાં કોઈ ન રહ્યું ત્યાં તરી જઈએ રાત ગાળવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હોય; એવું તેણે તેના કાંધાનું જે ચારે બાજુએથી તેને જકડી રહ્યું હતું, તેના આડીને વસનારા આ નવા માણસથી દેવાયેલું નહોતું, ધરની દરેકે તરફ પણ જાણે ચકિત થઈ ગઈ હોય તેમ લાગતું હતું. છેવટે નિરાસો નાખી, કામળો ખેંચીને ઓઢીને સૂઈ ગયો. ધરનાં બીજા તરફ લોકોનાં સૂઈ ગયા પછી પણ અન્તોન જાગતો હતો, તે બહુ ચાર તરફ અપ્રાક્ષ્યા સાથે ગુસપુસ અવાજ વાતો કરતો રહ્યો, દબાયેલા અવાજો સંભળતો રહ્યો અને જો એક વાર તેણે હાથ વડે પોતાની છત્રની નીચાં નિશાન બનાવ્યું; તેમનામાંથી કોઈએ કદી ધારણા નહોતી રાખી તેમના માલિક વત્સીવ્યવ્કોયમાં આવીને રહ્યો, જ્યારે તની પાસે જ્યાં આટલી સરસ જમીનજાયદાદ અને સુસજ્જ હોયેલી હતી; તેના મનમાં એ વિચાર સુધ્ધા ઉદ્ભવી શકે તેમ નહોતો કે તે જ્યાં તના માટે તિરસ્કરણીય હતી - તે જગ્યા કષ્ટદાયી સ્મરણોથી ઘરપુર હતી ગુસપુસ વાતો કરી લીધા પછી અન્તોને લાકડી લીધી ગળ વખારની પાસે લટકતા ચોકીદારના પાટિયા સાથે અફળાવી જેની નીચે લાંબા વખતથી કોઈ અવાજ કરવામાં આવ્યો નહોતો. તે ત્યાં તેમનામાં સફેદવાળવાળું માથું ઢાંક્યા વિના નીચે સૂઈ ગયો. મે મનિલાની કોમળ અને સૌમ્ય રાત હતી, વૃક્ષ મીઠી સુખનિદ્રામાં પડી ગયા.

૨૦

જાજ દિવસે સવારે લાત્રેસ્કી વલ્લો ઊઠ્યો, કારભારી સાથે નવાન કરી, ખજાની મુલાકાત લીધી, ઘરના કૂતરાની સાંકળ ખોલી નાખવાના આદેશ આપ્યો; જે માત્ર બેતાલ અવાજ ભર્યો પણ તાત્કાલ ખડમાંથી બહાર ન નીકળ્યો, ઘેર પાછા આવીને શાંતિપૂર્ણ, સ્વપ્નામાં ડૂબેલો બની ગયો જેમાં તે આખો દિવસ વ્યસ્ત રહ્યો હતો. “અહીં તદ્દન નદીના તળિય પહોંચ્યાને લંગર નાખ્યું છે મેં.”

તેણે ઘણીવાર મનમાં ને મનમાં કહ્યું. તે બારી પાસે એવી રીતે નિશ્ચય બેઠો રહ્યો જાણે તેની આસપાસ વહતા જીવનના શાંતિપૂર્ણ પ્રવાહને, ગ્રામના શાંતિપૂર્ણ જીવનના અનોખા અવજનને સાંભળી રહ્યો હોય. કોવચની આડીઓ હઠેજથી ક્યાંકથી ધીમો સ્વર સંભળાયો; કોઈ મચ્છરે તેના સૂરમાં સૂર પૂરાવ્યો. પહેલો સ્વર તો ધીમે ધીમે શમાં ગયો પણ મચ્છરે ગણગણાટ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. માળીઓનાં ધીમાં અને રિશર, સતત એકધાર્યા અને શોકાનુર બણબણાટને ચીરતો જાણ ભમરાનો જોરદાર ગણગણાટ સંભળાયો, જે એકધાર્યો છત સાથે પોતાનું માથું અફળાવી રહ્યો હતો; બહાર ફૂકડાએ ફૂકડેફૂક ક્યું અને તે અંતિમ સ્વરને પોતાના ભારે અવાજમાં લંબાવી રહ્યો હતો; બાડી ખડખડાટ કરતી પસાર થઈ ગઈ; ગામમાં ક્યાંક ઝાંપાનો કડકડાટ થયો. “તું શું કહે છે?” એડૂત સ્ત્રીનો કંઈક અવાજ ગૂંચ્યો, “મારી લાડલી,” આત્મોને જે વર્ષની છોકરીને કહ્યું જેને તે પોતાના હાથમાં ઉછળીને રમાડી રહ્યો હતો. “જાસ લઈ આવ,” સ્ત્રીના અવાજે ફરીથી કહ્યું અને અચાનક ચોમેર નીરવ નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ; જરાપણ ખડખડાટ નહોતો સંભળાતો, જરા સરખો પણ અવાજ નહોતો, હવામાં પાંદડું પણ હાલનું નહોતું સંભળાતું; જમીન પર અબાળીલો એક પછી એક કરીને જરાપણ અવાજ ક્યાં વિના ચક્કર કાપતી હતી અને તેમનું આ શાંત હિંદુ દિલને ઉદાસ કરતું હતું. “નદન નદીના તળિય પહોંચીને મેં લંગર નાંખ્યું છે,” લાવ્રેસ્કીએ ફરીથી વિચાર્યું. “અને અહીં જિંદગી હંમેશાં શાંત રહે છે અને અહીં જિંદગીમાં કોઈપણ જાતની ઉતાવળ વર્તાતી નથી,” તે મનમાં ને મનમાં વિચારતો રહ્યો. “જે કોઈપણ તેના ઘેરામાં આવી જાય છે તેણે તેની તાકાત આગળ હથિયાર હેઠા મૂકવા જ પડે છે, અહીં બધી જ ચિંતાઓ મનમાંથી દૂર થઈ જાય છે; મન પર કોઈપણ જાતનો ભાર નથી રહેતો; અહીં તેનું જ કામ દરેક રીતે સારી રીતે ચાલી શકે છે જે પોતાનાં હજના નિશાનથી પ્રાણ ચાલના હજ ચલાવનારની જેમ પોતાના જીવનનું વહણ એકધાર્યું બનાવે છે. અને આ એકાંત સ્તબ્ધતામાં કેવી શક્તિ, કેવો ઉત્સાહ સંતાપેલાં પડમાં છે. અહીં બારીની નીચે ઝીયાગીચ ઘાસમાંથી સશક્ત બુદ્ધિ બહાર નીકળી આવે છે; તેની ઉપર લવેજનાં રસદાર દંઠલો બહાર નીકળી આવે છે, અને

પણ તેનાથી વધારે ઉપર અક્ષત કુંજ પોતાનાં ગુલાબી તંતુઓને ખેંચી રહ્યો છે; ખેતરોમાં પેલી તરફ પાકેલી ચાઈ ચમકતી રહે છે, નાજ પર કણસલાં બેસી ગયાં હોય છે, દરેક વૃક્ષ પરનું દરેક પાંદડું મન સાઠા પરના ઘારનું દરેક તણખલું પોતાની ભરપૂરસીમાં સુધી ભરા લાગે છે અને ખીલી ઊઠે છે. માત્ર જીવનનો સૌથી સારો મગ એક સ્ત્રીને ચાહવામાં વીતી ગયો,” લાવ્રેસ્કી પોતાના વિચારોમાં ડૂબી ગયો. “એકાંતવાસની નીરસતા હવે કદાચ મને સ્વસ્થ મન સ્થાપના આવે અને મને આરામથી મારું કામ શરૂ કરવા માટે તાર કરે” અને ફરીથી એક વખત તે કોઈપણ જાતની આશા નાના નિસ્તબ્ધતાના સ્વરને સાંભળવા લાગ્યો અને હજી પણ નિરંતરપણે એ દુનિયામાં હતો જાણે કોઈ વસ્તુની આશા રાખતા હોય, નિસ્તબ્ધતાએ ચારે બાજુએથી તેને ઘેરી લીધો; સૂરજ શાંત ગામમાંની આસપાસની ધીરે ધીરે પાર કરી રહ્યો હતો અને માથા પર તોમ પીંમ વાદળાં ઘેરાઈ રહ્યાં હતાં; એમ લાગતું હતું કે જાણે તેઓ જાતે જાતે જા માટે ઘેરાઈ રહ્યા છે તે જાણતાં હતાં. આ જ સમય ગામની બીજી જગ્યાઓ પર જિંદગી ખબલથી રહી હતી, જલ્દી જાગળ વધી રહી હતી અને પોતાના રસ્તે ટકરાતી વધતી હતી. અહીં તે જરાપણ અવાજ ક્યાં વિના સરકી ગઈ હતી, મજાલ નેવી જ રીતે જમી રીતે કળણવાળા ઘાસ પરથી પાણી; અને નાજ બહુ વાર સુધી લાવ્રેસ્કી પાછળ હટતાં આ જીવન વિશે ત્યાંયાથી પોતાને રોકી ન શક્યો જે અણજાણે જ ધીરે ધીરે સરકતું હતું; વીનલા દિવસાનું દુઃખ તેના દિલમાં વસંતના મોહાવના બરફની જેમ ઓગળી રહ્યું હતું અને વાત કંઈક વિચિત્ર તર લાગતી હતી પણ પોતાની માનુભૂમિનો પ્રેમ તેના દિલમાં જોડી આટલો ઊંડો અને મજબૂતાઈથી જાયો નહોતો.

બે અઠવાડિયાની અંદર ફોદોર ઈવાનિચે ગ્લાઝીરા પેત્રોવનાના નાનકડાં ઘરને વ્યવસ્થિત કરી દીધું, આગણની અને બગીચાની સફાઈ કરાવી; લાત્રિકીમાંથી આરામદાયક ફૂનીયર મજાવવામાં આવ્યું; શહેરમાંથી વાઈન, પુસ્તકો અને સામયિકો મંગાવવામાં આવ્યાં; તબેલામાં ધોણ દેખાવા લાગ્યા; ટૂંકમાં ફોદોર ઈવાનિચે પોતાની જરૂરિયાતોની દરેક વસ્તુ એકઠી કરી લીધી હતી અને જિંદગીનાં નિયમિત વલણમાં ગોઠાવાઈ ગયો હતો, જેના વિષે કોઈપણ એ કહી શકતું નહોતું કે તે આમનાં એક જમીનદારના કાવતરું વલણ હતું કે એકાંતવાસી ચિનિતું. તેના દિવસો એકધારા વીતવા લાગ્યા પણ તે કંટાળ્યો નહોતો. તે કદી કોઈને મળતો પણ નહોતો; તે ખૂબ ખંતપૂર્વક જમીન જાયદાદની સંભાળના કામમાં ફૂંબી ગયો; ઘોડે ચઢીને તે આમમાં ફરતો હતો અને થોડું ઘણું વાંચતો હતો. ગમે તમે તે વાચના થોડું હતી પણ પુદ્ગ અન્તોનની વૃત્તાંત કથાઓ સાંભળવી વધારે પસંદ કરતો હતો. લાત્રેન્સ્કી સામાન્યપણે બારી પાસે પોતાની ચિલમ અને ઠંડી ચાનો ખાલો લઈને બેસતો; અન્તોન પીક પાછળ લાથ વાળીને બારણા પાસે ઊભો રહેતો અને જૂના વખતની અસંખ્ય લાંબીલાંબી કથાઓ કહેવાનું શરૂ કરતો; પલ્કા માન્યામાં ન આવતે દિવસોની કથાઓ જ્યારે ઓટ અને ચાઈ તોલીને નહિ પણ મોટા મોટા ક્ષયગાઓ ભરીને બે કે ત્રણ કોપેક ક્ષયગા દીકમાં વેચાતા હતા; જ્યારે અભેદ, જંગલો અને વેરાન વિસ્તીર્ણ મેદાનો ચોમેર શહેર સુધી વિસ્તરેલા હતાં. “અને અન્યારે,” વૃદ્ધે જે એસી વર્ષની ઉંમર પાર કરી ચુક્યો હતો, ફરિયાદભર્યા સ્વર કહ્યું, “અટવા તો જંગલો કાપી નાંખ્યાં છે અને એટલી જમીન તો જોતી નાખી છે કે કાંચ ગાડી પસાર થવા જેટલી જગ્યા પણ ભાગ્યે જ રહી છે.” અન્તોન પોતાની માલિકી ગ્લાઝીરા પેત્રોવના વિષે પણ ઘણી વાતો સંભળાવતો હતો; તે કેટલી દૂરદર્શી અને કરકસરિયણ હતી; કેવી રીતે એક જુવાન પાડશી સહુગૃહસ્થે અહીં તેની ખુશામત કરીને પ્રીતિ સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને ઘણીવાર તેને અહીં મળવા આવતો હતો અને કેવી રીતે તેની માલિકી તેને ખુશ કરવા શેરા લાલ રંગની

જિનવાણી ભભકદાર ટોપી અને ત્રુત્રુલેવાન્ટાઈનનું પોતાનું પીગું મળિન પણ પહેરવા રાજી થઈ ગઈ હતી; પણ પાછળથી જ્યારે તે જ સહુગૃહસ્થે મોટી નાસમજનું ઉદાસણ આપતાં એ પૂછ્યું ત્યારે તેમની હેસિયત કેટલાની છે તો કેવી રીતે માલિકી કહે “કેટલી હતી અને તેને ઘરમાં પણ પણ મૂકવાની મનાઈ કરી હતી; કેવી રીતે તેમણે તરત જ એ આદશ આપી દીધો” તેમના મૃત્યુ પછી નાનામાં નાના ટુકડા સહિત દરેક વસ્તુ ફોદોર ઈવાનિચેને મળે અને ખરેખર લાલ રીબનવાળી અને ત્રુત્રુલેવાન્ટાઈનના પીગા ગાઉન સહિત પોતાનાં પાનાં દરક દરક ધરવખરી જમની તમ મળી. લાત્રેન્સ્કીને કટલાક ના પાગળિયાં અને રસપ્રદ દસ્તાવેજો મળવાની આશા હતી પણ ત્યાં માત્ર એક પુસ્તક સિવાય તેમનું કશું જ નહોતું. જેમાં તેનાં દાદાએ પાતર આનંદીયે, એક જગ્યાએ લખ્યું હતું: “સેન્ટ પીટર્સબર્ગના મહત્તમ નુક્રીના રાજા સાથે મહારાજાધિરાજ પ્રિસ આલ્ફ્રાન્ડર મહારાજા વિચ પ્રોઝોરોવ્સ્કી દ્વારા કરવામાં આવેલ શાંતિ સુલેહનો નોંધ, બીજા કેકાણે છતાંના રોજ માટે કોઈ દવા વિષે લખ્યું હતું” તો ત્રીજા એક નોંધ પણ લખવામાં આવી હતી: “આ દોરવાણીઓ ત્રિનિટી દેવળના વડા પાદરી ફોદોર અલ્ક્સેન્દ્રોવિચ તરફથી તમારો પત્ની પ્રાસ્કોવ્યા ફાદારોવના સહિતકોવાને આપવામાં આવી” તો બીજા કોઈક કેકાણે રાજકીય સમાચારોની નોંધ હતી: “એમ” કે ફ્રેંચ વાદાની ચર્ચા હવે બંધ થઈ ગઈ છે,” અને બીજા જાગમાં જ આ પ્રમાણે નોંધવામાં આવ્યું હતું: “મોસ્કોવ્સ્કીયે પાપાની સીનીયર મેન્ડર મિખાઈલ પેત્રોવિચ કોલીયવના મૃત્યુની તપાસ કરે છે. આ પ્યોતર વાસીલ્યેવિચ કોલીયવનો પુત્ર હોઈ શકે?” ત્રીજા નોંધ કેટલાંક જૂનાં કેલેન્ડરો, કલ્પનાઓ પર આધારિત પુસ્તકો, ત્રીજા અગ્રોદીકની રહસ્યપૂર્ણ કૃતિઓ પણ મળ્યાં; આ ઘણા લાંબા મળ્યાં બુલઈ ગયેલા પણ પરિચિત ‘પ્રતીક અને સંકેત ચિહ્નો’ (સંકેત) નવા મનમાં ઘણી બધી સ્મૃતિઓને જાગ્રત કરી. ગ્લાઝીરા પેત્રોવના જગાર મેળમાં લાત્રેન્સ્કીને કાળી રીબન વડે બાંધેલ નાનકડું પીગું મળ્યું જેને કાળા લાખથી મહોરબધ કરવામાં આવ્યું હતું અને પાનામાં અકદમ અંદર ખોસેલું હતું પડીકામાં સામસામી બે દણીઓ

હતી; એક છબી તેના પિતાના જુવાનીના દિવસોનું પેસ્ટલ રંગનું રેખાચિત્ર હતી, જેમાં તેમના કપાળ ઉપર લટકતા મુલાયમ વાળના ગુચ્છ અને બદામના આકારની સુસ્ત આંખો અને અધમુઘ્વા હોઠ ચીતરવામાં આવ્યા હતા. બીજી છબી લગભગ તદ્દન ભૂંસાઈ ગયેલ હતી, જેમાં હાથમાં સફેદ ગુલબવાળી, સફેદ પોશાકમાં સજ્જ, નિસ્તેજ ચહેરાવાળી સ્ત્રી ચીતરવામાં આવી હતી, આ તેની મા હતી. ગ્લાઝીરા પેત્રોબા કદી પોતાનું રેખાચિત્ર બનાવડાવવા તૈયાર નહોતી થઈ. “માલિક સરકાર ફોટોર ઇવાનીય, હું પોતે,” અન્તોન લાવ્રેસ્કીને ઘણીવાર કહેતો હતો, “જોકે ત્યારે હું આ ઘરમાં નહોતો રહેતો તેમ છતાં પણ તમારા પરદાદા આન્ટોઈ અફનાસ્યાવિચ હજી સુધી શ્રદ્ધા છે; સત્યું કહો તો જ્યારે તેઓ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે હું પૂરો અઢાર વર્ષનો પણ નહોતો. એક વખત બગીચામાં તેઓ મારી સામે આવી ગયા ત્યારે હું હજી કહી શકું છું કે હું પગથી માથા સુધી થરથર ધૂજા ઊઠ્યો હતો; પણ ત્યારે તેમણે કશું કશું જ નહોતું, માત્ર મારું નામ પૂછ્યું અને મને તમના ઓરડામાંથી હાથગ્રાહ લઈ આવવા માટે મોકલ્યો હતો. પરંપરા તંઓ બહુ મહાન કુલીન ગૃહસ્થ હતા—હા, અને તેઓ કદી કોઈનાથી દબાવ તેવું નહોતા. આ બધાનું કારણ હતું તેમની પાસેનું ચમત્કારિક તાલીજ, તમારા પરદાદા પાસે, એયોસ પર્વતના એક જોળીએ તેમને તે ભેટ તરીકે આપ્યું હતું, આ તાલીજ. અને તેણે તેમને કહ્યું, આ જોળીએ: ‘મારા માલિક, હું તમને આ ભેટ પ્રેમાળ પરોણાગત માટે આપું છું; જ્યાં સુધી તમે આ પહેરી રાખશો ત્યાં સુધી તમને કોઈ વાતનો ડર નહિ રહે.’ માલિક, તમે જાણો છો કેવો સમય હતો તે: માલિક જે ઈચ્છે તે કરી શકતા હતા; કોઈક કોઈક વખત બધા માણસના મનમાં તેમની સાથે ટક્કર લેવાની વાત આવી જતી પણ જ્યારે તે હજી માત્ર તેમની તરફ જોતો ત્યારે તેઓ તેને એટલું જ કહેતા. ‘બિચારી માછલી’ (તેઓ હંમેશાં આમ કહેતાં) એ તેમની પ્રિય ઊક્તિ હતી. અને તે, તમારા પરદાદા, બગવાન તેમના આત્માને શાંતિ બાજે, નાનકડા લાકડાના ઘરમાં રહેતા હતા; અને જે સામાન પોતાની પાછળ છોડી ગયાની વાત હતી તેમાં ચાદીની થાળીઓ અને બીજી શું શું નહોતું, બધાં જ ભંડારો ખચાખચ ભરેલાં હતાં! તેઓ બહુ કંકસરિયા હતા, હા. પેલી સુરાહી, જે તમે કહ્યું તમને બહુ

વમ છે તે પણ તેમની હતી: તેઓ હંમેશાં તેમાંથી જ બોદકા પીતા હતા. હવે તમારા દાદા પ્યોતર આન્ટોઈચન લો—તમારુ પાતાના માટે પથ્થરની હવેલી બંધાવી લીધી પણ કદી કંઈ સારું ન કરી શક્યા; બધું જ વેરલુએસ થઈ ગયું અને તેમની હાલત ખૂબ પિત્ત કરતા પણ વધારે ખરાબ થઈ ગઈ હતી, જીવનમાં કદી ન સુખ ન ભોગવ્યું, પોતાની બધી જ ધનદોલત વેડફી નાંખી અને પાતાની પાછળ એવી કોઈપણ વસ્તુ છોડી નથી ગયા જેથી કોઈ ખાન શદ્દ કરે; તેમણે ચાદીની ચમચી પણ પોતાની પાછળ નામ ન છોડી નહોતી જે કંઈ પણ બચ્યું છે તે માત્ર ગ્લાઝીરા પાતાનાની કંકસર અને કાળજીને કારણે.”

“શું એ વાત સારી છે,” લાવ્રેસ્કી વચમાં જ બોલી પડ્યો, “પણ તેનું મજબૂતીયુસ શેસી કહેતાં હતાં?”

“હા, પણ કોણ તમને એમ કહ્યું હતું!” અન્તોને નાખુશીભયાં ન વિસધ કર્યો.

એક વખત વૃદ્ધે એ પૂછવાની હિમ્મત એકઠી કરી: “એક વાત તમારાથી, માલિક, અમારી માલિકણ ક્યાં છે?”

“મેં મારી પત્નીનું છૂટાછેડા આપી દીધું છે,” લાવ્રેસ્કીએ મહા પ્રવચન કહ્યું, “તેના વિષે ફરી કદી કશું ન પૂછતો.”

“બલ, સાહેબ,” વૃદ્ધે દુઃખપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

તણ અઠવાડિયા વીતી ગયાં પછી લાવ્રેસ્કી ઘોડા પર સવાર ન ન કાલીતિન પરિવારનાં લોકોને મળવા માટે નગર ગયો. અને ત્યાં તેમની સાથે વીતાવી. લેમ્મ ત્યાં હતો; લાવ્રેસ્કીએ તેનામાં ઊંડો ન લીધો જોકે પોતાના પિતાની મહેરબાનીથી તે કોઈપણ વાજાગ તપાસતા નહોતો તેમ છતાં પણ તે સંગીતનો ખરા દિલનો શોખીન પતો, અસલ, શાસ્ત્રીય સંગીત. પાન્થીન તે સાજો કાલીતિન પરિવારમાં તમલ થયેલો નહોતો. જર્વનર જર્વનરલે કોઈક કામ અંગે તેન તગરમાંથી બહાર મોકલ્યો હતો. લીઝ્ઝે એકલાં જ અત્યંત તપાસપૂર્વક પિયાનો વગાડ્યો; લેમ્મ અત્યંત ઉલ્લાસિત થઈ ગયો; મન જમમાં આવીને કાગળના ટુકડાને પાઈપની જેમ ગોળગોળ તાળીને લાકડી તરીકે વાપરી તાલ આપવાનું શરૂ કરી દીધું. માર્ગ ની તપાસના પહેલાં તો આ દૃશ્ય જોઈને હસી પણ પછી સૂવા જતી

રહી. તેનું કહેવું હતું કે બેચોવેન સંગીત તેના મજાતનું માટે ઉત્તેજનાકારક હતું. અડધી રાત્રે લાત્રેત્સ્કી લેમ્મને તેના ઘર સુધી છોડવા ગયો અને તેની સાથે ત્યાં સવારે ત્રણ વાગ્યા સુધી રોકાયો. લેમ્મે ઘણી બધી વાતો કરી; તેની વાંકી વળી નયેલી શરીરકૃતિ એકદમ ટટાર થઈ ગઈ; તેની આંખો પહોળી અને ચમકતી થઈ ગઈ; તેના માથા ઉપરના વાળ પણ સીધા સટ થઈ ગયા હતા. કેટલા લાબા ગાળાથી કોઈએ તેનામાં રસ નહોતો લીધો અને લાત્રેત્સ્કી સ્પષ્ટ રીતે તેનામાં રસ લઈ રહ્યો હતો, ઉત્સુકતાપૂર્વક તથા સહાનુભૂતિપૂર્વક તેને સવાલો પૂછી રહ્યો હતો. આથી વૃક્ષનું દિલ દૂનીભૂન થઈ ઊઠ્યું; તણ અતમાં પોતાના મહેમાનને પોતાની સંગીત રચનાઓ બતાવી, પોતાની રચનાઓનાં કેટલાંક અંશો વગાડ્યાં અને પોતાના દમ વિનાના અવાજમાં ગાઈને પણ સંભળાવ્યા, જેમાં શિઘરનું કથાકાવ્ય 'ફ્રીદાલીન' પણ સમાવિષ્ટ હતું જેનું સંગીતઆયોજન તેણે તૈયાર કર્યું હતું. લાત્રેત્સ્કીએ તેની પ્રસંશા કરી, કેટલીક સંગીત રચનાઓ ફરીથી ગાવાની માંગણી કરી અને છૂટા પડતાં પહેલાં તેને પોતાની સાથે આવીને થોડાંક દિવસ રહવા માટે આમંત્રણ પણ આપ્યું. તન વિદાય આપવા માટે ઘરમાથી બહાર નીકળી આવેલ લેમ્મે તેનું આમંત્રણ સહજે સ્વીકાર્યું અને ખસ ભાવપૂર્વક તેની સાથે હસનધૂનન કર્યું; પણ જ્યારે તે બીની બીની તાજી હવામાં, પરોઢનો પહવાં કિરણોમાં એકલા પડી ગયો ત્યારે તેણે પોતાની આસપાસ ચોમેર જોયું, આંખો કંઈક વિચારપૂર્વક ઝીણી કરી, તે ચરચર થયેલી ઊંઘો અને ઘાનિભર્યા ભાવ સાથે પોતાના ઓરડામાં પાછો સરકી ગયો: "કદાચ હું ભાન ભૂલી ગયો હોઈશ," તે પોતાના સખત નાના પર્વગ પર આવતાં ગણગણ્યો. જ્યારે થોડાંક દિવસો પછી લાત્રેત્સ્કી પોતાની યાત્રીમા તેને બોલાવી જવા માટે આવ્યો ત્યારે સહેજ માંદગીનું બહાનું કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ક્ષોદ્રોર ઈવાનિચ સીધો તેના ઓરડામાં ગયો અને તેને જવા માટે તૈયાર કર્યો. લેમ્મ સીધી વધારે તો એ વાતથી પ્રભાવિત થયો કે લાત્રેત્સ્કીએ ખાસ તેના માટે શહેરમાંથી પિયાનો મગાવવાનો આદેશ આપ્યો હતો. તેઓ બન્ને કાલીનિન પરિવારની હવેલી તરફ ગયા અને સાંજ ત્યાં ગાળી પણ તે પહલાં જેટલી રોચક નહોતી રહી પાત્શીન ત્યાં હતો, તેણે પોતાના તજતરના પ્રવાસ

પિપતી ધાત્રીબધી વાતો કરી અને તે જામના જે કુલીનોને મળ્યો હતો. જામના અત્યંત રમુજી રીતે મજાક ઉડાવી રહ્યો હતો અને તેમની નકલ તારી રહ્યો હતો; લાત્રેત્સ્કી હસતો રહ્યો પણ લેમ્મ એક ખુણામાં મરાઈ રહ્યો જ્યાં તે ભમરા ચઢાવીને ચૂપચાપ બેઠો હતો, તેનું મન રત્નર કસાળિયાની જમ હલચલ કરતું હતું અને છેવટે જ્યારે તે જવા ઊઠ્યો માત્ર છેક ત્યારે જ તેનામાં ચમક આવી. તારીમા પણ વૃક્ષ નિશ્ચલપણે મીન અને સંકોવાયેલો રહ્યો, પણ તે જાનું વતાવરણ, સૌમ્ય હળવો પવન, આખા પડછાયાં, ઘસ ના નયની કળીઓનો મહક, તારલાં જરેલી ચંદ્રહીન રાતની શાંતિ. ઘાડાઓની ખરીઓની ટાપોનો માપસરનો અવાજ અને તેમનો વાત રસ્તાના કિનારાઓનું સંપૂર્ણ જાદુ, વસંત અને રાતની નિચારા જર્મનના આત્મા પર જાદુ કરી ગઈ હતી અને ચૂપી તમા નણ જ પહલ કરી હતી.

૨૨

તે સંગીત વિષે, લીઝા વિષે અને એક વખત ફરી સંગીત તથા પાત કરવાનું શરૂ કર્યું. જ્યારે તે લીઝા વિષે બોલતો હતો ત્યાર મજા વધારે ધીમથી ઉચ્ચારતો હોય તેમ લાગતું હતું. લાત્રેત્સ્કીએ પાતોતન વણત્રે તેનો સંગીત રચનાઓ તરફ વાળ્યું અને મજાક મજાકમાં તેના માટે તેને વિબ્રટો લાખવાની માંગણી કરી.

"તજ, લિબ્રેટો!" લેમ્મે જવાબ આપ્યો. "ના, તે મારા જતની માત્ર ૧૭; હવે મારામાં તે તાદૃશ્ય અનુભૂતિ, કલ્પનાનું તે ઉડણ નથી ન જ આપરો માટે જરૂરી છે; મારી શક્તિઓ ઝીણ થઈ રહી છે.. ૦૪ જ હુ હજી પણ કંઈ કરવા સમર્થ હોઉં તો મને રોમાન્સ રચીને ૦૪ આત્મસંતોષ થશું; બશક, હું ઈચ્છીશ કે તેના શબ્દો યોગ્ય વાતના હાય.."

પાટણ બોલીને તે ચૂપ થઈ ગયો અને પોતાની આખો આસમાન તરફ તિલી ઉઠાવી લાંબા સમય સુધી નિશ્ચલ બેઠો રહ્યો.

“ઉદઘરણ તરીકે,” તેણે થોડીવાર પછી કહ્યું, “કંઈક આ પ્રકારનું, — ‘એ તારલાં, આ નિષ્કલંક ચમકતાં તારલાં...’”

લાત્રેત્સીએ થોડાંક તેની તરફ વળીને તેની ઉપર નજર નાખી.

“એ તારલાં, ઓ નિષ્કલંક ચમકતાં તારલાં.” લેમ્મ ફરીથી બોલ્યો, “ઉપરથી તેમ નિહાળો એ બન્નેને, જે છે ન્યાયી અને જે છે અન્યાયી... પણ કેવળ નિષ્કપટ હૃદય”, — કે પછી એના જેવું જ કંઈક — ‘સમજી શકે છે’ — ના, તે નહિ — ‘ચાલી શકે છે તને.’” “પણ હું કવિ તો નથી ન તો હોઈ પણ શકું છું! આવાં જ પ્રકારનું કંઈક પણ કંઈક વધારે ઉદાત્ત.”

લેમ્મે પોતાની હેટ માથા પર પાછળની તરફ નમવી; સ્વચ્છ શત્રિના આંખ પ્રકાશમાં તેનો ચહેરો પહેલાં કરતાં વધારે નિસ્તેજ અને વધારે જુવાન દેખાતો હતો.

“અને તું પણ,” તણે આગળ ચલાવ્યું, તનો અવાજ ખીરવીરે ડૂબતાં ગણગણાટમાં પરિવર્તિત થઈ ગયો, “તું જાણે છે કોણ ચાહે છે, કોણ ચાલી શકે છે, કોણ છે તું નિષ્કલંક છે, તું એકલો જ દિવાસો આપી શકે છે...” “ના, વાત કંઈ બરાબર જામી નહિ! હું કવિ તો નથી,” તેણે કહ્યું, “જમે તેમ, પણ કંઈ એવી જ શૈલીમાં...”

“મને અફસોસ છે કે હું પણ કવિ નથી,” લાત્રેત્સીએ કહ્યું.

“પોકળ સ્વપ્નાં!” લેમ્મે કહ્યું અને ગાડીના એક ખૂણામાં લપાઈ ગયો. તેણે આંખો મીચી લીધી જાણે તે ઊંઘવા માટે તૈયારી કરી રહ્યો હોય.

થોડીક જાણે વીતી ગઈ... લાત્રેત્સીએ સાંભળ્યું... “તારલાં, નિષ્કલંક તારલાં, પ્રેમ,” વૃદ્ધ ગુસપુસ અવાજે બોલ્યો.

“પ્રેમ,” લાત્રેત્સીએ મનમાં ને મનમાં ફરીથી ઉચ્ચાર્યું. તે વિચારોમાં ખોવાઈ ગયો અને તેનું દિલ ભારે થઈ ગયું.

“તમે ફિદોલિન માટે સરસ સંગીત ધૂન તૈયાર કરી છે, ફિસ્તોફોર ફ્રાદોરિય,” તેણે મોટેથી કહ્યું. “તમારો શો ખ્યાલ છે — આ ફિદોલિન, કાઉન્ટે જ્યારે પોતાની પત્ની સમક્ષ તે ભેટ કનું ત્યાર પછી તે તેનો પ્રેમી બન્યો હતો, કે કમ?”

“આ તો તમે એમ વિચારો છો,” લેમ્મે જવાબ આપ્યો.

“જાતી કે કદાચ તમે એનો અનુભવ કર્યો હશે...” તે અચાનક જામી ગયો અને મૂઝવણમાં પડી જઈ માં બીજી બાજુ ફેરવી લીધું. તારડી બળભજરી હત્યો અને તેણે પણ મોં બીજી બાજુ ફેરવી લઈ તારફ જવાનું શરૂ કર્યું.

ત્યાર ગાડી વાસીલ્સ્કોયેમાં નાનકડી છાપરીવાળી જગ્યા પાસે જાતી પલ્લીથી ત્યારે તારલાં જાંખા થઈ ગયા હતા અને આસમાન પાંખર પવા લાગ્યું હતું. લાત્રેત્સીએ અતિથિને તનો ઓરડો બતાવ્યો તને પાતાના અધ્યયન કક્ષમાં પાછો આવીને બારી પાસે બેસી ગયો. મત્તાર બગીચામાં બુલબુલ પો ફાટવા પહેલાંનું પોતાનું છેલ્લું ગીત ગાતી હતી હતી. લાત્રેત્સીને કાલીતિન પરિવારના બગીચામાં ગાતી જાણવા શક આવી ગઈ; તેને બુલબુલનાં પહેલાં સૂરો સાંભળતા જ બીજાની આંખો અધારી બારી તરફ વળી હતી તે રખતની તેની તામ્મ નિલચાલ પણ શક આવી ગઈ. તેણે તેના વિષે વિચાર કરવાનું માન્યું અને તેના દિલે ફરીથી રાહત અનુભવી. “નિષ્કલંક તારલાં,” તે થોડા દબાયેલા અવાજે ગણગણ્યો; “નિષ્કલંક તારલાં,” તાર તાળવા સ્મિત સાથ ઉમેર્યું અને પલંગ તરફ સરકી ગયો.

તાર લેમ્મ ઘૂંટણો ઉપર સંગીતનું પુસ્તક રાખીને લાંબા સમય તરી પલંગ પર બેઠો રહ્યો. મીકી અને અદ્ભુતપૂર્ણ ધૂન તેના મનમાં તાત્કાલ ગૂંજ ઊઠતી હતી; તેના મનમાં ખળભળાટ ઊઠતો હતો અને તાંત્રિક તમાત જલતી હતી, તે તેના ઝડૂમતા અસ્તિત્વની જડતા અને મત્તાર અનુભવી શકતો હતો... પણ તે તેને પકડી શકતો નહોતો.

“ન તો કવિ કે ન તો સંગીતકાર,” છેવટે તે બબડ્યો.

તને તનું શાકેલું પાકેલું ભારે માથું તકિયામાં ધસી ગયું.

તેના દિવસે પળમાન અને અતિથિએ બગીચામાં લીંબુડીના જૂના તાર તોચ ખસીને ચા પીધી.

“ઉસ્તાદ!” લાત્રેત્સ્કીએ સાથે સાથે કહ્યું. “તમારે જાણી જ એક વિજયોત્સવનું કેન્દ્રાટક લખવું પડશે.”

“ક્યા અવસર માટે?”

“શ્રીમાન પાન્થીન અને લીઝનો લગ્નસમારંભ. ગઈકાલે તે તેની તરફ કેવી રીતે ધ્યાન આપી રહ્યો હતો તે તમે નોંધ્યું હતું? એમ લાગ છે કે તેઓ જન્મની વાત તદ્દન સ્પષ્ટ અને દેખીતી છે.”

“તે કદાપિ નહિ બન!” લેમ્મ બરાડી ઊઠ્યો.

“શા માટે નહિ?”

“કારણ કે તે અસંભવ છે. જોકે,” મળવાર લોખ્યા પછી તેણે ઉમરું, “દુનિયામાં દરેક વસ્તુ સંભવ છે. ખાસ કરીને તમારા જેવા લોકોની વચ્ચે, અહીં રશિયામાં.”

“હાલ પૂરતી તેમથી રશિયાની વાત પડતી મૂકીએ; પણ આ લગ્નમાં ખોટું શું છે?”

“તે તદ્દન બૂલભરેલું છે, તદ્દન બૂલભરેલું. શેલીઝવેતા મિખાઇલોવના નિખાલસ, ઉમદા લાગણીઓવાળી, ગંભીર છોકરી છે અને તે... ટૂંકમાં સાચે સાચું કહો તો તે કળા પ્રમી હોવાનો નથી કોંઈ કરે છે.”

“પણ લીઝા તેને પ્રેમ કરે છે, એ સાચું નથી?”

લેમ્મ ઊભો થઈ ગયો

“ના, તે તેને પ્રેમ નથી કરતી. માથે કહેવાનો ભાવર્થ છે તે તદ્દન ભોળા દિલની છે અને પોતે જ નથી જાણતી કે પ્રેમ શું છે. મદદમ ફોન કાલીતિન તેને કહે છે કે તે સાચે જીવન છે અને તે મદદમ ફોન કાલીતિનની વાત ચૂપચાપ માની લે છે કારણ કે આમ તો તેની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષની હોવા છતાં તે બાળક જેવી બોલી છે; તે સવારે પ્રાર્થના કરે છે, સાંજે પ્રાર્થના કરે છે એ બધું તો બહુ બરાબર છે; પણ તે તેને પ્રેમ નથી કરતી. તે માત્ર તેને જ પ્રેમ કરી શકે છે જે સુંદર છે, અને તે સુંદર નથી, એટલે કે તેનો આત્મા સુંદર નથી.”

લેમ્મે પોતાનું આ નાનકડું ભાષણ ચાના ટેબલની સામે આવળ પાછળ નાનાં નાનાં ડગલે અંટા મારતાં, પાનાની નજરાન જમીન પર ગાડેલી રાખતાં છટાપૂર્વક અને જોમપૂર્વક આપ્યું

“ખાત્ર ઉસ્તાદ!” લાત્રેત્સ્કી અચાનક બોલી પડ્યો. “હું માનું છું કે તમ પોતે મારા સગપણની બહેનના પ્રેમમાં પડી ગયા લાગે.”

લેમ્મ અત્યંત અટકી ગયો.

મદદમની કરીને, તેણે કાંપતા અવાજે શરૂ કર્યું, “આવી તમારા મજાક ન ઉડાવો. હું ગાંડા જેવો નથી—હું હમેશાં આગળ તપી ફલાયલાં અંધકારની પાર જાઉં છું નહિ કે અશાભર્યાં.”

તેનાનું મન તીવ્ર પશ્ચાતાપથી ભરાઈ ગયું; તેણે વૃદ્ધ લેમ્મની માફ માગી. આ પીધા પછી લેમ્મે પોતાનું કેન્દ્રાટક વગાડી સંભળાવ્યું. તેના જીવવાના સમય દરમિયાન લાત્રેત્સ્કીની પહેલ ઉપર ફરીથી લીઝા વિનમ્રતાનીત કરવાની શરૂ કરી. લાત્રેત્સ્કીએ અત્યંત બાનપૂર્વક અને ભાવનાત્મક તેની વાતો સાંભળી.

માનું કહેવું શું છે, ક્રિસ્ટોફોર ફોદોરિય,” અંતમાં તેણે કહ્યું, “તમારો દરેક વસ્તુ વ્યવસ્થિત લાગે છે; બગીચો પૂરે બહારમાં તમારા 19, જે એક દિવસ માટે તેને તેની મા અને વૃદ્ધ ફોર્ડબા માળ આવી આમંત્રીએ તો કેવુંક રહેશે, હૈં? આ વિચાર તમને તમારો.”

લેમ્મ માયું નમાવી ચૂપચાપ ખાવા લાગ્યો

“બલ, બહુ સારી વાત છે,” તેણે ભાગ્યે જ સાંભળી શકાય તેવા પીમાં ગમ્મજણપટમાં કહ્યું.

તે આપણું કામ પાન્થીન વિના પણ ચાલી શકશે?”

“હાલ શકશે,” વૃદ્ધ લગભગ બાળસહજ સ્મિત સાથે હોંકારે

તે દિવસ પછી ફોદોર ઈવાનોવિચ કાલીતિન પરિવારને મળવા તમાર પર સવાર થઈને શહેર તરફ રવાના થઈ ગયો.

બધાં લોકો તેને ઘેર જ મળી ગયાં, પણ તે એકદમ પોતાના મનની વાત કહી ન શક્યો; તે સૌથી પહેલા લીજા સાથે વાતની ચર્ચા કરવા ઈચ્છતો હતો. તક પણ આપમેળે જ મળી ગઈ: દીવાનખાનામાં તેઓ બન્ને એકલાં પડ્યાં. તેઓ વાતચીત કરવા લાગ્યાં; લીજા તેની સાથે ટેવાઈ ગઈ હતી. ખરેખર તો સામાન્યપણે તે કોઈનથી શરમાતી નહોતી. તેણે તેને ધ્યાનથી જોવતી સાંભળી, તેના ચહેરાનું અધ્યયન કર્યું અને મનમાં ને મનમાં લેખના શબ્દો ઉપર જતાં તેને તે સાચા લાગ્યા. ક્યારેક ક્યારેક એવું બને છે કે બે પરિચિતો જેઓ એકદમ નિકટના સંબંધો નથી ધરાવતાં તેઓ એકાએક અને ક્ષણિક રૂપે એકબીજા તરફ ખેંચાઈ આવે છે અને આ નિકટતાની અનુભૂતિ તરત જ પારસ્પરિક નજરોમાં તદ્દન મૈત્રીપૂર્ણ મલકાટો અને હાથભાવની અભિવ્યક્તિ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. લાવ્રેત્સ્કી અને લીજા સાથે પણ બિલકુલ આમ જ બન્યું. “તો તેઓ એવા છે,” જ્યારે તેણે લાવ્રેત્સ્કી તરફ માથાગુપણે જોયું ત્યારે આમ વિચાર્યું. “તો તું એવી છે,” તે પણ વિચારી રહ્યો હતો. તેથી ફરીને જ્યારે લીજાએ લેશમાત્ર ખમચાટ વિના તેને એમ કહ્યું કે તે લાંબા વખતથી પોતાના મનનો ભાર હળવો કરવા ઈચ્છતી હતી પણ તેને હર હતો કે ક્યાંક તેને માફ ન લાગી જાય, ત્યારે લાવ્રેત્સ્કીને બહુ આશ્ચર્ય ન થયું.

“હવે નહિ, મને કહો,” તેણે જવાબ આપ્યો અને તેની સામે આવીને રોકાઈ ગયો.

લીજાએ પોતાની નિર્મળ આંખો તેની તરફ ઊંચી ઉઠાવી.

“તમે એટલા સારા છો,” તેણે શરૂ કર્યું અને એ વિચાર તેના મનમાં એકદમ દોડી ગયો: “તે ચોક્કસપણે સારા છે.” “તમે મને માફ કરશો, જોકે મારે તમારી સાથે એ વાત કરવાની હિમ્મત ન કરવી જોઈએ...” પણ કેવી રીતે તમે... શા માટે તમે તમારી પત્નીથી વિખૂટા પડી ગયા?”

લાવ્રેત્સ્કી એકદમ આંચકો ખાઈ ગયો, તેણે લીજા તરફ જોયું અને તેની પાસે બેસી ગયો.

“મારી દીકરી,” તેણે કહેવાનું શરૂ કર્યું, “મહેરબાની કરીને મારા માન ન છોડ; તારા હાથ અત્યંત ક્રોધ જરૂર છે પણ તેનાથી પીડા ન આવેલી જ થશે.”

“જાણું છું,” લીજાએ એવી રીતે આગળ ચલાવ્યું જાણ તેણે માન જ ન સાંભળી હોય, “તેણે તમને અન્યાય કર્યો હશે, હું તમા બચાવ કરવા નથી ઈચ્છતી; પણ ભગવાને જેમને જેડ્યાં છે તેને છોડવા ની કૃપા પાડી શકે છે?”

તેના વિષમાં આપણાં દૃષ્ટિકોણો એકબીજાથી ઘણાં ઘણાં ભિન્ન નથી, મળી આવના મિત્રાઈલોગના,” લાવ્રેત્સ્કીએ કંઈક અંશે કઠોરપણે મામા પ્રત્યક્ષ વાળ્યો. “આપણે એકબીજાને સમજી નહિ શકીએ.”

મામા ચહેરો ઊતરી ગયો, તેના શરીરમાં જરાક કંપકપી આવી તો પાન ત ચૂપ ન રહી શકી.

મામા માફી અપવી જ પડશે,” તે નરમાશપૂર્વક બબડી, “જો તમા મામા થવા ઈચ્છતા હો તો.”

“માફી!” લાવ્રેત્સ્કી વચમાં જ બોલી ઊઠ્યો. “તું જે વ્યક્તિની પ્રકૃતિમાં બાબી રહી છે તેના વિષે સૌથી પહેલાં જાણી લેવું જોઈએ. પત્ની સીન માફ કરું, પાછી મારા ઘરમાં લાવું, પેલી પોકળ, જા મામાન સીન અને કોણે તને કહ્યું કે તે પાછી આવવા ઈચ્છે છે? જા મામા, જરૂર તે તો પોતાની સ્થિતિથી સંપૂર્ણપણે સતુષ્ટ છે... ઓફ, તમા વિષ વાત કરવાની થો ફાયદો? તેનું નામ તો તમારા હોકો પર લખેલું ન હોયું જોઈએ. તું અટલી તો નિષ્કલંક લોળી છે કે તું એ મામા નામ જાણી શકે કે તે કેવા પ્રકારનું પ્રાણી છે.”

મામા નિદા કરવી તમારે જરૂરી છે?” લીજાએ પ્રગત્યપૂર્વક કહ્યું. “તમા મામા દુષ્ટીની રીતે થયેલ ધૂજળા હતા. “તમે પોતે તેને ત્યજી નીકળી પાતો, ક્યારેક ઈવાનિય.”

પણ હું તને કહી રહ્યો છું,” લાવ્રેત્સ્કી અધીરાઈપૂર્વક વચમાં જ આવ્યો પડ્યા, “તું નથી જાણતી તે કંવુ પ્રાણી છે!”

“તો પાછો શા માટે તમે તેની સાથે લગ્ન કર્યા?” લીજાએ મામાની નજર નીચી નાંખતાં ધીમાં અવાજે પૂછ્યું.

લાવ્રેત્સ્કી એકદમ ઝડપથી ઊભો થઈ ગયો.

“શા માટે લગ્ન કર્યા? હું નૌજીવાન અને બિનઅનુભવી હતો;

બહારી રૂપની સુંદરતા દ્વારા મુગ્ધ કરીને મને છેતરવામાં આવ્યો હતો. હું સ્ત્રીઓ વિષે જાણતો નહોતો, હકીકતમાં હું કંઈપણ જાણતો નહોતો. ભરવાન તને લગ્નની બાબતમાં વધારે ભાગ્યશાળી બનાવે! પણ, મારી વાત સાચી માન, કદી પૂરી ખાતરીપૂર્વક કંઈ પણ કહી ન શકાય.”

“કદાચ હું પણ કમનસીબ રહું,” લીઝાએ કહ્યું (તેનો અવાજ ફંધાવલો હતો); “પણ તો પછી પોતાની જાતન ભાગ્યને હવાલે સોંપી દેવી જાઈએ; કેવી રીત એ કહેવું ને હું નથી જાણતી, પણ જો આપણે આપણી જાતને તસીબને હવાલે ન છોડી...”

લાવ્રેન્સે પોતાના હાથની મુઠ્ઠીઓ ભીંચી લીધી અને પગ પટકો.

“મહંરબાની કરીને ગુસ્સે ન થાઓ, મને માફ કરો,” લીઝા ઉતાવળે બોલી ઊઠી.

તે જ ક્ષણે માર્થા દુમીત્રીયન્ના ઓરડામાં પ્રવેશી. લીઝા ઓરડામાંથી જવા માટે ઊભી થઈ.

“એક મિનિટ થોભી જા,” લાવ્રેન્સે એકએક બોલી પડ્યો. “હું તને અને તમારી માને એક વિનંતી કરવા ઇચ્છું છું કે શું તમે બધા મારા ઘેર આવી શકશો, ગૃહપ્રવેશના અવસર પર? તમે જાણો છો, મેં પિયાનો લઈ લીધો છે; લેમ્પ મારી સાથે રહી રહ્યો છે; લાઈલાકન કૂલ ખીલી રહ્યાં છે; તમે બધાં ગામની તાજી હવામાં વિસામો લેજો અને તે જ દિવસે પાછા આવી જજો - કેમ તમે સંમત છો ને?”

લીઝાએ પોતાની મા તરફ જોવું, માર્થા દુમીત્રીયન્નાએ ચહરા પર વિષાદભર્યો દેખાવ ધારણ કર્યો; પણ લાવ્રેન્સેએ તેને તેનું મોં ઉઘાડવા માટે જરા પણ સમય ન આપતાં તત્કાલે જ તેના બન્ને હાથ ચૂમી લીધા; માર્થા દુમીત્રીયન્ના હંમેશાં આવા હૃદયસ્પર્શી દેખાડા પ્રત્ને સહજ લાગણીવશ રહે છે અને ઓછામાં ઓછાં આવા સૌજન્યની આશા તંજા આ “ગમાર” પાસથી નહોતી રાખી; તે થોડી નરમ પડી અને પોતાની મંજૂરી આપી. જ્યારે તે ક્યો દિવસ નક્કી કરવો તે વિચારી રહી હતી ત્યારે લાવ્રેન્સે લીઝા પાસે ગયો અને હજી અત્યંત ભાવવિભોર થઈને તંત્ર દબાવવા અવાજે કહ્યું: “આભાર, હું બહુ સારી છોકરી છું; મને દુઃખ છે...” અને પાછો આવ્યો તેના

હીઠા ગાસ પર આનંદિત શરમાળ સ્મિત ખીલી ઊઠ્યું; તેની આંખોમાં પણ રમત રમતું હતું તે ડરતી હતી કે તેણે તેનું મન દૂભવ્યું હતું.

“માર્થામિત્ર નિકાલાર્થે આપણી સાથે આવી શકે છે?” માર્થા મા તોળવાના પૂછ્યું.

“હાકરા,” લાવ્રેન્સેએ જવાબ આપ્યો, “પણ શું એ જ વધારે ૧૨ નાંક રાત્રી કે આ પ્રસંગ ઉપર માત્ર ધરનાં જ લોકો હોય?”

“તમે મેં વિચાર્યું...” માર્થા દુમીત્રીયન્નાએ કહેવાનું શરૂ કર્યું... “મા, જમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ,” તેણે ઉમેર્યું.

લાવ્રેન્સે અને થ્યુરચકાને સાથે લઈ જવાનો નિર્ણય કરવામાં બધા માર્કા તિમોફેયન્નાએ જવાની ના પાડી દીધી.

“મારું ખદ છે, મારા દીકરા,” તેણે વાંધો બતાવતાં કહ્યું; “મારું ખદકા માટે બહુ કપરું છે, એટલે દૂર સુધી જવું એ મારા ધર; અને હું નથી ધરતી કે તારે ત્યાં સૂવા માટેની

મારું જગ્યા હશે; ગમે તેમ હું અજાણી જગ્યાએ સૂઈ પણ નથી જાઉં. નાનાં પાંખોને જ કૂદકૂદ કરી આવવા દો.”

લાવ્રેન્સે લીઝા સાથે એકલા પડવાની ફરી કોઈ તક ન મળી, તે જાન તરી તરફ એવી નજરે જોવું કે તેનાથી તેને સારું લાગ્યું, મા તમારું પર શરમના શેરડા છવાઈ ગયાં અને તેને તેની ઉપર દયા

મારું ખદકા પડતી વખતે લાવ્રેન્સેએ તેના હાથ જરાક જરથી

મારું ખદકા પડતાં લીઝા વિચારમગ્ન થઈ ગઈ.

૨૫

લાવ્રેન્સે જ્યારે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે દીવાનખાનાના ઉંજરા પર તેને માત્ર દુધના પાનળો, અસ્તવ્યસ્ત વાદળી કોટ પહેરેલો, માત્રાનાવાળા પણ સ્ફુર્તિલા ચહેરાવાળો, અવ્યવસ્થિત થોભિયાવાળો, માત્રા નાકવાળો, અને ઝીણી મુજબી આંખો વળે માણસ માળા. જ્યાં મિખાલવિચ હતો, તેનો યુનિવર્સિટીના દિવસોનો જૂનો માત્રા લાવ્રેન્સે તેને પહેલાં એકદમ તો ન ઓળખી શક્યો, પણ તેનું

નામ સાંભળતાં જ તેણે તેને પ્રેમપૂર્વક બાથમાં લીડી લીધો. મોસ્કો પછી તેમણે એકબીજાને જોયા નહોતા. પ્રશ્નો અને આવેશબળ ઉદ્દગ્રાસેની ઝડી વરસવા લાગી; લાંબા વખતથી દબાવવામાં આવેલ, સ્મૃતિઓને ખોદી ખોદીને બહાર ઘસડવામાં આવી. જલદી જલદી એક પછી એક ચિલ્મ ભરીને પીતાં, વચ્ચે વચ્ચે ચાનો ઘુંટણ ભરતા અને પોતાના લાંબા હાથ વડે હાવભાવ દર્શવતાં મિખાલેવચે લાત્રેસ્કી સમક્ષ પોતાના જીવનની ઘટનાઓ કહી સંભળાવી; તેમાં કશું વિશેષ કરીને આનંદિત કરે એવું નહોતું, તે પોતાના સાહસોમાંની સફળતાની બહાઈ હાંકી શકતો નહોતો પણ તે એકધારે લૂખું છેબીલું હાસ્ય હસતો રહ્યો. એક મહિના પહેલાં જ તેને *** શહેરથી લગભગ ત્રણસો વેસ્તા દૂર એક અમીર જણોતિયાના ગાદામમાં નોકરી મળી હતી અને લાત્રેસ્કીના વિદેશથી પાછા ફર્યાના સમયાર સંભળતાં તે પોતાના જૂના મિત્રને મળવા આટલે દૂર સુધી આવ્યો હતો મિખાલેવિચ હજી પણ જેટલા આવેશપૂર્વક પોતાની જુવાનીના દિવસોનાં કરતો હતો એટલે જ જૂના જુસ્સા અને ઉત્સાહ સાથે આવેશપૂર્વક વાતો કરતો હતો. લાત્રેસ્કીએ પોતાની બીનાઓ બનાવવાનું શરૂ કર્યું પણ મિખાલેવિચે તેને વચમાંથી જ રોકી લીધો, તે ઉતાવળે ઉતાવળે બબડ્યો: “મેં સાંભળી લીધું છે, મારા મિત્ર, મેં સાંભળી લીધું છે, — પણ એવી કલ્પના પણ કરી શકતું હતું?” અને એકદમ વાતચીતને વચોણ સમાપ્ત વિષયો તરફ વાળી દીધું.

“પ્રિય દોસ્ત, મારે આવતીકાલે જવું જ પડશે,” તેણે કહ્યું, “જોકે આજ જ તું મંજૂરી આપ તો આપણે માંડી સાત સુધી જાગતાં રહીશું. હું એ જાણવા બહુ આનુર છું કે તારાં હાથ કેવાં છે, તારા અભિપ્રાયો, તારી માન્યતાઓ શી છે, તું શું બન્યો છે, જીવને તને શું શીખવાડ્યું?” (મિખાલેવિચ હજીપણ ત્રીસમા દાયકાની ભાષાશૈલી વાપરતો હતો.) “બધા સુધી મારી વાત છે દોસ્ત, હું તો સારો એવો બદલાઈ ગયો છું, જીવનના તરંગો મારી છાતી ઉપરથી એકદમ ઝપાટાથી વહી ગયા છે કોણે એમ કહ્યું હતું? જોકે સ્વભાવે હું જરાપણ નથી બદલાયો; હું હજી પણ સારામાં અને સત્યમાં માનું છું, પણ હું માત્ર માનતો જ નથી તેમાં વિશ્વાસ રાખું છું, હા, વિશ્વાસ. સાંભળ, તું જાણે છે હું કવિતા રચવામાં પણ થોડાં ઘણાં

લાભપગ મારું છું; જોકે મારાં પદ્યો બહુ કાવ્યાત્મક નથી; તેમ છતાં ગમ ત સાચા હોય છે. હું તને મારી સૌથી છેલ્લી કવિતા વાંચી મળવા ઇચ્છું; તેમાં મેં મારા દિલની વાત દર્શાવી છે. સાંભળ.” મિખાલેવિચ પોતાની કવિતા વાંચવાનું શરૂ કર્યું; તે સારી એવી લાંબી પત્રી અને તની છેલ્લી પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે હતી:

મારું દિલ નવી લાગણીઓના સંપૂર્ણ વશમાં છે,
ગાળ સમાન મારું દિલ છે:
જ બધું મેં પૂજ્યું હતું તેને ફૂંકી દીધું છે,
અને હવે પૂજ્યું રહ્યો છું તેને જેને ફૂંકી દીધું છે.

મિખાલેવિચ જ્યારે છેલ્લી બે પંક્તિઓ ઉચ્ચારી રહ્યો હતો ત્યારે મિખાલેવિચ ચડવાની અણી પર જ હતો; તેના પહોળા ચહેરા પર ગત જાવના પસાર થઈ ગયો જે ઊંડા ઉદ્દેગનો સંકેત હતો, તેનો તો નાનકડો ચહેરો ચમકી ઊઠ્યો. લાત્રેસ્કી સાંભળતો બેસી પોતાની તની અંદર પડકારની ભાવના સળવળી ઊઠી. તે આ બાબતો વિદ્યાર્થીના દુભાસવા અને નીરસ તેમ છતાં ખદબદતા મનના દ્વારા ચીડાઈ ગયો હતો. હજી પા કલાક પણ વીત્યો નહોતો કે પાલમાં જ તેમની વચ્ચે દલીલબાજી શરૂ થઈ ગઈ, એવી છેલ્લે પાલમાં લાલબાજી જે માત્ર રશિયન લોકો જ કરી શકે છે. ઘણાં પાલો લૂપી એક બીજાથી દૂર તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન દુનિયાઓમાં રહ્યા ગયા, પોતપોતાની અસ્વાસ્થ સમજ સાથે, બીજા લોકોના વિચારોને એક માનવ પડતાં મૂકી, બાલની ખાલ ઉતારતાં અને શબ્દોની ટપાટપી મારી, તમ્બો સીધે સીધા તદ્દન ગહન વિષયો ઉપર દલીલો કરવામાં લાગી ગયા અને એવી રીતે દલીલો કરવા લાગ્યા કે જાણે તે તેમના માટે મરદમી અને માતનો સવાલ હતો; તેઓ એટલા તો જુસ્સાપૂર્વક ગુમા પાડી રહ્યા હતા અને ઘાટઘાટ કરી રહ્યા હતા કે ઘરમાના બધા જ માણસો બેઠકી ગયા અને બિચારો લેમ્મ, જે મિખાલેવિચના ભાતમનની સાથે જ પોતાના ઓરડામાં બસાઈ ગયો હતો તે પણ કમરમાં ગયા અને અસહિયપણે કંઈક કંઈક ભયની લાગણી પણ અનુભવવા લાગ્યા.

વિચારી પણ શક્તા નથી, પણ તું વિચારશીવ વ્યક્તિ છે, અને તું આજમુની જેમ બેસી રહે છે; તું યુસ્ત અને સ્ફુર્તિલો બની શકતો હતો—પણ તું નથી; તું માત્ર ભય પેટે પડ્યો રહે છે અને કહે છે: આવું જ હોવું જોઈએ કારણ કે લોકો જે કંઈ પણ કરે છે તે બધું સાવ વાલિયાત છે, જે છેવટે ક્યાય દોરી નથી જતું.”

“તને વળી એ વિચાર ક્યાંથી આવ્યો કે તું માત્ર પડ્યો જ રહ્યો છું?” લાવ્રેત્સ્કીએ વિરોધ કર્યો. “શા ઉપરથી તું એમ વિચારે છે કે મારા વિચારો એવા છે?”

“આ સિવાય, તમે બધા લોકો, તારી આખી જાતિ,” મિખાઇલોવીચે બેધક્ક આગળ ચલાવ્યું, “માત્ર ભણેલાં ગણેલાં એદીઓથી ભરેલી છે. તું જર્મનોની કમજોરીઓ નબળાઈઓ જાણે છે; તું જાણે છે કે અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોમાં કંઈ કંઈ બુદ્ધિઓ છે, અને તારી એ જ દયાપાત્ર જાણકારીને તારા શરમજનક એદીપણાને, તારી નિદનીય આજસને પોવ્ય ઠેરવવા માટના મુખ્ય આધાર તરફ વાપરવામાં આવે છે. તમારામાંનાં કેટલાંક લોકો તો હકીકતમાં એ વાત પર એટલા આનંદથી ફૂલ્યાં નથી સમાતાં કે તેઓ બીજાં બધાં બુદ્ધિમાન લોકોની જેમ, કંઈ પણ ક્યાં ધર્મો વિનાં પડ્યાં જ રહે છે જ્યારે બીજાઓ, મૂરખ લોકો નાહકની ધમાલ મચાવનાં રહે છે. હા સાહેબ! આપણી વચ્ચે જ એવાં કેટલાંક ચાલાક ભદ્ર લોકો છે—ધ્યાન રાખજે, હું તારી તરફ ઈશારો નથી કરતો જે આખી જિંદગીભર કટાણાના ઘેનમાં ડૂબેલાં રહે છે, તેનાથી દેવાઈ જાય છે અને તેમાં એવી રીતે વળેગલાં રહે છે જેવી રીતે... જેવી રીતે સફેદ ચટણીમાં મથકમ,” પોતાની ઉપમા ઉપર પોતે જ હસનાં મિખાઇલિચ વગર વિચારે ઉતાવળે બોલી ગયો. “ઓફ, પેલું કટાણું ઘેન તે આપણને રશિયનોને બરબાદ કરી મૂકશે! નિરસ્કરણીય એદી હંમેશાં માટે ક્રમમાં લાગી જવાનો મનમાં માત્ર વિચાર જ કરતો રહે છે...”

“તું શા માટે આટલો ધમકાવી રહ્યો છે?” હવે મોટેથી બોલવાનો વારો લાવ્રેત્સ્કીનો હતો. “કામ વિષે... કામ કરવા વિષે વગર વિચારે મોટા મોટા શગડા તાણી ભાણી આપવું એ બધી બહુ

વાતો વાત છે... ધમકાવવાના બદલે મારે કરવું શું એ બતાવશે તો તમારે તારું સ્વયં, પોતાવાનાં દેમોસ્ત્રેનેસ!”

“જસ, તું એટલું જ જાણવા ઈચ્છે છે? જનાબ ભાઈ સાહેબ, જો તો મું કમ કરીને ન કહી શકું; દરેક માણસે પોતાની જાતે જ ‘જાનવ જોઈએ.’ દેમોસ્ત્રેનેસ કરડાકીથી વળતો જવાબ આપ્યો તોનાદાર! જ તમને સારું લાગે તો, એક ઉમરાવ! અને તે એ તમને નથી જાણતો કે તેણે શું કરવું! તારામાં વિશ્વાસની ખોટ છે, તારામાં તો તું જાણતો હોત; જ્યાં વિશ્વાસ નથી ત્યાં નિખાલસતા પાડવી.”

‘જાણમાં ઓછો મને દમ પાવનો તો સમય આપ, ભલું યાજ બન, મન જરા ચોમેર નજર તો નાખવા દે,’ લાવ્રેત્સ્કીએ નિવેદન કર્યું.

‘એક મિનિટ પણ દમ ખવા માટે નહિ, એક સેકન્ડ પણ નહિ.’ મિખાઇલિચે રૂઆબભર્યા હાવભાવ સાથે વળતો જવાબ આપ્યો. “એક સેકન્ડ પણ નહિ! મૃત્યુ માનવીની રાહ નથી જોતું અને કોઈ બીજાં પણ રાહ ન જોવી જોઈએ.”

‘બન લોકોએ કેવા સમય માટે, કેવી જગ્યા માટે પોતાના મજામાં અરીઓ બનવાની વાત ભરી લીધી છે!’ પરોક્ષિયે ચાર વાગ્યે જ બજામ બરાડી ઊઠ્યો. હવે તેનો અવાજ ઘંટા પાડી પાડીને થોડેક માત્રામાં ઘટી ગયો હતો. “અહીં! અત્યારે! રશિયામાં! જ્યારે દરેક વ્યક્તિએ પોતાની ફરજ બજાવવાની છે, ભગવાનનાં પ્રત્યે, રાષ્ટ્ર અને પાતાની જાત પ્રત્યે એક ગંભીર ઉત્તરદાયિત્વ નિભાવવાનું છે! આપણે નિષ્ક્રિયપણે સૂઈ રહ્યા છે જ્યારે સમય લાયતાળી દઈને પાપાપ રાત્રી રહ્યો છે; આપણે નિષ્ક્રિયપણે સૂઈ રહ્યા છીએ...”

“હવે મન એક વાત સ્પષ્ટપણે કહેવા દે,” લાવ્રેત્સ્કીએ કહ્યું. “આપણે અત્યારે સૂઈ નથી રહ્યા પણ બીજાઓને સૂવાં નથી દઈ દેતા, જમ કહવું જોઈએ. આપણે કૂકડાઓની જેમ ચીસો પાડી રહ્યા છીએ, સાતમળ, પેલો ક્યાંક ત્રીજો કૂકડો તો કૂકડેકૂક નથી કરી રહ્યો.”

જો મજાક પર મિખાઇલિચ મનમાં ને મનમાં હસી પડ્યો અને

ત શાંત થઈ ગયો. “સારું, તો આવતી કાલ સુધી,” તેણે સહિમન કહ્યું અને પોતાની ચિલમ બાજુએ મૂકી.

“આવતી કાલ સુધી,” લાવ્રેન્સકીએ શબ્દો ફરીથી ઉચાર્યા. પણ મિત્રો ક્વાક કરતા પણ વધાર વાર સુધી ગપ્પા મારતા રહ્યા. ગમ તમ પણ હવે તેમના અવાજ પહેલાં જટલા ઊંચા ચઢવા નહોતા, તેમની વાતચીત શાંત અને ઉદાસ હતી, તેનું દુઃખ નાજુક હતું.

મિખાલવિચ લાવ્રેન્સકીનાં તને રોકી રાખવામાં લાખ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ બીજા દિવસે જતો રહ્યો. ફોદોર ઈવાનોવિચ તેને રોકવા માટે દલાણુ ન કરી શક્યો; પણ તેઓને મનભરીને વાળો ક્યાંના સતોષ હતો. એમ લાગતું હતું કે મિખાલવિચ પાસે પોતાની પર ખર્ચ કરવા ફૂટી કાઢી પણ નહોતી ગઈકાલે સાંજે તેનામાં બહુ લાંબી ગરીબીના સ્પષ્ટ સંકેતો અને ટવા જેતાં લાવ્રેન્સકીન બહુ ખેદ થવા હતા; તનાં જૂતાની અડીઓ ઘસાઈ ગઈ હતી. તેના કાટની પીઠનું એક બટન ગાયબ હતું; તેના હાથ દસ્તાનાઓથી દેવાયેલા નહોતા, તેના વાળમાં પૂમ બાજલી હતી ત્યાં પહોંચતાં તેને એ પૂછવાનો વિચાર સુધ્ધાં મનમાં ન ઊઠવા કે તેને નહાવું છ કે નહિ, અને ખાણુ સમયે તેણે ખાઉંધસની જમ ખાધું હતું, માંસની બોટીઓન હાથ વડે ખેંચી ખેંચીને તથા હાડકાંન પોતાના મજબૂત મંદ્ર દાંત વડ ચબડ ચબડ ચારીને, એ પણ વાત જાણવામાં આવી કે સરકરી નોકરીમાંથી તેને કઈ મળ્યું નહોતું, તેની બધી જ અશ્યાઓ હવે પોતાના હાલના માલિક ઉપર કેન્દ્રિત થયેલી હતી જેણે તેને માત્ર એટલા માટે નોકરીમાં લીધા હતો કે આકિસમા “એક ભાણુલો ગણવા માણસ” હોવા જોઈએ. તેમ છતાં પણ મિખાલવિચ જરાપણ અસ્વસ્થ નહોતો અને દરેક વસ્તુથી વિરક્ત, આદર્શવાદી અને કવિના જવા જિદગી જીવતો હતો, તે માનવીની નિયતિ અને પોતાના કામકાજ ઉપર ગમીરપણ ફિકરમંદ અને ચિતાનુર રહેતો હતો અને પોતાની જાતને (અ બધાથી ઉપર રાખવા) જીવતી રાખવા અને જીવંતી ન સરવા દેવા પ્રત્યે બહુ ઓછું ધ્યાન આપતો હતો મિખાલવિચ પરણેલો નહોતો પણ અગણિત વાર પ્રેમમાં પડી ચૂક્યો હતો અને પોતાના પ્રેમના બધા જ પાત્રો ઉપર કવિતાઓ લખી હતી. એક વિશેષ કરીને પ્રેરણામય આવેશયુક્ત કાવ્ય કોઈ રહસ્યમયી

સામાન્ય મનિલા “ન સમર્પિત હતું. . સાચું પૂછો તો, એવી નજીકનાં કવિતાઓ હતી કે કાળા લાંબા વાળવાળી આ પોલીશ માટે એ સ્ત્રી સામાન્ય હતી અને ઘણા બધા હૃદયજનનાં વાળનાં ચર્ચિત્રાત હતી પણ તેનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે પાત્ર કઈ જાણતાંમાં આવે તેમ નહોતું.

મિખાલવિચની લેક્સ સાથે ન બની; તેની અશાંતિ ઉપજવનાર માત્રા અને નોંધપાત્રભરી વર્તણૂકે જર્મનને બચગ્રસ્ત કરી મૂક્યો હતો. માત્રી રીતબાતથી જરાપણ દેવાયેલો નહોતો... એક ગરીબ મિખાલો બીજા ગરીબ મિખારીને ફૂરથી જ ઓળખી કાઢવામાં બહુ ના પાડે પણ ઘડપણમાં તેઓ ભાગ્યે જ મિત્રો બની શકે. ન તમ ભાગ્યે જ કોઈ આશ્ચર્યની વાત છે. તેમની પાસે માત્રી નાચ ભાગ પડાવવા માટે સમાન એવું કશું જ નથી; માત્રાના પાત્ર નથી.

પરંતુ પહેલાં મિખાલવિચ લાવ્રેન્સકી સાથે એકબીજા વાર વાતચીત કરી, તેણે ભાવિની આગાહી કરતાં જાણવું કે જો તે માત્રા નાચ આવ તો તે પાવમાલ થઈ જશે, તેણે તેને પોતાનાં માત્રા ગાન તરફ ગંભીર ધ્યાન આપવા માટે અનુરોધ કર્યો, એ માત્રા પાતાના આદર્શ ઉદાહરણ તરીકે આગળ વર્ધે આપ્યો. માત્રાતજની ભયકર આગમાં તેણે પોતાનો જાતન શુદ્ધ કરી લીધી. માત્રા એ જ સૂરમાં ઘણીવાર ફરી ને ફરી કહ્યું કે તે બહુ સુખી માત્રા નાચ અને પોતાની જાતને આસમાનમાં મુક્તપણે વિહરતાં માત્રા માત્ર બીણના કમળો સાથે સંખાવી...

“મત તમ, કળું કમળ,” લાવ્રેન્સકીએ કહ્યું.

માત્રાના રહવા દે મારા દોસ્ત, વરણાશયો ન થા,” મિખાલવિચે માત્રા માત્રા વાળ્યો, “તારે તો ભગવાનનો પાડ માનવો જોઈએ. માત્રા માત્રા પણ સામાન્ય વર્ગનાં પ્રામાણિક લોકો જેવું જ લોહી માત્રા માત્રા માત્રા છે કે તને તારી ભાવશૂન્યતામાંથી બહાર ઘસડી માત્રા માત્રા કાર્ક પવિત્ર દિવ્ય સીની જરૂર છે.”

માત્રાના, મારા દોસ્ત,” લાવ્રેન્સકીએ કહ્યું, “આ દિવ્ય માત્રાના માત્રા બહુ ધરાઈ ગયો છે.”

“યુપ રહે, તું સિનીક ક્યાંકનો!” મિખાલેવિચ ખોટું ઉચ્ચારણ બરાડ્યો.

“સિનિક,” લાવ્રેત્સ્કીએ તેનું ઉચ્ચારણ સુધારતાં કહ્યું.

“બિલકુલ એમ જ, સિનીક,” મિખાલેવિચે નિઃસંકેચપણે ફરીથી ઉચ્ચાર્યું.

ઘોડગાડીમાં બેસી ગયા પછી પણ તેનું વાતચીત કરવાનું ચાલુ હતું, જ્યાં તેની સપાટ, પીળા રંગની અને વજનમાં એકદમ હલકી સૂટકેસ લાવીને મૂકવામાં આવી દીધી હતી. તેણે સ્પેનીશ કબનો તાપખીરિયા રંગનું કોથરવાળો અને સિંહનાં ધંજાઓની આકારમાં લાંગેલી બિલ્વાની પટ્ટીવાળો ખૂલતો ડગલો પહેરેલો હતો. તે રશિયાના ભવિષ્ય ઉપર પોતાના વિચારોનું વિસ્તૃત વિવરણ કરતો રહ્યો અને પોતાનો શામળો હાથ હવામાં એવી રીતે હલવતો રહ્યો જેમ ભવિષ્યની સુખસમૃદ્ધિનો બીજ વિખરી રહ્યો હોય. અંતમાં ઘોડ ચાલી નીકળ્યા... “મારા ત્રણ છેલ્લા શબ્દો સાદ રાખજે,” તેણે ગાડીમાંથી શરીર બહાર કાઢીને સમતુલન જાળવતાં જૂમ પાડીને કહ્યું, “ધર્મ, પ્રજાતિ, માનવતા!.. આવજે!” આંખો પર ઊતરી આવેલી ટોપીવાળું તેનું માર્થ અદૃશ્ય થઈ ગયું. લાવ્રેત્સ્કી પગથિયાં પર એકલો રહી ગયો અને જ્યાં સુધી ઘોડગાડી નજરેથી ઓગળે ન થઈ ત્યાં સુધી રસ્તા તરફ એકી નજરે તાકતો રહ્યો. “હું માનું છું તે સાચો છે,” ઘરમાં પાછાં જતી વખતે તેણે વિચાર્યું: “હું માનું છું હું એટલી છું.” મિખાલેવિચે જે કંઈ કહ્યું હતું તેમાંથી ઘણું બધું તેના દિલમાં દુનિવારપણે ધૂસી ગયું હતું જોકે ત્યાં તેની સાથે દલીલો કરી હતી અને અસહમત પણ થયો હતો. જો કોઈપણ માનવી પ્રામાણિક અને સારો છે તો કોઈ પણ તેની સામે ટકી ચકતું નથી.

૨૬

બ દિવસ પછી માર્યા દુમીત્રિયેવના બધા બાળકોને લઈને પોતાનાં વાયદા પ્રમાણે વાસિલ્વેસ્કોવે આવી પહોંચી. નાની છોકરીઓ

ગોપી બાળકોમાં દોડી ગઈ જ્યારે માર્યા દુમીત્રિયેવના સુસ્તપણે બાળકોમાં આટા મારતી રહી અને સુસ્તપણે દરેક વસ્તુની પ્રશંસા

II નાં લાવ્રેત્સ્કીને ત્યાં આવવાને તે તેના ઉપર પોતાની બહુ

“...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

...” નાની સમજતી હતી, લગભગ બિલકુલ તેવી રીતે જાણ

બેસીને તે વગાડવાનું શરૂ કર્યું... અહસોસ! સંગીત રચના અર્થાત જટિલ અને નિરાશાજનક સીમા સુધી મુશ્કેલ નીકળી, સંગીતકારે કંઈ અત્યંત ગહન અને આવેશવાળા ભાવોદ્ગાર બ્રહ્મ કરવાનો અશક પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ નિષ્ફળ રહ્યો હતો; તેમાં પ્રયત્ન જરૂર હતો પણ એ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. લાવ્રેસ્કી અને લીઝા બન્નેએ તે અનુભવ્યું અને લેમ્મ પણ તે સમજી ગયો કારણ કે એક જગ્યા પર બોલ્યા વિના તેણે સંગીતરચના પાછી ખિસ્સામાં મૂકી દીધી હતી તથા ફરીથી તે વગાડવા માટેના લીઝાના સૂઝાવ પર તેણે માત્ર માથું ધુસાવ્યું અને અર્થપૂર્ણ કહે કહ્યું. “બસ એટલું જ પૂરતું છે.” પોતાના ખભા ઊંચક્યા અને સંકોચાઈને ત્યાંથી દૂર ખસી ગયો.

સાંજ ઢળતાં આખી મંડળી માછલાં પકડવા ગઈ. બગીચાની એકદમ નીચેની તરફ તળાવ હતું. તે કાર્પ અને ગ્રાઉન્ડલિન માછલાંથી ભરેલું હતું. માર્પા દૂમીત્રિયેવનાને કિનારા પાસે છાંયડામાં આરામખુરશી કાઢી બેસાડવામાં આવી, તેના પગ પાસે ગાલીચો પાથરી દેવામાં આવ્યો અને તેને સૌથી સરસ ગલ પકડાવવામાં આવી. જુના અનુભવી માછલાં પકડનાર તરીકે અન્તોન સંપૂર્ણપણે તેની સેવામાં લાગી ગયો. તે ગલની દોરી સાથે ઝડપી રહ્યો, તેણે ગલની આંકડીઓનાં ભક્ષ્ય ભેરવ્યું, તેના લાગેલા કીડાને થપથપાવ્યો, તેની ઉપર થૂંક્યો અને શરીરનાં મોઢક વળાંક સાથે દોરી પણ અંદર ફેંકી, તેના તે દિવસના આચરણ વિશે લાવ્રેસ્કી સમક્ષ પોતાની બોડીએ સૂલવાળી ફ્રેચ ભાષામાં માર્પા દૂમીત્રિયેવનાએ કહ્યું: “આજકાલના નોકર પહેલાં જેવા નથી રહ્યા”, લેમ્મ બન્ને નાનકડી છોકરીઓ સાથે થોડે વધારે આગળ બંધની નજીક ગયો, માછલાં વારંવાર ભક્ષ્ય તરફ આવતાં હતાં; જ્યારે ગલની દોરી ખેંચવામાં આવતી ત્યારે હવામાં સોનેરી અને રૂપેરી કાર્પ માછલાં ચમકતાં હતાં; નાની છોકરીઓ અવિરતપણે આનંદિત થઈને કિકિયારીઓ કરતી રહી. માર્પા દૂમીત્રિયેવનાએ પણ બે વાર હળવી દબાયેલી કિકિયારી કરી હતી. લાવ્રેસ્કી અને લીઝાએ સૌથી ઓછી વાર આંકડિયો ખેંચી; એનું કારણ કદાચ એ હતું કે તેઓ માછલાં પકડવામાં બીજા બંધો કરતા ઓછું ધ્યાન આપતાં હતાં અને પોતાની ગલને છોડી બાંધેલાં બૂચનાં કડાને કિનારા સુધી ઉપર આવી જતાં દેતાં હતાં.

ત્રિયા ઊંચા લાવાથ પડતાં સરોજાં તેમની ફરતે કોમળ અવાજે સરસરાટ બી રહ્યાં હતાં, તળાવનું સ્થિર પાણી સૌમ્યપણે અમૂકી રહ્યું હતું, આના બોલવાનો અવાજ ધીમો હતો. લીઝા એક નાના તરાપા ઉપર બેસી હતી; લાવ્રેસ્કી નેતરના વૃક્ષના ઝૂકવાં થડ ઉપર બેઠો હતો; આગળ સફેદ પટ્ટાવાળા કમરબંધવાળો સફેદ પોશાક પહેલ્યો હતો; આ બધા હાથમાં નેતરની ટોપી ઝૂલી રહી હતી અને બીજા હાથ આગળ જવી કસલી ગલ અને દોરીવાળી લાકડી પકડી હતી. લાવ્રેસ્કી એ અથ કઠોર રેખાકૃતિવાળા ચહેરે સ્પષ્ટપણે તેની તરફ, તેના પાનની પાછળ કસીને બાંધેલાં વાળ તરફ, તેના બળક જેવા કોમળ મુખ પર ને સૂરજનાં કિરણો ચૂમી રહ્યાં હતાં તેની તરફ એકીનજરે જોઈ હતો અને વિચારતો હતો: “અરે વાહ, મારા તળાવની આગળ તું કેટલી મોહક લાગે છે!” લીઝા મોં ફેરવીને એવી તરફ પાણી તરફ તાકી રહી હતી કે જ્યાં તેની નજરો જાણે ઝીંપી લીધે હોય એમ લાગતું હતું. નજીકનું લીંબુડીનું ઝાડ તેમની પાંખ પાતાનો છાંયડો ફેંકી રહ્યું હતું.

“તમ જાણો છે,” લાવ્રેસ્કીએ શરૂઆત કરી, “હું આપણી ગઈ પાનની વાતચીત વિશે ખૂબ વિચારતો રહ્યો અને એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો કે તમે ખૂબ ખૂબ ભલી છોકરી છે.”

“અરે, હું તમને એવી છાપ આપવા નહોતી ઇચ્છતી કે...” ત્રિયા કહવાનું શરૂ કર્યું અને ગૂંચવણમાં પડી ચૂપ થઈ ગઈ.

“તમ ખૂબ ભલી સારી છોકરી છો,” લાવ્રેસ્કીએ ફરીથી કહ્યું. તો તદ્દન અણધારે જેવો છું, પણ હું કલ્પના કરી શકું છું કે એક વ્યક્તિને તમે સારાં લાગો એવા છો. ઉદાહરણ તરીકે તમને જ લો; તે તો સાચું કહો તો તમારા પ્રેમમાં ગાંડો જ થઈ ગયા છો.”

પાંખનાં ભવામાં વળ તો ન ચડ્યાં પણ તે ફડકી જરૂર ઊઠ્યાં; ત્રિયા પણ કોઈ અણગમતી વાત સાંભળતી ત્યારે હંમેશાં એ પ્રમાણે બોલતી.

“આજ મન તેના ઉપર બહુ દયા આવી તેના આભાગી રોમાન્સ માટે,” લાવ્રેસ્કી એકદમ ઉનાવળ બોલ્યો, “જુવાનીમાં અકુશળ થવું નહોતું શક્ય તેમ છે; પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં અસમર્થ થઈ જવું એ

બહુ જ દુઃખની વાત છે. સૌથી ખરાબ વાત એ છે કે માણસ એ નથી અનુભવી શકતો કે તેની શક્તિઓ જવાબ આપી રહી છે. વૃદ્ધને આનાથી બહુ કટ પહોંચ્યું હતો... જ્યાં જો તો, ત્યાં માછલી ફરારી રહી જાય છે... મેં સાંભળ્યું છે," પળવાર ઘોળીને લાત્રેલ્કીએ કહ્યું, "કે વ્હાદીમિર નિકોલાઈએ બહુ સરસ ગીત રચ્યું છે."

"હા," લીઝાએ જવાબ આપ્યો, "કોઈ ખાસ વાત નથી, પણ સાચું છે."

"તમારો શો અભિપ્રાય છે", લાત્રેલ્કીએ પૂછ્યું, "શું તે સાથે સંગીતકાર છે?"

"હું વિચરું છું તેમનામાં સંગીત માટે કુદરતી બલિસ છે પણ હજી સુધી તેમણે તેની તરફ ગંભીરપણે ધ્યાન નથી આપ્યું."

"ક્રીક, અને એક વ્યક્તિ તરીકે, તમે તેને સારી વ્યક્તિ કહશો?"

લીઝા હસી અને ફોટોર ઇવાનિચ તરફ એકદમ ઉતાવળે નજર નાખી

"કેવી વિચિત્ર વાત તમે પૂછે છો!" પોતાની ઝલને ખેંચીત ફરી પાછી પાછીમાં ફેંકતાં તેણી મોટલી કહ્યું.

"શા માટે વિચિત્ર? હું તેના વિષે એક માણસ તરીકે પૂછું છું કે હમણાં હમણાં જ અહીં એક સગા તરીકે આવ્યો છે."

"સગા તરીકે?"

"હા, હું માનુ છું કે સંબંધમાં હું તમારા કકા થઈ છું."

"વ્હાદીમિર નિકોલાઈએ બહુ ભલા દિલના છે," લીઝાએ કહ્યું "તે બહુ હોશિયાર છે, માને તેઓ બહુ ગમે છે."

"તમને તેઓ ગમે છે?"

"તેઓ બહુ સારા માણસ છે; શા માટે મને તેઓ ન ગમે?"

"આહ!" લાત્રેલ્કી બડબડ્યો અને ચૂપ થઈ ગયો. તેના ચાસ પર ઉદાસી અને નિરસ્કારના મિશ્ર ભાવો અબૂકી ઊઠ્યા. તેની એકદમ નજરે લીઝાને ગૂંચવણમાં નાખી દીધી પણ તે હસતી રહી. "ખર, ભગવાન તેમને બેઉને સુખી રાખે!" થોડીવાર પછી તે જાણ પોતાના જાત સાથે વાત કરતો હોય તેમ ગણગણ્યો અને પોતાનું મોં બીજા બાજુ ફેરવી લીધું.

લીઝાના મોં પર શરમનાં માર્ચે શેરડા પડી ગયા.

"તમ ભૂલ ખાઓ છે, ફોટોર ઇવાનિચ," તેણે કહ્યું, "તમારે બધા વિચારવું ન જોઈએ... પણ તમને વ્હાદીમિર નિકોલાઈએ નથી ૧૭ ૥?" તમને એકાએક પૂછ્યું.

"ના, મને તેઓ નથી ગમતા."

"શા માટે?"

"માનું છું કે તેની પાસે દિલ જ નથી."

લીઝાના ચહેરા પરથી મલકટ દૂર થઈ ગયો.

"તમારામાં લોકોને બહુ કઠોરતાપૂર્વક પારખવાની ટેવ લાગે છે," ૧૮ ૥ પોલીસર સુવીન્ના વિરામ પછી કહ્યું.

"ગમ નથી વિચારતો. જ્યારે મને પોતાને જ બીજાની દયાની ૧૯ ૥ ત્યારે મને લોકોને બહુ કઠોરતાપૂર્વક પારખવાનો શો હક્ક છે?"

"પછી તમ એ વાત ભૂલી જયા છે કે હું બધાને માટે હાંસીપાત્ર ૨૦ ૥ છું". અરે હા," તેણે ઊમેર્યું, "તમે તમારું વચન પાળ્યું?"

"તું વચન?"

"તમ મારા માટે પ્રાર્થના કરી હતી?"

"ના, મેં કરી હતી અને હું દરરોજ તમારા માટે પ્રાર્થના કરું ૨૧ ૥ તમારજની કરીને તેનો મજાક ન ઉઠાવશો."

લીઝાને એ ખાતરી આપવાના શરૂઆત કરી કે એ ૨૨ ૥ મામ ફરવાનો વિચાર સુહ્યાં તેના મગજથી કોતો દૂર હતો અને બીજા વાકાની શ્રદ્ધાઓ માટે તેને ઊંડો આદર હતો; પછી તે ધર્મ ૨૩ ૥ વિચન કરવા લાગ્યો, માનવ ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન, ખ્રિસ્તી ૨૪ ૥ માતા માર્ગવ વિષે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા લાગ્યો..

"માનવીન માટે ખ્રિસ્તી થવું જરૂરી છે," લીઝાએ થોડાંક ૨૫ ૥ નાપડ કહવાનું થડું કર્યું, "એટલા માટે નહિ કે તેને દેવી.. અને ૨૬ ૥ નથી. જાનનો બોધ થાય પણ એટલા માટે કે દરેકે દરેક માનવી ૨૭ ૥ માનવ મૃત્યુ પામવાનો જ છે."

લાત્રેલ્કીએ અપ્રત્યક્ષમાં લીઝા તરફ જોયું અને તેની તાકતી ૨૮ ૥ નજરના નજરો પરીવી.

"તમ હમણાં જ પેલો કયો શબ્દ કહ્યો?"

"ત શબ્દ મારો નથી," લીઝાએ જવાબ આપ્યો.

"મારા નથી... પણ તમે મૃત્યુની વાત શા માટે કરી?"

“હું નથી જાણતી. હું ઘણીવાર તેના વિષે વિચારું છું.”

“ઘણીવાર?”

“હા.”

“હમણા તમારી તરફ જતાં કોઈ પણ એ વાત માની ન શકે; તમારો ચહેરો કેટલી તેજસ્વી અને ખુશખુશાલ દેખાય છે, તમે હસી રહ્યા છો...”

“હા, હું અત્યારે બહુ ખુશ છું,” લીઝાએ તદ્દન ભોળા ભાવ જવાબ આપ્યો.

લાવ્રેન્સીએ પ્રબળ ઈચ્છા થઈ કે તે તેના બન્ને હાથ પકડી લે અને તેમને જરથી દબાવી દે...

“લીઝા, લીઝા,” માર્થા દૂધીત્રિયેન્નાએ બૂમ પાડી, “અહીં આવ, જો મેં કેવી કાર્ય માછલી પકડી છે.”

“હમણાં આવી, મા,” લીઝાએ જવાબ આપ્યો અને લાવ્રેન્સીન નેતરના વૃક્ષ પર બેઠલો છોડીને તેની પાસે ગઈ. “હું તો તેની સાથે એવી રીતે વાતચીત કરું છું જાણે મારી જિંદગી લગભગ પૂરી જ ન થઈ ચૂકી હોય,” તે વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો. જતાં પલ્લા લીઝાએ પોતાની હટ એક ડાળખી ઉપર લટકાવી દીધી હતી; લાવ્રેન્સી ન હટ તરફ, તેની થાડીક કરચલીઆવાળી રીબનો તરફ કંઈક વિચિત્ર અને લગભગ પ્રેમાળ લાગણીપૂર્વક તાકતો રહ્યો. થોડી જ વારમાં જ લીઝા પાછી આવી અને તરાપા ઉપર પોતાની જગ્યાએ ચોંકવાઈ ગઈ.

“શા માટે તમે એમ વિચારો છો કે બ્લાટીમિર નિકોલાઈચમાં દિલ જ નથી?” થોડીક શણો પછી તેણે પૂછ્યું.

“હું તમને કહી ચૂક્યો છું કે કદાચ હું ભૂલ જાતો હોઈશ, પણ ગમ તેમ સમય જ એ બતાવશે.”

લીઝા વિચારોમાં ખોવાઈ ગઈ લાવ્રેન્સીએ વાસીલ્વેસ્કોવમાં પોતાની જિંદગી વિશે, મિખાલેવિચ, અન્નોન વિષે વાતો કરવાનું શરૂ કર્યું, તે લીઝા સાથે વાતચીત કરવાની જરૂરિયાત અનુભવતો હતો; તેના દિલમાં જે કંઈ પણ ઊંઘી રહ્યું હતું તે બધું જ તેને કહેવાની જરૂર અનુભવતો હતો, તે અત્યંત આકર્ષક અને ધ્યાનમગ્ન શ્રોતા

હતા, તેનાં અસામાન્ય ટીકાઓ અને અભિપ્રાયો તેને તદ્દન સરળ અને શામળાળ ભર્યાં લાગતાં હતાં. તેણે તેને એ વાત પણ તેને કહી દીધી.

“તો દેજ રહી ગઈ.”

“નરખર?” તેણે કહ્યું. “અને હું હંમેશાં એ છાપ હેઠળ હતી. મારી નાકરાણી નાસ્ત્યાની જેમ મારા પોતાના કહેવાય તેવા કોઈ નાસ્ત્યા એક વખત તેણે પોતાના પરજોતરને કહ્યું હતું: ‘તને મારા નાકરાણી આવતો હશે; તું હંમેશા મારી સાથે કેટલી સારી રીતે જાન કરે છે. જ્યારે મારી પાસે કહેવા માટે મારા પોતાના કોઈ શબ્દો નથી.’”

“તે સત્યનો મોટો પાડ તેના માટે!” લાવ્રેન્સીએ વિચાર્યું

૨૭

જાન્યુઆરીના સાંજ ઢળવા આવી હતી અને માર્થા નીચા તાલ જાહેર કર્યું કે હવે ઘેર પાછા જવાનો સમય થઈ ગયો. લાવ્રેન્સીએ માર્થાના નવા પાસથી જાન્યુઆરીની ખેંચી લીધી અને તેમને તેવાર કરવામાં આવી. લાવ્રેન્સીએ કહ્યું કે તેમને મનમાં અડધા રસ્તા સુધી વળાવવા જશે અને ઘાડા પર જીન મુકવાનો આદેશ આપ્યો. જ્યારે તે માર્થા દૂધીત્રિયેન્નાને માર્થાના સાથે ચઢવા માટે ટેકો આપી રહ્યો હતો ત્યારે તેને અચાનક માર્થાના આવી ગયો, પણ વૃદ્ધ ક્યાંય દેખાયો નહિ. માછલા માર્થાના હાથની સાથે જ તે ગાયબ થઈ ગયો હતો અન્નોન, તેના કમરની દૃષ્ટિએ જતાં નોંધપાત્ર જાશ સાથે ઘોડાગાડીના બારણા નીચે બધે ક્યાં અત કરડાકીપૂર્વક બૂમ પાડી કહ્યું: “ચાલો, ચાલો!” ઘોડાગાડી ચાલી પડી. પાછળની બેઠકો પર માર્થા અને લીઝા બેઠા હતા જ્યારે છોકરીઓ અને નોકરાણીઓ નીચે બેઠા હતા. તે ગરમ અને શાંત સાંજ હતી, બન્ને બહુજાનોની નીચે નોંધી પાડી દેવામાં આવી હતી લાવ્રેન્સી ઘોડા પર સવાર

થઈને લીજા બેઠી હતી તે તરફ ગાડીની સાથે સાથે દુડકી ચાલે ચાલી રહ્યો હતો, તેનો હાથ બારણા ઉપર ટેકવલો હતો લગભગ તાનુ સમતલ ગતિએ ચાલતાં ઘોડાની ગરદન ઉપર મૂકી દીધી હતી અને થોડી થોડી વાર જુવાન સુંદરી સાથે થોડાંક શબ્દોની આગ કરતો હતો. સૂર્યાસ્તની લાલાશ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી અને રાત પડી ગઈ હતી, પણ વાતાવરણમાં વધારે ગરમી થઈ ગઈ હોય તેમ લાગતું હતું. માર્ગ દૂર્મીત્રિયના થોડી જ વારમાં ઝોકે ચઢી; છોકરીઓ અને તેમનો નોકચણી પણ ઊંઘી ગઈ. ઘોડાગાડી ઝડપથી જરાપણ આવધા પાયા વિના આગળ વધી રહી હતી; લીજા આગળની તરફ ફરવા બેઠી હતી, ઊગતાં ચંદ્રની ચાંદનીમાં તેનો ચહેરો ચમકતો હતા, રાત્રિનો ખુશબોદાર સમીર તના નયનો અને ખાલો પર પંખો વીંચી રહ્યો હતો તે બેહદ ખુશી અનુભવી રહી હતી તેનો હાથ ગાડીના બારણાં પર લાવેત્સીના હાથની બાજુમાં ટકવલો હતો અને ન પણ ખુશ હતો, તે રાત્રિની નિસ્તબ્ધ ગરમીમાં તે ઝડપથી સાથે સાથે આગળ વધી રહ્યો હતો; તેની નજરો તેના મોહક જુવાન ચામ પરથી પળવર માટે પણ હટતી નહોતી, તે તેના જુવાન ધીમા ધીમા સુમધુર અવાજમાં કહેવાયેલી સારી સારી અને સાદી સીધી વાતો સાંભળતો. જોત જોતામાં અડધો રસ્તો કાપી ચૂક્યો હતો. માર્ગ દૂર્મીત્રિયેનાને ન જગાડવાની ઈચ્છાએ તણ લીજાનો હાથ હળવથી દબાવ્યો અને કહ્યું. “આપણે હવે મિત્રો છીએ, કેમ ખરું ને?” તેણે સંમતિમાં મારું ખુણાવ્યું; લાવેત્સીએ પોતાના ઘોડાને રોકી લીધો. ઘોડાગાડી ઝૂલતી અને ઉપર નીચે ઝેલતી જતી રહી; લાવેત્સી ઘોડાન પીમે ધીમે હાંકતો ઘર તરફ પાછો વળ્યા ગ્રીષ્મની રાત્રિની રમણીયતા તેના આત્મામાં રમતી હતી; તની ફરતેની દરેકે દરેક વસ્તુ અચાનક એકદમ અજાણી વિચિત્ર લગવા લાગી હતી, અને તેમ છતાં એટલાં લાંબા સમયથી અને એટલી સુંદર રીતે પરિચિત લાગતી હતી; દૂરની અને નજીકની દરેકે દરેક વસ્તુ ઉપર ગહન શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી દૂર દૂર સુધી જોઈ શકાતું હતું જે કે આખ ત જ કંઈ પણ જોતી હતી તેમાથી ઘણીબધી વસ્તુઓનો તાજ પામી શકતી નહોતી; એમ લાગતું હતું કે આ શાંતિ ગોવનની વસંતી જુવાળથી સજ્જવન થઈ ગઈ હતી. લાવેત્સીનો ઘોડો ચપળતાપૂર્વક,

તાજ પામી આજી બાજુ ધીમે ધીમે ઝૂલતો આગળ વધી રહ્યો હતો. તેના લાબો દેરો પડછાયો તેની બાજુમાં સાથે સાથે જ ચાલે રહ્યો હતો; તેની ખરીઓની ટાંપોના અવાજમાં વિચિત્ર રીત મત્રમુગ્ધ કરનાર હતું; ફેવેલની ગૂંજની કિકિયારીમાં આનંદિત કરનાર અને મનન હરનાર હતું. તારલાંઓ તારાં ફુમ્મસમાં ખોવાઈ ગયાં હતાં; બીજનો ચાદ ચકચકતો હતો ચમકતો હતો. તેનાં કિરણો આસમાનની આરપાર વાદળી વાદળાંની રહ્યા હતા અને તે નજીકમાંથી ઘસડાઈ રહ્યાં ઝીણાં ઝીણાં પર મોત જવા સ્વચ્છ લોનેરી ધબ્બામાં પડતાં હતાં; તારાં જોભરી હવા અંખો પર ભીનાશની પોપડી વાળી રહી હતી. તારાં ધીરે અગેઅગમાં ફેલાઈ રહી હતી અને મુક્તપણે આગળ પ્રવાહિત થઈ રહી હતી લાવેત્સીએ આનંદવિભોર થઈ આગળ સપૂર્ણ સ્સપાન કર્યું અને આ આનંદમાં તે આનંદિત થઈ ગયા. “આપણી પાસે હજી પણ ભંડારિયામાં ધૂપછાવ છે,” તેણે કહ્યું, “અમ તેમને બતાવી દઈશું...” તેણે એ ન કહ્યું કે તે કાન નહોતો બતાવી દેશ... ત્યારબાદ તે લીજા વિષેના વિચારોમાં ગરકાવ થઈ ગયો, ન વિચારતો હતો કે તે ભાગ્યે જ પાંચીનના પ્રેમમાં હોઈ ગયો હતો. એ કે જે તે તન બીજા સજગો હેઠળ મળ્યો હોત તો મળતાન જાણ શું બન્યું હોત; એ કે તે લમ્મ સાથે સમત હતો, જેકે તેના રાસ “તેના પોતાના” કોઈ શબ્દો નહોતા ગમ તેમ એ નહોતો નહોતી તેની પાસે તેના પોતાના શબ્દો હતા... તેનો મન નહોતો “ત્રિડાવશો” લાવેત્સીના મનમાં આ શબ્દો ફરીથી રમવા લાગ્યા. તે ઘણી વાર સુધી પોતાનું મન ઝૂકાવી ઘોડા પર સવાર થઈ ગયો વધતો રહ્યો, પછી પોતાની જાતને સંભાળતાં તેણે ધીમથી કહ્યું.

જા બધું મેં પૂરું હતું તેને ફૂકી દીધું છે,
 અને હવે પૂછી રહ્યો છું તેને જોને ફૂકી દીધું છે.

તન પોતાના ઘોડાને ચબુક મારીને સપાટાબંધ ઘેર ચલોંચી ગયો.
 તારા પરથી ઊતરતા તણે કૃતજ્ઞતાના ભાવ અનાયાસપણે

જ મલકતાં ચારે તરફ છેલ્લી નજર નાખી. શત્રુ—સુખકારક, નિઃશબ્દ શત્રુ દેકરીઓનાં ઢોળવો ઉપર અને ખીણો ઉપર છવાઈ ગઈ હતી; દૂર સુદૂરથી તેની મુગધિત ઊંઘાઈઓમાંથી કોણ જાણે ક્યાંથી કોઈ કળી થક તું નહોતું કે તે આસમાનમાંથી હતી કે ધરતીમાંથી સૌમ્ય અને હળવી વરસીની લહેરો ચોરીછૂપી આવી રહી હતી. લાત્રેન્સીએ લીઝને છેલ્લી વારના મૂક અભિવાદન મોકલ્યા અને પગથિયા પર દોડી ગયો.

બીજા દિવસ કંઈક કંટાળાભર્યો વીત્યો. સવારથી જ ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી. લંમ્મની ભમરો ચડલી હતી અને તેના હોક પહેલા કરતાં પણ વધારે કસીને ભીંચવા હતા, જાણ તેણે તેમની કદી પણ ન ખોલવાનાં શપથ લીધા હોય. પર્લેજ તરફ સૂવા જતા લાત્રેન્સીએ પોતાની સાથે ફ્રેંચ સામાયિકોનું બંડલ લીધું જે તેના ટેબલ ઉપર ઉઘડયા વિનાનું જેમનું તેમ બે અઠવાડિયા કરતા વધારે સમયથી પડ્યું હતું તેણે બદરકારીપૂર્વક તેની ઉપર લપટાયેલાં કાગળ ખોલ્યાં અને છાપાંઓનાં કોલમો પર એક સરસરી નજર દોડાવી, જમા કંઈપણ નવા સમાચાર નહોતા. તે તેમને એક બાજુએ મૂકવાની અણી પર જ હતો ત્યા જ અચાનક તે પર્લેજમાંથી એવી રીતે ઊછળી પડ્યો જાણે તેને કોઈએ ડંખ માર્યો હોય. એક છાપાના એક લખમાં આપણાં જૂનાં પરિચિત શ્રીમાન જુલે પોતાના વાચકોને “દુઃખદ સમાચારો” જણાવ્યા હતા: મોસ્કોની વિસ્તારકર્ષક મનમાહક મહિલા, તેણે લખ્યું હતું, ફ્રેંચની દુનિયાની એક રાખી, જા પેરિસના દીવાનખાનાંઓની શોભા વધારતી હતી તે માદામ દે લાત્રેન્સી લગભગ અચાનક અવસાન પામી હતી અને આ સમાચાર દુર્ભાગ્યવશ એકદમ સાચા હતા હમાણા હમાણાં જ શ્રીમાન જુલના કાને પહોંચ્યા હતા. તે તેણે આગળ લખ્યું હતું—એમ કહી શકાય કે મરહૂમનો મિત્ર હતો...

લાત્રેન્સી કપડું પહેરીને તૈયાર થઈને બહાર બગીચામાં ગયો; સવાર પડી ત્યારે પણ હજી તે એ જ રસ્તા પર આમથી તેમ આંટા મારતો નજરે પડ્યો.

બીજા દિવસે સવારે ચા પીતાં સમયે લેમ્મે લાત્રેન્સીને તેને શહેર પાસે જતા માટે ઘોડાઓ બદોબસ્ત કરવા કહ્યું. “મારે હવે મારું કામ નથી, તમારો સમય આવી ગયો છે એટલે કે મારું સગીન ભણાવવાનું.” વૃદ્ધ કહ્યું, “હું અહીં માત્ર મારો સમય જ વેડફી રહ્યા છું.” લાત્રેન્સીએ તરત જ જવાબ ન આપ્યો; તે ધૂન્યમનસ્થ થઈ પાણી લાગતો હતો. “ભલે,” તેણે ઘણીવાર પછી છેવટે કહ્યું; “હું તમારો નમારી સાથે આવીશ.” અસંતોષપૂર્વક બંબડાટ કરતાં અને તોડા લમ્મે નોકરની મદદ વિના પોતાની નાની સુટકેસ ભરી અને પાસાં પાસાંનું કટલક કાગળિયા ફાડીને બાંધી નાખ્યા. ઘોડા બંધાવવાનાં ગયા જ્યારે ન પોતાના આરડામાંથી બહાર આવ્યો. લાત્રેન્સીએ શ્રીમાન જુલનાં લખવાળું છાપું તેના ખિસ્સામાં મૂકી દીધું, લેમ્મે અને લાત્રેન્સી આખા રસ્તે બહુ આછું બોલ્યા, નજીક જતા પોતપોતાના વિચારોમાં ખોવાયેલા હતા અને ખુશ હતા. તાર્કન ખલેલ નથી પહોંચાડતો. તેઓ જુદા પણ લાગણીની નજીક જોડતા પ્રદર્શિત ન્યા વિના શાંતપણે પડ્યા, જોકે રશિયામાં પોતાની નજીક ઘણીવાર આવું બને છે. લાત્રેન્સીએ વૃદ્ધને તેના નાનકડા પાંદડાં પહોંચાડી દીધો, વૃદ્ધ ગાડીમાંથી ઊતર્યો, પોતાની સુટકેસ લઈને દોસ્તની તરફ હાથ લંબાવ્યા વિના જ (તેણે પોતાના બન્ને હાથોમાં શ્રીમાન છાતી સાથે વળગાડીને ઊંચક્યો હતો), તની તરફ જતા પાસ વિના, રશિયનમ્ કહ્યું “આવજો!” “આવજો,” તની તરફ ચાલુ કહ્યું અને ગાર્ડવાનને તેને તેના ઓરડાઓ તરફ લઈ ગયો. તેણે શહેરમાં જરૂરના સમય માટે ઓરડાઓ રાખવા હતા. પાસાં પાસાં લખીને ઉતાવળે ઉતાવળે થોડું બાઈને લાત્રેન્સી કબીલિન તરફ તરફ જવા નીડળી ગયો. દીવાનખાનામાં તેણે માત્ર પાસાં જોયાં જાણે તેને કહ્યું કે માર્યા દુમીત્રિયેવના થોડી જ વારમાં આગળ, અને તરત જ અત્યંત મર્મસ્પર્શી હાદિકતપૂર્વક તેની તરફ પાસીત કરવા લાગ્યો. તે દિવસ સુધી પાસીત લાત્રેન્સી સાથે

જો મોટાપણના ડોળપૂર્વક નહિ તો ઓછામાં ઓછું મુશ્કેલીવટ પૂર્વક વર્તાવ કરતો હતો; પણ લીઝાએ જ્યારે લાગેત્કીને ત્યાની પોતાની મુલાકાત વિષે પાન્થીને જણાવતાં તેના વિષે બોલતાં તેને એક બહુ જ સારા અને સમજદાર માણસ તરીકે ગણાવ્યો ત્યારે તેના માટે એટલું પૂરતું હતું; તેને પેલા “બહુ જ સારા” માણસ ઉપર જીવ મેળવવાની જ હતી. પાન્થીને માર્શ દુર્મીત્રિયેવના આખું પરિવાર વાર્સીલ્વેલ્કોયેની યાત્રાથી કેટલું આનંદિત હતું તેનું વર્ણન કરતાં વખાણોથી જ વાતની શરૂઆત કરી અને પછી તેની હંમેશની દેવ મુજબ પોતાના જ વિષે લખલખ વાતો કરવા લાગ્યો, તેણે પોતાના વ્યવસાયો વિષે વાતો કરવાનું શરૂ કરી દીધું, જીવનનાં વિષે, દુનિયા વિષે સરકારી નોકરી વિષેનાં પોતાનાં વિચારો વિસ્તૃતપણે વર્ણવવા, રશિયાના ભવિષ્ય વિષે પણ થોડક શબ્દો કહ્યા અને એ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે પ્રાતીય ગવર્નમેન્ટ હાથમાં રાખવા જોઈએ. તેણે પોતાના જ મજાક ઉડવતાં કેટલીક વાતો પણ કહી અને સાથે સાથે વધારામાં એ પણ ઉમેર્યું કે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં તેને સંપત્તિનાં સર્વેક્ષણના વિચારના પ્રચારકનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે ઘણીવાર સુધી બોલતો રહ્યો, બધી જ મુસીબતોને પૂરા આત્મવિશ્વાસપૂર્વક ચપટી વગાડતામાં દૂર કરી દીધી, અને પ્રશસન અને રાજકરણની વંભીર સમસ્યાઓ સાથે એ રીતે ખેલ કરતો રહ્યો જણે તે ઘણી બધી દડીઓ હોય. આ પ્રકારના વાક્યો: “જે હું સરકારની જગ્યાએ હોત તો આમ જ કરત”; “તમે એક સમજદાર માણસ તરીકે મારી સાથે તરત જ સંમત થશો”, હંમેશાં તેની જીભ પર રહેતાં હતાં. લાગેત્કી પાન્થીના શબ્દાંબરોન ઉદાસીનપણે સાંભળી રહ્યો હતો: તેને વિનીત અવાજ અને નાહકની પડપૂછ કરતી આંખોવાળો આ ખૂબસૂરત, હોશિયાર, ખુશમિજાજ જુવાન ગમતો નહોતો. પરિસ્થિતિને બહુ ઝડપથી ભાંખી લેનાર પાન્થીને થોડી જ વારમાં મનમાં અટકળ કરી કે તે જતી સાથ વાતચીત કરી રહ્યો હતો તે માણસને તેના પ્રવચનમાં કોઈ ખાસ મજા નહોતી પડી રહી અને તેથી તે કોઈ બહાનુ કહીને ત્યાંથી ખસી ગયો. તેણે પોતાના મનમાં ફેસલો કર્યો કે લાગેત્કી કદાચ બહુ જ સારો માણસ હશે પણ તે જિંદી અને છેક છેવટે કંઈક અંશે

માનવારવદ માણસ છે. માર્શ દુર્મીત્રિયેવના ગેદેઓનોલ્કી સાથે આવી; માત્રાત્ર માર્શ તિમોફેવના અને લીઝા અંદર આવ્યાં અને પછી ઘરનાં તાજા બધાં લોકો આવ્યાં; થોડીવાર પછી સંગીત પ્રેમી માદમ મત્વોન્કોના આવી પહોંચી જે થોડીક કીંગડા કદની, બાળસહજ ૧૨ અને થાકલાં પાકલાં દેખાતાં ચહેરાવાળી, સરસરતો કાળો ગાંઠન વન તાનાનાં ભારે કંઠાં પહેરેલી તથા હાથમાં એક રંગબેરંગી ચંખો પકાળી ગાનુ હતી, તેમની સાથે તેમના પતિ પણ હતા, જે મોટા માન વાજપગવળો હુટપુટ સુરખીદાર માણસ હતો, તેની આંખોની ગાંધાના રંગ ફિક્કો હતો તથા તેના જાડ લોકો પર હંમેશાં મલકતો હતો. તમની પાન્થી બધાં લોકોની સામે કદી તેમની સાથે વાત ગાતાં કરતી પણ ઘરમાં જ્યારે તે લાગણીભર્યા મિજાજમાં હોત ત્યારે મના લુલ્લના તાનકડા બચ્ચા કહીને બોલવતી હતી; પાન્થીન પાછો ૧૦, આરડાઓ લોકો અને લોકોના અવાજથી ભરેલાં હતાં. માત્રાત્ર આ પ્રકારની ભીડ ગમતી નહોતી; વિશેષ કરીને તેને મનમાં રાહતના કારણે બહુ ગુસ્સો ચડ્યો હતો જે તેને પોતાનાં લાંબી ૧૧ લાજ જડલાં ચરમામાંથી એકીટસે ધૂરતી રહેતી હતી. તે એકદમ ત્યાંથી જતો રહ્યો હોત પણ તે લીઝા માટે રોકાઈ રહ્યો; એકાંતમાં તેને કંઈક કહેવા ઈચ્છતો હતો પણ ઘણીવાર સુધી તે પાન્થીને મેળવી શક્યો નહોતો અને તેને પોતાની આંખો વડે તેના મનમાં ને મનમાં આનંદિત થવામાં સંતોષ માનવો પડ્યો; તે પાન્થી કદી તેને તેનો ચહેરો આટલો પ્રેમાળ અને ઉમદા નહોતો જોયો તેમનીત્સીનાની બાજુમાં બેઠેલી તે વધારે સુંદર લાગતી હતી. માત્રાત્ર બલનીત્સીના પોતાની ખુશીમાં સતતપણે સળવળતી રહેતી ૧૨ પોતાના નાના નાના પાતળા ખભા મરડી રહી હતી, માત્રાત્ર પૂર્વક કૃત્રિમ હાસ્ય કરી રહી હતી, કારેક પોતાની આંખોને તે પાન્થી લેતી હતી તો થોડા વાર પછી અચાનક એકદમ ત્યાંથી જતી હતી. લીઝા શત બંધી હતી, તે લોકોની માંધામાં આપના પસંદગીને જોતી હતી અને જરાપણ હસતી નહોતી. માત્રાત્ર દુર્મીત્રિયેવના, માર્શ તિમોફેવના, બલનીત્સીના અને ૧૩ બાનાત્કી સાથે પતાં રમવા બેસી ગઈ, જે બહુ લાંબી લાંબી મન લેતી રમત રમતો હતો, એકથારી ભૂલો કરતો હતો, આંખો

મીચકારનો રહેતો હતો અને હાથકમાલ વડે પોતાનો ચહેરો લૂછતો રહેતો હતો. પાન્થીનના ચહેરા પર વિષાદપૂર્ણ ભાવ છવાયેલાં હતાં. તે પોતાની જાનને શુદ્ધ નીરસપણે, અર્થપૂર્ણ ઉદાસીભર્યાં સ્વરમાં વ્યક્ત કરી રહ્યો હતો—જાણે આખી દુનિયાને જિતવાની રહ્યો હોય કે તે ધૂળમાં મળેલ પ્રતિભાવાન માણસ હતો—પણ માદામ બેલેનીન્સીનાની વિનવણીઓ કરવા છતાં પણ તેણે ઝીત ગાવાનો ઇનકાર કરી દીધો, તે તેની સાથે બહુ નિર્વજ્જતાપૂર્વક નખરાં કરી રહી હતી. લાત્રેન્સ્કીની હાજરીમાં તેને કંઈક સંકેત થઈ રહ્યો હતો ક્યોદોર ઈવાનિચ બહુ ઓછું પણ બોલતો હતો. તેના ચહેરા પરના વિચિત્ર દેખાવ જઈને લીજા એકદમ આશ્ચર્ય પામી. તેણે એવું અનુભવ્યું કે તે તને કંઈક કહેવા ઈચ્છતો હતો પણ તે તેને પૂછતો ડરતો હતો, ન જાણ કેમ છવટે જ્યારે તે ચા બનાવવા માટે બીજા ઓરડામાં જઈ રહી હતી ત્યારે અનાયાસપણે તેણે તેની તરફ મોં ફેરવ્યું. તે તરત જ તેની પાછળ પાછળ બહાર નીકળી ગયો.

“તમને શું થઈ ગયું છે?” તેણે ચાની કીટલી સમોવાર ઉપર મૂકતાં કહ્યું.

“કમ, તમે કંઈ જોયું કે?” તેણે પૂછ્યું.

“આજે તમે હંમેશાં હોવ છો તેવા નથી લાગતા.”

લાત્રેન્સ્કી મેજ પર ઝૂક્યો.

તેણે કહ્યું: “હું તમને એક સમાચાર જાણાવવા ઈચ્છતો હતો પણ અત્યારે હમાણાં તે અસંભવ છે. તેમ છતાં તમે આ લેખમાં નિશાન લગાડવામાં આવેલ ફક્તો વાંચી શકો છો,” તેણે પોતાની સાથે લાવેલ છપ્પું તેના હાથમાં આપતાં ઉમર્યું “મહેરબાની કરીને આ વાન ગુપ્ત રાખજે, હું આવતી કાલે સવારે આવીશ.”

લીજા ભુલાવામાં પડી વઈ... બારણામાં પાન્થીન ડોકાયો. તેણે છપ્પું પોતાના ખિસ્સામાં મૂકી દીધું.

“તમે ‘ઓબેરમાન’ વાંચ્યું, પેલીઆવેતા મિખાઈલોવના?” પાન્થીન ચિતાગ્રસ્ત અવાજ પૂછ્યું.

લીજા કંઈક ગુણગણી અને ઉપર ચાલી ગઈ. લાત્રેન્સ્કી દીવાનખાનામાં પહોંચે ફર્યો અને પાન્થીન દેખેલ પાસે ગયો. માફ

નિમાફવનાનો ચહેરો પલ્લવણીથી લાલ થઈ ગયો હતો, તેની ટોપીની નીચાત ખુલાંચે આમતેમ ઝૂલતી હતી, અને તેન પોતાનાં બિલ્લુની માથાની ફરિયાદ કરી રહી હતી કે તે સાવ નકામો માણસ હતો.

“જાણું છો, પાન્થીન રમવા,” તેણે કહ્યું, “એ કૂચલીઓ કરવા જવા સમય કામ નથી.”

પાન્થીન આંખો મીચકારતા રહેવાનું અને પોતાનો ચહેરો લૂછતાં જતાં તમ ચલુ રાખ્યું લીજા અંદર આવીને એક ખુણામાં બેસી લાત્રેન્સ્કીએ તની તરફ અને તેણે લાત્રેન્સ્કી તરફ જોયું અને પાન્થીનના ભયચકિત લાગણી અનુભવવા લાગ્યો. લાત્રેન્સ્કીએ પાન્થીનના શરમામાં વિમાસણ અને એક પ્રકારનો છૂપો ઠપકો વાંચ્યા પાન્થીનના હોવા છતાં તે તેની સાથે બોલી ન શક્યો, એક જ બારણામાં બીજા બધાં મહેનાનોની વચ્ચે માત્ર મહેમાન બનીને પાન્થીન માટે અત્યંત કષ્ટદાયક હતું: તેણે ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય લીધો. જ્યારે તે લીજાથી વિદાય થઈ રહ્યો હતો ત્યારે ગમે તેમ તરત જ બહાર ફરીથી કહી શક્યો કે તે આવતી કાલે આવશે અને એ જાણ્યું કે તે તેની મૈત્રીમાં પૂરો વિશ્વાસ રાખે છે.

“આવજ,” ચહેરા પર એ જ વિમાસણનાં ભાવ સાથે તેણે પાન્થીન બોલ્યા.

લાત્રેન્સ્કીના ચાલ્યા ગયા પછી પાન્થીન ઉત્સાહમાં આવી ગયો; તે જાણનાલ્સીને સલાહ આપવાનું શરૂ કર્યું, માદામ બેલેનીન્સીના તરફ પાન્થીનપૂર્વક ધ્યાન આપવા લાગ્યો અને છવટે પોતાનું ઝીત ગાયું. તે તેના સાથે તે હજી પણ પાલવાંની જમ જ અર્થપૂર્ણ અને પાન્થીનપૂર્વક વાતો કરતો હતો અને તેની તરફ જોતો હતો.

કોઈથી લાત્રેન્સ્કીને આખી રાત ઊંઘ ન આવી; તે ઉદાસ નહોતો, તે ન તો ન અસ્વસ્થ હતો, તે તદ્દન શાંત હતો; પણ તે સૂઈ શકતો નહોતો, ન ભૂતકાળમાં વીતી ગયેલી સ્મૃતિઓનું પણ યાદ નહોતો કરી શકતો, ન કવળ પોતાના વીતી ગયેલા જીવનમાં તાકતો રહ્યો; તેનું નિયમિત માપસરપણું ખિન્નતાપૂર્વક ધક્કનું હતું; એક એક કરીને કલાકો નીકળ્યા, પણ તે સૂવા વિષે વિચારતો નહોતો. ક્યારેક ક્યારેક તેના મનમાં એ વિચાર ઝબકી જતો: “આ સાચું નથી, આ અધી

વાહિયાત વાતો છે”, અને પછી તે થોભી જતો, માથું ઝુકાવી લેતો અને ફરીથી પોતાની જિંદગીનું અવલોકન કરવાનું શરૂ કરતો.

૨૯

બીજા દિવસે સવારે જ્યારે લાત્રેત્સ્કી આવ્યો ત્યારે માર્યા દૂધીત્રિયેન્નાએ જરાપણ હાદિકતા ન દર્શાવી. “લાગે છે તેણે તો રોજ રોજ આવવાનો નિયમ બનાવી લીધો છે,” તેણે વિચાર્યું. આમ પણ તે તેની બહુ પરવા કરતી નહોતી, અને પાનથીન, કે જેના પ્રભાવ હેઠળ તે હતી જ તેણે ગઈકાલે રાત્રે જ અત્યંત ચાલાકીપૂર્વક તેના વખાણમાં ઉપરચોટિયા શબ્દ તેમના કાનમાં નાખ્યા હતા. તે તેને મહેમાન નહોતી ગણતી અને સગાંવહાણાંની જમ, કુટુંબના જ એક સભ્ય તરીકે હતો તેની મહેમાનગીરી કરવી જરૂરી નહોતી એમ વિચારતી હતી. તેના પરિણામે એવું બન્યું કે અડધા એક કલાક કરતાં પણ ઓછા સમયમાં તે બહાર બગીચામાંની વીથિમાં લીજા સાથે ટહેલી રહ્યો હતો. લેનોસ્ક અને શૂરોચ્કા તેમનાથી થોડાંક ડગલાં દૂર ફૂલોની ક્યારીઓ વચ્ચે આમતેમ દોડભાગ કરી રહ્યાં હતાં.

લીજા હંમેશાની જેમ શાંત હતી પણ તેનો રંગ હંમચ કરતાં વધારે ફિક્કો પડી ગયેલો હતો. તેણે પોતાના ખિસ્સામાંથી બહુ નાના આકારમાં વાળેલ છાપાનો કાગળ કાઢ્યો અને તે લાત્રેત્સ્કીને આપ્યો.

“આ બહુ ખરાબ થયું!” તણ કહ્યું.

લાત્રેત્સ્કીએ જવાબ ન આપ્યો.

“પણ કદાચ આ સાચું ન પણ હોય,” લીજાએ ઉમર્યું.

“એટલા માટે જ મેં તમને કોઈની સામે તેનો ઉલ્લેખ ન કરવા માટે કહ્યું હતું.”

લીજા ચાલીને થોડી આગળ જતી રહી.

“મને એક વાત કહો,” તેણે કહેવાનું શરૂ કર્યું, “તમે દુઃખી નથી? જરાપણ નહિ?”

“હું પોતે જ નથી જાણતો કે હું શું અનુભવું છું,” લાત્રેત્સ્કીએ

રમ્ય

“પણ પહેલાં તમે તેને પ્રેમ કરતા હતા, કેમ ખરું ને?”

“હા.”

“ખૂબ જ.”

“હા.”

“અને તમને તેના મૃત્યુ પર જરાપણ દુઃખ નથી થતું?”

“મારા માટે તો તે આ પહેલાં જ મરી ચૂકી હતી.”

“તમે જે કંઈ કહી રહ્યા છો તે પાપભર્યું છે... મારા પર ગુસ્સે ન થતા. તમે મને તમારી મિત્ર કહો છો મિત્ર કંઈ પણ કહી શકે છે. હું તો ખરેખર તેને બહુ ભયજનક અનુભવું છું... ગઈકાલે તમારા ચહેરા પર જે ભાવ દેખાતાં હતાં તે મને જરાપણ ન ગમ્યાં... તે દિવસે તમે તેની ફરિયાદ કરતા હતા તે યાદ છે? અને કદાચ તે તે સમયે મરી ચૂકી હતી. એ બહુ ભયાનક વાત છે જાણ તમારી ઉપર કોઈ સજા કોંકી બેસાડવામાં આવી હોય.”

લાત્રેત્સ્કી કડવાશભર્યું હત્યો.

“તમે એમ વિચારો છે? ગમે તેમ હવે હું આઝાદ છું.”

લીજા થથરી ઊઠી.

“મહેરબાની કરીને એવી રીતે વાત ન કરો. તમારી આ આઝાદી તમારા માટે શા કામની છે? તમારે અત્યારે એ વિષે ન વિચારવું જાઈએ પણ માફીના વિષે...”

“માફ તો હું તેને ઘણા લાભ વખત પહેલાં જ કરી ચૂક્યો હતો,” લાત્રેત્સ્કી નાપસંદગીના ભાવથી હાથ હલાવતાં વચમાં જ બોલી પડ્યો

“ના, એમ નહોતી કહેતી હું,” લીજાએ આવેશમાં જવાબ આપ્યો. “તમે મને સમજવામાં ભૂલ કરી છે. તમારે માફી માંગવી જાઈએ...”

“કોની પાસથી?”

“ભગવાન પાસથી. ભગવાન સિવાય બીજું કોણ આપણને માફ શકે છે?”

લાત્રેત્સ્કીએ તના હાથ પકડી લીધાં.

“આહ, ડેલીઝવેના મિખાઈલોવના, મારી પર વિશ્વાસ કરો,” તે કુરુલ સ્વરે બોલી પડ્યો, “મને પહેલાં જ બહુ સજા મળી ચૂકી છે. મેં દરેક વસ્તુ માટે પ્રાયશ્ચિત કરી લીધું છે, વિશ્વાસ કરો.”

“તમે તેના માટે ખતરીપૂર્વક ન કહી થકો,” લીઝાએ ધીમા અવાજે કહ્યું, “તમે તદ્દન ભૂલી ગયા, હમણા જ જ્યારે તમે મારી સાથે વાતચીત કરી રહ્યા હતા ત્યારે તમે તેને માફ કરવા તૈયાર નહોતા...”

તેઓ મૂપચાપ ચાલતાં રહ્યાં.

“તમારી દીકરી વિશે શું?” લીઝાએ એકાએક થોભી જતાં પૂછ્યું.

લાવ્રેન્સ્કી એકદમ ચમક્યો.

“ઓહ, તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી! મેં બધી જ દિશાઓમાં પત્રો મોકલી દીધાં છે. મારી દીકરીનું ભવિષ્ય, જેને કહેવામાં આવે... જે કહેવાય છે... તે પૂરતી જોગવાઈ થઈ ગઈ છે ચિંતા ન કરો.”

લીઝા ખિન્નતાપૂર્વક હસી.

“પણ તમે સારું કહે છે,” લાવ્રેન્સ્કીએ આજળ કહ્યું, “મારી આજાદી મારા માટે શા કામની? તેનાથી મારું શું સારું થવાનું છે?”

“ક્યારે તમને એ છાપું મળ્યું?” તેના પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યા વિના લીઝાએ કહ્યું.

“તમે આવ્યા હતા તેના બીજા દિવસે.”

“અને તો શું... તો શું તમારી આંખમાંથી આંસુનું એક પણ ટીપું ન સર્યું?”

“ના. હું અવાક થઈ ગયો હતો; અને આંસુ આવતાં પણ ક્યાંથી? વીતેલા ભૂતકાળ પર રડવું, જ્યારે તે બળીને ભસ્મ થઈને મારા દિલમાંથી નીકળી ગયો છે? તેના ગુનાથી મારી ખુશી નષ્ટ નથી થઈ, તેણે માત્ર મને એ દર્શાવ્યું કે તે ખુશી કદી અસ્તિત્વમાં હતી જ નહિ. તેમાં આંસુ વહેવડાવવા જેવું હતું પણ શું? ખેર ભલે, કોણ જાણે છે? આ સમાચાર મને પખવાડિયા પહેલાં મળ્યા હોત તો કદાચ મને વધારે દુઃખ થયું હોત...”

“પખવાડિયા પહેલાં?” લીઝાએ પૂછ્યું. “પાછલા પખવાડિયામાં એવું તો શું બની શક્ય હોય?”

લાવ્રેન્સ્કીએ કોઈ જવાબ ન આપ્યો અને લીઝા અચાનક શરમથી ધાવવાય થઈ ગઈ.

“હા, હા, તમે સાચી પારણા કરી છે,” લાવ્રેન્સ્કી એકદમ માની બાલી ઊઠ્યો, “એ પખવાડિયા દરમિયાન મેં પવિત્ર સ્ત્રીના નિમિત્તે મૂલ્ય જાણ્યું છે અને મારો વીતેલો ભૂતકાલ મારાથી હજી પણ તો તરફી ગયો છે...”

લીઝા ઝૂંચવણમાં પડી ગઈ હતી અને ધીરે ધીરે ફૂલોની ક્યારીઓ ચાલતી જઈ રહી હતી જ્યાં લેનોવ્સ્ક અને ચૂરોવ્સ્ક રમતાં હતાં.

“મને ખુશી છે કે તે છાપું મેં તમને બતાવી દીધું,” તેની પાછળ ચાલતાં લાવ્રેન્સ્કીએ કહ્યું. “તમારાથી કંઈ પણ ન છુપાવવાની મને ત્યા પડી ગઈ છે અને આશા રાખું છું કે તમે મને એવા જ આત્મવિશ્વાસ સાથે બદલો વાળશો.”

“તમ ખરેખર એમ વિચારો છો?” લીઝા ચોકાઈ જતાં તબક્કા “તે સંજોગોમાં મારે... પણ ના! તે અસંભવ છે...”

“શો વાત છે? કહી દે મને, મને કહી દે.”

“ખરેખર, હું નથી વિચારતી કે મારે કરવું જ જોઈએ... ખેર,” ચિંતિત સાથે લાવ્રેન્સ્કી તરફ ફરતાં તેણે ઉમેર્યું, “કોઈની પર અંધા વિશ્વાસનો શો ફાયદો? તમે જાણો છો, આજે મને એક પત્ર મળ્યું?”

“પાન્કીન તરફથી?”

“હા... તમે કેવી રીતે જાણ્યું?”

“તબ તમારી સમક્ષ લખ્મનો પ્રસ્તાવ મુક્યો છે?”

“હા,” લીઝાએ જવાબ આપ્યો અને સીધી સીધી લાવ્રેન્સ્કીની નાખામા આંખો પોરવીને ગંભીરપણે જોયું.

જાણમાં લાવ્રેન્સ્કીએ પણ લીઝા તરફ ગંભીરપણે જોયું.

“હા અને તમે તેને શો જવાબ આપ્યો?” છેવટે બહુ દીર્ઘ તોડ ત બોલ્યો.

“શા જવાબ આપવો તે હું પોતે નથી જાણતી,” પોતાના અદભૂત જવાબ વાચન સીધા થવા દેતાં લીઝાએ જવાબ આપ્યો.

“શા માટે? તમે તેને પ્રેમ કરો છો, કેમ ખરું ને?”

“હા, મને તે ગમે છે; તે બહુ સારા માણસ લાગે છે.”

“તમે આ જ તાત આ જ શબ્દોમા ત્રણ દિવસો પહેલાં કહી હતી. હું જે જાણવા ઈચ્છું છું તે એ છે કે શું તમે તેને એ જ ઊંડી નીંદ્ર ભાવનાથી પ્રેમ કરો છો જેને આપણે સામાન્યપણે પ્રેમ કહીએ છીએ?”

“જેવી રીત તમે તે સમજો છો તેવી રીત નહિ.”

“તમે તેને પ્રેમ નથી કરતા?”

“ત્યા પછી શું ત જરૂરી છે?”

“શું!”

“માને તેઓ ગમે છે,” લીઝાએ આગળ કહ્યું, “તે બહા માણસ છે; તેમનામાં હું કંઈ વાંધો ઉઠાવવા જેવું નથી જોતી.”

“તેમ છતાં તમે હજી ખચકાવ છો?”

“હા... અને કદાચ તમારા કારણે, તમે જે કંઈ કહ્યું તેના કારણે થાદ છે તમને પરમ દિવસે તમ મન શું કહ્યું હતું? પણ આ નબળાઈ છે...”

“ઓ, નાદાન છોકરી!” લાવ્રેસ્કી ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો, તેના અવાજ કાંપી ઊઠ્યો હતો “દુષ્કાની રમત ન રમો. તમારા દિલના સાચા પોકરને નબળાઈ ન કહો, તે દિલ કે જે પ્રેમ વિના પોતાને કોઈના પણ હવાલ સોંપવા નથી ઈચ્છતું. આ માણસ કે જન તમ પ્રેમ નથી કરતાં અને જોના થઈને તમ રહેવા ઈચ્છે છે તેની પ્રત્ય આટલી ભયંકર જવાબદારી પોતાના પર ન લો...”

“હું તો તે જ કરું છું જે મને કહેવામાં આવ છે, હું મારી ઉપર કશું જ લેતી નથી,” લીઝાએ કહેવાનું શરૂ કર્યું...

“એ જ કરો જેની તમારું દિલ પ્રેરણા આપે; માત્ર તે એમ જ તમને સત્ય શું છે તે કહેશે,” લાવ્રેસ્કી વચમાં જ બોલી પડ્યા, “અનુભવ, વિવેક એ બધું ધૂળ ન રાખ છ, નકામો દબાકો! આ દુનિયામાં જ સૌથી મહાન અને એકમાત્ર સુખ છે તનાથી પોતાની જાતને વચિત ન કરો.”

“અને આ તમ કહો છો ફાદોર ઈવાનિચ? તમે પોતે પ્રેમ માટ લગ્ન કર્યા અને શું તમે સુખી છો?”

લાવ્રેસ્કીએ ઝુંઝવાઈને હાથ ઉપર ઉઠાવ્યા.

“ઓહ, માસ વિષ વાત ન કરો! તમે તદ્દન નહિ સમજો શા

... ના જ્ઞાન, નિષ્કપટ, અનિકૂરપણ ઊછરેલ છોકરો પ્રેમ માટે કેવો માથા નાક છે!.. તદ્દપરાંત શા માટે હું મારી જાત સાથે અન્યાય ન કરું જ તમને કહી રહ્યો હતો કે સુખ શું છે એ હું કદી નથી જાણી શકતા... આ સાચી વાત નથી! હું સુખી હતો.”

માનુ છું, ફોદોર ઈવાનિચ,” લીઝાએ ધીમા અવાજ કહ્યું “જ્યારે તમે તમારું વ્યક્તિ સાથે અસંમત હોતા ત્યાર પોતાનો અવજન કરતા હોતા તમની ટેવ હતી, તે અત્યંત પ્રશુભ્ય હતી), “કે પૃથ્વી પર તમારો આધાર આપણા પર નથી હતો...”

“ના, આધાર આપણા પર છે, આપણા પર, મારું માનો,” લીઝાએ કહ્યું “તમારું નેત્ર હાથ પોતાના હાથમા લીધા, લીઝાના ચહેરા તમારું મન અને તમી તરફ કંઈક ભયપૂર્વક પણ અટલતાપૂર્વક ન જોતો. તમારું આપણું જ આપણી પાતાની જિંદગીન પાયમાલ તમારું જીવનવાક લોકો માટે પ્રભવજન આપત્તરૂપ હાઈ થક છે પણ તમારું નાક, તમારું ચારિત્ર્ય દૃઢ છે, તમારું દિલ પવિત્ર છે” હું તમારું કહું, પ્રેમ વિના માત્ર કર્તવ્યની ભાવના નિભાવવા માટે, તમારું જીવન કે એવા પ્રકારના કોઈ ભાવના માટે લગ્ન ન કરતા તમારું વિશ્વાસના અભાવ કંઈ પણ રીત સારું નહિ રહે, તમારું માટે કરેલ સગવડિયો લગ્ન જટલું જ ખરાબ હોય છે, તમારું જાણી શકું વધારે ખરાબ મારું માનો મને અમ કહેવાનો તમારું આ અધિકાર માટે મં બહુ મોટી કિંમત ચૂકવી છે. અને તમારું જીવન...”

લીઝાએ એકાએક એ વાતથી સાવધ થઈ ગયો કે લેનોચ્ક. તમારું જીવનની પાસે ઊભા હતાં અને મોં વકાસીને તેની તરફ ન જોતા તેણે અકદમ ઉતાવળ એમ કહ્યું લીઝાના હાથ નાક “તમા માગું છું,” અને ઘર તરફ વળી ગયો.

મને માત્ર એક પ્રાર્થના કરવા ઈચ્છુ છું,” ફરીથી પાછા લીઝાએ કહ્યું, “ઉતાવળિયો નિર્ણય ન કરતા, થોડી રાહ જા, મેં જ તમારું જીવન ઉપર વિચાર કરો. તેમ છતાં પણ જે તમ મારી જીવનની જાત ન કરે, તેમ છતાંય જે તમ સગવડિયુ લગ્ન તમારું જીવન કરે તો પણ તમારે પાત્શીન સાથે લગ્ન ન કરવા

જોઈએ તે તમારા પતિ બનવાને લાપક નથી... વચન આપો છો તે કે તમે ઉતાવળમાં કોઈ નિર્ણય નહિ કરો, નહિ કરો ને?”

લીઝા લાવ્રેન્સ્કીને જવાબ આપવા ઈચ્છતી હતી પણ એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારી શકી એટલા માટે નહિ કે તણે “ઉતાવળ કરવાનો” મનમાં નિર્ણય કરી લીધો હતો પણ એટલા માટે કે તેનું દિલ જોર જોરથી ધડકતું હતું અને ત્રાસ જવી કોઈ ભાવનાએ તેને સ્તંભિત કરી દીધી હતી.

30

જ્યારે લાવ્રેન્સ્કી કાલીતિન પરિવારથી વિદાય લઈ રહ્યો હતો ત્યારે પાન્શીન સાથે તેનો ભેટો થઈ ગયો; તેઓ બન્નેએ એકબીજાને તદ્દન રૂખા ભાવે ઝૂકીને અભિવાદન કર્યા.

લાવ્રેન્સ્કી પોતાના ઘેર ગયો અને ઓરડામાં પૂરાઈ ગયો. તે એવા ઉદ્યોગોની પકડમાં હતો જ તેણે પહેલાં કદી ભાગ્યે જ અનુભવ્યા હતા શું એ બહુ લાંબા સમય પહેલાંની વાત હતી કે તે “શાંતિમય ઘેન”ની સ્થિતિમાં હતો? શું તે એકદમ તળિયે જઈ અફળાયો હતો, જ્યારે તેણે તે વ્યક્ત કર્યો હતો? કઈ વસ્તુએ તેની સ્થિતિ બદલી નાખી હતી? કઈ વસ્તુ તેને ઉપર સપાટી તરફ લઈ આવી હતી? એક અત્યંત સામાન્ય, અનિવાર્ય તેમ છતાં હમણાં અણધારી આકસ્મિક ઘટના મૃત્યુ? હા, પણ તે પોતાની પત્નીના મૃત્યુ કે પછી પોતાનો આઝાદી વિષે એટલું નહોતો વિચારતા જેટલું લીઝા પાન્શીનને શા જવાબ આપશે એ વિષે વિચારતો હતો. તેણે અનુભવ્યું કે છેલ્લા ત્રણ દિવસોમાં તે તન જુદી જ નજર જેવા લાગ્યો હતો; તેને યાદ આવ્યું કે કેવી રીતે તેણે ઘેર પાછા ફરતી વખતે અને તેના વિષે રાત્રિની સ્તબ્ધતામાં વિચારતા તેણે મનમાં કહ્યું હતું: “જે માત્ર!” .. “પણ “જે માત્ર” શબ્દો, જે તેણે ભૂતકાળ માટે વાપર્યા હતા, જે અલભ્ય હતા, હવે સાચા પડી રહ્યા હતા જોકે તે તેણે તેની કલ્પના કરી હતી તે રૂપમાં નહોતા, પણ તેની આઝાદી એકલી જ પૂરતી નહોતી.

“તે માત્ર માની આજ્ઞાને અનુસરશે,” તેણે વિચાર્યું “તે પાન્શીનને પત્નિ તરીકે પણ જો તેન ના પણ પડે તો મને તેનાથી થો ફર પડે.” જોરોસા સામેથી પસાર થતાં તેણે પોતાના ચહેરા તરફ નજર નાંખી જોવા ચલાવ્યા.

જોરોસા ચિત્તનમનમાં આખો દિવસ ઝડપથી પસાર થઈ ગયો; તેણે લાવ્રેન્સ્કી કાલીતિન પરિવારને ત્યાં ગયો તે ઉતાવળે જોરોસા પણ જોરોસાને ઘર નજીક પહોંચ્યો તેમ જ તેના ડગલા ધોળાઈ ગયા. પાન્શીનની ઘોડાગાડી છાપડી સાથે ઊભી હતી. “તેણે છોડ્યો હવે,” લાવ્રેન્સ્કીએ વિચાર્યું, “મારે અહંકારી ન જ થવું જોઈએ,” અને તે ઘરમાં ગયો. ઘરમાં તેને કોઈ સામું ન મળ્યું અને ઈલાનપાનામાં પણ કોઈ જાતનો અવાજ નહોતો; તેણે બારણું ખોલ્યું બહાર જવું કે માર્યા દુર્ભીત્રિયેન્ના પાન્શીન સાથે પીકેટ રમી રહી હતી. પાન્શીન ચૂપચાપ તમીને અભિવાદન કર્યા અને માલિકણે બાળકોનાર વ્યક્ત કર્યા: “અરે, આવી તો આશા જ નહોતી મારી!” અને થોડાંક ભવાં ચઢાવ્યાં. લાવ્રેન્સ્કી તેમની બાજુમાં બેસી પીકેટ રમવા તમનાં પત્તાં તરફ જોવા લાગ્યો.

“મને પીકેટ રમતા આવડે છે?” તેમણે પોતાના સ્વરમાં કટાણો તોળતા પ્રવચન કરતાં તેને પૂછ્યું અને તરત જ જાહેર કર્યું કે તેણે તે રમી હતી.

સરકાત નવું ગણ્યાં અને શાંત ભાવે નમ્રતાપૂર્વક ચહેરા પર તોળાં અને ગોરવભર્યા ભાવ લાવતાં હાથ લેવાનું શરૂ કર્યું. આ કાળમાં જોરોસા યુક્તિબાજો રમતા હશે, કદાચ આ પ્રમાણે તે સેંટ પેટર નામના કટલીક ઊંચો હોદ્દા ધરાવનાર ઉમરાવો સાથે રમતો હશે. જોરોસા પોતાની દૃઢતા અને પ્રોત્સાહના છાપ પાડવા ઈચ્છતો હશે. “તેણે એક, એક સો બ, લાલનાં પત્તાં, એક સો ત્રણ,” તેણે જોરોસા માપસરના સ્વરમાં ગુણ રહ્યો હતો. લાવ્રેન્સ્કી સમજી શક્યો કે જોરોસા અવાજમાં નિંદાનો ગુંજારવ હતો કે આત્મસંતાપનો.

“તેણે તિમોફેયેન્નાને મળી શકું છું?” તે એ જોતા પૂછ્યું. જોરોસાને જવાબ કરતા પણ વધારે પ્રોત્સાહનાં ભાવ સાથે પત્તાં નાંખવા લાગ્યો હતો. કલકારતું રજઆત ચિહ્ન અત્યાર તનામાં નહોતું.

“હું એમ માનું છું. તે ઉપર પોતાના ઓરડામાં છે,” માર્કા દ્વીત્રિયેવનાએ જવાબ આપ્યો. “તમે પૂછી શકો છો.”

લાવ્રેત્સ્કી ઉપર ગયો. તેણે માર્કા તિમોફેવનાને પણ પત્તાં રમતાં જોયાં. ત્યાં નાસ્તાસ્યા કાર્પોવના સાથે “ગુલામચોર” રમી રહ્યાં હતાં રોકા તન જોઈત ભરી; પણ બન્ને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તેને જોઈતન ખુશ થઈ ગઈ; માર્કા તિમોફેવના વિશેષ કરીને બહુ ઉત્સાહમાં દેખાતા હતા.

“અરે ફેદ્યા! આવ, આવ!” તેમણે મોટેથી કહ્યું. “અરે ભાઈ, બેસી જ, દીકરા. અમે હમણાં જ આ બાજુ પૂરી કરીશું. થોડો મુરબ્બો ખાજે? શૂરોચ્કા, તેને જરા સ્ટ્રાબરીના મુરબ્બાની ભરણી આપ તો. જરાપણ નહિ ખાય? ભલે, આરામથી બેસ; પણ મહેરબાની કરીને સિગારટ ન પીતો; હું એ ચીતરી ચકે તવા નમાકુન સહન નથી કરી શકતી અને માત્રોસને છીંકો આવવા લાગે છે.”

લાવ્રેત્સ્કીએ તેને ખાતરી આપતાં ઉતાવળે કહ્યું કે તેની સિગારટ પીવાની જરાપણ ઇચ્છા નથી.

“નીચે જઈ આવ્યો?” વૃદ્ધ સ્ત્રીએ આગળ ફાલવાનું થાલુ રાખ્યું “ત્યાં કોણ છે? પાન્થીન હજી પણ ત્યાં ચોંટેલો છે? લીઝાને મળ્યો? ના? તે અહીં આવવા ઇચ્છતી હતી... શા માટે, લો આ આવી ગઈ તેની વાત કરતાં જ તેનું નામ લેતાં જ.”

લીઝા અંદર આવી અને લાવ્રેત્સ્કી તરફ નજર પાડતાં તે શરમાઈ ગઈ.

“હું માત્ર જરા વાર માટે આવી છું, માર્કા તિમોફેવના,” તેણે કહેવાનું શરૂ કર્યું.

“જરા વાર માટે કેમ?” વૃદ્ધ સ્ત્રી વચ્ચે બોલી પડી. “શા માટે તમે બધી કુવારી કુમારિકાઓ આટલી ચંચળ છો? જો, મારી પાસે મહેમાન બેઠા છે, બેઝીને તેમની સાથે ગપસપ માર, તેમનું મનરંજન કર.”

લીઝા ખુશીના છોડે બેઠી, તેણે લાવ્રેત્સ્કી તરફ જોયું અને અનુભવ્યું કે તેણે પાન્થીન સથેની પોતાની મુલાકાતનું પરિણામ તેને કહેવું જોઈએ. પણ તે કેવી રીતે તેમ કરે? તે મૂંઝવણ પણ અનુભવતી હતી અને શરમ પણ. તે તેને લાંબા વખતથી જાણીતી

મલાતી આ માણસ જે ભાગ્યે જ કદી દેવળે જતો હતો અને જેણે પોતાની પત્નીના મૃત્યુને આટલી શાંતિપૂર્વક લીધું હતું - તેની સમજા પાતી પોતાનાં બધાં જ શક્ત્યો ખુલ્લાં પાડી રહી હતી... એ વાત તેણે જાણી તેનામાં રસ લીધો હતો; તે પોતે પણ તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખતી હતી અને તેની તરફ આકર્ષિત પણ થતી હતી; તેમ જ તેણે જરૂર અનુભવતી હતી જાણે કોઈ અપરિચિત તે પવિત્ર પાત્રનાં રક્ષણમાં ધૂસી આવ્યો હોય. માર્કા તિમોફેવના તેની મદદે આવ્યો.

“જા નું તેનું મનરંજન નહિ કરે તો.” તેણે કહ્યું, “કોણ કરશે, બિનાનાનું? હું તો તેના માટે બહુ ઘરડી છું, મારા માટે તે બહુ તીવ્રવાર છે અને નાસ્તાસ્યા કાર્પોવના માટે ઉમરમાં બહુ મોટો છે.”

“જા તર ઇવાનિચનું મનરંજન કરવા હું શું કરી શકું?” લીઝાએ પૂછ્યું. “જા તમન ગમ તો હું પિયાનો પર કંઈ વગાડી શકું છું,” નામ લગાવ્યું થતાં કહ્યું.

“તરસ, બહુ હોશિયાર છોકરી છે,” માર્કા તિમોફેવનાએ કહ્યું. “તમે શ્રેકસંઓ, નીચે જાઓ; જ્યારે તમે પૂરું કરી લો ત્યારે તમે જા રી જાજ; હું તો ગુલામચોર બની ગઈ; બહુ થરમની વાત ના જા લા લેવો જ જોઈએ.”

લીઝા ઊભી થઈ. લાવ્રેત્સ્કી તેની પાછળ પાછળ બહાર નીકળ્યો અને પિતરનાં લીઝા રોકાઈ ગઈ.

“નાનું જ કહેવાય છે,” તેણે કહેવાનું શરૂ કર્યું, “કે માનવીનું વિસત્રાનિઓથી ભરેલું છે. તમારા દાખલાથી મારે નાહિમત થવું નહીં વન. પ્રેમ માટેનાં લગન પરથી મારા વિશ્વાસ ઊઠી જવો જ ના તતા પણ મેં...”

“તે તને ઈનકાર કરી દીધો?” લાવ્રેત્સ્કી વચમાં જ બોલી પડ્યો.

“ના, પણ મેં હા પણ નથી પાડી. મેં તેને બધું જ કહી દીધું, પણ હું અનુભવતી હતી તે બધું જ અને તેને રાહ જોવા માટે તમે સંતુષ્ટ છો?” લીઝાએ ઝડપથી હસતાં ઉમર્યું અને તેણે જરાન હાથવો ટેકો દઈને પગથિયાં ઉપરથી નીચે દોડી ગઈ.

“તમે શું સાંભળવા ઈચ્છો છો?” પિયાનોનું ઠાંકણ ઊંચું કરતાં તેણે પૂછ્યું.

“તમને જ વમે તે,” લાવ્રેત્સ્કીએ તેને જોઈ શકે તેવી રીતે બેસતાં જવાબ આપ્યો.

લીઝાએ વગાડવાનું શરૂ કર્યું. અને લાંબા સમય સુધી તણે પોતાની આંગળીઓ પરથી નજર ન હટાવી. ઘણી વાર પછી તેણે લાવ્રેત્સ્કી તરફ નજર નાંખી અને પિયાનો વગાડવાનું બંધ કરી દીધું. તેનો ચહેરો તેને તદ્દન વિચિત્ર અને અસામાન્ય લાગ્યો.

“તમને શું થઈ ગયું છે?” તેણે પૂછ્યું.

“કંઈ નહિ,” તણે જવાબ આપ્યો, “હું બહુ ખુશ છું, પં તમારે કારણે અત્યંત ખુશ છું, તમને જાઈને મને ખુશી થાય છે કૃપા કરીને વગાડવાનું ચાલુ રાખો.”

“મને એમ લાગ છે કે,” પળવારના વિરામ પછી લીઝાબ કહ્યું, “કે જા તેઓ ખરેખર મને પ્રેમ કરતા હોત તો તે પત્ર ન લખત; તેમણે એમ અનુભવવું જોઈતું હતું કે હું હમણાં તેમને જવાબ આપી શકું તેમ નથી.”

“તે મહત્ત્વની વાત નથી,” લાવ્રેત્સ્કીએ પોતાનો મત વ્યક્ત કર્યો, “મહત્ત્વની વાત એ છે કે તમે તેને પ્રેમ નથી કરતા.”

“એવી વાત ના કરો! કેવી રીતે આપણે અહીં વાતો કરી શકીએ! હું તમારી મૃત પત્ની વિષે વિચાર કરતી રહી અને મને તમારાથી બીક લાગે છે.”

“તમારો શો ખ્યાલ છે વાલ્ડેમર, મારી વિજેત બહુ સરસ પિયાનો વગાડે છે, કેમ ખરું ને?” માર્યા દુર્મીત્રિયેવના પાન્થીનને કમી રહી હતો.

“હા,” પાન્થીન કહ્યું, “ખરેખર બહુ જ સરસ રીત.”

માર્યા દુર્મીત્રિયેવનાએ પોતાના આ જુવાન સાથીદાર પર માયાળુ નજર નાંખી, પણ તણ હજી વધારે ગંભીર અને અન્યમનસ્ક ભાવની મુદ્રા ધારણ કરી અને ચોદ સજ્જ બોલી નાખ્યા.

પાન્થીન બહુ જુવાન તો નહોતો; તેના મનમાં લીઝા માટેની જ જાતગીઆ સંઘરાયેલી હતી તેનાથી તે લાંબા સમય સુધી કોઈ જામણ નથી શકતો નહોતો; તે દિવસે છેવટે તેણે અનુભવ્યું કે તે તેને પ્રેમ કરતા હતો. તે વિચારથી તે જ્યાપણ ઉત્તેજિત કે આનંદિત ને મળ્યા તબ્બ મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું: “શું પાન્થીસ વર્ષનો ઉંમરે પોતાના આત્મા ફરીથી એક સ્ત્રીના કબજામાં સાંપવા કરતાં વધારે સારા મોજા પાડે, ઉપવાસી કામ વિષે હું નથી વિચારી શકતો? પણ લીઝા નથી; તે હલકા પાડનારાં બલિદાનોની મંગણી નહિ હોઈ. મને મતા અધ્યયન કાર્યથી મને વાળવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે, તો મને કરસ અને પ્રામાણિક પ્રયત્નો માટે પ્રેરણા આપશે અને જાણીને અકબીજના હાથમાં લઈ લઈ સાથે સાથે ઉમદા ઉદ્દેશ્ય પૂરું કરવા વધીશું, હા, ‘તેણે પોતાના વિચારો વાળી લીધા,’ એ ના નવર રાહું છે, પણ મુશ્કેલી તો એ છે કે તેની મારો સાથે પોતાની જાનાત્ર ઈચ્છા નથી. શું તેણે કહ્યું નહોતું કે મારાથી તે ડરે છે?” માર જાક તે પાન્થીનને પણ પ્રેમ નથી કરતી... કેવું દમ વિનાનું આપારાનું!”

પાન્થીની પાછો વાસીલીસ્કોયે ચાલ્યો ગયો; પણ તે ચાર દિવસ પછી ત્યાં સફાઈ શક્યો નહિ તેને ત્યાં ચોકવું એટલું કંટાળાજનક બાબત હતું. વળી વધારામાં તે અનિશ્ચિનતાની સ્થિતિમાં હતો: લીઝાને જલ જ સમાચાર જાહેર કર્યા હતા તેની પુષ્ટિની જરૂર હતી જાન તબ કાર્ડ પત્ર મળ્યો નહોતો. તે શહેરમાં પાછો ફર્યો અને જાન તબ કાલાતિન પરિવાર સાથે વિનાવી. તેના માટે એ વાત ખાતમા લગી મુશ્કેલ નહોતી કે માર્યા દુર્મીત્રિયેવના તેને અણગમની જાણ બતાવે હતી; પણ તે પીકેટની રમતમાં તેમની સાથે પંદર રૂબલ મારીશ પાકાક શાંત પાડવામાં સફળ રહ્યો હતો અને માની આ મારકાકા પણ, “જતી સાથે અતી હાસ્યાસ્પદ ઘટના ઘટી ચૂકી હતી” તણે પોતાની વાત ન કરવાની સલાહ મળવા છતાં તણે તની મળવાનું જાહેર કર્યું. કલાક તદ્દન એકલા વીતાવ્યો હતો. તેણે તેનામાં તે જાન જાન ત વધારે ચિંતનશીલ દેખાતી હતી; તણે તેની

ગેરહાજરી માટે ઇપકો આપ્યા અને પૂછ્યું કે તે આવતીકાલની સામૂહિક પ્રાર્થનામાં જશે કે નહિ (બીજા દિવસે ગવિવાર હતો).

“જરૂર ચાલો,” તે જવાબ આપી શકે તે પહેલાં જ લીઝાએ કહ્યું. “આપણે બન્ને સાથે મળીને ‘તેમના’ આત્માની શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરીશું.” ત્યારબાદ ત્રણ ઉમેર્યું કે તને સમજતું નહોતી પત્ની કે તેણે શું કરવું પાન્થીનને તેના નિર્ણય માટે હવે વધારે લાંબા સમય સુધી પ્રતીક્ષા કરતો સખવા કે નહિ.

“કેમ?” લાવ્રેન્સે પૂછ્યું.

“કારણ કે,” તેણે કહ્યું. “હવે હું અનુભવું છું કે તે નિર્ણય શકે છે.”

તેણે માથામાં દુઃખાવાની ફરિયાદ કરી અને અસ્થિરપણે પોતાની આંગળીઓનાં ટેરવા લાવ્રેન્સે તરફ લંબાવ્યોને ઉપર પોતાના આગામી જતી રહી.

બીજા દિવસે લાવ્રેન્સે સામૂહિક પ્રાર્થનામાં ગયો.

જ્યારે તે દેવળમાં પહોંચ્યો ત્યારે લીઝા પહેલાં જ ત્યાં પહોંચી હતી. લીઝાને તેના આવવાની જાણ થઈ, જોકે તેણે મોં ફેરવીને જોયું નહિ. તે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રાર્થના કરતી હતી, તેની આંખોમાં સૌમ્ય ભાવિત ચમકતી હતી અને તે બહુ ધીમેથી પોતાનું માથું ઝુકાવતી અને ઉઠાવતી હતી લાવ્રેન્સે એવી લાગણી અનુભવી રહ્યો હતો કે તે તેના માટે પણ પ્રાર્થના કરી રહી હતી અને તેને આત્મા અવર્ણનીય કોમળતાથી ઝળઝળી ઊઠ્યો. એક સાથે જ તે સુખ અનુભવી રહ્યો હતો અને પરચાતાપ પણ. ચારે બાજુ શાંતિ અને સ્થિરતાથી ઊભલાં લોકો, પ્રિય પરિચિત ચહેરાઓ, પવિત્ર પ્રાર્થનાગીત, ધૂપ લોબાનની સુગંધ, બારીઓમાંથી આવતાં પ્રકાશના લાંબા ત્રાંસા ફિરલો, ઘુમ્મટદાર છટ અને દીવાલોનો ઘોર અંધાર. આ બધું જ તેના હૃદયને સ્પર્શી રહ્યું હતું. ઘણા લાંબા સમયથી તે દેવળમાં નહોતો ગયો, ઘણા લાંબા વખતથી તેણે ભગવાન સમક્ષ પ્રાર્થના નહોતી કરી; અત્યારે પણ તે પ્રાર્થનાનો એક શબ્દ પામ ઉચ્ચારતો નહોતો—તે શબ્દો વિના પણ પ્રાર્થના નહોતો કરી રહ્યો પણ માણવાર માટે, પોતાના સમસ્ત શરીરથી તો નહિ પણ સમસ્ત આત્મથી તેણે ત્રણ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરવા સાટાંજ નમસ્કાર કર્યો.

તો પા આવી ગયું કે કેવી રીતે તે બાળપણમાં જ્યાં સુધી કપાળ ન સ્પર્શ ન થાય ત્યાં સુધી ઘણો લાંબો સમય દેવળમાં ગળા નસા હતો. તે એમ વિચારતો રહેતો હતો કે પેલો રક્ત તો માત્ર સ્વાગત કરી રહ્યો છે અને મારી પર ઈશ્વરની હવાની ખાસ મદદ રહ્યો છે. તણે લીઝાની તરફ જોયું... “તું અને અહીં લઈ ના...” તણ વિચાર્યું. “મને સ્પર્શ કર, મારા આત્માને સ્પર્શ કર.” તણ પાસે શાંતિપૂર્વક પ્રાર્થના કરી રહી હતી, તેનો ચહેરો તો જાણપણ લાગ્યો, તનું હૃદય ફરીથી એકવાર કોમળતાની તળીતે ઘરડાં આવ્યું, તણ એક બીજા આત્માની શાંતિ માટે અને જ્યારે પોતાના આત્માને ક્ષમા આપવા માટે પ્રાર્થના કરી..

તે જવાર ઉભરા પર મળ્યાં; લીઝાએ આનંદિત ચહેરે અને તણે તેની સાથે તેને અભિવાદન કર્યાં. દેવળનાં પ્રાંગણમાં તાજાં તળા પાસ પર અને સ્ત્રીઓના રંગભિરંજી પોશાકો અને ફમાલો તળા તળસ્વી પ્રકાશ ફેંકી રહ્યો હતો; આસપડોશનાં દેવળોનાં તળા પાસ વાતાવરણમાં ગુંજી રહ્યો હતો, વાડો ઉપર ચકલા ચીંચી ખતમ કરતાં; લાવ્રેન્સે ઉઘાડા માથે, ચહેરા પર સરિમત ઊભો માથા, તળાની સળવી લહેરો તેનાં વાળની લટો અને લીઝાની હેટની તીવ્રતા સાથે રમતી હતી. તેણે લીઝાને અને તેની સાથે આવેલી મતાવાન તમતી ગાડીમાં ચઢવા માટે ટેકો આપ્યો, પોતાનાં પિતૃતામાના બધા પૈસા ગરીબોને આપી દીધા અને ધીરે ધીરે પોતાના ધા તરફ વળી ગયો.

૩૨

જાણકાર જીવાનિય માટે કપરા દિવસો થઈ થઈ ગયા. તે લગતાર જીવાનિય રિચતમાં રહેતો હતો. દરરોજ સવારે તે પોતે ટપાલ ક્ષેત્રમાં જતા, અધીરાઈપૂર્વક પત્રો અને પરબીડિયાં ફાડીને જોતો પણ તેના નિર્ભયક છાતક અહવાને સ્પર્શિત કરવા કે ખંડિત કરવા માટે કોઈ મળતું નહોતું, કેટલીક વખત તેને પોતાની જાતથી નફરત થતી.

હતી: “અહીં આ દશા છે મારી,” તે વિચારતો, “કે લોહી માટે તરસ્યા ગીધની જેમ મારી પત્નીના મૃત્યુના કોઈક સમાચાર માટે રાધ જોઈ રહ્યો છું!” તે દર દિવસે ક્ષત્રીતિન પરિવારને ત્યાં જવા લાગ્યો હતો પણ ત્યાંય તેને ચેન મળતું નહોતું: ઘરની માલિકણ દેખીતી રીતે તેના પ્રત્યે શિષ્ટાચેલી રહેતી હતી, તેની ઉપર જાણે બહુ મોટી મહેરબાની કરતી હોય તેમ તેને આવકારતી હતી; પાત્નીના તેની સાથે વધારે પડતા સૌજન્ય ભર્યો વર્તાવ કરતો હતો, લેખ માનવદ્રેષ્ટના ભાવ ધારણ કરતો રહેતો હતો અને ભાવ્યે જ તેને નમીને અભિવાદન કરતો હતો અને સૌથી વધારે ખરાબ વાત તો એ હતી કે લીઝ પણ તેને મળવાનું ટાળતી હોય તેમ લાગતું હતું. જ્યારે પણ તે તેની સાથે એકલી પડતી ત્યારે પહંલાં તે જ સંપૂર્ણ વિશ્વાસપૂર્ણ ભાવો વ્યક્ત કરતી હતી તેની જગ્યાએ મૂંઝવણની સ્થિતિમાં પડી જતી હતી, તે એ વિચારોમાં ખોવાઈ જતી કે તેને શું કહવું અને લાકેત્સકી પણ મૂંઝવણ અનુભવતો હતો. થોડક દિવસોના બાળામાં લીઝા તે જ રીતે તેને જાણતાં હતો તેના કરતાં તદ્દન જુદી થઈ ગઈ હતી; તેની દૈનિક દિલચાલમાં, તેના અવાજમાં, તેના હાસ્યમાં પણ અસ્વસ્થતાભર્યું કંપન છુપાયેલું હતું જે અત્યાર સુધી નહોતું. પોતાનામાં ખોવાયેલ રહેવાન કારણે માથાં દુર્મીત્રિયજ્ઞના કોઈ શંકા ન આવી; પણ માર્કા તિમોફેવનાએ પોતાની લાડલી ઉપર કડક નજર રાખવાનું શરૂ કર્યું લાકેત્સકીને ઘણો વાર પસ્તાવ થતો હતો કે શા માટે તેણે લીઝાના છાપું બતાવ્યું: તે ન ઈચ્છતાં પણ એ વાતથી સાવધ થઈ ગયા હતો કે પવિત્ર પ્રકૃતિવાળી વ્યક્તિના તેની મનોસ્થિતિમાં કોઈ અસુચિત્ર લાગતું હતું. તે એમ પણ માનતો હતો કે લીઝામાં પરિવર્તન તેના આંતરિક સંઘર્ષને કારણે પાત્નીના શો જવાબ આપવો તેના માટેની શંકા આશંકાઓને કારણે હતું. એક વાર લીઝા તેની પાસે એક પુસ્તક લઈ આવી, વાઈટર લાઈટની કોઈ નવલકથા હતી, જે તેણે તેની પાસથી વાંચવા માટે લીધી હતી.

“તમે વાંચી લીધી?” તેણે પૂછ્યું.

“ના, હમણાં હું વાંચવાના મિજાજમાં નથી,” જવા માટે પાત્ર કરતાં તેણે જવાબ આપ્યો.

“એક મિનિટ થોભી જ; આટલા લાંબા વખતથી હું તમારી સાથે બચવામાં નથી મળ્યો. કોઈ વિચારણ કે તમે મારાથી ડરો છો.”

“હું ડર છું.”

“ખાતર, શા માટે?”

“નથી જાણતી.”

“તારા સ્વભાવ કંઈ પણ ન કર્યું.”

“બલ, મને કહે,” તેણે ફરીથી વાત શરૂ કરી, “તમે હજી મારી વાઈ તિર્ણક પર આવ્યાં કે નહિ?”

“તમારો કહેવાનો ભાવાર્થ શો છે?” પોતાની નજરો નીચી ધાળતી રાખતાં તેણે કહ્યું.

“તમ જાણો છે, મારો ભાવાર્થ શો છે.”

“તમારો ચહેરો એકાએક રતુમડો થઈ ગયો.”

“હા, મને ન પૂછો,” તે થોડીક ગરમ થતાં બોલી, “હું કંઈ પણ નથી જાણતી, હું મારી પોતાની જાતને પણ નથી જાણતી...”

બન તે જતી રહી.

બીજા દિવસે લાકેત્સકી ક્ષત્રીતિન પરિવારને ત્યાં ખાણના સમય માટે આવી પહોંચ્યો અને જોયું કે સાવપ્રાર્થનાની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી.

તેમણે આંતરિક ઓરડાના એક ખૂણામાં સ્વચ્છ મેજપોશ પાથરેલ ચારસ ગાંધીની હતી, તેની ઉપર સોનેરી ફેમોમાં જડેલી નાની દેવ ગાંધીના દીવાલને અહેલીને મૂકવામાં આવેલી હતી, જેના પ્રભા મેજામાં ઝાંખપવાળા નાના રત્ન જડેલાં હતાં. સિલ્વટી ફોકેટ અને પાતળા એક તુલ્ક નોકર અવાજ કર્યો વિના ધીરે ધીરે ચાલતા વાતના પત્ત પાર ગયો, તેણે દેવપ્રતિમાઓની સામે પાતળા ગાંધીના બીજાબની ગોઠવી, ફૂસની નિશાની કરી, ઝૂંપો અને પાતળા અગ્રા છોડી જતો રહ્યો. અંધારિયું દીવાલખાનું ખાલી હતું. ત્યારબાદ જમવાના ઓરડામાં આમ તેમ ચાલતો રહ્યો. તેણે પૂછતાછ કરી અને કંઈ સંતનો દિવસ હતા કે શું. તેને કાનમાં કહેવામાં આવ્યું કે, યહીઆવતા મિખાઈલોવના અને માર્કા તિમોફેવનાની નાતપ્રાર્થના થવાની હતી; તથા ઈસાઈ તો એક ચમત્કારિક વાત જાણ લઈ આવવાનો હતો પણ તે અહીંથી ત્રીસ વર્ષના

દૂર કોઈ એક માંદા માણસને સાંજે કરવા માટે લઈ જવામાં આવી હતી. થોડી જ વારમાં એક પાદરી ડીકનો સાથે આવી પહોંચ્યો. તે અધિક ઉંમરનો માથા પર મોટી ટાલવાળો માણસ હતો; તે ખંડમાં જોરથી ખાંસ્યો; સ્ત્રીઓ બેઠક ખંડમાંથી પીરે પીરે એક એક કરીને બહાર નીકળવા લાગી અને તેની પાસ આશીર્વાદ લેવા જવા લાગી; લાત્રેત્સ્કીએ તેમને ચૂપચાપ નમીતે અભિવાદન કર્યા અને તેનાં અભિવાદનનો જવાબ તેમણે ચૂપચાપ લાગ્યો. થોડી વાર થોભ્યા પછી પાદરી ફરી એક વખત ખાંસ્યો અને છાતીના ડિઝાસમાંથી નીકળેલ ભારે મંદ સ્વરે પૂછ્યું:

“શરૂ કરીશું?”

“કપા કરીને શરૂ કરો, ફાધર,” માર્કા દુમીત્રિયેવનાએ કહ્યું

તેણે પોતાનો ઝલ્લો પહેરવાનું શરૂ કર્યું ખુલ્લો ઝલ્લો પહેરવા એક ડીકને અતિ નમ્ર અવાજ સંભળતો અંગાર મંગાવ્યો; ધૂપ લોખાનની સુંગધ પ્રસરી ગઈ. નોકર નોકરાણીઓ ખંડમાંથી અંદરની તરફ આવી બારણા પાસ એક બીજની લગોલગ ઊભાં થઈ ગયાં પહેલા કદી નીચે ન આવેલ શેસ્ત અચાનક જમવાના ઓરડામાં ઝડપમાં ભાગતી આવી પહોંચી: લોકો તેને બહાર ભગાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં પણ તે ભડકી ગઈ હતી, તેણે આમ તેમ દોડવાનું શરૂ કર્યું અને એકાએક બેસી ગઈ, ગણવેશધારી નોકરે તેને ઉપાડી લીધી અને બહાર લઈ ગયો પ્રાર્થના શરૂ થઈ. લાત્રેત્સ્કી એક ખૂણામાં લવાઈ ગયો; તેના મનમાં વિચિત્ર લાગણીઓ છવાયેલી હતી તે લગભગ વિષાદયુક્ત હતી; તે પોતે ફળી શકતો નહોતો કે તે અનુભવી રહ્યો હતો તે શું હતું. માર્કા દુમીત્રિયેવના ખુરશીઓની સામ એકદમ આગળ ઊભી હતી; તેણે વખતોવખત ચારે બાજુ નજર નાખતાં ફૂલીન સ્ત્રીન છાજે તેવી સુસ્ત બેંપરવાઈપૂર્વક હાથવડ છાતી પર ફૂસની નિશાની બનાવી અને પછી અચાનક નજરો ઉપર ઊઠાવી છત તરફ તાકવા લાગી તે કંટાળી ગઈ હતી. માર્કા નિમોદ્દેવના ચિંતાતુર દેખાતી હતી, નાસ્તામ્યા કાર્પોવનાએ એકદમ જમીન સુધી ઝૂકીને તમન કર્યો અને સાવધાનીપૂર્વક થોડાંક સરસરાટ સાથે ઊભી થઈ ગઈ; લીઝા જાણ ત જગ્યાએ ચોંટી જ ગઈ હોય તેમ સ્થિર ઊભી હતી; એકલા તેના ચાસ પરનાં નડ્ડીન ભાવ એ વાત ઉઘાડી પાડતાં હતા કે તે અડગપણ અને

આત્માપૂર્વક પ્રાર્થના કરી રહી હતી. પ્રાર્થનાના અંતમાં જ્યારે તેણે જ્ઞાન વૃત્તમાં ત્યારે તેવી જ રીતે પાદરીના મોઢા મોઢા લાલ હાથને ગળ જુઓ. માર્કા દુમીત્રિયેવનાએ પાદરીને ચા પીવા માટે આમંત્ર્યો, પણ પત્તાનો ઝલ્લો ઉતાર્યો, સામાન્ય લોકો જેવી મુખમુદ્રા ધારણ કરી અને મહિલાઓ સાથે દીવાનખાના તરફ ચાલ્યો. શાંત ભાવે જાણતાં શરૂ થઈ. પાદરીએ વારંવાર પોતાના હાથરૂમાલ વડે માથા પાનાં તાલ લૂછતાં ચાર કપ ચા પીધી. અને સાથે સાથે એ પણ ખતાવ્યું કે વપારી અવાચનકોવે દેવળના ઘમ્મટ પર સોનાનું પતરું ખતાવવા માટે સમત સો ફૂલક દાનમાં આવ્યાં હતાં અને એ સિવાય બીજા કશું નહોતું. પાદરી પર પડલાં કાઢ્યા માટે ભરોસાપાત્ર ઉપચાર પણ જણાવ્યો

પાદરી લીઝાની નજીક બેસવા મથતા રહ્યા પણ લીઝા પોતે નહોતી બેસતી અને લગભગ પૃથકપણે વેગળે રહી અને એક વાર પણ નહોતી નાખી તે જાણીબૂઝીને તેની અવગણના કરી રહી હતી. તેણે કહ્યું હતું; એમ લાગતું હતું કે કોઈક શીતળ અને ગભીર વાત તેને પોતાના કબજામાં કરી લીધી હતી લાત્રેત્સ્કીને કઈક વાત તેને તરવાની અને હસવાની ઊંડી ઇચ્છા થઈ; પણ તેના મનમાં ગાળામાણ હતી અને છોવટે તે ગૂચવણમાં પડેલો જ જતો હતો. તેણે કહ્યું હતું કે લીઝામાં કઈક એવું હતું જતો ભદ તે કદી નહોતો નહોતો.

તે જાણ અવસર પર લાત્રેત્સ્કી ગેદઓનોત્સ્કીની ઉપરછલ્લી તરંગાળાને પ્રવસપ સાંભળતો દીવાનખાનામાં બેઠો હતો, ત્યારે તેણે કહ્યું હતું નહોતો જાણતો ચા માટે, પણ પોતાનું માર્કા ફેરવ્યું હતું તેના અંદર પ્રશ્નસૂચક નજર પકડી પાડી... તે નજર, તેણે કહ્યું નહોતો તેના ઉપર જેડેલી હતી. લાત્રેત્સ્કી આખી રાત્રી વિચારતો રહ્યો. તેનો પ્રેમ છેકરમતભર્યા નહોતો, તેણે કહ્યું અને મૂરવું તેના માટે શોભાસ્પદ નહોતું; અને લીઝા સાવધાન અને પ્રકારની ભાવનાઓન પ્રેરણા નહોતી આપતી, પણ દરેક વાત તેણે માટે પ્રેમની પોતાની વાતનાઓ હોય છે અને તે એ વાતની જાગૃત્તવમાંથી બાકાત નહોતો

એક દિવસ લાત્રેત્સકી પોતાની દેવ મુજબ કાલીતિન પરિવારને ત્યાં ગયો હતો. બહારવાળા દિવસ પછી આવી સોહામણી સાંજ થઈ થઈ હતી. જેથી કરીને જોરદાર પવનની લહેરો તરફ અણગમો ધરાવતા હોવા છતાં માર્યા દ્વીત્રિયેન્નાએ બગીચા તરફ બધાં જ બારી બારણાં ખોલી નાખવાનો આદેશ આપ્યો અને એવાન કર્યું કે તે પત્તાં નહિ રમે કારણ કે આવા વાતાવરણમાં જ્યારે માણસે પ્રકૃતિનો આનંદ માણવો જાઈએ ત્યારે પત્તાં રમવા એ શરમજનક વાત હતી. પાન્થીન એકલો જ મહેમાન હતો. સમી સાંજની સુંદરતા દ્વારા પ્રેરિત થતાં અને કલાત્મક સંવેદનાઓના પ્રવાહને અનુભવતાં લાત્રેત્સકીની સમક્ષ આવ્યાની ઈચ્છા ન ધરાવતો હોવાને કારણે પાન્થીન કોઈ કવિતા પાંચવાનું પસંદ કર્યું. તેણે બહુ સારી રીતે પણ વધાર સમજબૂઝ વગર અને બિનજરૂરી યુક્તિઓ સાથે લમોન્નોવની કેટલોક કવિતાઓ વાંચી સંભળાવી. (ત્યાં સુધી હજી પૂરકિન ફરીથી પ્રચલિત નહોતા થયા) અને ત્યારબાદ જાણ પોતાના જ કાવ્યપ્રવાહથી અવાનક દરમાઈ ગયા હોય તેમ તેણે એક વિખ્યાત કવિતા ‘દિવાસ્વપ્ન’ને અંગે, યુવા પેઢીન દોષ દેવાનું અને તેના માટે વાધો ઉઠાવવાનું થઈ કર્યું, જે ને સનામા હોત તો કેવી રીતે તે દરેકે દરેક વસ્તુને પોતાની રીતે બદલી નાખત ત સાબિત કરવાની તક નાણે ન જુમાવો. તેણે કહ્યું: “રશિયા યુરોપથી પાછળ પડી ગયું છે, આપણ તની બરાબરી સુધી પહોંચી જ વળવું જાઈએ. અત્રા દાયો કરવામાં આવ છે કે આપણી ઉંમર નાની છે. ને વાહિયાત વાત છે; આપણામ ઊંચાપ જ વસ્તુની છે ન છે શોધક ક્ષમતા, ખોમ્મકોવ પોતે સ્વીકારે છે કે આપણે હજી સુધી કંદર પકડવાન. પાંજરાની પણ શોધ નથી કરી શક્યા. જેના પરિણામે અહાપણે જાગરદસ્તીથી ત બીજાઓ પાસથી ઊછીનુ લેવું જ પડે છે. આપણે માંદલા છીએ, લેમોન્નોવ કલ છે, હું તેમની સાથ સંમત થાઉં છું, પણ આપણે માંદલા છીએ કારણ કે આપણે માત્ર અડધા યુરોપીયન બન્યા છીએ, આપણો એક માત્ર ઈલાજ હતો (“કદાસ્ત,”

લાત્રેત્સકી વિચાર્યું.) આપણામાંના સૌથી સારા બુદ્ધિમાનો, તેણે જાણ્યું, ઘણાં વખત પહેલાંથી જ એ વાત માની ચૂક્યા છે કે; તો જ તમો મૂળે એક જોવી છે; માત્ર સારી સંસ્થાઓ શરૂ કરી તો જ કાર્ય પૂરું થઈ જશે. હું તો દવા સાથે એ પણ કહી શકું તસ્તુબાને પ્રચલિત જાતીય ચીતરિવાળે અનુસાર ઢાળી શકાય આપણું કામ છે. રાજાનાં... (તે “રાજાના કર્મચારીઓ” તો માઈ ગયો) લોક અમલદારોનું કામ છે; પણ જે જરૂર પડે, તો તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી સંસ્થાઓ પોતાની જાતે જાતે ચીતરિવાળે ફરીથી ઘડી લશે.” માર્યા દ્વીત્રિયેન્નાએ તેણે ને પણ કહ્યું તે બધાં માટે સભ્યપણે સંમતિમાં માર્યું ખુલાવ્યું. “જલ્દી,” તેણે વિચાર્યું, “કેવો હોશિયર માણસ મારા રાજાનામાં ભાષણ કરી રહ્યો છે.” લીઝ બારીને અઢેલીને ખાતર બહાર હતી; લાત્રેત્સકી પણ ચૂપ હતો; એક ખુલામાં પોતાના પાંજરા પત્તાં રમી રહ્યો માર્ફ તિમાફેવેન્. મનમાં ને મનમાં જાગતી પાન્થીન ઓરડામાં આમનેમ આંટા મારી રહ્યો હતો. તેણે કહ્યું પણ ખુબ ગુસ્સા ભર્યા સ્વરે બોલતો હતો: તે આખી રાત્રી રાજા માત્ર પોતાનાં પરિચિતોમાથી કેટલોક લોકોને ઠપકો નાખત લાયક તમ લાગતું હતું તેના ભાષણના વિરત્તને નાખત. પ્રથમ સંધ્યાકાળના બોલ ભરી દેતાં હતાં, જેણે કાલીતિન તો પોતા બગીચામાં લાઈલાકની વિશાળ ઝાડીમાં પોતાનો માળો બાંધ્યો હતો, લીબુડીની નિશ્ચલ ટોચો પર ગુલાબી ગાયવાળા ગાયવાળા પલ્લવાં પલ્લવાં તારલાં ટમટમી ઊઠ્યા હતાં લાત્રેત્સકી ઊભો થઈ અને પાન્થીનની વાતોનો વિરોધ કરવા લાગ્યો; બન્ને વચ્ચે ઘણાં ઘડાઈ ગયો. લાત્રેત્સકી નીજુવાનો અને રશિયાની પોતાનો હિમાયત કરતો હતો, ત પોતાની જાત અને પોતાની નામ આપવા તૈયાર હતો પણ ને તવા માણસો, તમની સ્થિતિ પોતાના મહત્વકાક્ષાઓન ટકા આપતો હતો; પાન્થીન ચીડપૂર્વક ના તપાસ વળતો જવાબ આપ્યો અને નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું તો જાણ લોકોએ દરેક વસ્તુ બદલી નાખવી જાઈએ. જિશમા જિશમા ને એટલી હદ સુધી આગળ વધ્યો કે જ્યાં તેમણે પોતાની નામ પ્રતિષ્ઠા અને સરકારી કારકિર્દીનો મૂલ્યો રાખ્યા વિન.

લાત્રેત્સ્કીન પુરાણા ફિઝ્યુસ્ન કહ્યો અને બહુ અસ્પષ્ટપણે પણ હકીકતમાં એ અણસારો સુધાં કર્યો કે તે સમાજમાં શંકાસ્પદ સ્થાન પરાવતો હતો. લાત્રેત્સ્કીએ ન તો પોતાનો મિજાજ ગુમાવ્યો કે ન તો પોતાનો અવાજ ઊંચો કર્યો. (તેને યાદ આવી ગયું કે મિખાલેવિચે પણ તેને પુરાણા જમાનાનો કહ્યો હતો પણ વોલ્નેરીયન); અને તેણે અત્યંત શાંતપણે પાન્શીનને બધાં જ મુદ્દાઓ ઉપર પરાજિત કર્યો. તેણે તેને સાબિત કરી બતાવ્યું કે વસ્તુસ્થિતિઓમાં એકદમ પરિવર્તન લાવવું; અમલદારશાહી ધરાવતાં અતિ ધર્મંડી ભેજઓમાં પેદા થતાં પેલાં પરિવર્તનોનું ઉપરથી ઠોકી બંસાડવા કેટલાં અવ્યાવહારિક હતા, જન ન તો પોતાની માનુભૂમિની જાણકારીના આધાર પર કે પછી કોઈ આદર્શમાં અસલ વિશ્વાસના આધાર ન્યાયપૂર્ણ માની શકાય તેમ નહોતા, પછી ભલે તે નકારાત્મક જ કેમ ન હોય, તેણે પોતાના જ શિક્ષણનો દાખલો મૂક્યો, સૌથી પડલા અને સૌથી આગળ વધીને એ વાતની માગણી કરી કે માનભંગનાં નૈતિક સ્વરૂપમાં લોક માન્ય શાસ્ત્રપણને આગળવું એ નૈતિક સ્વરૂપ જેના વિના નીડરપણું ભૂલને પડકારી શકતું નથી; અંતમાં તણે સમય અને શક્તિના અવિચારી અપવ્યયની નામાશીન જની ન કરી, જેને તે ઉચિત સમજતો હતો.

“તે બધું તો ઘણું સરસ છે!” પાન્શીન એકદમ બોલી ઊઠ્યો, જે અત્યાર સુધીમાં સંપૂર્ણ રીતે ત્રાસ પામ્યો હતો, “હવે તમે સંશય પાછા આવી ગયા છે—તો આગળ તમે શું કરવાનો ઇરાદો ધરાવો છે?”

“ધરતી ખેડવાનો,” લાત્રેત્સ્કીએ જવાબ આપ્યો, “અને જેટલું પણ સંભવ હોય તેટલું સારી રીતે ખેડવાનો પ્રયત્ન કરવાનો.”

“ઘણો વખાણવા લાયક ઇરાદો છે, એમાં કોઈ શંકા નથી,” પાન્શીને જવાબ આપ્યો. “મને કહેવામાં આવ્યું છે કે તમે તે દિશામાં બહુ સફળ રહ્યા છો; પણ તમારે એટલું તો માનવું જ પડશે કે દરેકે દરેક વ્યક્તિ આ પ્રકારના વ્યવસાય માટે યોગ્ય નથી...”

“કવિ સ્વભાવ,” માર્યા દુમીત્રિયેવના વચ્ચે જ બોલી પડી. “બેશક, ધરતી ન ખેડી શકે. અન વળી તમારો તો વ્યવસાય

જાનના છે, વ્લદીમિર નિકોલાઈચ, કે દરેકે દરેક કામ મોટા પાયા પર નીચું છે.”

બા સહેલુ એ પાન્શીન માટે પણ ઘણું મુશ્કેલ હતું: તે જાણે મધુ ગૌરમી પછડાટ ખાઈ ગયો હોય તેવો દેખાતો હતો, તેણે વાતનો વિષય બદલ્યો. તેણે તારલાંજડિત આસમાનની સુંદરતા, શુબેઈના તારાનું ઉપર વાતચીત વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ વાતચીત બહુ ટીની ટીની ગઈ; અંતમાં તેણે માર્યા દુમીત્રિયેવના સમક્ષ પીકેટની રમત મવાની દરખાસ્ત મૂકી. “શું! આવી રાત્રે?” તેણે ધીમા અવાજે પૂછ્યું. “પણ તમે છતાં પનાં લઈ આવવાનો આદેશ આવ્યો.”

પાન્શીન જેરથી સદાકો બોલાવતા પત્તાની નવી જોડ ખાલી; તેને એક જાણ અને લાત્રેત્સ્કી જણે મસલત કરી લીધી હોય તેમ ઊભા થઈને તેમણે તમાકુચળાની પાસે જઈને બેઠાં તેઓ બન્નેએ અવાનક વાતો કરી અનુભવી કે તેઓ એકબીજાની સાથે તફાવત અકલ્પ્ય તથા પાલ થોડાં થોડાં બીતા હતા તેઓ એ વાતથી પણ સભાન થઈને કટલાં કટલાં દિવસોની ગૂંચવણ પણ હંમેશા હંમેશા માટે દૂર રાખી હતી. વૃદ્ધ મહિલાએ ચોરીચૂપકીથી લાત્રેત્સ્કીના ગાલ ઉપર પાંચ પાંચ મારી, લુચ્યાઈપૂર્વક આંખ મીચકારી, કેટલીયે વાર પોતાનું મન પાતાય અને ધીમાં અવાજે કહ્યું: “તે પેલાં દોઢાંધ્યાને નીચે પાતરી પાડ્યો, આભાર.” ઓરડામાં ધાંતિ છવાઈ ગઈ; માત્ર મામળાનીઆના ધીમા ચરચરાટનો અવાજ અને ક્યારેક ક્યારેક મેજ પર ધામના ટપ ટપ ટપકારાનો, કોઈ આશ્ચર્યોદ્ગાર કે નંબરની ગણતરીનો અવાજ આવતો હતો અને ઉઘાડી બારીમાંથી રાત્રિની ઝાકળભીની સાથે સાથે જરણાંની જેમ અંદર આવતો નિર્લજ્જપણે મોટો અને મધુર બળબળતો ચીતનો સ્વર ગૂંજતો હતો.

૩૪

તેમ લાત્રેત્સ્કી અને પાન્શીન વચ્ચેના વાદવિવાદ દરમિયાન એક નાનકડો બાલી નહોતો પણ તણે તે અત્યંત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યો

હતો અને સંપૂર્ણપણે લાગેત્કીની તરફેણમાં હતી. રાજનીતિમાં તેને બહુ થોડો રસ્તો હતો પણ આ દુનિયાની અમલદારના અહેતરભર્યા શબ્દોથી (અ. પહેલાં તે કદી આવો બંધન નહોતો થયો) તેના મનમાં વૃણા પેદા થઈ; તેના રશિયા માટના તિરસ્કારે તેને માનસિક ધક્કો પહોંચાડ્યો. લીજાના મનમાં એવો વિચાર કદી પ્રવેશ્યો નહોતો કે તે દેશભક્ત હતી; પણ તેણે રશિયન લોકો સાથે હંમેશાં પોતાનાપણા અનુભવું હતું, રશિયનોની વિચારવાની દેવ તેને આનંદિત કરતી હતી; જ્યારે તેની માની જાગીરની સંભાળ રાખનાર કરભારી ખેડૂત શહેરમાં આવતો ત્યારે તે સહજ ભાવે કલાકો સુધી તેની સાથે વાતચીત કરતી અને તેની સાથે ઉપરીપણાના ભાવની જરાપણ છાંટ વિના બરાબરિયાની જમ વાતચીત કરતી. લાગેત્કીએ આ બધું અનુભવું હતું; તે પોતે પાન્ટીનને જવાબ આપવાની પરવા ન કરત; જો કંઈ પણ તેણે કહ્યું તે માત્ર એકલી લીજા માટે જ કહ્યું હતું. તેઓ એકબીજા સાથે બોલતાં નહોતાં, તેમની આંખો ભાગ્યે જ ચાર થતી હતી; પણ તેઓ બન્નેએ એ અનુભવું કે તેઓ એક સમાન વસ્તુઓને પસંદ અને નાપસંદ કરતાં હતાં. એક જ મુદ્દા પર તેમની વચ્ચે મતભેદ હતો પણ લીજા દિલમાં ખુબ આશા સંઘરતી હતી કે તે તેને ભજવાનની નજીક થઈ આવશે. તેઓ માર્ફા તિમોફેવનાની બાજુમાં બેઠાં હતાં અને પત્તાની રમત ધ્યાનથી જોતાં હોય તેમ લાગતું હતું. ખરેખર તેઓ રમત જોઈ રહ્યાં હતાં—પણ તે દરમિયાન તેમના હૃદયના ધબકારા પણ વધી રહ્યા હતા અને કોઈ પણ વસ્તુ ઉપરથી તેમનું ધ્યાન ચૂકતું નહોતું. તેમના માટે જ બુલબુલ ગાઈ રહી હતી અને તારલાં ચમકતાં હતાં; તેમના માટે જ વૃણા ધીમે ધીમે કાનાકુસી કરી રહ્યાં હતાં જાણે ગ્રીષ્મની સુસ્તી અને ઉષ્ણતા તેમને ઊંઘ આવી રહી હોય. લાગેત્કીએ પોતાની જાતને સંપૂર્ણપણે એ લાગણીઓને હવાબે સોંપી દીધી કે જો તેના અંતરાત્મામાં ઊભરાઈ રહી હતી તે તેમાં આનંદ પામી રહ્યો હતો; પણ કોઈપણ એ શબ્દ દ્વારા વર્ણવી શકતું નહોતું કે કુમારિકાના પવિત્ર હૃદયમાં શું શું થઈ રહ્યું હતું; તે તેના પોતાના માટે પણ રહસ્ય હતું; તો પછી તેન બીજાં બધાંને માટે પણ રહસ્ય જ રહેવા દો. ન કોઈ જાણે છે, ન કોઈએ કદી જાણે છે કે ન કદી કોઈ જાણે કે એ બીજા

જો જન્મવા અને ફૂલવા ફાલવા માટે છે તે કેવી રીતે ધરતીની કુખમાં ૧૬૭ જન્મ પાક છે.

ના ટકરા થયા. માર્ફા તિમોફેવના નાસ્તરૂપ કાપોન્ના સાથે ૧૯૦૦ ના, લાગેત્કી અને લીજા ઓરડો પાર કરીને બગીચામાં જતા બુલબુલ જાનવા પાસે ઊભાં રહ્યાં, તેઓ બહાર અધકારમાં જતાં રહ્યાં અને તાજાં એકબીજાની તરફ જોઈને હસ્યાં; તેઓને હાથમાં હાથ મળતા મનામરોન વાતો કરવાની ઈચ્છા થતી હતી. તેઓ માર્યા ૧૯૦૧ ના જન્મ પાન્ટીન પાસે પાદ્રાં આવ્યાં. તેમણે હજી પીકટની ના પાળી નહોતી કરી. છેવટે રાજનો વારો આવ્યો અને માલિકલુ તિમતાના નામની અને કલસતી આરામ ખુરશીમાંના તકિયા પરથી પાળી પાન્ટીન પોતાની હેટ લીધી, માર્યા દુમીત્રિયેવનાનો હાથ ચૂમ્યો, પાન્ટીન નામ પ્રકટ કર્યો કે કેટલાંક લોકો ભાગ્યશાળી હતાં, કે જો તેઓ ઈચ્છા તો જઈને સૂઈ જાય અને સોહામણી રાત્રિનો આનંદ માત્ર ૨૫ જ્યારે તેને આખી રાત જાગીને સવાર સુધી બેસીને ૨૬ ના નાસ્તરૂપ કાગળો સાથે માથું ખપાવાનું પડ્યો. તેણે પાન્ટીનના નમન કરીને લીજાથી વિદાય લીધી (જ્યારે તેણે તેની પાસે વસ્ત્રોના પ્રસ્તાવ મૂક્યો ત્યારે તેણે રાહ જોવા માટે કહેવામાં આવ્યા તબો આશા નહોતી રાખી અને એટલા માટે તે તેનાથી બીજાવા લાગી) અને જતો રહ્યો. લાગેત્કી તેની પાછળ ગયો. તેઓ જતા પાન્ટીન જુદાં પડ્યાં. પાન્ટીને પોતાના ગાડીવાનને તેની ગરદનમાં સાતની લાગેત્કીનો છોડો ધોરીને જગાડ્યો, ગાડીમાં બેઠો અને સવાર પાન્ટીન લાગેત્કીને ઘેર જવાની ઈચ્છા નહોતી થતી. તે શહેરને પાછળ છોડતા ખુલ્લા ખેતર તરફ ચાલવા લાગ્યો. રાત્રિ તદ્દન શાંત બતાવતી ન નીકળ્યો હોવા છતાં પ્રકાશમાન હતી; લાગેત્કી જાકળભીના માગ પર લાગા વખત સુધી ભટકતો રહ્યો; તે એક સાકડા રસ્તાની સામ આવી પહોંચ્યો; તે એ રસ્તે ચાલવા લાગ્યો; તે રસ્તો તેન એક બાની તા અને તેના એક નાના ફાટક સુધી દોરી ગયો; તેણે બજારમાં ફાટકન ધકલ્યું; ફાટક જાણે તેના હાથના સ્પર્શની પ્રતીક્ષા કરી તથા તેમ થું થું કરતાં અવાજ સાથે ખુલી ગયું. લાગેત્કીએ જાણ ન ત બગીચામાં હતો, તે લિબુડીની વિધિ તરફ કેટલાંક ડગલાં

જાન્યે વાંચો અને અચાનક દંગ થઈ અટકી ગયો: તે કાલીતિન પાંતરના નવીઆને ઓળખી ગયો.

1 પ્રકાશથી હેઝલ આંકીના ઘેસ છત્રમાં ચાલ્યો ગયો, તે બહુ ઘન તપા જરાપણ હાલ્યા ચાલ્યા વિના આશ્ચર્ય પામતો અને પોતાના બળા મગસડના ત્યાંને ત્યાં ઊભો રહ્યો.

“તે માત્ર સંગેગ નથી!” તેણે વિચાર્યું.

1 122 નિસ્તબ્ધતા છવાયેલી હતી; ઘરમાંથી કોઈ અવાજ તેના ઘન તપા પહોંચતો નહોતો. તે સાવધાનીપૂર્વક આગળ ચાલ્યો.

1 123 તોર વળાક ઉપર અચાનક આખું ઘર તેની નજરો સમક્ષ પડ્યું; ઉપરની બે બારીઓમાંના ઝાખા ઝાખા પ્રકાશને છોડીને માથા પર અંધકારમય હતું: લીંઝાના ઓરડામાં સફેદ પડદાની પાછળ મીઠાવતી બળતી હતી અને માર્કસ તિમોફેવનાના શયનકક્ષમાં

1 124 પોતાની સામ નાનકડો લાલ દીવો બળતો હતો અને સોનેરી ફેમ 1 125 1 126 1 127 1 128 1 129 1 130 1 131 1 132 1 133 1 134 1 135 1 136 1 137 1 138 1 139 1 140 1 141 1 142 1 143 1 144 1 145 1 146 1 147 1 148 1 149 1 150 1 151 1 152 1 153 1 154 1 155 1 156 1 157 1 158 1 159 1 160 1 161 1 162 1 163 1 164 1 165 1 166 1 167 1 168 1 169 1 170 1 171 1 172 1 173 1 174 1 175 1 176 1 177 1 178 1 179 1 180 1 181 1 182 1 183 1 184 1 185 1 186 1 187 1 188 1 189 1 190 1 191 1 192 1 193 1 194 1 195 1 196 1 197 1 198 1 199 1 200 1 201 1 202 1 203 1 204 1 205 1 206 1 207 1 208 1 209 1 210 1 211 1 212 1 213 1 214 1 215 1 216 1 217 1 218 1 219 1 220 1 221 1 222 1 223 1 224 1 225 1 226 1 227 1 228 1 229 1 230 1 231 1 232 1 233 1 234 1 235 1 236 1 237 1 238 1 239 1 240 1 241 1 242 1 243 1 244 1 245 1 246 1 247 1 248 1 249 1 250 1 251 1 252 1 253 1 254 1 255 1 256 1 257 1 258 1 259 1 260 1 261 1 262 1 263 1 264 1 265 1 266 1 267 1 268 1 269 1 270 1 271 1 272 1 273 1 274 1 275 1 276 1 277 1 278 1 279 1 280 1 281 1 282 1 283 1 284 1 285 1 286 1 287 1 288 1 289 1 290 1 291 1 292 1 293 1 294 1 295 1 296 1 297 1 298 1 299 1 300 1 301 1 302 1 303 1 304 1 305 1 306 1 307 1 308 1 309 1 310 1 311 1 312 1 313 1 314 1 315 1 316 1 317 1 318 1 319 1 320 1 321 1 322 1 323 1 324 1 325 1 326 1 327 1 328 1 329 1 330 1 331 1 332 1 333 1 334 1 335 1 336 1 337 1 338 1 339 1 340 1 341 1 342 1 343 1 344 1 345 1 346 1 347 1 348 1 349 1 350 1 351 1 352 1 353 1 354 1 355 1 356 1 357 1 358 1 359 1 360 1 361 1 362 1 363 1 364 1 365 1 366 1 367 1 368 1 369 1 370 1 371 1 372 1 373 1 374 1 375 1 376 1 377 1 378 1 379 1 380 1 381 1 382 1 383 1 384 1 385 1 386 1 387 1 388 1 389 1 390 1 391 1 392 1 393 1 394 1 395 1 396 1 397 1 398 1 399 1 400 1 401 1 402 1 403 1 404 1 405 1 406 1 407 1 408 1 409 1 410 1 411 1 412 1 413 1 414 1 415 1 416 1 417 1 418 1 419 1 420 1 421 1 422 1 423 1 424 1 425 1 426 1 427 1 428 1 429 1 430 1 431 1 432 1 433 1 434 1 435 1 436 1 437 1 438 1 439 1 440 1 441 1 442 1 443 1 444 1 445 1 446 1 447 1 448 1 449 1 450 1 451 1 452 1 453 1 454 1 455 1 456 1 457 1 458 1 459 1 460 1 461 1 462 1 463 1 464 1 465 1 466 1 467 1 468 1 469 1 470 1 471 1 472 1 473 1 474 1 475 1 476 1 477 1 478 1 479 1 480 1 481 1 482 1 483 1 484 1 485 1 486 1 487 1 488 1 489 1 490 1 491 1 492 1 493 1 494 1 495 1 496 1 497 1 498 1 499 1 500 1 501 1 502 1 503 1 504 1 505 1 506 1 507 1 508 1 509 1 510 1 511 1 512 1 513 1 514 1 515 1 516 1 517 1 518 1 519 1 520 1 521 1 522 1 523 1 524 1 525 1 526 1 527 1 528 1 529 1 530 1 531 1 532 1 533 1 534 1 535 1 536 1 537 1 538 1 539 1 540 1 541 1 542 1 543 1 544 1 545 1 546 1 547 1 548 1 549 1 550 1 551 1 552 1 553 1 554 1 555 1 556 1 557 1 558 1 559 1 560 1 561 1 562 1 563 1 564 1 565 1 566 1 567 1 568 1 569 1 570 1 571 1 572 1 573 1 574 1 575 1 576 1 577 1 578 1 579 1 580 1 581 1 582 1 583 1 584 1 585 1 586 1 587 1 588 1 589 1 590 1 591 1 592 1 593 1 594 1 595 1 596 1 597 1 598 1 599 1 600 1 601 1 602 1 603 1 604 1 605 1 606 1 607 1 608 1 609 1 610 1 611 1 612 1 613 1 614 1 615 1 616 1 617 1 618 1 619 1 620 1 621 1 622 1 623 1 624 1 625 1 626 1 627 1 628 1 629 1 630 1 631 1 632 1 633 1 634 1 635 1 636 1 637 1 638 1 639 1 640 1 641 1 642 1 643 1 644 1 645 1 646 1 647 1 648 1 649 1 650 1 651 1 652 1 653 1 654 1 655 1 656 1 657 1 658 1 659 1 660 1 661 1 662 1 663 1 664 1 665 1 666 1 667 1 668 1 669 1 670 1 671 1 672 1 673 1 674 1 675 1 676 1 677 1 678 1 679 1 680 1 681 1 682 1 683 1 684 1 685 1 686 1 687 1 688 1 689 1 690 1 691 1 692 1 693 1 694 1 695 1 696 1 697 1 698 1 699 1 700 1 701 1 702 1 703 1 704 1 705 1 706 1 707 1 708 1 709 1 710 1 711 1 712 1 713 1 714 1 715 1 716 1 717 1 718 1 719 1 720 1 721 1 722 1 723 1 724 1 725 1 726 1 727 1 728 1 729 1 730 1 731 1 732 1 733 1 734 1 735 1 736 1 737 1 738 1 739 1 740 1 741 1 742 1 743 1 744 1 745 1 746 1 747 1 748 1 749 1 750 1 751 1 752 1 753 1 754 1 755 1 756 1 757 1 758 1 759 1 760 1 761 1 762 1 763 1 764 1 765 1 766 1 767 1 768 1 769 1 770 1 771 1 772 1 773 1 774 1 775 1 776 1 777 1 778 1 779 1 780 1 781 1 782 1 783 1 784 1 785 1 786 1 787 1 788 1 789 1 790 1 791 1 792 1 793 1 794 1 795 1 796 1 797 1 798 1 799 1 800 1 801 1 802 1 803 1 804 1 805 1 806 1 807 1 808 1 809 1 810 1 811 1 812 1 813 1 814 1 815 1 816 1 817 1 818 1 819 1 820 1 821 1 822 1 823 1 824 1 825 1 826 1 827 1 828 1 829 1 830 1 831 1 832 1 833 1 834 1 835 1 836 1 837 1 838 1 839 1 840 1 841 1 842 1 843 1 844 1 845 1 846 1 847 1 848 1 849 1 850 1 851 1 852 1 853 1 854 1 855 1 856 1 857 1 858 1 859 1 860 1 861 1 862 1 863 1 864 1 865 1 866 1 867 1 868 1 869 1 870 1 871 1 872 1 873 1 874 1 875 1 876 1 877 1 878 1 879 1 880 1 881 1 882 1 883 1 884 1 885 1 886 1 887 1 888 1 889 1 890 1 891 1 892 1 893 1 894 1 895 1 896 1 897 1 898 1 899 1 900 1 901 1 902 1 903 1 904 1 905 1 906 1 907 1 908 1 909 1 910 1 911 1 912 1 913 1 914 1 915 1 916 1 917 1 918 1 919 1 920 1 921 1 922 1 923 1 924 1 925 1 926 1 927 1 928 1 929 1 930 1 931 1 932 1 933 1 934 1 935 1 936 1 937 1 938 1 939 1 940 1 941 1 942 1 943 1 944 1 945 1 946 1 947 1 948 1 949 1 950 1 951 1 952 1 953 1 954 1 955 1 956 1 957 1 958 1 959 1 960 1 961 1 962 1 963 1 964 1 965 1 966 1 967 1 968 1 969 1 970 1 971 1 972 1 973 1 974 1 975 1 976 1 977 1 978 1 979 1 980 1 981 1 982 1 983 1 984 1 985 1 986 1 987 1 988 1 989 1 990 1 991 1 992 1 993 1 994 1 995 1 996 1 997 1 998 1 999 1 1000 1 1001 1 1002 1 1003 1 1004 1 1005 1 1006 1 1007 1 1008 1 1009 1 1010 1 1011 1 1012 1 1013 1 1014 1 1015 1 1016 1 1017 1 1018 1 1019 1 1020 1 1021 1 1022 1 1023 1 1024 1 1025 1 1026 1 1027 1 1028 1 1029 1 1030 1 1031 1 1032 1 1033 1 1034 1 1035 1 1036 1 1037 1 1038 1 1039 1 1040 1 1041 1 1042 1 1043 1 1044 1 1045 1 1046 1 1047 1 1048 1 1049 1 1050 1 1051 1 1052 1 1053 1 1054 1 1055 1 1056 1 1057 1 1058 1 1059 1 1060 1 1061 1 1062 1 1063 1 1064 1 1065 1 1066 1 1067 1 1068 1 1069 1 1070 1 1071 1 1072 1 1073 1 1074 1 1075 1 1076 1 1077 1 1078 1 1079 1 1080 1 1081 1 1082 1 1083 1 1084 1 1085 1 1086 1 1087 1 1088 1 1089 1 1090 1 1091 1 1092 1 1093 1 1094 1 1095 1 1096 1 1097 1 1098 1 1099 1 1100 1 1101 1 1102 1 1103 1 1104 1 1105 1 1106 1 1107 1 1108 1 1109 1 1110 1 1111 1 1112 1 1113 1 1114 1 1115 1 1116 1 1117 1 1118 1 1119 1 1120 1 1121 1 1122 1 1123 1 1124 1 1125 1 1126 1 1127 1 1128 1 1129 1 1130 1 1131 1 1132 1 1133 1 1134 1 1135 1 1136 1 1137 1 1138 1 1139 1 1140 1 1141 1 1142 1 1143 1 1144 1 1145 1 1146 1 1147 1 1148 1 1149 1 1150 1 1151 1 1152 1 1153 1 1154 1 1155 1 1156 1 1157 1 1158 1 1159 1 1160 1 1161 1 1162 1 1163 1 1164 1 1165 1 1166 1 1167 1 1168 1 1169 1 1170 1 1171 1 1172 1 1173 1 1174 1 1175 1 1176 1 1177 1 1178 1 1179 1 1180 1 1181 1 1182 1 1183 1 1184 1 1185 1 1186 1 1187 1 1188 1 1189 1 1190 1 1191 1 1192 1 1193 1 1194 1 1195 1 1196 1 1197 1 1198 1 1199 1 1200 1 1201 1 1202 1 1203 1 1204 1 1205 1 1206 1 1207 1 1208 1 1209 1 1210 1 1211 1 1212 1 1213 1 1214 1 1215 1 1216 1 1217 1 1218 1 1219 1 1220 1 1221 1 1222 1 1223 1 1224 1 1225 1 1226 1 1227 1 1228 1 1229 1 1230 1 1231 1 1232 1 1233 1 1234 1 1235 1 1236 1 1237 1 1238 1 1239 1 1240 1 1241 1 1242 1 1243 1 1244 1 1245 1 1246 1 1247 1 1248 1 1249 1 1250 1 1251 1 1252 1 1253 1 1254 1 1255 1 1256 1 1257 1 1258 1 1259 1 1260 1 1261 1 1262 1 1263 1 1264 1 1265 1 1266 1 1267 1 1268 1 1269 1 1270 1 1271 1 1272 1 1273 1 1274 1 1275 1 1276 1 1277 1 1278 1 1279 1 1280 1 1281 1 1282 1 1283 1 1284 1 1285 1 1286 1 1287 1 1288 1 1289 1 1290 1 1291 1 1292 1 1293 1 1294 1 1295 1 1296 1 1297 1 1298 1 1299 1 1300 1 1301 1 1302 1 1303 1 1304 1 1305 1 1306 1 1307 1 1308 1 1309 1 1310 1 1311 1 1312 1 1313 1 1314 1 1315 1 1316 1 1317 1 1318 1 1319 1 1320 1 1321 1 1322 1 1323 1 1324 1 1325 1 1326 1 1327 1 1328 1 1329 1 1330 1 1331 1 1332 1 1333 1 1334 1 1335 1 1336 1 1337 1 1338 1 1339 1 1340 1 1341 1 1342 1 1343 1 1344 1 1345 1 1346 1 1347 1 1348 1 1349 1 1350 1 1351 1 1352 1 1353 1 1354 1 1355 1 1356 1 1357 1 1358 1 1359 1 1360 1 1361 1 1362 1 1363 1 1364 1 1365 1 1366 1 1367 1 1368 1 1369 1 1370 1 1371 1 1372 1 1373 1 1374 1 1375 1 1376 1 1377 1 1378 1 1379 1 1380 1 1381 1 1382 1 1383 1 1384 1 1385 1 1386 1 1387 1 1388 1 1389 1 1390 1 1391 1 1392 1 1393 1 1394 1 1395 1 1396 1 1397 1 1398 1 1399 1 1400 1 1401 1 1402 1 1403 1 1404 1 1405 1 1406 1 1407 1 1408 1 1409 1 1410 1 1411 1 1412 1 1413 1 1414 1 1415 1 1416 1 1417 1 1418 1 1419 1 1420 1 1421 1 1422 1 1423 1 1424 1 1425 1 1426 1 1427 1 1428 1 1429 1 1430 1 1431 1 1432 1 1433 1 1434 1 1435 1 1436 1 1437 1 1438 1 1439 1 1440 1 1441 1 1442 1 1443 1 1444 1 1445 1 1446 1 1447 1 1448 1 1449 1 1450 1 1451 1 1452 1 1453 1 1454 1 1455 1 1456 1 1457 1 1458 1 1459 1 1460 1 1461 1 1462 1 1463 1 1464 1 1465 1 1466 1 1467 1 1468 1 1469 1 1470 1 1471 1 1472 1 1473 1 1474 1 1475 1 1476 1 1477 1 1478 1 1479 1 1480 1 1481 1 1482 1 1483 1 1484 1 1485 1 1486 1 1487 1 1488 1 1489 1 1490 1 1491 1 1492 1 1493 1 1494 1 1495 1 1496 1 1497 1 1498 1 1499 1 1500 1 1501 1 1502 1 1503 1 1504 1 1505 1 1506 1 1507 1 1508 1 1509 1 1510 1 1511 1 1512 1 1513 1 1514 1 1515 1 1516 1 1517 1 1518 1 1519 1 1520 1 1521 1 1522 1 1523 1 1524 1 1525 1 1526 1 1527 1 1528 1 1529 1 1530 1 1531 1 1532 1 1533 1 1534 1 1535 1 1536 1 1537 1 1538 1 1539 1 1540 1 1541 1 1542 1 1543 1 1544 1 1545 1 1546 1 1547 1 1548 1 1549 1 1550 1 1551 1 1552 1 1553 1 1554 1 1555 1 1556 1 1557 1 1558 1 1559 1 1560 1 1561 1 1562 1 1563 1 1564 1 1565 1 1566 1 1567 1 1568 1 1569 1 1570 1 1571 1 1572 1 1573 1 1574 1 1575 1 1576 1 1577 1 1578 1 1579 1 1580 1 1581 1 1582 1 1583 1 1584 1 1585 1 1586 1 1587 1 1588 1 1589 1 1590 1 1591 1 1592 1 1593 1 1594 1 1595 1 1596 1 1597 1 1598 1 1599 1 1600 1 1601 1 1602 1 1603 1 1604 1 1605 1 1606 1 1607 1 1608 1 1609 1 1610 1 1611 1 1612 1 1613 1 1614 1 1615 1 1616 1 1617 1 1618 1 1619 1 1620 1 1621 1 1622 1 1623 1 1624 1 1625 1 1626 1 1627 1 1628 1 1629 1 1630 1 1631 1 1632 1 1633 1 1634 1 1635 1 1636 1 1637 1 1638 1 1639 1 1640 1 1641 1 1642 1 1643 1 1644 1 1645 1 1646 1 1647 1 1648 1 1649 1 1650 1 1651 1 1652 1 1653 1 1654 1 1655 1 1656 1 1657 1 1658 1 1659 1 1660 1 1661 1 1662 1 1663 1 1664 1 1665 1 1666 1 1667 1 1668 1 1669 1 1670 1 1671 1 1672 1 1673 1 1674 1 1675 1 1676 1 1677 1 1678 1 1679 1 1680 1 1681 1 1682 1 1683 1 1684 1 1685 1 1686 1 1687 1 1688 1 1689 1 1690 1 1691 1 1692 1 1693 1 1694 1 1695 1 1696 1 1697 1 1698 1 1699 1 1700 1 1701 1 1702 1 1703 1 1704 1 1705 1 1706 1 1707 1 1708 1 1709 1 1710 1 1711 1 1712 1 1713 1 1714 1 1715 1 1716 1 1717 1 1718 1 1719 1 1720 1 1721 1 1722 1 1723 1 1724 1 1725 1 1726 1 1727 1 1728 1 1729 1 1730 1 1731 1 1732 1 1733 1 1734 1 1735 1 1736 1 1737 1 1738 1 1739 1 1740 1 1741 1 1742 1 1743 1 1744 1 1745 1 1746 1 1747 1 1748 1 1749 1 1750 1 1751 1 1752 1 1753 1 1754 1 1755 1 1756 1 1757 1 1758 1 1759 1 1760 1 1761 1 1762 1 1763 1 1764 1 1765 1 1766 1 1767 1 1768 1 1769 1 1770 1 1771 1 1772 1 1773 1 1774 1 1775 1 1776 1 1777 1 1778 1 1779 1 1780 1 1781 1 1782 1 1783 1 1784 1 1785 1 1786 1 1787 1 1788 1 1789 1 1790 1 1791 1 1792 1 1793 1 1794 1 1795 1 1796 1 1797 1 1798 1 1799 1 1800 1 1801 1 1802 1 1803 1 1804 1 1805 1 1806 1 1807 1 1808 1 1809 1 1810 1 1811 1 1812 1 1813 1 1814 1 1815 1 1816 1 1817 1 1818 1 1819 1 1820 1 1821 1 1822 1 1823 1 1824 1 1825 1 1826 1 1827 1 1828 1 1829 1 1830 1 1831 1 1832 1 1833 1 1834 1 1835 1 1836 1 1837 1 1838 1 1839 1 1840 1 1841 1 1842 1 1843 1 1844 1 1845 1 1846 1 1847 1 1848 1 1849 1 1850 1 1851 1 1852 1 1853 1 1854 1 1855 1 1856 1 1857 1 1858 1 1859 1 1860 1 1861 1 1862 1 1863 1 1864 1 1865 1 1866 1 1867 1 1868 1 1869 1 1870 1 1871 1 1872 1 1873 1 1874 1 1875 1 1876 1 1877 1 1878 1 1879 1 1880 1 1881 1 1882 1 1883 1 1884 1 1885 1 1886 1 1887 1 1888 1 1889 1 1890 1 1891 1 1892 1 1893 1 1894 1 1895 1 1896 1 1897 1 1898 1 1899 1 1900 1 1901 1 1902 1 1903 1 1904 1 1905 1 1906 1 1907 1 1908 1 1909 1 1910 1 1911 1 1912

મેજ તરફ આગળ વધી, તેની ઉપર ઝૂકી, મીલુબત્તી મૂકી અને ફંઈક શોધવા લાગી; ત્યારબાદ તે બગીચા તરફ ચહેરો ફેરવતાં ઉઘાડા બારણા તરફ આગળ વધી અને સફેદ કપડામાં સજ્જ દૂબળી પાતળી કાયાકૃતિ ઉભરા પર ઊભી રહી. લાવ્રેત્સ્કી આવેશપૂર્વક ચરચરી ઊઠ્યો.

“લીઝા!” તેના હોઠોમાંથી લગભગ તદ્દન સંભળાય નહિ એવો અસ્ફુટ સ્વર ફૂટી નીકળ્યો.

તે ચોંકી ઊઠી અને તેણે અંધકારમાં ડોકિયું કર્યું.

“લીઝા!” લાવ્રેત્સ્કી થોડોક વધારે જોરથી ફરીથી બોલ્યો અને છવામાંથી બહાર નીકળી આવ્યો.

લીઝાએ ધારનીમાં પોતાનું ડોકું બહાર કાઢ્યું અને એકદમ પાછી હઠી ગઈ. તેણે તેને ઓળખી લીધો હતો. લાવ્રેત્સ્કીએ તેને ત્રીજી વાર બોલાવી અને પોતાનો હાથ તેની તરફ લંબાવ્યો. તે બારણા પાસેથી ખસીને બગીચામાં આવી.

“તમે?” તે ગણગણી, “તમે અહીં?”

“હું... હું... મારી પૂરી વાત સાંભળો,” લાવ્રેત્સ્કીએ તદ્દન ગુસ્સપુરુ અવાજે કહ્યું અને તેનો હાથ પકડીને બાંકડા તરફ તેને લઈ ગયો.

કોઈપણ જાતનો વિરોધ કર્યા વિના લીઝા તંનં અનુસરી; તેના ચહેરા પરની ફીકાશ, તેની સ્થિર નજરો, તેની દરેકે દરેક મુખમુદ્રા અકથનીય આશ્ચર્યની ચાકી ખાતી હતી. લાવ્રેત્સ્કીએ તેનાં હાથ પકડીને તેને બેસાડી અને પોતે તેની સામે ઊભો રહ્યો.

“મેં અહીં આવવાનો વિચાર નહોતો કર્યો,” તેણે કહવાનું શરૂ કર્યું, “હું આપમેળે જ ખેંચાઈ આવ્યો... હું... હું... હું તમને પ્રેમ કરું છું,” તે બેબાકળાપણામાં આપોઆપ જ બોલ્યો.

લીઝાએ ધીમે ધીમે નજર ઉઠાવી તેની તરફ જમ્યું; તે માત્ર હમણાં જ એ વાતથી સ્પર્ધ થઈ હોય એમ લાગતું હતું કે તે જા હની અને શું બની રહ્યું હતું. તે ઊભા થવા ઇચ્છતી હતી પણ ન થઈ શકી. તેણે પોતાનો ચહેરો બન્ને હાથમાં છુપાવી લીધો.

“લીઝા,” લાવ્રેત્સ્કી ગણગણ્યો, “લીઝા,” તેણે ફરીથી કહ્યું અને તેના પગ પાસે ધૂંટણિયે બેસી ગયો.

મારાંક થયરાટથી તેના ખભા ધૂજી ઊઠ્યા, તેના ફિક્કા હાથની બાંધીની ચહેરા પર હજી પણ વધારે જોરથી ભીંચાઈ ગઈ.

“શી વાત છે?” લાવ્રેત્સ્કી બડબડ્યો. તેણે દબાયેલા અવાજવાળું કાન સાંભળ્યું. તેનું દિલ જોર જોરથી ધડકવા લાગ્યું... તે પેલાં બાળ્યના અર્થ જાણતો હતો. “શું તમે પણ મને પ્રેમ કરો છો?”

“તમારો અવાજ બોલ્યો અને તેનાં ધૂંટણને સ્પર્શ્યો.”

“હા,” તેણે તેને કહેતી સાંભળી, “ઊઠો જ્યોદોર ઇવાનિચ.”

“શું કરી રહ્યાં છો?”

“ઊઠીને તેની બાજુમાં બેસી ગયો. હવે તે રડી રહી નહોતી અને બાંધી આંખ તેને ધ્યાનપૂર્વક નિહાળવા લાગી.

“મને બીક લાગે છે; આપણે શું કરી રહ્યાં છો?”

“તમને પ્રેમ કરું છું,” તે ફરીથી એક વખત ગણગણ્યો. “હું મારી જામી જિંદગી તમારી પર કુરબાન કરવા તૈયાર છું.”

તે ફરીથી એક વાર ચરચર કાંપી ઊઠી જાણે કોઈએ ઝેરીલો કંખ માથે માથે તેણે પોતાની આંખો ઉપર આસમાન તરફ ઊંચી ઊઠાવી.

“તે બધું ભજવાનના હાથમ છે,” તેણે કહ્યું.

“પણ તમે મને પ્રેમ કરો છો, લીઝા? આપણે સુખી થઈશું?”

તે પાતાની નજરો નીચી ઢાળી દીધી; લાવ્રેત્સ્કીએ તેને હળવેથી પાતાનો તરફ ખેંચી અને લીઝાનું માથું તેના ખભા પર ઢાળી પડ્યું,

તેના કિક્કા હોઠ ઉપર પોતાના હોઠ અડાડ્યા.

* * *

જાગ્યા એક કલાક પછી લાવ્રેત્સ્કી બગીચાના ઝાંપા પાસે ઊભો હતો. તેના તાળું લાવેલું હતું અને તેને વાડ ઉપરથી ફૂદવની ફરજ પડી. તે શરૂ તરફ પાછો ફર્યો અને ઊંઘતી ગલીઓમાંથી ચાલી ગીચતા તેના આત્મામાં અપાર અપ્રત્યાશિત સુખની લાવના છવોછવ જાગ્યાં ગઈ; તેની બધી શંકાઓ દૂર થઈ ગઈ. “દૂર થઈ જવ, જીવનગના અસ્પષ્ટ ઓળાઓ!” તેણે વિચાર્યું, “તે મને પ્રેમ કરે છે, મારી ગય.” અચાનક તેના માથા ઉપરનું આખું વાતાવરણ તેને

વિજયોલ્લાસભર્યા ઉત્કૃષ્ટ અવાજના ધડકા વડે ભરાઈ ગયું હોય તેમ લાગ્યું; તે રોકાઈ ગયો: સંગીતના સૂરે વધારે ઊંચા ઊઠતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ રૂપ ધારણ કર્યું અને તે ધૂનના શક્તિશાળી પૂરના રૂપમાં વહેવા લાગ્યા. તેના આનંદની બધી જ વિસ્તીર્ણતા ધબકતાં સંગીતમાં શાશ્વત પ્રાપ્ત કરી હોય અને ગાઈ રહી હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેણે પોતાની આસપાસ નજર નાખી; આ સૂરો અનકડા ઘરની ઉપલી લે બારીઓમાંથી તરતા આવતા હતા.

“લેમ્મ!” લાત્રેન્કી ભૂમ પાડીને ઘર તરફ દોડી ગયો. “લેમ્મ! લેમ્મ!” તે મોટેથી ફરીથી બોલ્યો.

સૂર ફૂલી ગયા અને બારી પાસે ફેસીંગ ગાઉનમાં ઉઘાડી છાતી અને વિખરવેલા વાળવાળા એસાની આકૃતિ દેખાઈ.

“અરે!” તે ગોરવપૂર્વક બોલ્યો. “તમે છો?”

“કિસ્નોફોર ફોદોરિય, કેવું શ્રેષ્ઠ કોટિનું સંગીત છે! ભગવાનને ખાતર, મને અંદર આવવા દો.”

એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના વૃદ્ધે હાથને રાજાને દર્શાવે તેવી રીત વીંડતા ગલી પર પડતાં બારણાની ચાવી બારીમાંથી નીચે ફેંકી. તે છલગ્યો મારતો દાદરા ચઢી ગયો, ઓરડામાં ધસી ગયો અને લેમ્મની તરફ આગળ વધવા લાગ્યો; પણ લેમ્મે રૂઆપૂર્વક શાષ હલાવીને ખુરશી તરફ ફેંશારો કર્યો અને ઉતાવળપૂર્વક રશિયનમાં “બેસી જાઓ અને ધ્યાનથી સાંભળો”, એમ કહેતાં પોતે પિયાનો પાસે બેસી ગયો. તેણે ગર્વપૂર્વક અને કહેરતાપૂર્વક તેની ફરતે નજર નાખી અને પિયાનો વગાડવાનું શરૂ કર્યું. લાંબા વખતથી લાત્રેન્કીએ આવા પ્રકારનું કોઈ સંગીત સાંભળ્યું નહોતું: ભાવાવેગથી ભરપૂર ક્રોમળ ધૂને પહેલા જ સૂરે દિલ દિમાગને કમળમાં કરી લીધાં; તે આખી ને આખી ઝગમગી રહી હતી, પ્રેરણા, ઉલ્લાસ અને સૌંદર્ય આગ સાથે ઝૂંટતી હતી; તે ઊઠતી હતી અને ચાતાવરણમાં ઓગળી જતી હતી; તે એ દરેકે દરેક વસ્તુ વિશે બોલતી હતી જે આ ધરતી ઉપર અણમોલ, અકલ્પનીય અને પૂજનીય હતી, તેમાં ચિરંજીવ ઉદાસીનો ઉલ્લાસ હતો અને તે દમ તોડતી સ્વર્ગલોક તરફ ઊંચે ચડી રહી હતી. લાત્રેન્કી ટટ્ટાર ઊભો થઈ ગયો અને હાથવિશથી ફિક્કે પડલો તે નાઉમેદ થઈને ઊભા

ભાગ્યે જ લાગતું હતું કે આ સંગીત નવ પ્રાપ્ત પ્રેમના રમણ વડે હજી પણ કાંપતા તેના હૃદયના તારને પકડમાં લઈ રહ્યો હતો, તે પોતે પ્રેમથી ધબકતું હતું. “ફરીથી,” છેલ્લાં ભજનમાં શમી જતાં તેણે દબાવેલા સ્વરે કહ્યું. વૃદ્ધે તેની તરફ ચડક જતી નજાર નજર નાખી પોતાની છાતી કોકીને પોતાની ભાષામાં તરત જ “હું આ રચના રચી શક્યો છું કારણ કે હું મહાન મગીયાર છું” અને પોતાની અદ્ભુત સંગીત રચના ફરીથી વગાડી. ભાવનામાં ગોળબત્તીઓ નહોતી; ઊગતા ચાંદનાં કિરણો બારીમાંથી ઘસતા પડતાં હતાં; ક્રોમળ હવા સૂરથી કંપચુકત હતી; નાનકડો કંગાળ ભાવના પાત્ર સ્થાન સમો લાગતો હતો; આંખા રૂપેરી પ્રકાશમાં વૃદ્ધનું માખી વેરાન અને પ્રેરણામય લાગતું હતું લાત્રેન્કીએ તેની પાસે જઈને તન બચ્ચા ભીડી લીધો. પહેલાં તો લેમ્મે તેના આ બાંધવનના કોઈ પ્રત્યુત્તર ન લાગ્યો, તેણે તેને પોતાની કોણી વડે પાશ પાશ બંધાયો હતો; બહુ વાર સુધી તે એ જ કહોર અને મનમન તારણઈ ભર્યા હાવભાવ સાથે નિશ્ચલ બેઠો રહ્યો અને માત્ર જ કાંપતો અસ્પષ્ટપણે ગણગણ્યો: “અરે!” છેવટે તેની બદલાયેલી ભાવાવેગે મનમુદ્રા થોડી ઢીલી પડી અને લાત્રેન્કીનાં લાગણીભર્યા માંડાં ગાંધિનંદનના પ્રત્યુત્તરમાં પહેલાં તો તે ધીમું હત્યો અને તરત જ તેની આંખોમાં આંસુ ધસી આવ્યાં તે બાળકની જેમ નિતંગપાત્ર દુલકાં ભરીને રડવા લાગ્યો.

“એ બહુ ધ્યાન ખેંચે એવી વાત છે,” તેણે કહ્યું “કે તમે મિત્રમય આ જ ઘડીએ આવ્યા; પણ હું જાણું છું, હું બધું જ જાણું છું.”

“તમ, બધું જ જાણો છો?” લાત્રેન્કીએ આશ્ચર્યચકિત થતાં પૂછ્યું.

“તમ મારી સંગીત રચના સાંભળી,” લેમ્મે જવાબ આપ્યો.

“તમ આ ન અનુભવ્યું કે હું બધું જ જાણું છું?”

લાત્રેન્કી પરત્વે સુધી ઊંઘી ન થયો; આખી રાત તે પલંગ પર પગી રહ્યો. લાંબા પણ ઊંઘતી નહોતી; તે પ્રાર્થના કરતી રહી હતી

વાચક લાવ્રેસ્કીના બાળપણ અને કળવણીથી પરિચિત છે, ત્યજ અમે લીકાનાં ભાણુતર વિષે થોડાક શબ્દો કહીશું. જ્યારે તેના પિતાનો દેહાંત થયો ત્યારે તે દસ વર્ષની હતી, પણ તેમણે તેની ઉપર વધાર સમય આપ્યો હતો. ધંધાની ચિતાઓમાં ગળાપૂજા ડૂબેલ, પોતાની ધનસાપત્તિ વધારવા માટેની યોજનાઓમાં સતતપણે વ્યસ્ત, તામરસી, તોછડા અને અપીરા સ્વભાવવાળા પિતા શિલકો, ગવર્નેસો અને બાળકો માટેની બીજી જરૂરિયાતો અને કપડાંલત્તા માટે પૈસા આપવના જવાપણ અચકતા નહોતા. પણ તેમના કહેવા પ્રમાણે “ચીસીયા પાડતાં બાળકોને લાડ લડાવવા” પ્રત્યે તેમનું નફરત હતી, ખરેખર તેમને લાડ લડાવવા માટે તેમની પાસે ઘણો ઓછો સમય હતો તેઓ કામ કરતા હતા; ધંધાની મુશ્કેલીઓ ઉપર ધ્યાન આપતા, બહુ ઓછું સૂતાં, ભાગ્ય જ કાઈક વખત પત્ના રમતા, ત્યારબાદ પાછા ફરીથી કામ લાગી જતા. તેઓ પોતાની સરખામણી કણસલાં ઝૂવાની મથીન સાથે જેતલાં ઘોડની સાથે કરતા હતા. “હા, મારી આખી જિંદગી એકદમ ઝડપથી વીતી ગઈ,” મૃત્યુકથા પર પડેલા તેમણે સૂઝયેલા હોહો પર કડવા સિમન સાથે કહ્યું હતું. માર્યા દુર્મીત્રિયના પણ તેના પતિ આપતા હતા તેના કરતા વધારે સમય લીઝ પાછળ નહોતી આપતી જોકે તેમ છતાં પણ તે લાવ્રેસ્કી સમક્ષ બડાઈઓ હાંકતી હતી કે બાળકોને તેણે પાત જાતે ઊછેર્યા હતા. ત તને ઢીંગલીની જમ સજાવતી હતા, મહેમાનો સામે તના માથા પર લાડથી પંપોળતી અને તેના મોઢા પર જ તેને નાનકડી બહુ હોશિયાર છોકરી અને લાડવી દીકરી કહતી હતી, બસ એટલું: લગાતાર એકધાર્યું ધ્યાન આપવું એ સુસ્ત મનિયા માટે બહુ વધારે પડતું હતું. પિતાના જીવનકાળ દરમિયાન લીઝ પેરીસથી આવેલી ગવર્નેસ શ્રીમાન મોરોની દેખબાળ લેઠળ હતી અને જ્યારે પિતાનું અવસાન થઈ ગયું ત્યારે તેને માર્કા નિમોફેન્નાની દેખરેખ લેઠળ સોંપવામા આવી માર્કા નિમોફેન્ના વિષે વાચક જાણ

છે; શ્રીમાન મોરો કરચલીઓવાળી નાના કદની મહિલા હતી, તેની ધીનજાન પક્ષી જેવી હતી અને મગજ પણ પક્ષીઓ જેવું હતું. જ્યારે તેના માજીલી જિંદગી વિતાવી હતી પણ ઘડપણ નજીક જાતના નાના માજી બ જ શોખ બાકી રહી ગયા હતા મીઠાઈઓ તાજા અને પનાંનો જે તે પેટ ભરીને પત્તાં રમી ન હોય તો તેને મગજ ન કરી ચૂકી હોય તો તનો ચણો મરેલા માણસના મૂતળા જલ્યા થઈ જતો: તે બેસી રહેતી, જોતી રહેતી, શ્વાસ લેતી તો તેના તમ છતા સ્પષ્ટપણ જાઈ શકાતું હતું કે તેનું મગજ મગજ પાવન વિચારોથી અનેભિન્ન હતું. એમ પણ ન કહી શકાય કે તેના દિલનાં હતી: ભલા દિલના પક્ષી કદી ન હોય. તનુ જાતના ન તાનુ પાતાની જુવાની મોજવાપણમાં વીતાવી ત હોય તો તેના પાપગથી જ તેણે શ્વાસમાં લીધેલી પેરોસની હવા હાય; તને ન ઉપર એક હલકા પ્રકારના સર્વસામાન્ય સંશયવાદની અસર તો તેના જીવનમાં આ શબ્દોની અભિવ્યક્તિમાં ઉઘાડી પડતી હતી “જાતના બ્રકવાટ છે”, તે વાકરણ દોષવાળી પણ પરીસની મુત તાલિસ બાલી બોલતી હતી, તે ગપ નહોતી મરતી અને તેની મનામાં તરંગીપણું પણ નહોતું એક ગવર્નેસ પાસથી એનાથી વધાર તો તેના જાણ લાખી શકાય? તેણે લીઝ ઉપર બહુ ઓછો પ્રભાવ માર્યો, તનાથી વધારે ઊંડો પ્રભાવ તો એ બાળકી ઉપર તેની અમા નાતના જીવનનાં હતો

જા જાનના ઈતિહાસ સૌથી વધુ રસપ્રદ હતો. તે ખડૂન તો તેના પતિ; સાળ વર્ષની ઉંમરે તે એક ખેડૂત સાથે પરણી; તો તે પાતાની બીજી ખેડૂત બહેનો કરતાં બહુ જુદી પડતી હતી. તે પિતા વાજ વર્ષથી જાગીરનો કારભારી હતો તણ ખૂબ પૈસા પાતા તો અને દીકરીને લાડ લડાવીને બગાડી મૂકી હતી ત અત્યંત ખુશ, જાગરૂ હતો, આખા તાલુકાની રાણી જવી, તે હોશિયાર, જાગરૂ અને હાજરજવાબી હતો. તના માલિક દુર્મીત્રી પરસ્વા, જાગરૂ ગીતનાના પિતા, શાંત પ્રકૃતિની વિનયશીલ વ્યક્તિએ એક દીકરા મગજ કૂટવાના સમયે તેને જાઈ, તેની સાથે વાત કરી અને તેના પાતના પડી ગયા. બહુ જલદી જ ત વિધવા થઈ ગઈ; જાતના પાત પરણવા હોવા છતા પણ તને પોતાના ઘરમા રાખી

અને તેને એક ભદ્ર મહિલા જેવાં કપડાં પહેરાવ્યાં. અગાધ્યાએ બધું ઝડપથી પોતાની આ નવી ભૂમિકાને અપનાવી લીધી જાણે તે કદી કોઈ બીજી રીતે જીવન જીવી જ ન હોય. તે દેખાવડી અને હૃદયપુષ્પ થઈ ગઈ; મલમલની બાંધો નીચેના તેના હાથ જાણે સોદામરની પત્નીના હાથ હોય તેમ “મેંદાના લોટ જેવા” સફેદ, થઈ ગયા; સમોવાર કદી મેજ પરથી હરાવવામાં આવતો નહોતો રેશમ કે મખમલ સિવાયનાં કપડાં પહેરવાં તેને શોભે નહિ એમ તે માનતી હતી અને પીંછાની પથારી પર સૂતી હતી. આ પરમસુખમય સ્થિતિવાળી જિંદગી પાંચ વર્ષ સુધી ચાલી અને ત્યારબાદ દુર્મીત્રી પેત્રોવ મૃત્યુ પામ્યા; તેમની વિધવા જે દવાશીલ માલિકલું હતી તેને પોતાના મૃત પતિની સ્મૃતિને ધ્યાનમાં રાખતાં પોતાની શોકની સાથે કઠોરતાપૂર્વક વર્તણૂક કરવો ન જમ્યો; વળી વધારામાં એટલા માટે પણ કે અગાધ્યાએ હંમેશાં પોતાને તેનાથી યોગ્ય ફરી પા રાખી હતી; જમ્મે તેમ પણ તેણે તેને ગોવાળિયા સાથે પરણાવી અને નજર સામેથી દૂર કરી. ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. એક ઉઝળાટભર્યા ઉનાળાના દિવસે માલિકલું ભેરના વાડાની મુલાકાતે ગઈ. અગાધ્યાએ તેમને એટલું સ્વાદિષ્ટ ઠુંડું કીમ ખવડાવ્યું, તે એટલી ઠાવડી, સુખ અને સ્વચ્છ, ખુશમિજબજ અને સંતુષ્ટ લાગી કે તેની માલિકલું તેમ માફ કરી અને ઘરમાં આવવાની રજા આપી; છ મહિનામાં તેને તની સાથે એવો તો ઊંડો લગાવ થઈ ગયો કે તેણે તેને ઘર ચલાવનાર સ્ત્રીના પદે નીમી અને આખા ઘરબારનો કારભાર તેને સોંપી દીધા અગાધ્યામાં ફરી એકવાર નવો ઉત્સાહ રેડાયો, તે હૃદયપુષ્પ અને દેખાવડી થઈ ગઈ. તેની માલિકલુંને તેનો ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો આ પ્રમાણે બીજાં પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. અને પછી અગાધ્યા ફરી એકવાર સંકટમાં આવી પડી. તેનો પતિ કે જન તેણે ગણવેશ ધારી નોકરના પદ સુધી ઊંચે ચડાવ્યો હતો તે ખૂબ પીવા લાગ્યા, અવારનવાર ઘરમાંથી ગાયબ રહેવા લાગ્યો અને અંતમાં તેણે માલિકલુંના છ ચાંદીના ચમચા ચોર્સ. આ ચમચ તેણે યોગ્ય સમય માટે પોતાની પત્નીની પેટીમાં સંતાડ્યા હતા. આ વાત ઉઘાડી પડી ગઈ. તેને ફરીથી ગોવાળિયાને પદે મૂકી દેવામાં આવ્યા

બન અગાધ્યા પોતાના ઊંચે પદેથી નીચે આવી ગઈ; તેને ઘરમાંથી તો માત્ર મૂકવામાં ન આવી પણ સીવણ અને ભારતગૃંથણ વગેરે વાતના કામ સોંપવામાં આવ્યું. હવે તેને માથા પર લેસવાળી પાટી નવલ રૂમાલ બાંધવો પડતો હતો. બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે અગાધ્યાએ આ તોફાન સામે મૂકપણે માથું નમ્રાવી લીધું તે સમયે તેણે પાંચ વર્ષની હતી. તેનાં બધાં જ બાળકો મરી ગયાં હતાં અને તેના પતિ પણ બહુ લાંબુ ન જીવ્યો. હવે તેનો જ્ઞાનમાં આવી જવાનો સમય પાડી ગયો હતો; અને તે જ્ઞાનમાં આવી પણ તેણે ગાંડુ આછા બોલી અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળી બની ગઈ. તે પાંચ વર્ષ પછી સવારની પ્રાર્થના કે એક પણ સમૂહિક પ્રાર્થનામાં જોડાતી નહોતી. તેણે પોતાના બધા જ ચુંદર પોશાકો ત્યજી પાંચ વર્ષ નદન શાંતપણે, નમ્રપણે, સ્થિરતાપૂર્વક, કોઈની પણ સાથે જોવા વિના અને દરેક વસ્તુને સહન કરતાં પંદર વર્ષ વીતાવ્યાં. તેણે અપમાન કરવામાં આવતું તો તે માત્ર નમ્રતાપૂર્વક માથું નમાવી બેસી અને ઉપદેશ બદલ આભાર માનતી. તેની માલિકલું તો તેના પાસા વખત પહોંચાંથી જ માફ કરી દીધી હતી અને તેને પાસાની તમ કૃપાદૃષ્ટિથી જોવા લાગી હતી. માલિકલું તેને પોતાની પાંચ વર્ષ ભટમાં બસિસ આપી હતી; પણ અગાધ્યાએ રૂમાલ ન પીતાથી અને હંમેશાં કાળાં વસ્ત્રો પહેર્યાં; અને માલિકલુંના મૃત્યુ પાસે ન વજી વધારે શાંત અને નમ્ર બની ગઈ. રશિયનમાં ભય અને કષ્ટના સાહવાઈથી જન્મે છે; પણ તેનું સન્માન કોઈ કાળમાંથી જતી શકતું નથી: આ સન્માન ન તો બહુ જલ્દી ખાપવામાં આવે છે કે ન તો વજર વિચાર્યે દરેક માણસને. અગાધ્યા માત્ર પરમા દરેક દરેક વ્યક્તિના દિવમાં બહુ મોટું માન હતું; કોઈપણ તેનો ખુનસાનીની ભૂલોનો ઉલ્લેખ કરતું નહોતું, જાણે તેમણે તે બધી જુના માલિકની સાથ જ દફનાવી દીધી હતી

આ કાલીતન માર્યા દુર્મીત્રિયેવનાની સાથે લગ્ન કર્યા ત્યારે તેણે તેના પ્રરગુહસ્થીની જવાબદારી અગાધ્યાને સોંપવાનો હતો; આ “જાલવના બીકથી” તેનું મન વાળી ન શકાયું; જ્યારે તેઓ તેની મામ જાવા સ્વરે બોલ્યા ત્યારે તેણે નમ્રતાપૂર્વક માથું નમાવ્યું અને તેણે તેના જવાબ જતી રહી. કાલીતન લોકોને પારખી મઠવમાં

મૂરખ નહોતા; તેમણે અગાધાને પણ પારખી લીધી અને તેને ભૂલ્યા નહિ. જ્યારે તેઓ ચહેર ચાલ્યા વયા ત્યારે તેમણે અગાધાની પોતાની સંમતિ પર તેને લીઝ પાસે તેની આયા તરીકે છોડી, જે તે સમયે પાંચ વર્ષની થવામાં હતી.

લીઝ પહેલાં પહેલાં તો પોતાની નવી આયાના કઠોર અને ગંભીર દેખાવવાળી મુખમુદ્રાથી બીતી હતી, પણ થોડા જ વખતમાં તેનાથી દેવાઈ ગઈ અને તેને ખૂબ ખાસ કરવા લાગી. તે પોતે જ ગંભીર બાળકી હતી; તેનો ચહેરોમહોરો કંઈક અંશે સ્પષ્ટપણે તેના પિતાને મળતો આવતો હતો; માત્ર તેની આંખો જ તેમના જેવી નહોતી; તેમની આંખોમાં કોમળ આદરભાવ અને માયાળુતાનો ભાવ હતો જે ભાગ્યે જ બાળકોમાં જોવા મળે છે. તે ઢીંગલીઓનો શોખ નહોતો, તેનું હાથ ન તો મોટા અવાજવાળું હતું કે ન તો લાંબુ ચાલતું હતું અને હંમેશાં ગંભીર ભાવ ધારણ કરી રાખતી હતી. સ્વભાવતઃ તેની પ્રવૃત્તિ વિચારશીલ રહેવાની નહોતી, પણ તેની પાસે વિચારવા માટે સામગ્રીની કદી ખોટ નહોતી રહેતી: ટૂંકી ચૂપ્પી પછી સામાન્યપણે તે મોટેરો સામે કોઈ પ્રશ્ન મૂકતી જે બતાવતું હતું કે તેનું મગજ તેના મન ઉપર પડનારી કોઈ નવી છાપના વિષ વિચારી રહ્યું હતું. તેણે બહુ વહેલાં જ તોતડું બોલવાનું બંધ કરી દીધું હતું અને જ્યારે તે ત્રણ વર્ષની હતી ત્યારે તદ્દન સ્પષ્ટપણે બોલતી હતી. તે તેના પિતાથી બીતી હતી; પોતાની મા પ્રત્યેની લાગણીઓ અસ્પષ્ટ હતી: તે ન તો તેનાથી બીતી હતી કે ન તો તેના માટે કોઈ પ્રેમનાં ચિહ્નો પ્રગટ કરતી હતી; જ્યારે તો તે અગાધા માટે પણ પ્રેમનાં કોઈ બાહ્ય ચિહ્નો પ્રગટ કરતી નહોતી તેમ છતાં તે એકલી જ એવી વ્યક્તિ હતી જેને તે ચાહતી હતી. અગાધાને તેનાથી જુદી પાડી શકાય એમ નહોતું. તેઓ બન્ને સાથે હોતાં ત્યારે વિચિત્ર દૃશ્ય ઊભું કરતાં હતાં. કાળા કપડામાં સજ્જ, માથા પર કાળો રૂમાલ બાંધીને, મીણ જેવા ફીક્કા પણ હજી સુંદર અને ભાવપૂર્ણ ચહેરે તે મોજાં ગૂંથતી ટટ્ટાર બેસતી હતી, જ્યારે લીઝ તેના પગ પાસે નાનકડી આસમખુરશીમાં તેની જેમ પોતાનાં નાનાં નાનાં ક્રમોમાં વ્યસ્ત થઈને બેસતી કે પછી પોતાની નિર્મળ આંખોને ઊંચી કરી ગંભીરતાપૂર્વક અગાધા તેને જે કંઈ કહેતી રહેતી હતો

તે બાળકની રહેતી; અગાધા તેને પરીકથાઓ નહોતી કહેતી પણ પીમા અને સમતલ સ્વરે પવિત્ર મરિયમના જીવન વિષે, યતિઓના જીવન અને શબ્દો તથા પવિત્ર શ્રી પુરુષોત્તમ જીવન વિષે જણાવતી હતી. તન એ પણ કહેતી કે કેવી રીતે સંતો વેરાન પ્રદેશમાં રહેતા હતા, ૧૧ી રીત તેઓ મુક્તિ શોધવા મથતાં હતાં, ભૂખતરસ અને ગુસ્સાથી કેવી રીતે ઝેલતાં હતાં અને કેવી રીતે રાજાઓના ભયમાં નાચતાં રહેતાં પણ ઈસુ ખ્રિસ્તને માનતાં હતાં; કેવી રીતે ખાતમાનના પાપીઓ તેમના માટે ખાવાનું લાવતાં હતાં અને જંગલોનાં ઝાડોનાં તમની આજ્ઞાને અનુસરતાં હતાં; જ્યાં જ્યાં પણ જાય ત્યાં વધું છે ત્યાં ત્યાં કેવી રીતે ફૂલો ઊગી આવ્યાં હતાં. "પીમા ફૂલો?" એક વખત લીઝએ પૂછ્યું. તેને ફૂલોનો બહુ માન હતો. અગાધા લીઝની સાથે ગંભીરતા અને વિનમ્રતાપૂર્વક કાન જમાવતી જાહે તે એ વાતથી સન્માન હતી કે અટલા ઉદાત્ત બાળક પાત્ર શબ્દો ઉચ્ચારવાનો તેને અધિકાર નહોતો. લીઝના હોઠ ખુલ્યા તરી જતા અને સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ ભગવાનની છબી તરી બાકષેક શક્તિ સાથે ચોરીછૂપી તેના આત્મામાં પ્રવેશી ગઈ અને તો પાત્ર અને આદરપૂજા ભયથી ભરી દીધો. જ્યારે ઈસુ ખ્રિસ્તે તમા માટે એક નિકટના ધનિષ્ઠ અસ્તિત્વનું રૂપ ધારણ કર્યું, ત્યારે ભગવાન તેના જેવું જ હોય ત્યારે અગાધાએ તેને પ્રાર્થના કરવાનું પદ્ય શીખવાડ્યું. કેટલીક વખત તે લીઝને વહેલી પરોઢે જ જગાડી દેતી, જલદી જલદી તૈયાર કરતી અને ચુપચાપ પોતાની સાથે સવારની પ્રાર્થનામાં લઈ જતી: લીઝ અધ્ધર શ્વાસ લેવાવા પગલ તેની પાછળ પાછળ જતી; વહેલી સવારની કડકડતી ટાપી બન જાંબો પ્રકાશ, ઠંડુ અને ખાલી દેવળ, આ અસુચિંત્યા જાણવાનું ગપ્તતા, ચોરીચૂપકી પછા આવીને સૂઈ જવું—જે કંઈ ભીંમત તન, વિચિત્ર હતું, પવિત્ર હતું એ બધાનું નવાઈ પમાડે તેવું ભીંમત આ બાળકીને અંતરાત્માના ઊંડાણ સુધી રોમાંચિત કરી દેતું હતું. અગાધા કદી કોઈને કપકો નહોતી આપતી અને લીઝને પણ બી જાળા થવા માટે ધમકાવતી નહોતી. જ્યારે તે નારાજ થતી ત્યારે મમળા માન થઈ જતી અને લીઝ જાણતી હતી કે આ શાંતિનો અર્થ શો હતો, બાળકની ત્વરિત ચતુરાઈથી તે એ પણ સમજી જતી હતી

કે અગાધા ક્યારે બીજાઓથી નારાજ થતી હતી - માર્યા દુર્મીત્રિયેન્ના ક કાલીતિન પોતે પણ તેમાં સમાવિષ્ટ હતાં. અગાધાએ ત્રણેક વર્ષ કરતા વધારે સમય સુધી લીજની દેખરેખ રાખી, ત્યાર બાદ તની જગ્યા મોરાએ લીધી, ગમે તેમ પણ નીરસ રીતભાત અને વારવાર ઉદ્ગારો “આ બધો બકવાસ છે” ઉચ્ચારનારી અવિચારી ફ્રેંચ મહિલા લીજનો એ પ્રેમ ન ચમી શકી જે તેની વહાલી આપને પ્રાપ્ત હતો બીજા મૂળ પકડી લીધા હતાં. તદુપરાત અગાધા જોકે હવે લીજની દેખરેખ નહોતી રાખતી તેમ છતાં તે હજી પણ ધરમ જ હતી અને ઘણીવાર પાતાની ઊછેરેલી છોકરીને મળતી હતી જે હજી પણ તેના પ્રત્યે એટલી જ નિષ્ઠા ધરાવતી હતી.

પણ જ્યારે માર્કા નિમોફેયેન્ના પાછળથી કાલીતિનના ઘરમાં રહેવા માટે આવી ત્યાર અગાધાનું તેની સાથે ન બન્યું. વાત વાતમાં વચકનારી અને મમતવાળી વૃદ્ધ સ્ત્રીને આ સ્ત્રી જે પહેલાં ખેંડત હતી તેની ચંબીર અને ગૌરવભરી સિકલ ન ગમી. અગાધા તીર્થયાત્રા પર નીકળી પડી અને પાછી ન આવી. એવી છત્રી અફવાઓ હતી કે તે રસ્તેબીકસના એકાંતવાસમાં ચાલી ગઈ હતી. પણ લીજના દિલમાં તે જે છાપ છોકી ગઈ હતી તે અમીટ હતી. તેણે સામૂહિક પ્રાર્થનામાં જવાનું ચાલુ રાખ્યું, જેની તે તહેવારની જેમ આનુરતાપૂર્વક રાહ જોતી હતી, તે રુચિપૂર્વક, એક પ્રકારની સંકુચિત અને સંયત ઉત્કટતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરતી હતી જે માર્યા દુર્મીત્રિયેન્ના માટે ગુપ્ત આશ્ચર્યની વાત હતી; માર્કા નિમોફેયેન્નાએ પણ જોકે કદી લીજની સ્વતંત્રતા પર કોઈપણ રીતે પ્રતિબંધ નહોતો મૂક્યો તેમ છતાં તેના ઉત્સાહને નરમ પાડવાનો અને એટલાં બધાં સાચાંગ દડવત્ ન કરવા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે આને કુલીન ઘરાનાની છોકરી માટે યોગ્ય નહોતો ગણતી. લીજ સારી રીતે જાણતી હતી એટલે કે ખંતપૂર્વક બહુતી હતી; તેને કોઈ ખાસ પ્રતિભાષાળી સામર્થ્ય કે અલૌકિક બુદ્ધિનું વરદાન નહોતું મળ્યું; તે માત્ર ખૂબ મહનતથી કામ કરીને શીખતી હતી. તે પિયાનો સારી રીતે વગાડતી હતી, પણ માત્ર લમ જ જાણતો હતો કે તેના માટે તેને કેટલી કિંમત ચૂકવવી પડી હતી. તે બહુ વધારે વાંચતી નહોતી; તેની પાસ “તેના પોતાના શબ્દો નહોતાં”, પણ તની પાસે તના પોતાના વિચારો હતા અને પોતાની

બાળવી રીતે આગળ જતી હતી, વર્ષમાં એમ નહોતું કહેવાનું કે આપની અસલી બેટી છે: તેના પિતાએ પણ શું કરવું કે શું ન તેના માટે કદી બીજાં કોઈને પૂછ્યું નથી અને આમ આપણે, જરાપણ ઉતાવળ વિના ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચી પોતાની માટી થતી ગઈ તે અત્યંત આકર્ષક હતી, પણ તે પોતે જાણતી નહોતી. તેની દરેક હિલચાલ સરળ અને સ્વાભાવિક તથા ગંભીર અણધાર મોહકાથી ભરપૂર હતી, તેના સ્વરમાં વણસ્પર્શા મોહકા કરતાં રણકાર હતો; જરા સરખી પણ આનંદદાયક સંવેદના હતા ત્યારે પર મોહક રિમત લઈ આવતી હતી અને તેની આંખો એક તરફ નજર લાડભર્યા પ્રકાશથી ચળકી ઊઠતી. ફ્રેન્ચની પ્રબળ ભાવનાથી પ્રભાવિત માર્કા પણ ઈજા પહોંચાડવાના ભયે સજાગ, માથાગુ બાંધ સામગ્રી લૂંટવાળી તે દરેકે દરેક વ્યક્તિને પ્રેમ કરતી હતી પણ કદાચ એક વિશેષને નહિ, માત્ર એકલા ભગવાનને જ તે પ્રેમ કરતી હતી. બીરુતાપૂર્વક અને કોમળતાપૂર્વક પ્રેમ કરતી હતી. આ જીવન ચાલુ વહેણને પણ ખળભળાવનાર લાગેત્તરી સૌથી પહેલો તમા

બી લીજ.

૩૬

માત્ર દિવસ સવારે અગિયાર વાગ્યાની થડીવાર પછી લાગેત્તરી માર્કાના ઈરવારને ત્યાં ગયો. રસ્તામાં તેને પાન્થીન મળ્યો જે નવાનો હતો એકદમ ભમ્મરો સુધી નીચી કરતાં સરસરાટ ઘોડો મારવાનો તના પાસેથી નીકળી ગયો. કાલીતિન પરિવારને ત્યાં, તેમની મળ મારવા ગયો ત્યારથી આજે પહેલી વાર તેનો આવકાર કરવામાં આવ્યો. માર્યા દુર્મીત્રિયેન્ના “આરામ” કરી રહી હતી. માર્કાના નાકર કહ્યું, “માલિકણ”ના માથામાં દુઃખાવો હતો. માર્કા નિમોફેયેન્ના અને યલીઝવેતા મિખાઈલોવના ઘરમાં નહોતાં. લાગેત્તરી માર્કાના મળવાની આછી પાતળી આશા લઈને બગીચામાં આમ

તેમ લટાર મારવા લાગ્યો, પણ તેને કોઈ ન મળ્યું તે બે કલાક પછી પાછો આવ્યો ત્યારે પણ જણવંશધારી નોકરે તેને એ જ વાત કહી, જ તેને આડી નજરે નાકનો હતો. લાત્રેલ્ડીએ વિચાર્યું એક જ દિવસમાં ત્રીજી વાર જવું અનુચિત હતું અને તેણે વાસિલ્વેસ્કોય જવાનો નિર્ણય કર્યા જ્યાં તેને કેટલાક કામો પણ પૂરાં કરવાનાં હતાં. રસ્તામાં તે યોજનાઓ ઘડતો રહ્યો, દરેક યોજના બીજી યોજના કરતાં વધારે હોંશીલી હતી; પણ જ્યારે તે પોતાના ફોર્જબાના નાના ગામ પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેનો બધા ઉત્સાહ ઓસરી ગયો હતો; તેણે અન્નોન સાથે વાતચીત કરવાનું શરૂ કર્યું; સંજેગવશાત્ વૃદ્ધ ડોસો પણ ઉદાસ પૂર્વસ્મૃતિઓથી સભર હતો. તેણે લાત્રેલ્ડીને કહ્યું, કેવી રીતે શ્વાફીર પેત્રોબનાએ પોતાના મૃત્યુ પહેલાં પોતાના જ હાથે બચકું ભર્યું હતું અને પળવારના વિરામ પછી નિઃશ્વાસે નાખતા ઉમર્યું: “દરેક માણસ, ભલા માલિક, પોતાના નાશ માટે નીર્માયેલો છે.” જ્યારે લાત્રેલ્ડી શહેર તરફ જતો હતો ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું ગઈઝલના સંગીતના સૂસે તની ઉપર ભૂતની જેમ સવાર થયેલા હતા અને લીજાની છબી તેની સાલસ સ્પષ્ટતા સાથે તેના મનમાં ઊભરાઈ રહી હતી, તેના દિલમાં એ વિચાર આવતાં ઝણઝણાટી છૂટી ગઈ કે તે તેને પ્રેમ કરતી હતી તેના દિલમાં એ વિચાર આવતાં કંપારી છૂટી ગઈ કે તે તેને પ્રેમ કરતી હતી. તે શાંતચિત્તે અને મનમાં સુખનો ભાવના સાથે ઘોડગાડીમાં સવાર થઈ શહેરમાં પોતાના ઘરે પહોંચ્યો.

વિશાળ ખંડમાં પગ મૂકનાની સાથે જ સૌથી પહેલી જો વસ્તુએ તેની ઉપર હુમલો કર્યો તે હતી પચુલીની સુગંધ જેનાથી તન સખત નફરત હતી, અહીં પ્રવાસ માટેનાં ઊંચાં ઊંચાં પટારા અને મુટકસ પણ પડ્યાં હતાં. તેને મળવા માટે દોડતા આવી રહેલા તના હજૂરિયાનો ચલરા પણ તેને કઈક વિચિત્ર લાગ્યો તેના મન પર પડેલાં પ્રભાવોનું પૃથ્થકરણ કર્યા વિના તે દીવાનખાનાનો ઉંબરો વટાવી ગયો, સોફામાંથી ઝૂલવાળા રેશમના કાળા પોશાકમાં સજ્જ મહિલા તેને મળવા ઊભી થઈ. તે પોતાનો કેમ્બ્રીકનો રૂમલ પોતાના ફિમા ચલરા તરફ ઊંચો કરતા બે ડગલાં આગળ વધી, સફાઈદાર અને ફેશનબલ કેશચનાવાળું સુગંધિત માથું નીચું નમાવ્યું અને તેના પગ

11. 11 માત્ર ત્યાર બાદ જ તે તેને ઓળખી શક્યો કે 11 11 11 પત્ની હતી.

11 11 11 એકદમ અચ્છર જ રહી ગયો... તે દીવાલને અઢવીને 11 11 11 ગયા.

11 11 11, મન ધુતકરો નહિ!” તેણે ફ્રેચ ભાષામાં કહ્યું. તેનો 11 11 11 દિવસ કટાર ભોંકી દીધી હોય તવો હતા.

11 11 11 શૂન્યપણે તેની તરફ તાક્યું, પણ તેમ છતાંય પળવાર 11 11 11 કે તે વધારે ગોરી અને સ્થૂળ થઈ ગઈ હતી.

11 11 11” તેણે ફરીથી કહ્યું. હવે તેણે પોતાની નજરો ઊંચી 11 11 11 અને પછી ગુલાબી પોલિશ કરેલાં નખવાળી 11 11 11 પોતાનાં સુદર હાથને સાવધાનીપૂર્વક મસળી રહી

11 11 11, મં તમારી સાથે અન્યાય કર્યો છે, બહુ મોટો અન્યાય 11 11 11, ના, હું દુઃખ સ્વી છું પણ મહેરબાની કરીને મારી પૂરી 11 11 11, ખાટું કર્યાના પસ્તાવાથી મારું દિલ પીડાય છે, હું મારી 11 11 11 માટે ભારરૂપ બની ગઈ છું, હું મારી સ્થિતિને જરાપણ 11 11 11 નહોતી; કેટકટલી વાર હું તમારી સામે અરજ કરવાની 11 11 11 આવી ગઈ હતી પણ હું તમારા રોષને માથે વહોરવાથી 11 11 11 મ ભૂતકાળ સાથેના બધા જ સંબંધો તોડી નાખવાનો 11 11 11 નિર્ણય કરી લીધો છે... હું બહુ માંદી હતી,” કપાળ 11 11 11 ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવતા તેણે ઉમેર્યું, “મેં મારા મૃત્યુ 11 11 11 અડતાબાનો ફાવદો ઉઠાવીને તે બધું જ જોડી દેવાનો નિર્ણય 11 11 11 રાત પળવાર આરામ કર્યા વિના ઉઠાવણે હું અહીં 11 11 11, હું તમારી સમક્ષ આવવા માટે હિમ્મત બાંધી શકી 11 11 11 તારૂં વાર સુધી ખમચાની રહી, મારા ખરાખોટાનો તોલ 11 11 11 તમે હંમશાં કેટલાં માયાળુ હતા તે વાદ કરતાં મેં 11 11 11 વચગાટન દૂર કર્યો; મોસ્કોમાં મેં તમારું સરનામું શોધી 11 11 11 મને પર વિશ્વાસ કરો,” ધીમથી ભોંધ પરથી ઊઠીને આરામ 11 11 11 પર બેસતાં તેણે આગળ કહ્યું, “માનના વિચાર 11 11 11 મનમાં આવ્યો અને એ બચકર પગલું ઉઠાવવામાં પણ 11 11 11 નોત આહ, જિંદગી મારા માટે હવે એક અસહ્ય 11 11 11 ગઈ છે! પણ મારી દોકરીના વિચાર, મારી

નાનકડી અદાના વિચારે મારા હાથને રોકી લીધા; તે અહીં છે, તે બીજા ઓરડામાં જિંદગી છે, બિચારી મારી દીકરી! તે થાકી ગઈ છે તમે તને જાને જોશો, કોઈપણ બોજે તમારી સામે તે તો નિર્દોષ છે, ઉફ, હું કેટલી દયાન પાત્ર છું, કેટલી દયાને પાત્ર!" માદામ લાવ્રેન્સ્કીયા મોટેથી બોલી અને તેમની આંખોમાંથી આંસુનો ધોધ વહેવા લાગ્યો.

છેવટે લાવ્રેન્સ્કી હોશમાં આવ્યો; તે દીવાલ પાસેથી ખસ્યો અને બારણા તરફ વળ્યો.

"તમે જઈ રહ્યા છો?" તેની પત્નીએ નિરાશાના સ્વરમાં બૂમ પાડી. "ઓહ, કેવા કૂર છો! એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના કે કપકા પણ આપ્યા વિના... આ તિરસ્કાર મારા માટે અસહ્ય છે, ભયંકર છે!"

લાવ્રેન્સ્કી શોભ્યો.

"તમે મને શું કહેવડવવા ઇચ્છો છો?" તેણે ભાવશૂન્ય અવાજે ઉચ્ચાર્યું.

"કંઈ નહિ, કંઈ પણ નહિ", તે ઉતાવળપૂર્વક વચ્ચે જ બોલી ગિરી, "હું જાણું છું કે મારો કોઈપણ વસ્તુ ઉપર હક્ક નથી; હું મારું ભાન નથી ભૂલી ગઈ, હું તમને ખાતરી આપું છું; મને કોઈ આશ્વા નથી, હું એ આશા રાખવાની હિમ્મત પણ નથી કરતી કે તમે મને માફ કરી દેશો; હું તો માત્ર એ આજીજી કરવાનું સહસ્ય કરું છું કે તમે મને આદેશ આપો કે મારે શું કરવું અને ક્યાં રહેવું? તમને જમે તે આદેશો આપશો તો પણ તેનું હું એક દાસીની જેમ પાલન કરીશ."

"મારી પાસે તમને આપવા માટે કોઈ આદેશો નથી," એ જ નિર્જીવ સ્વરમાં લાવ્રેન્સ્કીએ જવાબ આપ્યો, "તમે જાણો છો કે તે બધું જ આપણી વચ્ચેથી ખલાસ થઈ ગયું છે... અત્યારે તો પહોંચા કરતાં પણ વધારે. તમને જ્યાં પણ ગમે ત્યાં તમે રહી શકો છો; અને જો તમારા ભથ્થાના પૈસા અપૂરતા હોય તો..."

"ઓહ, આવા કપરા વેણ ન ઉચ્ચારો," વાર્વારા પાવ્લોવના વચ્ચે બોલી પડી, "મારા પર દયા ખાવ, ઓછામાં ઓછું... ઓછામાં ઓછું આ નાનકડી બાળકીને ખાતર..." આમ કહીને એકદમ ઉતાવળે

તે બીજા ઓરડામાં દોડી ગઈ અને હાથમાં ખૂબ જ મારી રીતે પાગલનાં કપડામાં સજ્જ નાનકડી છોકરીને લઈને તરત જ પાછી ફરવા લાગી. સુદર ગુલામી નાનકડા ચહેરા પર, તેની મોટી મોટી કાળી આંખોમાં આંસુ પડ્યું. લાંબી સોનરી લટો વિખરાયેલી હતી; તે હસી નીચે પાતળાં માંના ગળા પર પોતાના નાનકડો ભરાવદાર હાથ લાગીને પ્રક્રમમાં આવતા આંખો મીંચકારવા લાગી.

"માન, આ તારા પિતા છે," વાર્વારા પાવ્લોવનાએ તેની આંખોમાં નાનકડા પાછી સરખી કરતા અને તેને ચુમતા કહ્યું, "મારી સાથે આવ નાનકડી પ્રાર્થના કર"

"આ મારા પિતા છે," બાળકીએ કાલી બોલીમાં કહ્યું.

"તારા મારો દીકરી, તું તો તેમને ખ્યાર કરે છે ને?"

આ લાવ્રેન્સ્કી માટે અતિથય હતું.

"તારા નાટકમાં બિલકુલ આવું જ દ્રશ્ય છે?" તે બબડ્યો અને નીચે જઈ રહ્યો.

પાવ્લોવના થોડીક સમયે સુધી થાંભલાની જેમ સ્થિર ઊભી પડી ગઈ, પોતાના ખભા થોડાક મચકોડ્યા, નાનકડી બાળકીને બીજા ખાંડમાં લઈ જઈ તેનાં કપડાં ઉતારીને તેને સૂવાડી દીધી. ત્યારબાદ એક ચોપડી હાથમાં લઈ બેચ પાસે બેઠી, એકાદ કલાક માં જઈને પોતે પણ સૂવા ગઈ.

"તારા છે, માદામ?" જ્યારે તે પોતાના ઉરઆણને ખોલી રહી હતી ત્યારે તેની ફ્રેંચ નોકરાણીએ પૂછ્યું, જને તે પોતાની સાથે આવવાની આવી હતી.

"જુસ્તીન," તેણે જવાબ આપ્યો "તે પહેલાં કરતાં વધારે જણા છે પણ હું માનું છું તઓ પહેલા હતા તેટલા જ." તેણે મન રાત માટેના દસ્તાના આપ અને આવનીકાલ માટે તરત જાવરવાળું મારુ સિલટી ગાઉન બહાર મૂકી દ; અને આદા થઈને નીચે ત બૂલતી... હું ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું કે અહીં તે જ બહુ મુશ્કલ છે; પણ આપણે પ્રયત્ન તો કરવો જોઈએ."

"તો હંમેશા લડાઈ છે." જુસ્તીન જવાબ આપ્યો અને મોંઘાળાં બાંધી નાખી.

લાત્રેત્સ્કી જે કલાક કરતાં પણ વધારે સમય સુધી શહેરની ગલીઓમાં ભટકતો રહ્યો. પેરીસના પરિસરમાં તેણે વીનાવેલી રાતોની પાછ તેના મનમાં ફરીથી તાજી થઈ. દર્દના માર્ગે તેનું દિલ ચીરેચીરું થઈ રહ્યું હતું અને માથું તદ્દન બહેર મારી ગયું હતું, તેના મગજમાં એ જ અંધકારમય, નિર્થક, બીચલ વિચારો વમળતી જેમ ધૂમરાતા હતા. “તે જીવતી છે, તે પાછી આવી છે,” તે લગભગ વધતી જતી વ્યાકુળતામાં અસ્ફુટ સ્વરે બોલતો હતો. તેણે અનુભવ્યું કે તે લીઝને ગુમાવી બેઠો હતો. તે કોધથી તપી ગયો; આ જોરદાર ભૌતિક ફટકો તદ્દન અણધારી રીતે આવી પડ્યો હતો. કેવી રીતે તે પેલા અર્થહીન લેખ, પેલા કાગળના નકામાં ચીથરા ઉપર વિશ્વાસ કરવા જેટલા ભોળો બની ગયો. “ભલે, માની લો કે હું તેની ઉપર વિશ્વાસ નહોતો કરતો,” તેણે વિચાર્યું, “તેનાથી શો ફેર પડવાનો હતો? “તેનાથી શો ફેર પડવાનો હતો? મને કદાપિ એ વાતની જાણ ન થઈ હોત કે લીઝ મને ચાહે છે; ન તો તે પણ એ વાત જાણત. “તે પોતાની પત્નીની પ્રતિકૃતિ, અવાજ, આંખોથી પોતાને મુક્ત કરી શકતો નહોતો... અને તે પોતાની જાતને શાપ આપી રહ્યો હતો, આખી દુનિયાને શાપ રહ્યો હતો.

શાક અને અસહ્ય વેદનાથી હિમ્મત હારી પહેલાં તે લેમ્મના ઘેર આવ્યો. લાંબા વખત સુધી કોઈએ તેના બારણા ખખડાવવાનો જવાબ ન વાળ્યો; છેવટે વૃદ્ધનું માથું બારીમાં ડોકાયું, તેણે રાતની ટોચી પહેરેલી હતી; તે બહુ ચીડવલો અને સકોચાચલો લાગતો હતો. પેલી સ્ફુટણ પામેલી અને પ્રભાવશાળી મુખમુદ્રાથી તદ્દન ભિન્ન લાગતો હતો, જેના વડે તેણે હજી ચોવીસ કલાક પહેલાં જ પોતાની શ્રેષ્ઠ કલાત્મકતાના શિખર પરથી ભવ્યતાપૂર્વક લાત્રેત્સ્કીનું સવેશણ કર્યું હતું.

“શી વાત છે?” લેમ્મે પૂછ્યું. “હું દરરોજ રાત્રે તમારા માટે પિયાનો ન વગાડી શકું. મેં ફવાથ લીધો છે.” પણ કદાચ

લાત્રેત્સ્કીનો ચહેરો બહુ વિચિત્ર લાગ્યો કારણ કે વૃદ્ધ આંખો પર માથ વડ છાજલી બનાવીને આટલી મોટી રાતે આવેલા મુલાકાતીને આગવું નિહાળ્યો હતો. તેણે બારણું ખોલ્યું.

લાત્રેત્સ્કી ઓરડામાં આવ્યો અને ધબ દઈને આરામ ખુરશીમાં ફરવાઈ પડ્યો; વૃદ્ધ પોતાના ભડકીલા રંગના ઘસામેલા ફ્રેસિંગ ગાર્મેન્ટ લપટતો, ચરચર કંપતો અને પોતાના હોઠ ચાવતો તેની સામે ગંભીર બની.

“મારી પત્ની આવી ગઈ છે,” લાત્રેત્સ્કીએ કહ્યું. તેણે પોતાનું માથું ઝિલ્કી કર્યું અને એકએક કોઈપણ કારણ વિના હસી પડ્યો.

લેમ્મ અવાજ થઈ ગયો હોય તેવો લાગતો હતો, પણ તે હસ્યો નહોત, તબ માત્ર પોતાનું ગાઉન વધારે જોરથી કમ્યું.

“નશક, તમે નથી જાણતો,” લાત્રેત્સ્કીએ આગળ કહ્યું, “મેં જાણ્યું... મેં છાપામાં વાંચ્યું હતું કે તે મરી ગઈ હતી.”

“આ બાહ, તમે આ બહુ વખત પહેલાં વાંચ્યું હતું?” લેમ્મે પૂછ્યું.

“ના, વધારે વખત નથી થયો.”

“આ બાહ,” વૃદ્ધ પોતાની ભમ્મરો ઝિંચી કરતાં ફરીથી કહ્યું. “તેનું જન્મનું નામ શું હતું?”

“ના, તે મારા ઘરમાં છે; હું... હું ભાગ્યહીન માણસ છું.”

તે કડવાશભર્યું હસ્યો.

“તમ ભાગ્યહીન માણસ છો,” લેમ્મે ધીમેથી ફરી કહ્યું.

“ફરનોફોર ફોદોરિચ,” લાત્રેત્સ્કીએ કહેવાનું શરૂ કર્યું; “તમે મા. એક વિદ્વાન પક્ષોચારી દેશો?”

“તેમ, હું જાણી શકું છું કોને?”

“પત્નીનાં...”

“ના, હા, હા, હું સમજી ગયો. ભલે. ક્યારે તમારા પત્ની છે?”

“આપની કાલે; શક્ય હોય તેટલી વહેલામાં વહેલી તકે.”

“વચ. હું મારી રસોઈપણ કેથરીનને મોકલી શકું છું, ના, હું માત્ર જાત જ લઈ જઈશ.”

“અને તમે મારા માટે જવાબ પણ લઈ આવશો?”

“હા, હું લઈ આવીશ.”

લેમ્મે ઊંડો નિસાસો મૂક્યો.

“હા, મારા બિચારા જુવાન મિત્ર, તમે ખરેખર ત્યાગ્યહીન માણસ છો.”

લાવ્રેલ્સ્કીએ લીઝાને થોડાક શબ્દો લખ્યા: તારું તેને પોતાની પત્નીના આગમન વિશે જણાવું તથા તેને મળવા માટેની રજા માગી—ત્યારબાદ તે સાંકડા સોફા ઉપર ફસાઈ પડ્યો અને પોતાનું મોં દીવાલ તરફ ફેરવી લીધું; વૃદ્ધ પોતાના પલંગ પર આડો પડ્યો, બેચેનીપૂર્વક આમતેમ આળોટતો અને ખાંસતો રહ્યો તથા ઘૂંટકે ઘૂંટકે પોતાનો ક્વથ પીતો રહ્યો.

સવાર પડી. તેઓ બન્ને ઊઠ્યા. તેઓએ એકબીજાની સામે વિચિત્ર નજરે જોયું. લાવ્રેલ્સ્કીને તે તારું પોતાની જાતને ખલાસ કરી નાખવાની ઈચ્છા થઈ. રસોઈપણ કેચેરીન તેમના માટે થોડી બેસ્વાદ કોફી લઈ આવી. ઘડિયાળમાં આઠના ડંકા થયા. લેમ્મે પોતાની બેઠ પહેરી અને એમ કહેતાં તે નીકળી પડ્યો કે આમ તો તે કાલીતન પરિવારને ત્યાં દસ વાગે પાઠ આપવા જાય છે પણ કોઈ સથોટ બહાનું થોધી કાઢ્યો. લાવ્રેલ્સ્કી ફરીથી નાનકડા સોફામાં ધબ દઈને બેસી ગયો અને તેના અંતરાત્માના ઊંડાણમાં ફરીથી કોઈ કુર રમુજનો ખળભળાટ મચી ઊઠ્યો. લાવ્રેલ્સ્કી તેની પત્નીએ તેને કેવી રીતે ઘરમાંથી બહાર ધકેલી દીધો હતો તે વિશે વિચારતો હતો, તેણે લીઝાની સ્થિતિની કલ્પના કરી. પોતાની આંખો મીંચી લીધી અને માથા નીચે હાથ ટેક્યા. છેવટે લેમ્મે પાછો આવ્યો અને તેના માઠ એક કાગળની ચબરખી લઈ આવ્યો જેની ઉપર લીઝાએ પેન્સીલ વડે લખ્યું હતું: “આપણે અજ નહિ મળી શકીએ, કદાચ આવતીકાલ સંજે. વિદાય.” લાવ્રેલ્સ્કી શુષ્કપણે અને શૂન્યમનસ્કપણે લેમ્મેના આભાર માનીને ઘેર ગયો.

તેણે જોયું કે તેની પત્ની સવારનો નાસ્તો કરી રહી હતી, વાંકડિયા વાળવાળી, વાદળી રીબનવાળા નાનકડા સફેદ ફ્રોકમાં સજ્જ આદા મટન કેટલેટ ખાઈ રહી હતી. જેવો લાવ્રેલ્સ્કી અંદર આગા કે તરત જ વાર્વારા પાવ્લોન્ના ઊભી થઈ ગઈ અને એકદમ નમ્રતા અને આજ્ઞાકિતપણાનાં હાવભાવ સાથે તેને મળવા આગમ વધી

નાસ્તો કરતી તેની પાછળ અધ્યયન ખંડમાં આવવા કહ્યું, અંદરથી જાણીતો કર્યું અને ઓરડામાં આમથી તેમ આંટા મારવાનું થકું કર્યું, ત્યાં નાનકડીની ઠાવકાઈપૂર્વક બેસી ગઈ અને પોતાની આંખો તેની દરક હિલચાલને ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગી. તેની આંખો તેના પગ પર હતી જોકે તેની ઉપર હળવી પીછી જરૂર મારવામાં આવી હતી.

લાવ્રેલ્સ્કી થોડાક સમય સુધી પોતાની જાતને બોલવા માટે તૈયાર ન કરી શક્યો; તેણે અનુભવ્યું કે તેનો પોતાની ઉપર કબૂ જ નહોતો રહ્યો, તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકતો હતો કે વાર્વારા પાવ્લોન્ના તેનાથી મરતમા ન કરતી નહોતી અને માત્ર એવી દેખાવાનો હોંગ કરતી હતી જામ પાઈ પણ સારું તે બેભાન થઈ જવાની હોય.

“તાંબળો, માદામ,” છેવટે ઊંડો સ્વાસ લેતા અને પોતાના દાંત ખાંખાતા તાજા કડવાનું થકું કર્યું, “એક બીજાને છેતરવાની કોઈ જરૂર નથી, મારું તમારા પસ્તાવામાં વિશ્વાસ નથી સાખતો, જો તે ખરા કિસ્સા પણ હોત તો મારા માટે તમારી સાથે પાછા જવું અને તમારી માગ જીતવું તદ્દન અસંભવ હોત.”

તમારા પાવ્લોન્ના બીડેલાં હોકે અને ગ્રણી કરેલી આખોએ બેસી પડી.

“જા ખુલ્લો અણગમો છે,” તે વિચારી રહી હતી. “આખો ખબ ખવાસ થઈ ગયો છે! તેની નજરોમાં હું સી પણ નથી રહી.”

‘અસંભવ,’ પોતાના કોટના બટણ ઉપર સુધી બંધ કરતા માત્રાસરની ફરીથી કહ્યું. “હું નથી જાણતો કે તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો કદાચ તમારી પાસના બધા પૈસા ખર્ચાઈ ગયા હશે.”

“જા તમે મારું અપમાન કરો છો,” વાર્વારા પાવ્લોન્ના બટણ તરફ બાલી.

“તમે હોવા છતાં પણ, તમે હજી કમનસીબ મારી પત્ની નથી, તમે મારા પસ્તવામાં તમને બહાર ધકેલી દઈ શકતો નથી... તમારા સમક્ષ એક દરખાસ્ત મૂકવા ઈચ્છુ છું ત આ છું તમારું અજ્ઞા તો અજ્ઞ જ લાવ્રિકી જઈ ત્યાં રહી શકે છો; તમે જાણો છો કે પ્રમાણ ત્યાં સારું ઘર છે, તમારા ભણ્યાની રકમ ઉપરત

તમને જે કોઈ પણ વસ્તુની જરૂર હશે તે મળી જશે... તમે સંમત થાવ છો?”

વાર્વારા પાવ્લોવના એ પોતાનો ભરેલો હાથ રૂમાલ ચહેરા તરફ ઊંચો કર્યો.

“હું તમને પહેલાં જ કહી ચૂકી છું,” તેણે પોતાનાં ફડકતા હોઠે કહ્યું, “કે તમે જે કંઈ પણ માસી સાથે કરવા માટે યોગ્ય સમજો તે બધું જ મને મંજૂર હશે; હવે મારી પાસે તમને પૂછવા માટે માત્ર એક જ વાત બાકી રહી ગઈ છે એછામાં ઓછું તમે મને તમારી આ ઉદારતા માટે આભાર મનવા દેશો?”

“આભાર માનવા વિના જ ચાલવા દો એ પ્રમાણે જ વધારે સારું રહેશે,” લાવ્રેન્સ્કી ઉતાવળપૂર્વક વચમાં જ બોલી પડ્યો. “તો,” બારણા તરફ જતા તેણે આગળ કહ્યું, “હું ભરોસો સારી શકું છું.”

“આવતીકાલે હું લાવ્રિકીમા હોઈશ,” વાર્વારા પાવ્લોવના અદબપૂર્વક પોતાની જગ્યાએથી ઊભા થતા બબડી. “પણ ફોદોર ઇવાનિચ... (હવે તે તેને થીયોદોર કહીને સંબોધતી નહોતી.)

“હવે શું ઈચ્છો છો?”

“હું જાણું છું કે હું હજી સુધી માફીને લાવક નથી, પણ કદાચ ઓછામાં ઓછી એટલી આશા રાખી શકું છું કે સમય જતાં...”

“એય, વાર્વારા પાવ્લોવના,” લાવ્રેન્સ્કીએ તેની વાત કાપતાં કહ્યું, “તમે બહુ ચાલાક સ્ત્રી છો અને હું પણ કોઈ મૂરખ નથી; હું જાણું છું કે તમને તેની રત્તીબર પરવા નથી. માફ તો હું તમને ઘણાં વખત પહેલાં જ કરી ચૂક્યો છું પણ આપણી વચ્ચે હંમેશા એક ઊંડી ખાઈ રહી છે.”

“તમે જોશો કે હું ખરેખર નમ્ર અને આશાંકિત છું,” પોતાનું માથું નમાવતા વાર્વારા પાવ્લોવનાએ જવાબ આપ્યો. “હું મારા પાપન ભૂલી નથી; મને એ વાત જાણીને જરાપણ આશ્ચર્ય નહિ થાય કે મારા મૃત્યુના સમયગાળે સાંભળીને તમે ખુશ પણ થયા હતા,” લાવ્રેન્સ્કીએ મેજ ઉપર છોડેલાં છાપા તરફ આગળી ચીંધતા તે નમ્રપણ બોલી.

જાદાર ઇવાનિચ ચોંક્યો; લેખ નીચે પેન્સીલથી નિશાન કરવામાં આગળ વળ્યો. વાર્વારા પાવ્લોવના હજી પણ વધારે ઊંડા દીનતાના દેખાવ માથ નહ જોઈ રહી હતી. તે કાણે તે આફવાનૂન લાગતી હતી. મીમાવન સિરાટી ખાઉન તેની છોકરી જેવી દેખાતી થપથપ કાચકૃતિ માથ નાચવા લાગ્યું; સફેદ કોલરમાં લપેટાયેલ તેની સુલેખ ક્રેમળ... તેની છાતી હળવા ઉતાર ચઢાવ, બંન્ડીઓ કે વીંટીઓ વિનાના કિમોનું તેના હાથ—તેના સાફસૂધરા વ્યવસ્થિત વાળવાળા માથ નાઈન ભાગ્યે જ દેખાતી જૂનની એડી સુધીની તેની આખી નાકાત અત્યંત લાલિત્યભરી લાગતી હતી...

લાવ્રેન્સ્કીએ તેની તરફ નફરતભરી નજરે જોયું. અને લગભગ તોત પાડતાં બોલ્યો: “શાબાશ!” અને પોતાનો મુકો લગભગ તેની ખાતી સુધી ગઈ ગયો અને તરત જ ઊભે પગે પાછો ફરી ગયો. તે કલાક પછી તે વાસિલ્વેન્સ્કોયના રસ્તા તરફ હતો અને બે કલાક તાજી વારા પાવ્લોવનાએ શહેરમાં એક કાઠવાળી ધોડાગાડી બાડે ત્યાં, ત્યાં બુરખા સાથે સાદી તણખવાની ટોપી અને સાદો ખૂલતો પગલા પલ્લો, આદને જુસ્તીનની દેખરેખ હેઠળ છોડીને તે પોત પોતાના પરિવારને ત્યાં જવા માટે નીકળી પડી: નોકરો પાસેથી... પાછી પૂછીને મેળવેલી ખાતમી પરથી તેને એ માહિતી મળી હતી કે તેના પતિ દરરોજ તેમને મળવા જતો હતો.

૩૯

લાવ્રેન્સ્કીની પત્ની *** શહેરમાં આવી પહોંચી તે દિવસ તેના માટે વિખનાતામય હતો અને લીઝા માટે પણ બહુ ભારે દિવસ હતો. તેણે તમામ જાગ જ નીચે જઈને પોતાની માને મળી હતી કે ત્યાં... તેના ધોડાની ખરીઓનો અવાજ સંભળાયો અને તેણે તમામ પુલકે જાયું કે પાન્થીન આગણામાં આવી રહ્યો હતો. “તે ખાખા નરલદી પોતાનો જવાબ લેવા માટે આવ્યો છે,” તેણે વિચાર્યું... તમામ નમ્રતામાં તેણે ભૂલ પણ નહોતી કરી; દોવાનખાનામાં થાડી

વાર શેઠશ્યા પછી તેણે બહાર બગીચામાં જવાનો સૂઝવ આપ્યો, ત્યાં
તેણે પોતાના બાપિનો ફૂંસલો બાજુવાની માંગણી કરી. હિંમત ફરીન
લીઝાએ તેને કહ્યું કે તે તેની પત્ની બની શકતી નહોતી. પાત્શીન
કપાળ સુધી નીચે કરેલી હેટમાં તેની બાજુમા ઊભા રહીને તેની પૂરી
વાત સાંભળી, નમ્રતાપૂર્વક પણ બદલાયલા અવાજ તેણે પૂછ્યું કે પ
તે તેનો અફર નિર્ણય હતો કે પછી નહિ પોતાની તરફથી કોઈ અ
કરણ આપ્યું હતું જોના કારણ તણ પોતાનો વિચાર બદલ્યો હતો.
ત્યાર બાદ તેણે પોતાની આંખો પર હાથ ફેરવ્યો, ટૂંકો આવેશપૂર્ણ
નિસાસો મૂક્યો અને પોતાના હાથ પાછા હટાવી લીધા.

નિસાસો મુક્યો અને પોતાની હાથ પાછા હટાવવા લાગ્યો. “હું ઘસાયેલા રૂઢે રસ્તા પર ચાલવા ઈચ્છતો નહોતો,” તેણે ખોખરા અવાજે કહ્યું. “મેં બરાબર મને જાણે તેવા જ સાથીને પસંદ કરવાનું વિચાર્યું હતું, પણ દબીતી રીતે લાગે છે કે મારા નસીબમાં બીજું જ કંઈ લખાયેલું છે. વિદાય, મારી પ્રિય સ્વાન સુદરી.” ત્રીજા નમીને નમન કરતાં લીઝથી વિદાય લઈને ઘર તરફ પાછો ફર્યો.

લીજાને આથા હતી કે તે તરત જ પાછો જતો રહેશે; પણ તે માર્યા દુર્મીત્રિયેનાના ઓરડામાં ગયો અને તે લગભગ એક કલાક જેટલું ત્યાં રોકાયો. જતી વખતે તેણે લીજાને કહ્યું- “તમારી મા તમને બોલાવી રહી છે. હંમેશા હંમેશા માટે વિદાય...” પોતાના ઘોડા પર સવાર થયો અને ઘોડાને દ્વારતક ચાલ દોડાવતો ઘરનાં પગથિયા પાસેથી નીકળી પડ્યો. લીજાએ જાંયું કે માર્યા દુર્મીત્રિયેનાની આંખો આસુભીની હતી. પાંચીને તને પોતાના ભાવિ વિષે જણાવી દીધું હતું.

હું. "તે મારી સાથે આ શું કર્યું, તે શું કર્યું?" બાંધત વિધવાએ વિવાપ કરવાનું શરૂ કર્યું. "તું કોની સાથે પરણવા ઇચ્છે છે? શું તે તારા માટે લાયક નહોતો? તે દરબારની નોકરી કરી રહ્યો છે તે કોઈ શ્રીમંત પત્નીની શોધમાં પડેલો નથી! સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં તે ત ઇચ્છતો તો કોઈ પણ સોભાદાર કન્યા સાથે પરણી શકતો હતો. ઓ દીકરી, અન આ લગ્નની હું કેટલી આનંદપૂર્વક ઝંખના કરતી હતી! તારો વિચાર બદલાયાને શું બહુ લાંબો વખત વીતી ગયો? આવી વાતો કંઈ અચાનક આસમાનમાંથી નથી આવી ટપકી પડતી.

સામાન્ય માન્યતા એ છે કે જલદર કોઈકે ફૂંકવી છે. ક્યોંક આની
વજન મજા મરાં મૂર્ખ મસીયાઈ ભાઈનો તો હાથ નથી ને? સરસ
સામાન્ય માન્યતા એ છે કે શોધી કાઢ્યો છે!"

[illegible]

તેમ જ પાતાના ઓરડામાં ગઈ. પાંચ્છીન અને પાતાની મા સાથની
પાતાની માથા માડ માડ પાતાની સ્વસ્થતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી
પાતાની માથા ઉત્પાન ફાટી નીકળ્યો, અને તે પણ ત્યારથી
પાતાની માથા નિમોઢ્યેના આશા નહોતી રાખી માફા નિમોઢ્યેના
પાતાની માથા બધ કરતા લોખાના આરદ્રમ, માટી ફલાંજો
પાતાની માથા પૃથ્થ મહિલાના ચલરાનો રંગ ઊંડી ગયો હતો,
પાતાની માથા ગઈ હતી, તની આખો ચળકતી હતી અને
પાતાની માથા પ્રજ્વલતો હતા લોખા દંડ રહી ગઈ તેણે પોતાના
પાતાની માથા ફાટાન આવી સ્થિતિમાં કદી જોયા નહોતાં.

પાસું ચલાવ્યું, બાઈસાઇબ," માર્શ તિમોફેવના
તૂટક તૂટક રીત ઝડપથી બોલ્યા. "બહુ
અન આ બધું તું ક્યાંથી શીખી, મારી બાડલી!
મારો પાલો બાપ; મારાથી તો બોલી પણ નહીં શકાતું."

“કેમ, હું તો વિચારતી હતી કે તમને પોતાને
સતી નહોતો.”

માફા નિમાહ્યવાળે પ્લાઠી મૂકી દીધો.

૧) નાનો શક્તી - દાંત કઢી જશે. પાશ્વીન ક્ષાયી અંદર
પાશ્વીનને શા લેવાદેવા નેની સ્થાયે? જરા મતે એ તો

કહો ભલાં બાઈ સાહેબ કે કોણે તને આ રાત્રે ચોરીછૂપી મુલાકાતો કરવાનું શીખવાડ્યું હતું? હવે શું કહેવું છે?”

લીઝ ધોળી પૂણી જેવી થઈ ગઈ.

“હવે, તેને નકારવાનું શરૂ ન કરતી,” માર્કા તિમોફેવનાએ આગળ કહ્યું. “યુરોચ્કાએ નરી અંધિ તે બધું જોયું હતું અને મને કહ્યું હતું: મેં તેને બકવાટ કરવાની મનાઈ કરી દીધી છે; પણ તે જૂઠ્ઠી નથી.”

“હું કોઈપણ વાતને નકારતી નથી, ફોઈબા,” લીઝાએ ધીમા અવાજે કહ્યું.

“ઓહા! તો વાત એમ છે, કેમ ખરું ને બાઈસાહેબ? તો તે પેલા ભરીબડી સિકલવાળા પાપી ગ્રેસા સાથે મુલાકાત જોઈતી હતી?”

“ના.”

“તો પછી કેવી રીતે?”

“હું દીવાનખનામાં ચોપડી લેવા માટે જઈ રહી હતી; તે બગીચામાં હતો - તેણે મને બોલાવી.”

“અને તું જતી રહી? બહુ સરસ. તું તેને પ્રેમ કરે છે કે શું?”

“હું તેને પ્રેમ કરું છું,” લીઝ ગણગણી.

“અરે ભગવાન! તે તેને પ્રેમ કરે છે!” માર્કા તિમોફેવનાએ માથા પરથી ઝાટકે મારી ટોપી ખેંચી લીધી. “પરણેલાને પ્રેમ કરે છે! તું સાંભળે છે કે, હું! તેને પ્રેમ કરે છે!”

“તેમણે મને કહ્યું તેમની પત્ની મરી ગઈ છે.”

માર્કા તિમોફેવનાએ છાતી પર ફૂસનું નિશાન બતાવ્યું. “ભગવાન તેના આત્માને શાંતિ આપે;” તે અસ્થિર સ્વરે બોલી. “તે આકંઠરી કુલ્પા હતી, ભગવાન તેને માફ કરે. સમજ. તો તે વિધુર છે. એમ લાગે છે કે તે બહુ બાહોશ ચાલાક છે. એક બાજુ એક પત્નીને મારી નાંખતાંની સાથે જ બીજીની પાછળ જાય છે. હંમેશાં છનામચના! મને એક વાત કહી લેવા દે, ભત્રીજા: મારા જમાનામાં, જ્યારે હું જુવાન હતી ત્યારે આવાં બધાં નાખરાંઓ માટે છોકરીઓની ઊભાઊભાં ઊંધડી લેવામાં આવતી હતી. મારા પર બુસ્સે ન થતી, મારી દોકરી; માત્ર મૂરખાઓ જ સાચી વાત પર બુસ્સે થાય છે. મેં આજ તને અંદર ન પ્રવેશવા દેવાનો આદેશ આપ્યો હતો. હું તેને ચાહું છું પણ આના

મારું તન કદી માફ નહિ કરું. વિધુર ક્યાંકનો! લાવ મને થોડું પાણી આપ... જ્યાં સુધી પાણીનને સ્વાના કરી દેવાની વાત છે, તું મારા ભાંડવાર છોકરી છે; પણ પેલાં બકરાંઓની જાતનાં, પેલાં નર માંસો સાથે રાત રાત સુધી ઊંઘેસ ન કર; મારા ઘરડીના દિલને પારી નાંધ! નહિ તો તું જોશે કે હું ન માત્ર લાડ લડવવાનું અને પાનપાનું જ જાણું છું હું કરડી પણ થકું છું... વિધુર ક્યાંકનો!”

માર્કા તિમોફેવના જતી રહી અને લીઝ ખુસામાં બેસીને ચોધાર માનવ રડવા લાગી. તણે અનુભવ્યું કે તેનું દિલ હેઠું બેસી રહ્યું હતું; ગાળા નામનીને પાત્ર નહોતી. પ્રેમથી તેને કોઈ ખુશી ન મળી: તે માનવી અત્યાર સુધીમાં તે બે વખત રડી હતી. આ નવી અને નાનકડા લગણીઓ હજી માંડ માંડ તેના હૃદયમાં ઊઠી હતી ત્યાં

તે આત્મનો ભારે કિંમત ચૂકવવી પડી રહી હતી અને તેનું પવિત્ર માનવ શરમિદી, કડવાશ ભરેલી અને દૂભવાયેલી અનુભવી, પણ તેના મનના શંકા કે ભયનો છાટો સુધ્ધાં નહોતો લાવેન્સ્કી તેને પહેલાં

પણ વધારે વ્હાલો લાગવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી તે પોતાના મનના સમજ નહોતી માત્ર ત્યાં સુધી જ ઠયુપચુ થતી રહી હતી;

તે પત્ની મુલાકાત પછી, પંલાં ચુંબન પછી, તે જરાપણ ઠયુપચુ પાતી થતી; તણ જાણ્યું કે તે તન પ્રમ કરતી હતી અને પ્રામાણ્યપણ; ખરા દિલથી, દૃઢ શાસ્ત્ર અને તત્ત્વ પ્રાપ્તિ સાથે તે જતી હતી, તેણે અનુભવ્યું કે દુનિયાની કોઈ તાકાત આ બંધનન તણે હાર નહોતી

૩૯

પારી પાવ્લોના લાવેન્સ્કયાના આવ્યાના સમાચાર જણાવવામાં આવ્યા ત્યારે માર્કા દુઃખીત્રિયેવના ખૂબ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ, તે મુજબમાં પડી ગઈ કે તેને મળવું કે નહિ: તે ફોદોર ઇવાનિચના મનના દૂભવવાથી બીતી હતી. અંતમાં જિજ્ઞાસાની જીત થઈ. “ઓહ,

બલે," તેણે વિચાર્યું, "તે પણ એક જ કુટુંબની છે," અને પાછો આરામ ખુરશીમાં ઘસતાં તેણે નોકરને કહ્યું: "તેને અંદર મોકલ." થોડીક સમયો વીતી ગઈ; બારણું ઊઘડ્યું; વાર્વારા પાવ્લોના જડપથી ઓરડે પાર કરી સરકતી માર્યા દમીત્રિયેના પાસે આવી અને તેને ખુરશીમાંથી ઊભા થવાની તક આપ્યા વિના જ તેની સમક્ષ લગભગ ઘૂંટણીયે પડી ગઈ.

"આપનો ખૂબ ખૂબ આભાર, જોઈબા," તણે ધીમ. ક્રોપતા સ્વરે રશિયનમાં બોલવા કહેવાનું શરૂ કર્યું. "ખૂબ ખૂબ આભાર; મન આશા નહોતી કે આપ આટલી દયણુતા દાખવશો; આપ તો દેવદૂત જેટલા ભલા છો."

આટલું કહેતાં જ વાર્વારા પાવ્લોનાએ અચાનક માર્યા દમીત્રિયેનાને એક હાથ પકડી લીધો અને પોતાના હવેંડર દસ્તાનાઓવાળા હાથ વચ્ચે હળવેથી દબાવતાં પોતાના ભરાવદાર ગુલામી હોક તરફ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક ઊંચો કર્યો. આ ખૂબસૂરત, ઉત્કૃષ્ટપણે પરિધાન સજ્જ, તેના પગ પાસે લગભગ સાંજાંગ દંડવત કરતી સીના દૃશ્યથી માર્યા દમીત્રિયેના અપાર મૂંઝવણમાં પડી ગઈ હતી; તેને સમજણ પડતી નહોતી કે શું કરવું; તણે ઇચ્છ્યું કે તે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લે, તેને બસવા માટે કહ્યું અને તેની સાથે કોઈક વાત કરે; પણ તેના બદલે તે ઊભી થઈ અને વાર્વારા પાવ્લોનાના સુંવાળા સુગંધિત માથા પર ચુંબન મઠી દીધું. વાર્વારા પાવ્લોના એકદમ ભાવવિભોર થઈ ગઈ.

"તમે કેમ છો," માર્યા દમીત્રિયેનાએ કહ્યું, "બેશક, મેં કદી ધાર્યું નહોતું... પણ ચક્કસ તેને મળીને મને ખૂબ ખુશી થઈ છે. તમે જાણો છો, દીકરી, પતિ પત્ની વચ્ચે ન્યાય કરનાર હું કોણ..."

"મારા પતિ તદ્દન સાચા છે," વાર્વારા પાવ્લોના વચમાં જ બોલી પડી; "બધો દોષ તો માત્ર મારી એકલીનો જ છે."

"એ તો ખૂબ વખાણવા લાયક ભાવના છે," માર્યા દમીત્રિયેનાએ જવાબ આપ્યો, "ખૂબ જ વખાણવા લાયક. તમે અહીં બહુ દિવસોથી છો? તમે તેને મળ્યા? પણ જરા બેસો તો ખરાં."

"હું ગઈકાલે આવી," વાર્વારા પાવ્લોનાએ નમ્રતાપૂર્વક બેસતી

જવાબ આપ્યો. "હું જ્યાંદર ઈવાનિચન મળી, મેં તેમની સાથે પાતળાં પાંચ કરી."

"અમ! સારું, તો પછી તે પ્રત્ય તનું પલણ કનુ રહ્યું?"

"મારા આમ અણુપાર્યા અગમનથી તે ગુસ્સ થઈ જશે એવી મન નામ તની," વાર્વારા પાવ્લોનાએ ફરીથી કહેવાનું શરૂ કર્યું, "પણ મારા મન મળવાની ના ન પાડી."

"કહેવાનો અર્થ છે કે તેમણે એમ ન કર્યું કે... હા, હા, હા મજ," માર્યા દમીત્રિયેનાએ ટીકા કરી. "તે માત્ર દેખાવમાં નીકર લાગે છે પણ વાસ્તવમાં તે બહુ માયાળુ દિલનો છે."

"કાનર ઈવાનિચે મને માફ નથી કરી; તેમણે મારી પૂરી વાત મને સાંભળી... પણ તેમણે મારા પર એટલો ઉપકાર કર્યો કે મને તમા મન વર્ણવતીનું ઘર આપ્યું."

"તારું બહુ ખૂબસૂરત જગીર છે!"

"મન. આદેશ મુજબ હું આવતી કાલે નીકળી જઈશ; પણ મેં તને માફ કરતી ગણ્યું કે જતાં પહેલાં આપને મળી લેવું જઈએ."

"આભાર, બહુ બહુ આભાર, દીકરી. કોઈએ પણ પોતાનાં માનવ તન કદાપિ ન ભૂલવા જોઈએ. તમે જાણો છો. મને આવ્યવ્યવસ્થા કે તમે કેટલું સરસ રશિયન બોલો છો. બહુ વિચિત્ર વાત

વાર્વારા પાવ્લોનાએ નિસાસો નાખ્યો.

"તું વિદશમાં ઘણો લાંબો સમય રહી છું, માર્યા દમીત્રિયેના, મને જાણ હતું; પણ મારું હૃદય હંમચા રશિયન જ રહ્યું છે અને હું તને માતૃભૂમિને જરૂર પાછું નથી ભૂલી ગઈ."

"જરાબર, તદ્દન જરાબર, તે બહુ સારી વાત છે. ગમે તેમ પણ મારા જીવનિચે તમારી આશા નહોતી રાખી... હા, એક વાત હું તમને કહી દઉં: માતૃભૂમિ સૌથી મુખ્ય વાત છે. અરે, કેવો સરસ તમા છો આ, જરા હું જોઈ શકું છું તે?"

"તમને તે ગમે છે?" વાર્વારા પાવ્લોનાએ તેને જડપથી ખસાવતી પિતાની "બહુ સાદો છે, માદામ બુદાન પાસેથી લીધેલો છે"

"તે તો જોતાની સાથે જ સમજી શકાય એમ છે. માદામ બુદાન પાસેથી... કેટલો સુંદર અને અદ્યતન દેશનવજો છે! મન

ખાતરી છ કે તમે પોતાની સાથે ઘણી બધી અદ્ભુત વસ્તુઓ લાવી હશે. જે હું ન બધી જાઈ શકતી હોત તો ”

“મારા બધા જ પોશાકો આપની સેવામાં છે, વહાલા ફોઈબા. જો આપ અનુમતિ આપો તો કટલીક વસ્તુઓ હું તમારા નાકરાણીન બતાવી શકું છું. મારી સાથે એક પેરીસની નાકરાણી છે ન બહુ સરસ પોશાકો બનાવે છે.”

“તમારો બહુ મોટો આભાર. પણ ખરખર, હું તમને કોઈ મુશ્કેલી આપવા નથી ઇચ્છતી.”

“મુશ્કેલી મન...” વાર્વારા પાવ્લોનાઅ હળવા ઠપકાભર્યા સ્વરમાં કહ્યું, “જો આપ મન ખુશી જ પહોંચાડવા ઇચ્છતા હોતા મારી દરક વસ્તુન પાતાની ગણીન વાપરશો.”

માર્થા દુર્મીત્રિયેનાનુ દિલ ગદગદ થઈ ગયું.

“કેટલા સારા છો તમે,” તે બડબડી, “પણ શા માટે તમારી હડ અને દસ્તાના કાઢી નાખતા નથી?”

“આહ, હું કાઢી શકું છું?” મનને પિંજાવાવી દ તેવી રીત પાતાના હાથન સામે લાવતા વાર્વારા પાવ્લોનાઅ પૂછ્યું.

“શા માટે નહિ, ચોક્કસપણ, હું આશા રાખું છું કે તમે અમારી સાથે જ ભાજન કરવાનો છો, કેમ ખરું ને” હું... હું મારી દીકરી સાથે તમને પરિચય કરાવીશ.” માર્થા દુર્મીત્રિયેના થાડી બેચેન લાગી “ઓહ, જવા દો, જ થશે ન ખરું જશ!”... તેણે વિચાર્યું “આજ તે થોડી અસ્વસ્થ છે.”

“ઓ, ફોઈબા, તમ કેટલા બધા છો ” વાર્વારા પાવ્લોના બોલી પડી અને પાતાના હાથકમાલ ઊંચો કરીને આંખો જુદાવા લાગ્યા.

તોજરે ગદઆનોસ્કીના આવ્યાના સમાચાર આપ્યા. તે જૂનો ગપોડિયો વારંવાર ઝૂકતા અને કૃત્રિમ હાસ્યો વરતા અંદર આવ્યો. માર્થા દુર્મીત્રિયેનાએ પોતાના મહેનાન સાથે તેનો પરિચય કરાવ્યો. શરૂઆતમાં તો તે થોભમાં પડી ગયો; પણ વાર્વારા પાવ્લોનાએ અટલી સુધરે રીત આદરભાવ દાખવ્યા કે થોડી જ વારમાં તેના કાનમાં જણાવણાટી થવા લાગી, અને તમની સાથે ગપ્પા મારવા લાગ્યો અને તના મોંમાંથી ખુશમનભરી મધ જેવી સરવાણી કુટવા લાગી વાર્વારા પાવ્લોના હસવું દબાવીને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી રહી અને ધીમે

પોતાના તાત્કાલીનમાં જોડાઈ ગઈ. તે અતિ નમ્રતાપૂર્વક પેરીસ વિષે, પાતાના પ્રવાસો વિષે, બોદાન વિષે બોલતી હતી, તેની બે વાતો પર તમામ દુર્મીત્રિયેના ખૂબ હસી અને દરેક વખતે તેણે પોતે હળવો નિર્વાન નાખ્યા જાણ મનમાં ને મનમાં આ અજુગતાં હાસ્યવિનોદ માં પાતાની જાતને કપકો આપતી ન હોય; બીજી વખત આદાને ત્યાં લઈ આવવાની પરવાનગી પણ તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધી, પોતાના પાતા કાઢીને સાણુ ‘અ લા ગુઈઆઉવે’ની મુગંધથી મુગધિત સુંવાળી તામડીવાળા હાથ વડે બતાવ્યું કે જાવરો, પીંછાઓ, કસબની કોર ના અને પુલાબતા આકરને ગુચ્છા ક્યાં અને કેવી રીતે લગાવવામાં આવે. હતા, તણ એક ઈચ્છાનું નવું ‘વીક્ટોરીયા’ અત્તરની શીશી પાતાના વચન આપ્યું અને જ્યારે માર્થા દુર્મીત્રિયેના તેન ભટ તરીકે પાતાના મહમત થઈ ત્યારે તે બાળકની જમ ખુશ થઈ ગઈ; જ્યારે પોતાના સર્વ વાર તેણે રશિયન દવળનો ઘંટારવ સાંભળ્યો હતો ત્યારે તમામ રામાંચ અનુભવ્યો હતો તને યાદ કરતાં તેની આંખોમાં આંસુ મળ્યાં આવ્યાં; “ત ઘંટારવ સીધો મારાં હૃદય સોસરો ઊતરી ગયા હતા,” તે ગણગણી

તે જ કાણુ લીજા ઓરડામાં પ્રવેશી

તમારથી જ જ્યારે તેણે લાવ્રસ્કીએ મોકલેલ ચબરખી વાંચી હતી તમામ મથથા ધીજી ગઈ હતી તે કાણુથી જ લીજા તેની પત્નીની તમામતામ ત આવવા પોતાની જાતને સંતાડી રહી હતી. તેની દૃષ્ટિએ પાતાના પાપભરી આશાઓ માટે સજા તરીકે તેને મળવાનું ન પાતાના તણુ મનમાં નિર્ધાર કર્યો હતો તેની નિયતિમાં એકાએક તમામ પડલ સંકટ કાળે તના સમગ્ર અસ્તિત્વના આણુએ આણુને પાતાની મુક્યા હતા. ફોઈક બે કલાકમાં જ તનો ચહેરો એકદમ તમામ ગળવા જેવો થઈ ગયો હતો; પણ તેણે આંસુનું એક ટીપું પાતી નહોતું સાર્યું. “હું એ જ લાગતી છું!” તેણે પોતાને ભયભીત કરતા હથમથાવી મુકનાર ગુસ્સાભર્યા આવેગોનાં ધસારાને મહામુશ્કેલીઅ તમામ તપૂર્વક દબાવતાં મનમાં કહ્યું. “ભલે, મારે જવું જઈએ!” પાતાના આવમન વિષે જ્યારે તેણે સાંભળ્યું ત્યારે તરત જ એમ પાતાની જાત ન નીચે ગઈ... દીવાનખાનાની બહાર ત બારણું ખોલવા તમામ સ્મન એકઠી કરી શકે તે પહેલાં બહુ વાર સુધી ઊભી રહી;

“મું તની સાથ અન્યાય કર્યો છે” આ વિચાર સાથે ત દીવનખાનામાં પ્રવેશી અને તેની તરફ જઈને માટે પાતાની જાત પર બળજબરી કરી, પાતાની જાત પર હસવા માટે ફરજ પાડી વાર્વાર પાવ્લોના જોતાંની સાથે જ તેને મળવા માટે આવળ આવી અને થોડક નમીને પણ અદ્ભૂતપૂર્વક અભિવાદન કર્યા. “મારો પરિચય આપવાની રજા આપો,” તણુ અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું, “તમારી માએ મારા પ્રત્યે અટલી માયાળુતા દાખવી છે કે હું આશ્ચર્ય રાખું છું કે તમે પણ... મારી સાથે મધ્યાહ્ન વર્તવ કરશો” જ્યારે તેણે છેલ્લા શબ્દ ઉચ્ચાર્યા ત્યારે વાર્વારા પાવ્લોનાના ચહેરા ઉપરના હાવભાવ, તેના લૂચ્યાઈ ભર્વા સ્મિત, તેની લાગણીભર્યા નમ છતાં પણ ક્રોમળ નજર, તેના હાથ અને ખભાના ચાળા, તેણે પહોંચેલા ગાઈન સહિત તના સમગ્ર અસ્તિત્વએ લીજાના મનમાં અણગમ્મની એવી આવના જન્માવી કે તે જવાબ આપવા અસમર્થ હતી. તે માત્ર પોતાનો હાથ જ લંબાવવાનું કામ કરી શકી. “આ યુવતી મને ખમી શકવાની નથી,” વાર્વારા પાવ્લોનાએ લીજાની કંડી આંગળીઓ દબાવતાં મનમાં વિચાર્યું. અને માર્થા દુમીત્રિયેવનાની તરફ વળતાં ગણતણી: “બહુ નાજુક છે આ!” લીજાના ચહેરા પર આછી લાલાશ આવી ગઈ: આ ઉદ્ગારમાં કંઈક ઉપહાસભર્યું અને અપમાનકારક હતું; પણ લીજાએ તેની માન્યતાઓ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, તે બારી પાસે જઈને પાતાનું જરીનું ભરતકામ કરવા બેસી ગઈ. વાર્વારા પાવ્લોનાએ ત્યાં પણ તને શાંતિથી ન રહવા દીધી, તે તની પાસે ગઈ અને તને તેની રુચિ અને કૌશલ્ય માટે અભિનંદન આપ્યાં. લીજાનું દિલ ખૂબ જરજરથી અને પીડાદાયક રીતે ધડક્યું, તણુ પોતાની સંપૂર્ણ તાકાતપૂર્વક મોં ઊંચું રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેને અમ લાગ્યું કે વાર્વારા પાવ્લોના બધું જ જાણતી હતી અને દુષ્કર્મથી હરખમાં તેને હેતુપૂર્વક પજવી રહી હતી. સદ્ગતસીંઘ ગેદેઓનાવ્સ્કીએ વાર્વારા પાવ્લોના સાથે વાનચીત કરવાનું શરૂ કરીને તેનું ધ્યાન બંધી દિશામાં વાળ્યું ત્યારે લીજાને છૂટકારો મળ્યા.

લીજા પોતાના જરીના ભરતકામ પર ઝૂકીને ગૂપ્તપણે બીજાઓ તરફ નજર નાખી રહી હતી. “આ છે તે સ્ત્રી,” તણુ વિચાર્યું, “તણે કોઈક વખત તેને પ્રેમ કર્યો હતો.” પણ તણુ લાંબેત્સકીના

પાતાન તરત જ પોતાના મનમાંથી ખંભેરી નાખ્યા. તેને પોતાના વાગવામ ભાવની ભીતી હતી, તેણે અનુભવ્યું કે તેનું માથું ધીરે ધીરે તરત જ તણુ હતું માર્થા દુમીત્રિયેવનાએ સંગીત વિષે વાત તને શરૂ કર્યું.

“તે સાબળ્યું છે, દીકરી,” તેણે કહેવાનું શરૂ કર્યું, “કે તું તારાસક છે.”

“તે તણુ દિવસોથી કંઈ વગાડ્યું નથી,” વાર્વારા પાવ્લોના પાસે પિયાનો પાસે બેસી પડી અને તેની કળો પર આમળીઓ દોડાવવા લાગી “વગાડુ?”

“હા, જરૂર.”

તારાસ પાવ્લોનાએ હેત્સની બહુ પ્રખ્યાત અને મુશ્કેલ ધૂન નાજાતપૂર્વક વગાડી. તેનામાં ખૂબ અસરકારકતા અને દક્ષતા હતા.

“અદ્ભુત!” ગેદેઓનાવ્સ્કી વખાણ કરતાં એકદમ માટથી બોલ્યો.

“લલકણ!” માર્થા દુમીત્રિયેવના વચમાં જ બોલી પડી “સરસ, તારાસ પાવ્લોના,” પહલી વાર તેને નામ લઈને સંબોધનાં તેણે તાના અભિપ્રાય જણાવ્યો, “હું સ્પષ્ટપણે કહું છું કે તમે મને દંડ ન દીધો છે; તમારે તો ખરેખર સંગીત જલસાઓમાં ભાગ લેવો જોઈએ. અહીં અમારે ત્યાં એક સંગીતકાર આવે છે, તે જર્મન નામનું તરત વિચિત્ર વૃદ્ધ વ્યક્તિ છે પણ ખૂબ જાણી સંગીતકાર છે; તમારે તો સંગીતકાર આવે છે” તમારું સંગીત સંભળીને તે તો તણુ તરફ દલો થઈ જશ.”

“તે તારાસ મિખાઈલોના પણ પિયાનો વગાડે છે?” વાર્વારા પાતાનું માથું થાડુંક તેની તરફ ફેરવતાં પૂછ્યું.

“તે કાંઈ ખરાબ રીતે નથી વગાડતી અને તેને સંગીત પ્રત્યે તણુ, પણ તમારી નુલનામા તે ક્યા? પણ અહીં એક બીજા

તણુ, તે એવો માણસ છે જને તમાર જરૂર મળવું જોઈએ તે તારાસ છે અને બહુ સુંદર ધૂનો રચે છે. માત્ર તે એકલા તને નાપૂર્ણપણે વખાણી શકશે.”

“તારાસ?” વાર્વારા પાવ્લોનાએ કહ્યું. “કોણ છે તે? કોઈ માનવ છે?”

“તે ના બેટી ના, સારામાં સારી અમીરજાદીઓ તની પર જને

ન્યોઝાવર કરે છે અને તે ન માત્ર અહીં પણ સેંટ પીટર્સબર્ગમાં પણ. દરબારનો નોકર છે, જેનો સૌથી સારામાં સારા કુલીન ઘરાનાઓમાં આવકાર કરવામાં આવે છે. કદાચ તમે તેનું નામ સાંભળ્યું હશે. પાન્થીન વ્લાદીમિર નિકોલાઈચ. તે અહીં સરકારી કામે આવ્યો છે... ભવિષ્યનો મંત્રી છે તે મારા મત પ્રમાણે!”

“અને ક્ષમાકાર છે?”

“તે દિવથી ક્ષમાકાર છે અને ખૂબ વિનયી. તમે તેને મળશો. તે અહીં ઘણી વાર આવે છે; આજે સાંજે તેને મેં બોલાવ્યો છે; અને ‘આશા છે’ કે તે આવશે,” માર્શા દુમીત્રિયેવના એ હળવો નિસાસો મૂકતાં અને આડકતરા થોકાનુર સ્મિત સાથે ઊમેર્યું.

લીઝા તે સ્મિતને સમજી ગઈ પણ તે તેનું માર્કુ લગાડવાની મનોદશામાં નહોતી.

“અને જુવાન?” વાર્વારા પાવ્લોવના સંગીતમય સૂરમાં બોલી

“અઠ્યાવીસ વર્ષનો, અને ખૂબ દેખાવડો. બહુ સરસ જુવાન છે, ખરેખર.

“હું તો કહું છું કે એક આદર્શ નવ જુવાન,” ગેદઓનોવ્સ્કીએ પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કર્યો.

વાર્વારા પાવ્લોવના એ અચાનક ક્ષાઉસની એક ઉલ્લાસભરી વાક્સની ધૂન છેડી અને તેની શરૂઆત એટલી આશ્ચર્યચકિત કરનાર મોટા અને કંઈક કંપચુકત અવાજે કરી કે ગેદઓનોવ્સ્કી લથડિયું ખાઈ ગયો; વાક્સની વચમાં તેણે અણધારી રીતે ઉદાસીભર્યો અંશ ઉમરી દીધો અને “લુચીયા”ની ધૂન સાથે પુરું કર્યું, થોડી જ વાર પછી... તેને સમજાયું કે ઉલ્લાસભર્યું સંગીત તેની સ્થિતિને યોગ્ય નહોતું. ‘લુચીયા’ની ધૂન સાંભળીને, જ્યાં ભાવુકતાપૂર્ણ અંશો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, માર્શા દુમીત્રિયેવના વિચલિત થઈ ગઈ.

“કેવી ભાવના છે!” તેણે દબાયેલા સ્વરે ગેદઓનોવ્સ્કી સમક્ષ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો.

“અદ્ભુત!” ગેદઓનોવ્સ્કીએ આંખો ચકળવકળ ઘૂમાવતાં ફરીથી કહ્યું.

જમવાનો સમય થઈ ગયો. માર્કુ નિમોદ્યેવના જ્યારે સૂપ પીરસાઈ ચૂક્યો ત્યારે નીચે આવ્યા. તેમણે વાર્વારા પાવ્લોવનાને શુષ્કપણે

ભવિષ્યદન કર્યું, તેની નમ્ર વાતચીતનો હા કે નામાં જવાબ આપ્યો બરાબ તેની તરફ નજર ઉઠાવીને જોયું પણ નહિ. વાર્વારા પાવ્લોવના માર્શા જ વારમાં સમજી ગઈ કે આ કોસી પાસેથી કંઈ મળવાનું નથી. પણ તેનું મુથ કરવાનું છેડી દીધું; માર્શા દુમીત્રિયેવના પોતાના મનમાં તરફ એથી વધારે માયાળુ થઈ ગઈ: તેના કોઈબાના અવિવેક ત્યાં દિલને ખૂંચ્યો. જમે તેમ પણ માર્કુ નિમોદ્યેવના ન માત્ર વાર્વારા પાવ્લોવને ટાળતી હતી; તે લીઝાની તરફ પણ જોતી નહોતી. એક તો આંખો સંપૂર્ણપણે ચળકતી હતી. તે પત્થરના પૂતળાની જેમ તો હતી, તેમનો ચહેરો એકદમ પીળો અને નિરસ્તેજ પડી ગયેલો.

તે તથા હોઠ ભીંચલા હતા અને કશું જ ખાઈ રહ્યા નહોતા. લીઝા ત્યાં દેખાતી હતી; ખરેખર તેના દિઓદિમાગમાં ઉદ્ભવેલો ઉત્પાત ત્યાં ગયો હતો; ગુનેગાર દેરવામાં આવેલી વ્યક્તિની જેમ તે બહુ સીંચણપણે સંવેદનનૂન્યતા અનુભવી રહી હતી. જમવાના સમયે માર્શા પાવ્લોવના બહુ વાતચીત નહોતી કરતી; તે ફરીથી એક વાર ત્યાગશીલ બની ગઈ હતી અને તેના ચહેરા પર ગભીર વિવાદના વાત જવાઈ ગયા હતા. ગેદઓનોવ્સ્કીએ એકલાએ જ વખતોવખત મનનાંપૂર્વક માર્કુ નિમોદ્યેવનાની તરફ જોતા અને પોતાનું ગર્જા પાળરતા, પોતાની ખરીખોટી વાતોએ કહેતાં વાતચીતનો દોર ત્યાં રાખ્યો હતો તેમની હાજરીમાં જ્યારે જ્યારે તે કોઈ જાણ કહેવા જતો ત્યારે ત્યારે હંમેશાં તેનો અવાજ એકદમ બેસી જતા પણ તેઓ ન તો તેના માર્ગમાં આડે આવ્યા કે ન તેને ત્યાગ્યો ટાક્યો. જ્યાર જમણ પુરું થયું ત્યારે એ વાતની જાણ થઈ.

વાર્વારા પાવ્લોવના વિસ્તર રમતની બહુ શોખીન હતી; આ વાત જાણતા માર્શા દુમીત્રિયેવના એટલી બધી ખુશ થઈ ગઈ કે તેણે પોતાના મનમાં કહ્યું: “ખરખર, પેલો ફોદોર ઈવાનિચ પણ તારા મુરખ હશે! જરા કલ્પના કરો આવી સ્ત્રીની કદર ન જાણી!”

તે તેની અને ગેદઓનોવ્સ્કીની સાથે પત્તાની રમત રમવા બેસી ગઈ અને માર્કુ નિમોદ્યેવના લીઝાની સાથે એમ કહેતાં ઉપર જતી રહી ત્યાં તબિયત કંઈક ખરાબ લાગતી હતી અને ખરેખર તેના મનમાં દુઃખાવો હતો.

“હા, તેના માથામાં ભયંકર દુઃખાવો છે,” વાર્વારા પાવ્લોવનાને

સંબોધનાં માર્યા દુમીત્રિયેન્નાએ પોતાની આંખો નચાવતાં કહ્યું. “મન પણ કોઈક કોઈક વખત આદાહીશીનો એવો ભયકર હુમલો થાય છે કે...”

“સાથે જ!” વાર્વારા પાવ્લોન્ના ગણતણી.

લીઝા પોતાના ફઈબાના ઓરડામાં ગઈ અને બેહાલપણે ખુરશીમાં ફસડાઈ પડી. માર્કા તિમોફેયેન્ના બહુ વાર સુધી અને યુપચાપ તેની તરફ જોતી રહી, ત્યારબાદ તે ધીમેથી તેની સામે ઘૂંટણિયે બેસી ગઈ અને કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના તેના હાથ ચૂમવા લાગી. લીઝા આગળની તરફ ઝૂકી, તેના ચહેરા પર લાલાશ આવી ગઈ અને તે રડવા લાગી, પણ તેણે માર્કા તિમોફેયેન્નાને ઊભી ન કરી કે ન તો તેણે તેના હાથ ત્યાંથી ખસેડ્યા; તેણે અનુભવ્યું કે તેને ખસેડવાનો તેને કોઈ હક્ક નથી, વૃદ્ધ મહિલાને પોતાનો તીવ્ર પ્રશ્નનાપ અને સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરવી, એક દિવસ પહેલાં જે બની ગયું હતું તેના માટે માફી માંગતી ચેકવાનો તેને કોઈ હક્ક નથી; માર્કા તિમોફેયેન્ના પેલા બિચારા, નિરનેજ નબળા હાથોને ચૂમે જતી હતી, જ્યારે તેની અને લીઝાની પણ આંખોમાંથી મૂક અશ્રુઓની ધારા વહી રહી હતી, બિલાડે માત્રોસ પહોળી આરામખુરશીમાં ગૂંથવાના ઊનની વચ્ચે બેસીને ઝાઝું ઝાઝું કરી રહ્યો હતો, દેવપ્રતિમાની સામેના નાનકડા દીવડાની લાંબી જ્યોત ફૂજની અને ડગમગતી હતી, જ્યારે બીજા ઓરડામાં નાસ્તાત્યા કાપોન્ના ચોરીછૂપીથી બારણાની પાછળ ઊભી હતી અને પોતાના ચોકલીવળા હાથડમાલને નાના દડામાં વાળીને તેના વડે પોતાની આંખો લૂછી રહી હતી.

૪૦

આ દરમિયાન નીચે દીવાનખાનામાં બેઠેલી મંડળી વિસ્ટ રહી હતી. માર્યા દુમીત્રિયેન્ના જીતી રહી હતી અને ખુશ મિજાજમાં હતી. નોકરે આવીને પાન્શીનના આગમનનાં સમાચાર આપ્યા.

માર્યા દુમીત્રિયેન્નાએ પોતાનાં પર્તાં હેઠા મૂક્યાં અને ખુરશીમાં

ત્યાંથી રથવાથી આમતેમ ઊંચી નીચી થવા લાગી; વાર્વારા પાવ્લોન્નાએ વિચિત્ર સ્મિત સાથે નજર તેની તરફ નાખીને બારણા તરફ ફરવી. પાન્શીને ઊંચા અંગ્રજી કોલરવાળો કાળો ફોકસેટ પહેર્યો ખાતે જના ગળા સુધી બટન બંધ કરેલાં હતાં. “તમારી આજ્ઞાનું માન કરવું મારા માટે એટલું સહેલું નહોતું, તેમ છતાં પણ જુઓ હું ખતી પહોંચ્યો,” તાજી જ દાઢી કરેલા સ્મિત સંહત ચહેરે તે બોલ્યો.

“સાથે જ, વાલ્કમાર,” માર્યા દુમીત્રિયેન્ના મોટા સ્વરે બોલી, “મ તો હંમશાં જાણ કર્યા વિના જ આવી જતા હતા!”

પાન્શીને માર્યા દુમીત્રિયેન્નાને માત્ર પોતાની આંખો દ્વારા જવાબ નાખ્યા, નમ્રતાપૂર્વક ઝૂકીને નમન કર્યા પણ તેનો હાથ ન ચૂમ્યો. પોતા દુમીત્રિયેન્નાએ વાર્વારા પાવ્લોન્ના સાથે તેનો પરિચય કરાવ્યો; ન ડગલું પાછળ હતી ગયો, તેની સામે એટલી જ નમ્રતાપૂર્વક બેહાલવની દર્શક સાથે અને અદબપૂર્વક ઝૂકીને નમન કર્યા અને પોતાના મેજની પાસે બેસી ગયો. થોડી જ વારમાં બાજુ પૂરી થઈ ગઈ. પાન્શીને યલિઝાવતા મિખાઈલોન્ના વિશે પૂછતાછ કરી, જાણ્યું ખતી તબિયત સારી નહોતી, ધીમે અવાજે ગણગણતાં પોતાનું દુઃખ પ્રગટ કર્યું. અને ત્યારબાદ દરેક શબ્દ ઉપર કુનેહપૂર્વક ભાર મૂકતાં બન મામિક રીતે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરતાં વાર્વારા પાવ્લોન્ના સાથે માત્રાતમા ઊંતરી પડ્યો અને તેના જવાબ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા માગ્યા. ગમ તમ પણ તેના કુનેહબાજ સ્વરના ગાળીયનો વાર્વારા પાવ્લોન્ના ઉપર કોઈ પ્રભાવ ન પડ્યો. અને કોઈ તદ્દ અનુરૂપ માનસિક પણ ન થઈ. એનાથી તદ્દન ઊલટું તે પાન્શીનને નાનાપૂર્વક નિહાળતાં તેનું અભ્યવન કરતી રહી, સહજ ત્યાં વાતચીત ખતી રહી જ્યારે તેનાં નસકોરાં ધીરે ધીરે હાલતાં હતાં જાણે ભક્ત દબાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય. માર્યા દુમીત્રિયેન્નાએ તેની પ્રશંસના ગુણ ગાવાનું શરૂ કર્યું, પાન્શીને, જ્યાં સુધી તેના ખાતે કાલર તેને પરવાનગી આપી ત્યાં સુધી, નમ્રતાપૂર્વક માર્યું નમાયી, ખાતરીપૂર્વક કહ્યું કે, “તેને એ વાતની પહેલથી જ પુનઃપુરી ખાતરી હતી,” અને વાતચીતને એ દિશા તરફ દોરી ગયા જ્યાં તન પોતાને લજ્જા મેટરનીય સુધી પહોંચાડી દીધો, વાર્વારા પાવ્લોન્ના પોતાની અખમલી આંખો ઝીણી કરીને દબાવેલા સ્વરે

ગણગણી. “કેમ, તમે પણ તો કલાકાર છો, મારી જેમ,” અને પિયાનો તરફ ઈશારો કરતાં દબાવેલા સ્વરે ઉમથું: “જાઓ!” આ અક ૨૭૬. “જાઓ!” કે જે તેના મોંમાથી અનાયાસ નીકળી ગયો હતો તો પાન્શીન ઉપર તત્કાલ અને હઠભંગ જાદુઈ અસર કરી. તેની શહેસા પરથી ગંભીરતા ગાયબ થઈ ગઈ; તેના પર મલકાટ છવઈ ગયો, તે ઉલ્લાસિત થઈ ગયો, પોતાના કોટના બટણ ખોલ્યાં અને ફરીથી કહ્યું: “અફસોસ! હું કંઈ વધારે સારો કલાકાર નથી! પણ મેં સાંભળ્યું છે તમે સારા કલાકાર છો,” તે વાર્વારા પાવ્લોવના પાછળ પાછળ પિયાનો તરફ ગયો.

“તેમની પાસે તેમનું પેલું ગીત ગવડાવો તરત રાંદવાળું,” માર્ચા દુમ્મીત્રિયેવના મોટેથી બોલી ઊઠી.

“તમે ગાવ છો?” વાર્વારા પાવ્લોવનાએ તેની તરફ ઝડપી હાસ્ય વેરતાં પૂછ્યું. “બેસી જાઓ.”

પાન્શીને બહાનું કાઢવનું શરૂ કર્યું.

“બેસી જાઓ,” તેણે ખુરશીની પીઠના ભાગ પર આગ્રહપૂર્વક આજગીઓ કકકાવતાં ફરીથી કહ્યું.

તે બેસી ગયો, ખોંખારો ખાધો, પોતાનો કોલર જરા ખેંચ્યો અને પોતાનું ગીત ગાયું.

“ખૂબ સરસ,” વાર્વારા પાવ્લોવનાએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું, “તમ બહુ સરસ ગાય છો, તમારી પોતાની આગવી ઢબ છે, ફરીથી ગાવ.”

તે પિયાનોની ગાળ ફરતે આટો મારીને એકદમ પાન્શીનની સામ આવીને ઊભી રહી ગઈ. તેણે પોતાના સ્વરમાં નાટકીય કંપન લાવતાં પોતાનું ગીત ફરીથી ગાયું. વાર્વારા પાવ્લોવના પિયાનો ઉપર પોતાની કોણી ટેકવીને અને પોતાના ગોચ હાથને હોઠની સીવમાં રાખીને સ્થિર નજરે તેની તરફ તાકતી રહી. પાન્શીને ગવાનું પૂરું કર્યું.

“ખૂબ સરસ, ખૂબ સરસ કલ્પના છે,” તેણે એક કલાના સાચા ચારખુના સ્વસ્થ આત્મવિશ્વાસ સાથે કહ્યું. “મને જરા એ તો કહો કે તમે છીના અવાજ માટે, મધ્યમસર ઉચ્ચતર સ્વર માટે કંઈ લખ્યું છે?”

“હું ભાગ્યે જ કોઈ સગીતરચના રચું છું,” પાન્શીને કહ્યું, “હું

તો ખૂબ માત્ર મારા મનના આનંદ માટે જ કંઈક થોડી રચનાએ રચું છું, તમ જાણો છો... પણ તમે ગાવ છો?”

“જરૂર વાહ! અમને કંઈક ગાઈ સંભળાવો, સંભળાવો ને!” માયો દુમ્મીત્રિયેવનાએ અગ્રહ કર્યો.

વાર્વારા પાવ્લોવનાએ પોતાના રતુમડા ગાલ પરથી વાળ પાછળ તો અને માથું ઘુમ્મવું.

“આપણા અવાજોનો મેજ સારો હોવો જોઈએ,” પાન્શીન તરફ નિર્ભયતા તે ધીમેથી ગણગણી, “ચાલો આપણે કોઈ યુગલગીત ગાઈએ. મને ઈર્ષ્યા થાય છે” કે “મને તમારો હાથ આપો” કે પછી ‘જુઓ, આ પીળા ચાંદને’ મારી કોઈ ગીત આવડે છે?”

“અક જમાનામાં કોઈક વખત હું ‘જુઓ, આ પીળા ચાંદ’ને ગાયા કરતો હતો,” પાન્શીને જવાબ આપ્યો, “પણ તે તો ઘણા મધ્ય પાસાની વાત છે, હવે હું ભૂલી ગયો છું.”

“કંઈ વાંધો નહિ, આપણે ધીમા અવાજે તે તૈયાર કરી લઈશું મને ખરવાની રજા આપો.”

વાર્વારા પાવ્લોવના પિયાનો પાસે બેસી ગઈ. પાન્શીન તેનાં ગાજમાં ઊભો રહ્યો. તેમણે આખું યુગલગીત ધીમા અવાજે ગાયું, વાર્વારા પાવ્લોવનાએ ઘણી વાર તેની ભૂલ સુધારી, ત્યારબાદ તેમણે માતા અવાજે ગાયું અને બે વાર ફરીને ફરી ગાયું: “જુઓ આ પીળા ચાં... આં... દને.” વાર્વારા પાવ્લોવનાના અવાજમાં તેની નજરની નહોતી રહી પણ તેને તેણે બહુ કુશળતાપૂર્વક સભાળી લીધું. મુશ્કેલીમાં પાન્શીન થોડો ઘરમાળ રહ્યો અને થોડોક બેસૂરો પણ. પણ વાર્વારા જ વારમાં તે ખીલી ઊઠ્યો; તેનો અભિનય ભલે તદ્દન નિષ્ફળ ન રહ્યો હોય પણ તેમ છતાં તેણે પોતાના ખભા ઊંચકતાં અને આખા શરીરને ઝુલાવતાં તથા એક સાચા ગાયકની જેમ પ્રતિગાનપાત્ર પોતાનો હાથ ઊંચો કરતાં તેની કસર પૂરી કરી લીધી. વાર્વારા પાવ્લોવનાએ શાલબર્ગની બે ત્રણ રચનાઓ વગાડી તળાપાવી અને લલ્લકપૂર્વક ફ્રેંચ ગીત “ગાઈ સાભળાવું”. માર્ચા મીનિયનના પોતાનો હર્ષ વ્યક્ત કરવા માટે કોઈ શબ્દો શોધ્યા જડી માતા નહોતા; ઘણીવાર તેને લીઝને બોલાવવાની ઈચ્છા થઈ;

જેદેઓનોવ્હી પણ મોગ્ય શબ્દો શોધવાની ઝૂંઝવણમાં પરેલો હતો અને માત્ર પોતાનું માથું ધુણાવી રહ્યો હતો. ત્યાં જ અચાનક તેણે બગાસુ ખાધું અને મહા પરાણે તેને છુપાવી શક્યો. બગાસું વારંવાર પાવ્લોવનાની નજરોથી છુપાયેલું ન રહ્યું. તેણે એકાએક પિયાનો તરફ પોતાની પીઠ ફેરવી લઈને કહ્યું: “બસ, હવે સંગીત પૂરું થયું, ચાલો આપણે વાતો કરીએ.” અને તેણે અદબવાળી લીધી. “હવે સંગીત પૂરું થયું.” પાન્શીને આનંદપૂર્વક એની સાથે ફરીથી ફ્રેચમાં હાજરી, મોજાલી ગપસપ કરવાનું શરૂ કર્યું. “તદ્દન પેરીસનાં સૌથી સારાં દીવાનખાનાઓની જેમ છે,” તેમની અસંબંધ એક તાંતણે ઝૂંઝાયેલી ગપસપ સાંભળતા માર્યા દ્મીત્રિયેવનાએ વિચાર્યું. પાન્શીન અતિશય આનંદ માણી રહ્યો હતો; તેની આંખો ચળકાટ મારતી હતી; તેના ચહેરા પર મલકાટની ધૂમરીઓ છવાયેલી હતી; શરૂ શરૂમાં માર્યા દ્મીત્રિયેવનાની સાથે નજર મળતા તે પોતાના ચહેરા પર હાથ ફેરવતો, ભવાં સંકેરતો, અને રહી રહીને નિસારો નાખતો; પણ પાછળથી તે સંપૂર્ણપણે તેના વિષે ભૂલી ગયો અને પોતાની જાતને આ અર્થ સંપૂર્ણપણે દુન્યવી, અર્થ ક્ષાત્મક ચાલત્રાલન આનંદને વશ કરી દીધી. એમ દેખાતું હતું કે વારંવાર પાવ્લોવના પૂર્ણપણે ફિલસૂફ હતી; તેની પાસે દરેક દરેક સવાલ માટે જવાબ હાજર હતો; તે કદી ખમચાતી નહોતી; કદી કોઈ પણ મુદ્દા પર કોઈ શંકા નહોતી; કોઈ પણ એ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકતું હતું કે તેણે દરેક પ્રકારનાં અને ભલાં ચતુર લોકોની સાથે ઘણી અને અવારનવાર વાતચીત કરી હતી. તેના બધા જ વિચારો અને લાગણીઓ પેરીસની ફરતે ધૂમતાં હતા. પાન્શીને વાતચીતનો પ્રવાહ સાહિત્ય તરફ વાળ્યો: એમ ખબર પડી કે પાન્શીનની જેમ તે પણ માત્ર ફ્રેચ મુસ્તકો વાચતી હતી: જ્યોર્જ સન્દન વાંચતા તની ચીડ વધી જતી હતી, બાઝાકન માટે તેને માન હતું પણ તનો કૃતિઓ કંટાળાજનક હતી સૂ અને સ્કીબને તે માનતી હતી કે માનવ પ્રકૃતિનું ગહન જ્ઞાન હતું અને દુમા અને ફેલ્ડન ત પૂજતાં હતી; પણ દિલનદ ઊંડાણથી ત બધામાં પોલ દ કોકન પસંદ કરતી હતી પણ બધક તેણે તના નામનો ઉલ્લેખ ક્યો નહોતો ખરખર, તો તન સાહિત્યમાં વધાર ઊંડો રસ નહોતો જ કઈ પણ વાતમાં વારંવાર પાવ્લોવના પોતાની સ્થિતિની

પ્રાણી અસ્પષ્ટ જલક પણ જોની તો બહુ હોશિયારીપૂર્વક તેને ટાળી જતો હતો; તેની વાતચીતમાં પ્રેમનો કોઈ ઉલ્લેખ નહોતો, હકીકતમાં ત્યાં સુધી ભાવાવેશોની વાત હતી ત્યાં સુધી તેની વાતચીતનો પ્રવાહ મહદઅંશે કરાકી ભર્યો અને નિરાશા તથા નમ્રતાભર્યો. પાન્શીન સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતો; તે વાંધો ઉઠાવતી... માન જ વાત બહુ વિચિત્ર હતી કે ત્યારે તેના હોઠ સખત ટીકાના મળા ઉચ્ચારતા, જે કેટલીક વખત સાથે સાથે નિદાભર્યા પણ રહેતા હતા, ત્યારે આ શબ્દોનો સ્વર જણે પંખાળતો અને ઘાડ કરતો હોય. ત્યાં રાતનો હતો અને તેની આંખો પણ બોલતી હતી... પેલી સુંદર માલક આખો મું બોલી રહી હતી તે ચોક્કસપણે કહેવું મુશ્કેલ હતું; માન તમનો આશય અસ્પષ્ટ મધુર અને સુવિકારક હતો. પાન્શીને ત આંખામાં મુખ આશયનો તાગ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેણે પાનાની આંખોને બોલતી કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેણે ભળભળ્યું કે તના બધા જ પ્રયત્નો વ્યર્થ હતા; તે સમજી ગયો. વારંવાર પાવ્લોવના વિદેશી સિલસૂ હોવાને કારણે તેનાથી ચડિયાતી મળી હતી. અને તેના પરિભ્રામે તે થોડોક બેચેન હતો. વારંવાર તાવા નાન તે જેના વ્યક્તિની સાથે વાત કરતી તેના બાંધને હળવેથી પશંવાની ટવ હતી, આ ક્ષણિક સંપર્કોની વ્હાલીમિર નિકોલાઈચ પર ભળત જશાતિભરી અસર પડી. વારંવાર પાવ્લોવના લોકો સાથે એકદમ તરખાળી હળામળી જવાની ખાસ આવડત ધરાવતી હતી; જે કલાકની બાદ અંદર પાન્શીનને એમ લાગ્યું કે તે જણે વર્ષોથી તેને જાણતો નહોતો, ત્યારે લીઝા, જે છોકરી તે ખરેખર પ્રેમ કરતો હતો અને તને લમત્ત તેણે હજી ગઈકાલે સાંજે જ લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. ત ન જણે કોઈ ધુમ્મસમાં ઘેરાઈ ગઈ હતી. આ આપવામાં ગત, તત્કાલીન હજી વધાર નિરકુશ બની ગઈ. માર્યા દ્મીત્રિયેવનાએ ત તાગડ નોકરને બોલાવ્યો અને તેને લીઝાને એમ કહેવા માટે જાણ કરાવ્યું. જો હવે તેને માથાનો દુખાવો ઠીક થઈ ગયો હોય તો ત તાગ લીઝાના નામનો ઉલ્લેખ થતાં જ પાન્શીન આત્મ નિરાશા વિન શર્યા કરવા લાગ્યો અને મુદ્દા નરીકે એ સવાલ ઉપાડ્યો: તાગ અને સ્ત્રીઓમાંથી કોનામાં આત્મબલિદાન આપવાની ભાવના તાગ પતન હોય છે. માર્યા દ્મીત્રિયેવના તરત જ ઉત્કર્ષાઈ ગઈ,

તેણે દાવો કર્યો કે આમબલિદાનની ભાવના પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં જ વધારે પ્રબળ હોય છે, શપથ લેતાં તેણે કહ્યું કે તે એ વાતને એ જ ધરીએ ત્યાંને ત્યાં સાબિત કરી બતાવી શકતી હતી, તે પોતાની જ દલીલોની જળમાં ફેંસાતી વઈ અને સાવ નબળા ઉદાહરણ સાથે ચૂપ થઈ ગઈ. વાર્વારા પાવ્લોવના એ સંગીતની ચોપડી હાથમાં લીધી, તેને પોતાના ચહેરા અડે રાખીને કેકના નાના નાના બચકાં ભરતાં પાન્શીન તરફ ઝૂકીને પોતાના હોઠ પર અને આંખોનાં સૌમ્ય સ્મિત સાથે દબાયેલા સ્વરે કહ્યું: “તે કોઈ એવો ચમત્કાર નહિ કરી દે,” પાન્શીન થોડેક દંગ રહી ગયો અને વાર્વારા પાવ્લોવનાની ઉલ્લસાઈ જાઈને વિસ્મિત થઈ ગયો, પણ આ નિખાલસતાના અણધાર્યા વિસ્ફોટમાં તેના પોતાના માટે કેટલો ઉપહાસ સમાયેલો હતો તેના માપની તે શંકા ન કરી શક્યો; અને માર્યા દ્મીત્રિયેવનાએ તેના પ્રત્યે દાખવેલ માયાળુતા અને અનન્યભાવને, તેને ખવડાયેલા ખાવડાને, તેને ઉધાર આપેલા પૈસાને, એ બધાંને ભૂલીને પાન્શીને એ જ સ્મિત સાથે અને એ જ સ્વરમાં જવાબ આપ્યો: “હા, હું એમ વિચારું છું” ના, ના, એમ પણ નહિ, પણ “હું વિચારું છું!”

વાર્વારા પાવ્લોવના તેની તરફ મિત્રતાભરી નજર નાંખી લિલી થઈ. લીઝા અંદર આવી; તેને તેમ ન કરવા સમજાવવાના માર્યા તિમોફેયેવનાનાં બધાં જ પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયાં: તેણે આ અભિપરીક્ષામાંથી પસાર થવાનો મક્કમ નિર્ધાર કર્યો હતો. વાર્વારા પાવ્લોવના પાન્શીનની સાથે તેને મળવા આગળ વધી જશે પોતાનો કુનેહભાવ દેખાવ ફરીથી ધારણ કરી લીધો હતો.

“તમારી તબિયત કેમ છે?” પાન્શીને લીઝાને પુછ્યું.

“હવે કંઈક સારી છે, આભાર,” તેણે જવાબ આપ્યો.

“અમે અહીં થોડું સંગીત ગાઈ સાંભળી રહ્યા છતાં; અફસોસની વાત છે કે તમે વાર્વારા પાવ્લોવનાનું ઝીત ન સાંભળ્યું. તે ખરેખર બહુ જ સરસ ગાય છે; જાણે અસલ કલાકાર હોય.”

“અહીં આવ, મારી દીકરી,” માર્યા દ્મીત્રિયેવનાએ તેને બોલાવી.

વાર્વારા પાવ્લોવનાએ બાળકની જેમ કર્તવ્યનિષ્ઠાપૂર્વક પ્રત્યુત્તર વાળ્યો અને તેના પગ પાસે નાનકડા સ્ટૂલ પર બેસી ગઈ. માર્યા

મીત્રિયેવનાએ તેને એટલા માટે પોતાની પાસે બોલાવી લીધી જેથી તેને તેની દીકરી પાન્શીન સાથે ઓછામાં આછી પળવર માટે એકલી હો. તેણે હજી સુધી પણ મનમાં એ આશા સંઘરી રાખી હતી જાકરી કદાચ સાનમાં આવી જશે. વળી તેના મનમાં એક વિચાર નવો હતો તે તત્કાળ જાહેર કરવા આતુર હતી.

“તમે જાણે છો,” તે વાર્વારા પાવ્લોવનાના કાનમાં ધીરથી કહ્યું, “તમારા પતિ સાથે તમારું સમાધાન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છું છું એ તો નથી કહી શકતી કે હું સફળ થઈશ પણ હું પ્રયત્ન ન કરું છું. તે મારો બહુ આદર કરે છે, એ તમે જાણો છો.”

વાર્વારા પાવ્લોવનાએ ધીમે ધીમે પોતાની આંખો માર્યા દ્મીત્રિયેવના તરફ કરી અને અત્યંત ખૂબસૂરત મુખમુદ્રા સાથે અદબ વાળી.

“તમ મારાં તારણહાર બનશો, હોઈબા,” તે કરુણાસભર સ્વરે બોલી, “તમે મારાં પ્રત્યે આટલી ભલમનસાઈ દાખવો છે તેના માટે મારા કેવી રીતે આભાર માનવો તેની મને સમજણ નથી પડતી, તમ મં ફોદોર ઇવાનિચ સાથે બહુ ઊંડો અન્યાય કર્યો છે; તેઓ મને માઠ તાર કરી શકે.”

“પણ શું તમે... ખરેખર...” માર્યા દ્મીત્રિયેવનાએ તપાસ કરતાં પ્રશ્નનાં શરૂ કર્યું.

“મન ન પૂછે,” પોતાની આંખો નીચી ઢાળી લતાં વાર્વારા પાવ્લોવના વચમાં જ બોલી પડી. “હું જીવાન અને માણવી હતી... તમ હું તની આઠ લઈને મારી જાતન માફ કરવા નથી ઇચ્છતી.”

“બલ, ગમ તેમ પણ, શા માટે આપણ પ્રયત્ન ન કરવો? નિનશ ન થા,” માર્યા દ્મીત્રિયેવનાએ સૂર પૂરાવ્યો અને તે તના ગાત પપાળવા જવાની અણી પર જ હતી ત્યારે તણ તેના ચહેરા પર અશ્વભરી નજરે નાકું. “તે સારી એવી શરમાળ છે.” તાવુ નિવાળું, “પણ છે ચોક્કસપણે સિંહણ જેવી.”

“તમે માંદ છો?” તે દરમિયાન પાન્શીન લીઝાને કહી રહ્યો.

“હા, મારી તબિયત સારી નથી.”

“તમને સમજું છું,” લાંબા મીન પછી તે ગણગણ્યો, “હા, તમને સમજું છું.”

“એટલે? તમ શું કહેવા ઈચ્છો છો?”

“હું તમને સમજું છું,” પાન્થીને જાણીબૂઝીને ફરીથી કહ્યું; તે કહેવા માટે માત્ર આટલાં જ શબ્દો શોધી શક્યો હતો.

લીઝા અસ્વસ્થ થઈ ગઈ, પછી તેણે વિચાર્યું: “બલે એમ જ થવા દો!” પાન્થીને શક્યમય મુદ્દા પારણ કરીને ચૂપ થઈ ગયો અને કંઠેર ભાવે એક તરફ જોવા લાગ્યો.

“હું માનું છું અગિયાર વાગી ચૂક્યા છે,” માર્સા દ્વીત્રિયેનાએ કહ્યું.

મહેમાનો અણસારો પામી જતાં તેમનાથી વિદાય લેવા ઊભા થયા. વાર્વારા પાવ્લોના પાસેથી વચન લેવામાં આવ્યું કે બીજો દિવસે તે સાંજે જન્મવા આવશે અને આદાને સાથે લાવશે; એક ખૂણામાં લગભગ એકે ચહેલ જેદેઓનોવ્સ્કીએ તેને ઘેર પહોંચાડી આવવાનો પ્રસ્તાવ ખૂણે. પાન્થીને ગંભીરતાપૂર્વક દરેકે દરેકને નગીને અભિવાદન કર્યા અને બહાર પગથિયા પર, વાર્વારા પાવ્લોનાને ગાડીમાં ચઢવા માટે મદદ કરતાં તેણે તેનો હાથ દબાવ્યો અને પાછળથી મોટેથી કહ્યું: “ફરી મળીશું! જેદેઓનોવ્સ્કી તેની બહુમાં બેઠો; આખા રસ્તે તેણે પોતાનાં નાજુક સુદર પગની ટોચ જાણે અજાણતાં જ મૂકી હોય તેમ તેના પગ ઉપર ટેકવીને મોજમાં સમય પસાર કર્યો; જેદેઓનોવ્સ્કી મુંઝઈ ગયો અને તેના વખાણ કરવા લાગ્યો; તે કોણપૂર્વક હસતી રહી અને જ્યારે ગલીની બત્તીનો પ્રગટ ગાડીમાં પડતો ત્યારે તેની તરફ આંખ મારતી. તેણે વગાડલ વાલ્સની મૂન તેના દિલોદિમાગમાં મૂંઝી રહી હતી, આવેશથી તેની કપામાં ચરચરી છૂટી રહી હતી, તે ગમે ત્યાં હોય તો પણ માત્ર પોતાની કલ્પનાની દુનિયામાં તો રોશનીના ઝળહળાટ, નૃત્યખંડ, સંગીતનાં સૂરો પર મોજગાળ ધૂમની આકૃતિઓના ચિત્રો રચતાં તેનું લોહી જાણે ખગભળી ઊઠતું હતું, તેની આંખો વિચિત્ર રીતે આંખી પડી જતી, તેના હોઠો પર સ્મિત રમવા લાગતું અને તેની સમગ્ર કપામાં ભોગવિલાસી મોહિનીની લાજણીથી કપારી છૂટી જતી. જ્યારે વાર્વારા પાવ્લોના ઘેર પહોંચી ત્યારે તે અપળતાપૂર્વક ગાડીમાંથી સરકી તેણે તે કમ જે રીતે ક્યું હતું તે એક સિલણ સિવાય બીજું કોઈ કરી શકતું હતું? જેદેઓનોવ્સ્કી

તરફ ફરી અને એકાએક સીધી તેના મોં પર જ ગમ્મતભર્યું ખડખડાટ તરંગ હતી.

“આકર્ષક વ્યક્તિ છે,” પ્રાંતીય કાઉન્સિલર જ્યારે પોતાના ઘર પાસેના પગથિયા તરફ વળ્યા ત્યારે મનમાં વિચારના હતા, જ્યાં પાના પાલો લઈને એક નોકર તેમની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. “એ તો સાચું છે કે હું પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ છું... જોકે તેમ છતાં મને આશ્ચર્ય થાય છે કે શા માટે તે અમ હસી?”

માર્સા તિમોફેવના આખી રાત લીઝાનાં પલંગની પાસે બેસી રહી.

૪૧

સપ્તમ્વેકી દોઢ દિવસ વધરીલેવકાપેમાં રહ્યો અને લગભગ બધો ભાગ તણ પડોશના વિસ્તારોમાં ભમતા વીતાવ્યો. તે એક જગ્યાએ પાના વખત ટકી શકતો નહોતો: તેનું દિલ ભારે દુઃખથી પીડાતું હતું; નિરતર, ઉગ્ર અને શક્તિહીન ભાવોવશોની તીવ્ર વેદના ઝેલી રહ્યો. ન ત જામમાં આવી પહોંચ્યો તે પછીના દિવસે તેના અંતરાત્મામાં માર્સા આવલી લાજણીઓ તેને યાદ આવી; ત્યારબાદ તેણે ત જામનાઓ ધડી હતી તે તેને યાદ આવી અને તે પોતાની જાત ત જાનકાલ થયો. જેને તેણે પોતાનું કર્તવ્ય સમજ્યું હતું, પોતાના પાવનનું એક માત્ર કાર્ય સમજ્યું હતું તેનાથી એવી કઈ વસ્તુ તેને મના જઈ શકતી હતી? સુખની લાલસા ફરીથી એક નવ રાખની લાલસા! “એમ લાગે છે કે મિખાલેવિચ સાચો હતો,” તે વિચાર્યું. “તું જીવનના આનંદનો સ્વાદ બીજી વાર ચાખવા પડતા હતા,” તે સ્વગત બબડ્યો, “તું ભૂલી ગયો છે કે તારા ત એક વાર પણ કોઈ માનવીને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પણ તે તમા માટે એક ભોગવિલાસ જ હોય છે, એક એવું વરદાન જેની નાના પ્રઈ યોગ્ય અધિકાર નથી હોતો. તું કહે છે તે સંપૂર્ણ નથી, ન બનાવટી હતું? બહુ સારી વાત છે, તો પછી સાબિત તને પુરુ અને સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર છે!

પોતાની ચોતરફ જો કોણ છે એવું જોને સુખ મળેલું છે, કોણ આનંદી છે? દાતરડું હાથમાં લઈને બીડમાં જતા પંલા ખેડૂતને લો - કદાચિત તે પોતાના નસીબથી સંતુષ્ટ છે?... ઠીક છે, તું તેની સાથે જગ્યાની ફેરબદલ કરવા તૈયાર થશ? તારી મા વિષે વિચાર: તેણે જિંદગી પાસથી જ માંગ્યું હતું તે કેટલું અતિસૂક્ષ્મપણે ભૂલ્લક હતું, — અને તેને થું આપવામા આવ્યું? એમ લાગે છે કે જ્યારે તું પાન્થીનને કહી રહ્યો હતો કે તું રશિયા જમીન ખેડવા આવ્યો હતો ત્યારે તું કેવળ બહાર છડી રહ્યો હતો; તું તારા ઘડપણમાં પણ સુંદરીઓની પાછળ પાછળ ભ્રમવા માટે આવ્યો છે. તારી મુક્તિના સમાચાર મળતાની સાથે જ તે બધી જ વસ્તુઓ પડતી મૂકી, પૂર્વ પરની દરેક દરેક વસ્તુને તું ભૂલી ગયો અને શાળાના છોકરાની જેમ પતંગિયાની પાછળ ભ્રમવા લાગ્યો...” તેના મનમાં ચાલી રહેલ આ ગંભીર ચિંતનની વચ્ચે લીઝાની છબિ સતત રીતે ઊભરાઈ આવતી હતી; તેણે પ્રયત્નપૂર્વક તે છબિને મનમાંથી દૂર કરી, જેવી રીતે પેલ્ બીજા ત્રાસદાયી છબિને, પેલા જરા પણ શોભ ન પામ તેવી થઈ, સુંદર, દુષપાત્ર મુખાકૃતિને દૂર કરી હતી. વૃક્ષ અન્તોન સમજી ગયો કે તેનો માલિક કંઈક બેચેન હતો; એક કે બે વાર બાજણ પાછળ ઊભા રહીને અને એક કે બે વાર પ્રવેશદ્વારમાં નિશ્ચારો નાખ્યા પછી છેવટે તેણે માલિકની પાસે જવાની હિંમત કરી અને કંઈક અરમાગરમ પીણું પીવાની સલાહ આપી. લાત્રેસ્કી તેની ઉપર નાટ્યો, તેને ત્યાંથી દૂર થઈ જવા કહ્યું અને પછી તેની માફી માંગી; પણ અનાથી આન્તોન માત્ર વધારે ઉદાસ થઈ ગયો. લાત્રેસ્કી દીવાનખાનામાં વધારે વાર ન રોકઈ શક્યો; દીવાલ પર લટકતા કેન્વાસના ચિત્રમાંથી તેના પરદાદા જાણે નીચે આ નબળા વંશજ તરફ ઉપહાસભરી નજરે તાકી રહ્યા હોય તેમ લાગતું હતું. “ધત દિ! સાવ કાચર માનવ!” તેનું કટાણું મોં જાણે તેનો ઉપહાસ કરતું હોય તેવું લાગતું હતું. “ચાલ,” તેણે મનમાં કહ્યું. “તે શક્ય નથી કે હું મારી જાતને આમ ભાંગી પડવા દઈશ, આ... ઉઝરડા સમે હાર માની જઈશ?” (શુદ્ધમાં બહુ ખરાબ રીતે ઘવાયેલ મણસો પોતાના ઘાને હંમેશા “ઉઝરડા” કહે છે. પોતાની જાતને છેતર્યા વિના માનવી કદી આ ધરતી પર જીવિત રહી શકતો નથી.) “છેવટે તો હું થું રોતડ છોકરો

નું? બહુ સરસ: મેં બહુ નજીકથી ઝાંખી નિહાળી, આખા જન્મરાના રાખની તક લગભગ મારા હાથમાં ઝડપાઈ ગઈ હતી અને અચાનક 1 એકદમ લોપ પામી ગઈ; લોટરીમા પણ તો એમ જ થાય છે 1; જરાક જોટલું વળે તો એક બિખારી તવંગર બની જાય. જો તેમ ન થવાનું હોય તો તે નહિ જ થાય અને તેમાં માત્ર આટલું જ તથ્ય 19 હું દાત બીડીને માસ કામમાં લાગી જઈશ અને મારી જાતને કાંઈ સ્વસ્થ રાખવા બળજબરી કરીશ; આ કંઈ પહેલી વાર તો નથી માર મરી જાતને કાબૂમાં લેવી પડી છે. એવી કંઈ વસ્તુ છે જેણે મન ચારીછૂંથી છટકી જવા પ્રેર્યો, શા માટે હું અહીં ઝાડીમાં સંતાયલા શાળામુજની જેમ માથું ઘાલીને ચોટી રહ્યો છું? પોતાના હાથના કરેલાનું નિરખામ ભોગવવા તૈયાર રહેવાની હિંમત નથી? મૂર્ખામી! અન્તોન,” તાણ એકદમ મોટેથી બૂચ પાડી, “અબઘડી ઘોડાગાડી જાડીને લઈ આવ. ડા,” તેણે ફરીથી મનમાં વિચાર્યું. “મારે મારી જાતને બળજબરી માત્ર સ્વસ્થ રાખવી જ જોઈએ, મારે મારી જાત પર કાબૂ મેળવવો જ જોઈએ...”

આવા પ્રકરની દલીલો વડે લાત્રેસ્કીએ પોતાની વ્યથા શમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ આ વ્યથા એટલી ઊંડી અને તીવ્ર હતી કે અપ્રાક્રમેશ, જે જેટલી ભાવનાવિહોણી હતી એટલી અક્કલવિહોણી નવાની, તેણે પણ પોતાનું માથું ધુણવું અને જ્યારે તે શહેર તરફ જઈ માટે ઘોડાગાડીમાં ચઢવા ગયો ત્યારે ઉદાસીભરી નજરે તેની તરફ નાકની રહી. ઘોડા છારતક ચાલે નીકળી પડ્યા; તે અકડાઈને નિશ્ચય બસી રહ્યો અને પોતાની સામેની સડક તરફ સ્તબ્ધપણે તાકતો રહ્યો.

૪૨

ગઈકાલે લીઝાએ લાત્રેસ્કીને આજ સાજ આવવા માટે લખ્યું ત્યારે પણ સૌ પ્રથમ તે પોતાના ઓરડે ગયો. તેને ઘેર ન તો તેની પત્ની મળી કે ન તો તેની પુત્રી; નોકરોએ તેને કહ્યું કે તે બાળકીને

લઈને કાલીતિન પરિવારને ત્યાં ગઈ હતી. આ ખબરે તેને દંડ અને ગુસ્સે કર્યો. “એમ લાગે છે કે વાર્વારા પાવ્લોવના અને કૂતરાની જિંદગી જીવવા તરફ ઘણી જવાનો મનમાં પાકો નિર્ધાર કરી લીધો છે,” તેણે મનમાં વિચાર્યું. તેના દિલમાં નિરસ્કારની આગ સળગતી હતી. રસ્તામાં આવતી દરેકે દરેક વસ્તુઓને, રમકડાં, પુસ્તકો અને સ્ત્રીઓની વસ્તુઓને, લાનો મારનાં અને એકબાજુ ફેંકતાં તેણે આમ તેમ આંટા મારવાનું શરૂ કર્યું; તેણે બૂમ પાડી જુસ્તીતન બોલાવીને તે બધી “નકામી” વસ્તુઓને સાફ કરી દેવાનો આદેશ આપ્યો. “જી, હૂજૂર”, તેણે મોં મચકોડતાં કહ્યું અને સુંદર રીતે વાંકા વળતા અને પોતાની દરેક હિલચાલ વડે લાત્રેસ્કીને તે અણુઘડ રીંછ સમજતી હતી, તેમ સ્પષ્ટપણે સમજાવતાં ઓરડે વ્યવસ્થિત કરવા લાગી. તેણે તેના દુરાચરણી પણ હજી સુધી “શુધોદીપક” ચાળા કરતાં પરિચલ ચલેરા તરફ, તેની સફેદ બાંયો, રેશમી એપ્રન અને નાની ટોપી તરફ દ્રેષપૂર્વક તાકતું અને તેને રુખસદ આપી. બહુ વાર પછી અને ઘણી વાર સુધી મનમાં ટચપચ રહ્યા પછી લાત્રેસ્કીએ (કારણ કે વાર્વારા પાવ્લોવના હજી સુધી પાછી નહોતી ફરી) તેણે કાલીતિન પરિવારને ત્યાં જવાનો ફેસલો કર્યો હતો, માર્પા દુમીત્રિયેવના પાસે નહિ (તે કોઈ પણ સંજગોમાં તેમના દિવાનખાનામાં પણ નહિ મૂકે, જે ઓરડામાં જ્યાં તેની પત્ની હતી.), પણ માર્ફા નિમોફેવેના પાસે; તેને યાદ હતું કે નોકરોના પ્રવેશદ્વાર તરફનો દાદરો સીધો તેમના રહેવાના ભાગ તરફ જાય છે. તેણે આ યોજના અપનાવવાનો નિર્ણય કર્યો. સંજગે તેને સાથ આપ્યો; આંગણમાં તેને શુરોચ્કા મળી જે તેને માર્ફા નિમોફેવેના પાસે લઈ ગઈ. તેની હંમેશની ટેવથી વિપરીત તેણે તેને એકલી જ જોઈ; તે ટોપી પહેર્યા વિના, છત્રી સરસા હાથ દબાવી લપાઈને એક ખૂણામાં બેઠી હતી. જ્યારે તેણે લાત્રેસ્કીને જોયો ત્યારે તે એકદમ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ, ઝડપથી ઊભી થઈ ગઈ અને ઓરડામાં એવી રીતે આંટા મારવા લાગી જાણે પોતાની ટોપી શોધી રહી હોય.

“અરે, તું છે, તું છે,” તેની સાથે નજરો મળવવાનું ટાળતાં અને ઓરડામાં આમતેમ બધી વસ્તુઓ ફેંકીવેતા તેણે શરૂ કર્યું, “બલ સારું, કેમ છ? અરે હા! શું કરી શકાય તમ છ. ગઈકાલે તું ક્યા

તા? તો તે આવી ગઈ; હા, ચોકસપણે. ખેર, બીજું કરી પણ શું શકાય.”

લાત્રેસ્કી ખુરશીમાં ફસડાઈ પડ્યો.

“હા, બેસી જ, બેસી જ,” વૃદ્ધાએ કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું. “તું તો ઉપર આવ્યો? કેમ, હા, સાચી જ તો વાત છે. સારું? તો તું મન મળવા આવ્યો? આભાર.”

વૃદ્ધા બોલતી થોભી ગઈ; લાત્રેસ્કીને સમજણ નહોતી પડતી ન શું રહેવું, પણ તે તેને સમજતી હતી.

“લીજા. હા, લીજા થોડી વાર પહેલાં તો અહીં જ હતી,” પાતાના બટવાની દોરીઓ બાંધતા અને બોલતાં તેણે આગળ કહ્યું.

“ના નિયત સારી નથી. શુરોચ્કા, તું ક્યાં છે? અહીં આવ, ખરો, શા માટે તું શાંત બેસી નથી શકતી? મારું પણ મારું દુઃખ મન લાગે છે તે પેલા ગાવા વગાડવાને કારણે છે.”

“શું ગાવા વગાડવાનું, ફોઈબા?”

“કમ, તેઓ પેવું શું ક્યારનાં ગાઈ રહ્યાં છે અરે, હવે, શું તમ છ તેને... યુગલગીતો. અને બધાં જ વળી ઈટાલી ભાષામાં ગી ચો અને ચા ચા, બિલકુલ મેગપાઈની જેમ. તેમણે દાતમાં ગાવા થઈ જાય તેવા સ્વરો અવાપવાનું શરૂ કરી દીધું છે. પેલો જ જ પાત્શીન અને તારી પત્ની. અને કેટલાં જલ્દી તેઓ લનિષ્ટ થઈ ગયાં, કોઈ અંતર રાખીને વર્તતા નથી, બિલકુલ જાણે સગા ભાઈ. પાત્ર જરા તેનો વિચાર કરો, કૂતરો પણ રહેવા માટે કેકાણુ ગાયશ. જ્યાં સુધી એવાં લોકો હાજર હોય જેઓ તેને હાંકી કઢવે. ખરો ન હોય ત્યાં સુધી તેના મરવાની આશા ફેવી રીતે રાખી શકાય.”

“તમ છનાં, મને કદી વિશ્વાસ ન આવતો,” લાત્રેસ્કીએ પાતાના અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો. “તેમાં બહુ હિમ્મતની જરૂર છે.”

“ના, દીકરા, હિમ્મત નહિ પણ ગણતરી. ભગવાન તેને માર્ફા સભાળું છે, તું તેને લાત્રિકી મોકલી રહ્યો છે?”

“હા, હું તે સંપત્તિ વાર્વારા પાવ્લોવના ઉપયોગ માટે આપી શકું.”

“તબ પેસાની માગણી કરી?”

“હજી સુધી નથી કરી.”

“સારી વાત છે, પણ તે સમય બહુ જલ્દી જ આવશે. પણ દીકરા, મેં તો માત્ર હમણાં જ તારી સામે સારી રીતે જોયું. તું માદો તો નથી ને?”

“ના.”

“શુરોચ્છા!” માર્ફા તિમોફેવનાએ બૂમ પાડી. “જા અને ચેલીઝાવેતા મિખાઇલોવનાને કહે ના, મારો મતલબ છે તેને પૂછ... તે નીચે છે, કેમ ખરું ને?”

“હા.”

“સારું, તો પછી તેને પૂછ કે મારી ચોપડીનું તેણે શું કર્યું તે સમજી જશે.”

“બહુ સારું.”

વૃદ્ધ ફરીથી ઓરડામાં ગામ તેમ આંટા મારવા લાગી અને કબાટમાંનાં ખાતાં ખોલવા અને બંધ કરવાં લાગી. લાત્રેત્સ્કી નિશ્ચય બેઠો હતો. અચાનક દાદરા પર હળવો પગલાનો અવાજ સંભળાયો અને લીઝા અંદર આવી.

લાત્રેત્સ્કીએ ઊભા થઈને નમન કર્યાં; લીઝા બારણા પાસે જ ચોકાઈ ગઈ.

“લીઝા, લીઝા દીકરી,” માર્ફા તિમોફેવનાએ અસ્વસ્થતાપૂર્વક કહ્યું. “મારી ચોપડી ક્યાં છે? તું તે ક્યાં લઈ ગઈ અને તેં તેનું શું કર્યું?”

“કઈ ચોપડી, ફોઈબા?”

“હો ભગવાન, ચોપડી! પણ મેં તને એટલા માટે નહોતી બોલવી... ભલે, કંઈ વાંધો નહિ. નીચે શું ચાલી રહ્યું છે? અહીં જા, ફોઈબર ઈવાનિચ આવ્યો છે. તારા માથાનો દુખાવો કેમ છે?”

“હવે સારું છે.”

“તું હંમેશા કહે છે: સારું છે. નીચે શું ચાલી રહ્યું છે ફરીથી સંગીત?”

“ના, તેઓ પનાં રમી રહ્યાં છે.”

“સાચું કહો તો, તે બધાં જ કામમાં કુશળ છે. શુરોચ્છા, તું બગીચામાં જઈને રમવા ઈચ્છે છે કેમ ખરું ને? જા, બાગ.”

“અને ના, માર્ફા તિમોફેવના...”

“ચાલ હવે દલીલ ન કર, ભાગ અહીંથી નાસ્તાસ્યા કાપોવના બગીચામાં એકલી છે; જા અને તેને સાથ આપ. ચાલ જા, કેવી તારા છાકરી છે.” શુરોચ્છા જતી રહી. “અરે મારી ટોપી ક્યાં છે? તારાથી મળશે તે?”

“લાવો, હું કોપી આપું,” લીઝાએ કહ્યું.

“તું જ્યાં બેઠી છે ત્યાં જ બેસી રહે. હજી મારા પગ ચાલે છે. માનું છું તે મારા શપનખંડમાં છે.”

લાત્રેત્સ્કી તરફ ત્રાંસી નજર ફેંકતા માર્ફા તિમોફેવના બહાર જતી તણ બારણું અધખૂલ્યું રાખ્યું પણ અચાનક પાછા આવીને બંધ કરી.

લીઝા પોતાની ખુરશીમાં પીઠ અડેલીને બેસી ગઈ અને ધીમથી પાતાના ચહેરા ઉપર હાથ મૂકી દીધા; લાત્રેત્સ્કી પોતાની જગ્યાએથી ઊભો નહિ.

“તો ફરીથી આપણે આવી રીતે મળવાનું હતું,” તણે શાંતિ ભંગ

તીઝાએ પોતાના ચહેરા પરથી હાથ દૂર કર્યાં.

“હા,” તેણે ધીમ અવાજે કહ્યું: “આપણને બહુ જલ્દી જ સજા મળી ગઈ.”

“સજા,” લાત્રેત્સ્કી ગણગણ્યો. “તને શેના માટે સજા મળી હતી?”

લીઝાએ આંખો ઊંચી કરી તેની તરફ જોયું તે આંખોમાં ન તો ગળા હતી કે ન તો અસ્વસ્થતા; સંકેતોયેલી અને નિસ્તેજ થઈ ગલી લાગતી હતી. તેના ચહેરા પર અને થોડાક ખુલેલા હોઠ પર કંઈક હતું.

લાત્રેત્સ્કીનું હૃદય ફરુણ અને પ્રેમથી ભરાઈ આવ્યું.

“ત મને લખ્યું હતું: બધું જ ખલાસ થઈ ગયું છે,” તણે બરફ અવાજે કહ્યું, “હા, બધું જ ખલાસ થઈ ગયું છે તે તારા મનને પહેલા જ.”

“આપણે તે બધું જ ભૂલી જવું જોઈએ,” લીઝા ગણગણી. “મને ખશી છે કે તમે આવ્યા; હું તમને ઘાબવા ઈચ્છતી હતી પણ

આ પ્રમાણે જ વધારે સારું છે. બસ આપણે આ થોડી મિનિટોનો સોંધી વધુ લાભ ઉઠાવી લેવો જોઈએ. આપણે બન્નેએ આપણું કર્તવ્ય નિભાવવું જોઈએ. ફોદર ઇવાનિચ, તમારે તમારી પાત્ની સાથે સુલેહ કરી લેવી જોઈએ."

"લીઝા!"

"હું તમને તેમ કરવા વિનંતી કરું છું, માત્ર આ પ્રમાણે જ આપણે થઈ મરેલી જૂલને સુધારી શકીએ તેમ છીએ... તમે તેના ઉપર વિચાર કરશો તો તમે મારી આ વાતને નહિ નકારો."

"લીઝા, ભગવાનને ખાતર - તમે જે માંગણી કરી રહ્યાં છો તે અસંભવ છે. તમે મને આદેશ આપો તે કોઈપણ કામ કરવા હું તૈયાર છું; પણ હવે તેની સાથે સુલેહ કરવી?... હું બધું જ સહન કરી શકું. મેં બધું જ ભૂલાવી દીધું છે અને બધું જ માફ કરી દીધું છે પણ હું મારા દિલને એ કરવા ફરજ નથી પાડી શકતો કે... અરે શા માટે, તે કરવું બહુ ઘાતક છે!"

"હું તમને તે કરવા માટે નથી કરી રહી... જે તમે કહી રહ્યા છો; જે તમે તેની સાથે ન રહી શકતા હો તો ન રહો; પણ તેની સાથે સલાહ સમજૂતી કરી લો," લીઝાએ જવાબ આપ્યો અને ફરીથી પોતાનો ચહેરો હાથ વડે ઢાંકી લીધો. "તમારી નાનકડી દીકરીનો વિચાર કરો; મારા ખાતર આટલું કરો."

"બહુ સારું," ભરિલા દાંતે લાવ્રેન્સ્કી બબડ્યો, "હું ધારું છું, હું તેમ કરીશ; તે રીતે હું મારું કર્તવ્ય પૂરું કરીશ. પણ તમારા વિષે શું તમારું કર્તવ્ય શું છે?"

"હું જાણું છું મારું કર્તવ્ય શું છે."

લાવ્રેન્સ્કી ચોંક્યો.

"તમે પેલા પાન્યીન સાથે પરણવાનો વિચાર તો નથી કરી રહ્યાં ને?" તેણે પૂછ્યું.

લીઝાના ચહેરા પરથી મ્હાન મલકાટ પસાર થઈ ગયો.

"અરે, ના!" તેણે કહ્યું.

"અરે, લીઝા, લીઝા!" લાવ્રેન્સ્કી ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો. "આપણ કંટલાં ખુશ રહી શક્યા હોત!"

લીઝાએ ફરીથી તેની તરફ જોયું.

હા, હું તમને પ્રેમ કરું છું.” તેણે પ્રયત્નપૂર્વક ઊંચેરું, “પણ ના... ના.”

તેણે પોતાનો હાથ રૂમાલ હોઠ પર દબાવી દીધો
“ઓછામાં ઓછો મને પેલો હાથરૂમાલ આપો.”

બારણાનો કકકડાટ થયો... રૂમાલ લીઝાના ખોળા તરફ સરક્યો. લાવ્રેન્સીએ પડે તે પહેલાં જ તેને પકડી લીધો, ઝડપથી પોતાના ખિસ્સામાં ખોસી દીધો અને પાછળ ફરતાં તેની નજરો માર્ફા નિમોફેવેન્નાની નજરો સાથે મળી.

“લીઝા દીકરી, હું માનું છું તારી મા તને બોલાવી રહી છે,” વૃદ્ધાએ કહ્યું.

લીઝા તરત જ ઊભી થઈને જતી રહી.

માર્ફા નિમોફેવેન્ના ફરીથી ખૂણામાં પોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ બેઠી.

લાવ્રેન્સી વિદાય લેવા ઊંચો થયો.

“ફેફ્ફા,” તેણે અચાનક કહ્યું.

“હા, ફેફ્ફા.”

“તું આબરુદાર માણસ છે?”

“તમે શું કહેવા માંગો છો?”

“હું તને પૂછી રહી છું - તું આબરુદાર માણસ છે?”

“હું એમ ધારું છું.”

“અહ, મને વચન આપ કે તું આબરુદાર માણસ છે.”

“જવી તમારી આજ્ઞા. પણ આ બધું શું છે?”

“હું જાણું છું આ બધું શું છે. અન મારા દીકરા તું પણ, જો તું પોતે જસ વિચારશ તો તું પણ સમજી જશ કે મારો ઉદ્દેશ્ય શો છે - તું કોઈ મૂરખ નથી, તું જાણે છે. અન હવે, દીકરા, આવજા. મને મળવા આવવા માટે તારો આભાર; અને યાદ સખજે, તે આબરુદાર માણસ હોવાનું મને વચન આપ્યું છે, ફેફ્ફા; આવ, મને ચૂમી આપ. અરે માસ દીકરા, હું જાણું છું, તે સહેવું તારા માટે બહુ કપરું છે; પણ તે કોઈને માટે પણ તો સહેવ નથી. એક જમાનામા હું માખીઓની અદેખાઈ કરતી હતી. હું વિચારતી હતી કે તેમની જિંદગી બહુ મજાની છે. પણ તે માત્ર જ્યાં સુધી એક

માખાને કરોળિયાના સર્કજમાં કણસતી આંખળી ત્યાં સુધી જ; પણ પાળે; ના, મેં વિચાર્યું, તેમની પણ પોતાની મુશ્કેલીઓ છે. તેનો તારો ચારો નથી, ફેફ્ફા. હવે તારું વચન ન ભૂલતો. જા હવે તારા.”

લાવ્રેન્સી પાછલા દાદરેથી નીચે ગયો અને હજી આંધા પાસે તળાવના કતો ત્યારે જ નોકર તેની સામે આવી ઊભો રહ્યો.

“માર્ફા દુમીત્રિયેવના તમને મળવા ઇચ્છે છે,” તેણે લાવ્રેન્સીને કહ્યું.

“તમને કહી દે કે હું હમણાં જ નથી મળી શકવાનો...” ફોર્દર તાનિય કહેવાનું શરૂ કર્યું.

“માલિકણે મને એમ કહેવા જણાવ્યું હતું કે બહુ જરૂરી કામ છે,” નોકરે આવજા કહ્યું, “તેમણે મને તમને એ પણ કહેવા જણાવ્યું હતું કે તેઓ એકલા જ છે.”

“મલમાનો જતાં રહ્યાં છે?” લાવ્રેન્સીએ પૂછ્યું.

“હા, સાહેબ,” નોકરે જવાબ આપ્યો અને મોં પહોળું કરીને તો પડ્યો.

લાવ્રેન્સીએ પોતાના ખબા મરોડયા અને તેની પાછળ પાછળ ગયા.

૪૩

માર્ફા દુમીત્રિયેવના પોતાના અંજત ઓરડામાં વોલ્ટેરીયન ખુરશી પર અકર્લા બેઠી હતી અને ઓદેકોલોન સૂધી રહી હતી; તેની નાજમાં એક નાના મેજ પર નારંગીનાં ફૂલના પાણીનો ખાલો પડ્યા પડ્યા. તે અત્યંત પ્રભુભ્ય હતી અને કંઈક અંશ અસ્વસ્થ દેખાતી હતી.

લાવ્રેન્સી અંદર આવ્યો.

“તમ મન મળવા ઇચ્છતા હતા,” તણે એકદમ ટાઢાશપૂર્વક નમન કરતાં કહ્યું.

“હા,” પાણીનો ઘૂંટણો ભરતા માર્ફા દુમીત્રિયેવના જવાબ

આખો “મેં સાંભળ્યું કે તમે સીધા મારા ફોઈબા પાસે ગયા હતા; મેં તમને અંદર બોલાવવા માટે નોકરને આદેશ આપ્યો. હું તમારી સાથે વાતચીત કરવા ઇચ્છું છું બેસો, કુધા કરીને.” માર્યા દમીત્રિયેવનાએ ઊંડો શ્વાસ લીધો. “તમે જાણો છો,” તેણે આગળ કહ્યું, “કે તમારી પત્ની આવી ગઈ છે.”

“હું તે જાણું છું,” લાવ્રેસ્કીએ જવાબ આપ્યો.

“સારું તો પછી, હું જે કહેવા ઇચ્છતી હતી તે વાત આમ છે: તે મને મળવા આવી હતી અને મેં તેને આવકારી; હું તમારી સાથે તે વિશે વાત કરવા ઇચ્છતી હતી, ફોદર ઇવાનિય. ભગવાનની દયાથી દરેકે દરેક મારું સન્માન કરે છે અને દુનિયામાં એવી કોઈ તાકાત નથી જે મને એવું કંઈપણ કરવા માટે ફરજ નથી પાડી શકતી કે જે પ્રતિષ્ઠાને છાજે એવું યોગ્ય ન હોય. જો કે મેં એ અપેક્ષા રાખી હતી કે તમે વાતથી નારાજ થશો તેમ છતાં પણ તેને મળવાનો ઇન્કાર કરવા મારું દિલ તજી ન થયું, ફોદર ઇવાનિય; જ્યારે તેમ તમારા કારણે તેની સાથે સવાઈ તો છે જ; હવે મારી જગ્યાએ તમ પોતાને જ રાખીને જુઓ; તેના માટે મારા ધરના બારણા બંધ કરવાનો મને કયો અધિકાર હતો કેમ તમે સંમત થાવ છો ને?”

“તે વિશે તમારે ચિંતાગ્રસ્ત થવાની જરૂર નથી, માર્યા દમીત્રિયેવના,” લાવ્રેસ્કીએ જવાબ આપ્યો. “તમે યોગ્ય જ કર્યું હતું; હું જરાપણ નારાજ નથી થયો. વર્વાસિ પાવ્લોવનાને તેના પરિચિતોના સમાજમાં આવની જતી રોકવાનો મારો જરાપણ ઇરાદો નથી; હું આજ આ બાજુ કંવળ એટલા માટે જ ન આવ્યો કે હું તેને મળવા ઇચ્છતો નહોતો બસ એટલી જ વાત છે.”

“આહ, તમને આમ કહતા સાભળીને હું કેટલી ખુશ થઈ છું, ફોદર ઇવાનિય,” માર્યા દમીત્રિયેવના મોટથી બોલી પડી. “જોકે માર અટકું જરૂર કહેવું જોઈએ કે તમારા ઉદાર સ્વભાવને જાણતાં મેં હમેશાં આવી જ આશા રાખી હતી. જ્યાં સુધી મારી ચિંતા કરવાની વાત છે—તે કંઈ આશ્ચર્યકર નથી કારણ કે હું પણ એક સ્ત્રી છું અને મા છું. અને તમારી પત્ની—બેશક હું તમારી ન્યાયાધીશ તો તથી જ બની શકતી મેં તેને પણ આ પ્રમાણે જ કહ્યું હતું; પણ તે કેટલી મિલનસાર છે, ખરેખર તે કેટલી મજાની બાઈ છે. મને

જો સમજાય નથી પડતી કે તેને પસંદ ન કરવાનું કારણ શું હોઈ શકે.”

લાવ્રેસ્કી વ્યંગબળુ હસ્યો અને પોતાની ટોપી હાથમાં આબનેમ પાછળવા લાગ્યો.

“અને એ ઉપરાંત હું તમને જે કહેવા ઇચ્છતી હતી તે આમ ન, ફોદર ઇવાનિય,” માર્યા દમીત્રિયેવના તેની વધારે નજીક ખસી આવતાં એકદમ ઝડપથી બોલી ગઈ. “કાશ, તમે એ જોઈ શક્યા પાત કે કેટલી વિનમ્રતાપૂર્વક તે વર્તે છે, કેવી આદરભાવવાળી છે તે! ખરેખર તદ્દન હૃદયસ્પર્શી છે. અને જો તમે સાંભળતા કે તમારા માટે તે કેવી વાતો કરે છે, કહે છે સંપૂર્ણ દોષી હું જ છું; મેં તેમની ન જાણી, તેઓ માનવી નથી પણ માનવ રૂપે દેવદૂત છે. ખરેખર એમ કહે છે—દેવદૂત. તે એટલી તો પસ્તાય છે... મારા તન્હ પર વિશ્વાસ કરો મેં મારી આખી જિંદગીમાં કદી કોઈને ખાતરી પસ્તાવો કરતું નથી જોયું!”

“મારી દૃષ્ટિને માફ કરશો માર્યા દમીત્રિયેવના,” લાવ્રેસ્કી પોમથી ગડગડ્યો, “મને કહેવામાં આવ્યું કે વર્વાસિ પાવ્લોવના અહીં ગાઈ હતી—શું જ્યારે તે ખૂબ પસ્તાવો કરી રહી હોય ત્યારે ગાઈ શકતી હતી, હૈ?... ”

“અરે, આવી રીતે વાત કરવી એ પણ શરમજનક છે! તેણે માત્ર મને ખુશ કરવા માટે ગાયું, પિયાનો વગાડ્યો, કારણ કે મેં તાજવાર તેને વિનંતી કરી હતી અને લગભગ આદેશ આપ્યો હતો. ખરું જ ઉદાસ દેખાતી હતી, બહુ જ ઉદાસ; હવે મેં મારા મનમાં વિચાર્યું, તેનું મન વાળવા હું શું કરી શકતી હતી અને પછી મેં સાંભળ્યું કે તેની બુદ્ધિપ્રતિભા અદ્ભુત હતી! હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહું છું ફોદર ઇવાનિય, તે તદ્દન ભાંગી ચૂકી છે, જો તમે ઇચ્છો તો સર્વે પત્રોવિચરને પૂછજો ભગ્ન હૃદયવાળી સ્ત્રી, તદ્દન, ખરેખર, તમ જાણો છો!”

લાવ્રેસ્કીએ માત્ર પોતાના ખભા મચકોડ્યા.

“અને પછી પેલી તમારી નાનકડી આદા કેવી ફરિશ્તા જેવી છે, તો અત્યંત પ્રમાણ છોકરી છે! તે કેટલી મીઠડી, કેટલી ચાલાક છોકરી છે; અને તે ફ્રેંચ ભાષા તો ખૂબ જ સરસ રીતે બોલે છે, રશિયન

પણ સમજે છે—મને ફોઈ કહ્યું તેણે. તમે જાણો છો, તેની ઉંમરનાં બાળકોની જેમ તે જરાપણ ચરમાળ નથી, લેશમાત્ર પાણુ નહિ. દેખાવમાં કેટલી તમને મળતી આવે છે ફોદર ઇવાનિચ, બસ સૌથી અદ્ભુત આંખો, ભ્રમરો... એટલે કે બિલકુલ તમારી પ્રતિકૃતિ જ જેઈ લો. મને તાના બાળકોનો કોઈ વિરોધ થોપ નથી, એ મારે માનવું જ જેઈએ પણ તમારી પેલી નાનકડી છોકરીએ તો બસ મારું દિલ જ જીતી લીધું છે.”

“માર્ચા દ્મીત્રિયેન્ના,” લાવ્રેન્સ્કીએ તેમની વાત કાપતાં કહ્યું, “હું જાણી શકું છું કે આ બધું મને કહેવા પાછળ તમારો આશય શો છે?”

“મારો આશય,” માર્ચા દ્મીત્રિયેન્નાએ અદેકોલોનનો બીજો સૈડકો ભર્યો અને પાણીનો બીજો ઘૂંટડો લીધો. “સારું, હું તમને આ બધું કહી રહી છું, ફોદર ઇવાનિચ, કાતલ કે... છેવટે તો હું તમારી સગી છું, હું તમારામાં ઊંડો રસ લઉં છું... હું જાણું છું તમારું દિલ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. સાબળો મારા ભાઈ, જમે તેમ હું એક અનુભવી સ્ત્રી છું અને હું કોઈ ઢંગધણ વિનાની વાત નહિ કહું: તેને માફ કરી દો, તમારી પત્નીન માફ કરી દો.” માર્ચા દ્મીત્રિયેન્નાની આંખો અચાનક આંસુથી છલકાઈ ગઈ. જરા તો વિચાર કરો: તેની જુવાની, તેને... કદાચ કોઈ ખરાબ ઉદાહરણ રહી હશે: તેની મા એવી નહોતી કે જે તેને સાચે રસ્તે લાવી શક. તેને માફ કરી દો ફોદર ઇવાનિચ, તેને પૂરતી સજા મળી ચૂકી છે.”

આંસુ માર્ચા દ્મીત્રિયેન્નાના ગાલ પરથી ટપ ટપ ટપકવા લાગ્યાં; તેણે તે આંસુ લૂછી ન નાખ્યા: તને રડવું ગમતું હોય તમ લાગ્યું. લાવ્રેન્સ્કીને જાણે શૂનીએ ચઢાવ્યો હોય તેમ બસી રહ્યો. “અરે મારા ભગવાન,” તેણે વિચાર્યું, “આ તે કવો જુલમ, આજનો દિવસ કવો ખરાબ ઊગ્યો છે?”

“તમે જવાબ ન આપ્યો,” માર્ચા દ્મીત્રિયેન્નાએ ફરીથી કહવાનું શરૂ કર્યું, “તેનો અર્થ હું શો ઘટાવું? તમ શું ખરેખર એટલા નિષ્ઠુર બની શકો છો? ના, હું તે નથી માની શકતી. હું અનુભવું છું કે મારા શબ્દો પર તમને વિશ્વાસ બેસી ગયો છે, ફોદર ઇવાનિચ,

તમારા ઓદ્યાર્ય માટે ભગવાન તમને બદલો આપશે, અને હવે તમારી પત્નીનો મારા હાથે સ્વીકાર કરો...”

લાવ્રેન્સ્કી સહજપણે ખુશીમાંથી ઊભો થયો; માર્ચા દ્મીત્રિયેન્ના પાન ઊંડી અને ઝડપથી પડદા પાછળ જઈને વાર્વારા પાલ્લોબાનો તળ પકડી તેને લાવતી ફરીથી સામે આવી. નિસ્તેજ અને નિષ્પ્રાણ, નવ મુકવલી નજરોવાળી તે જાણે પોતાના બધા જ વિચાર અને પ્રત્યક્ષિત ત્યજ દીધા હોય તેવી લાગણી હતી—તેણે પોતાની સમગ્ર જાન સંપૂર્ણપણે માર્ચા દ્મીત્રિયેન્નાના હાથોમાં સોંપી દીધી હતી.

લાવ્રેન્સ્કી પાછો હઠ્યો.

“તમે આ આખો વખત અહીં જ હતા!” તેણે આશ્ચર્યોદ્ગાર

વા

“તના માટે દોષી તે નથી,” માર્ચા દ્મીત્રિયેન્ના ઉતાવળપૂર્વક તમામાં જ બોલી પડી, “તે તો કોઈપણ બહાને રોકતા જ નહિ, પણ મેં તેન અહીં રહેવાનો આદેશ આપ્યો; મેં તેને પડદાની પાછળ તબી સખી. તેણે તો મને ખાતરીપૂર્વક કહ્યું હતું કે આથી તમે વધારે ગરમ થઈ જશો; મેં તેની વાત પણ ન સાંભળી; તેના કરતાં હું તમને વધારે સારી રીતે ઓળખુ છું. ચાલો, તમારી પત્નીનો હાથ મારા હાથ જ હાથમાં લો; ચાલો, વાર્ચા, ગભરા નહિ, ઘૂંટણે પડ,” (નાનું તના હાથન હળવો આંચકો મર્યો) “અને મારા આશીર્વાદ...”

“પગથાર થોભી જાઓ, માર્ચા દ્મીત્રિયેન્ના,” લાવ્રેન્સ્કી ધીમા પામ ભયકર સ્વરે તેમની વાત કાપતાં બોલ્યો. “હું દાવાપૂર્વક કહું છું કે તમ મનોવધક દૃશ્યો ઊભાં કરવાનાં શાખીન છો” (લાવ્રેન્સ્કી ખોટું કહ્યો: માર્ચા દ્મીત્રિયેન્ના હજી પણ નાટકીય અસરો માટે એક ભૂવની છોકરી જેવો ગાડો પ્રેમ ધરાવતી હતી); “તે તમને જરૂર મુજબ પમહતા હશે પણ બીજા લોકોન માટે અન્યન પીડાદાયક હોઈ શકે છે. ગમે તેમ પણ હું તમારી સાથે ઊંડામાં વાતો કરવા નથી તૈયાર. “આ” દૃશ્યમાં તમે પ્રમુખ પાત્ર નથી ‘તમે’ મારી પાસેથી ન કાઢી છો, બાનુ,” તેણે પોતાની પત્ની તરફ ફરતાં ઊમેર્યું. “હું તમારા માટે જેટલું કરી શકતો હતો તેટલું મેં કર્યું નથી? મને એમ ન લાગતા કે આ આખી ભૂમિકા તમે તૈયાર નહોતી કરી; હું તમારી માનમાં લેશમાત્ર વિશ્વાસ નહિ કરું—અને તમે જાણો છો કે હું

તમારા પર વિશ્વાસ નથી કરી શકતો. તો પછી તમે શું ઇચ્છો છો? તમે તો બહુ ચાલાક સી છો તમે કોઈ કિંદેશ વિના કશું જ નથી કરતા. તમારે એ સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે પહેલાંની જેમ તમારી સાથે રહેવાનો તો કોઈ સવાલ જ ઊઠી નથી શકતો; એટલા માટે નહિ કે હું તમારાથી ગુસ્સે છું; પણ એટલા માટે કે હવે હું તે માણસ નથી જે હતો તમે પાછાં આવ્યાં તેના બીજા દિવસે મેં તમને આ કહ્યું હતું અને પોતાના અંતરના ઊંડાણમાં તમે અત્યારે નિઃશંકપણે મારી વાત સાથે સંમત થતા હશો. પણ તમે દુનિયાની નજરોમાં ફરીથી પોતાનું એ જ સ્થાન સ્થાપવા ઇચ્છો છો. તમારું મારા ઘરમાં રહેવું એટલું જ પુરતું નથી, તમે એક જ છત્ર હેઠળ મારી સાથે રહેવા ઇચ્છો છો કેમ ખરું ને?”

“હું તો માત્ર એટલું જ ઇચ્છું છું કે તમે મને ક્ષમા કરી દો,” પોતાની આંખો ઊંચી કર્યા વિના જ વાર્વારા પાવ્લોનાએ કહ્યું.

“તે ઇચ્છે છે કે તમે તેને ક્ષમા કરી દો,” માર્યા દુમીત્રિયેવનાએ પુનરુચ્ચારણ કર્યું.

“અને મારે ખાતર નહિ, પણ આદાને ખાતર,” વાર્વારા પાવ્લોના અસ્ફુટ સ્વરે બોલી.

“તેને ખાતર નહિ પણ આદાને ખાતર,” માર્યા દુમીત્રિયેવનાએ પ્રતિધ્વનિત કર્યું.

“બહુ સરસ. તમે એટલું જ ઇચ્છો છો?” લાવ્રેસ્કી પ્રચલ્નપૂર્વક બોલ્યો, “ઘણું સારું, હું તે પણ સ્વીકારી લઉં છું.”

વાર્વારા પાવ્લોનાએ તેની તરફ ભેદક નજર નાખી અને માર્યા દુમીત્રિયેવના એકદમ બોલી પડી: “એમ વાત છે, ભગવાનનો પાડ,” અને વાર્વારા પાવ્લોનાનો હાથ પકડીને ફરીથી ખેંચી. “હવે મારા હાથે તેને સ્વીકારો...”

“ક્ષણવાર થોભો, હું તમને કહું છું,” લાવ્રેસ્કીએ વાત વચમાં કાપી. “હું તમારી સાથે રહવા સહમત થાઉં છું, વાર્વારા પાવ્લોના,” ત્યારે આગળ ચલાવ્યું, “એટલે કે હું તમને લાવ્રેસ્કી લઈ જઈશ અને ત્યાં જ્યાં સુધી હું જીવેલી શકીશ ત્યાં સુધી તમારી સાથે રહીશ, પછી હું જતો રહીશ અને વખતોવખત આવતો રહીશ. તમે સમજો છો, હું તમને છોટરવા નથી ઇચ્છતો; પણ તેના કરતાં વધારે મારી પાસે

ના માંગતા. તમે પોતે હસશો જો હું મારી આ સગી બહેનની વાત તમની તેમ માની લઉં અને તમને મારી છતીએ લગાડી લઉં તથા તમને એ ખાતરી અપાવવા લાવું કે... કે જે કંઈ બની ગયું છે ન બની નથી ગયું, કે પછી તૂટી પડેલું વૃક્ષ ફરીથી ખીલી શકે છે. પણ હું સમજું છું અનિવાર્ય બનવાકાળ સામે માણસે નમવું જ જોઈએ. આ શબ્દોને હું જે રીતે સમજું છું તે રીતે તમે નહિ સમજી શકો... પણ કશો વાંધો નથી. હું ફરીથી કહું છું, હું તમારી સાથે રહીશ... ના, તેનું હું વચન નથી આપી શકતો... હું તમારી સાથે પુનઃમેળ કરીશ, હું તમને ફરીથી મારી પત્ની તરીકે માનીશ...”

“આછામાં ઓછા એ વાત ઉપર તો તેને તમારો હાથ આપો,” માર્યા દુમીત્રિયેવનાએ કહ્યું. જના આસુ તદ્દન સૂકાઈ ગયા હતા.

“લજી સુધી મેં કદી વાર્વારા પાવ્લોનાને છોડી નથી,” લાવ્રેસ્કીએ વગતો જવાબ આપ્યો. “તે માટે તે મારી વાતનો વિશ્વાસ કરશે. હું તેને લાવ્રેસ્કી પહોંચાડી આવીશ; અને યાદ રાખજે તારા પાવ્લોના જેવા તમે લાવ્રેસ્કી છોડીને ગયાં કે તરત જ આ ખતર રદબાતલ થઈ જશે, અને હવે તમારી વિદાય સાથે હું જઈશ.”

તણ નમીત બન્ન મહિલાઓની વિદાય લીધી અને ઉતાવળે બહાર નીકળી ગયો.

“તમ તેને તમારી સાથે નથી લઈ જઈ રહ્યાં,” માર્યા દુમીત્રિયેવનાએ બ્રૂમ પાડીને કહ્યું.

“તમને જવા દો,” વાર્વારા પાવ્લોનાએ ધીમેથી તેને કહ્યું અને તમને જ તેને ગળે બાંધી પડી, કૃતજ્ઞતાના અદ્ભુત સંદોની વર્ષા પસારવા લાગી, તેના હાથ ચૂમવા લાગી અને તેને તેની દાતાર ખાસ લાગે.

માર્યા દુમીત્રિયેવનાએ તેની લાડભરી ખુશામત તો નૃત્તિપૂર્વક લીધી; પણ દિલના ઊંડાણમાં લાવ્રેસ્કી, વાર્વારા પાવ્લોના અને ભૂ ધરી કાઢેલા આખા દુશ્વરી તે નાખુશ હતી. તે તેણે ધારણ તાળી હતી તેવું એકદમ મર્મસ્પર્શી નહોતું બન્યું; તેણે વિચાર્યું હતું, તારા પાવ્લોનાએ પોતાના પતિને પગે પડવું જોઈતું હતું.

“કવી રીતે તમે મારી વાત ન સમજી શક્યા?” તેણે પૂછ્યું, “હું તમને કહેતી રહી હતી: નીચ!”

“આમ જ વધારે સારું છે, ફોઈબ; ચિંતા ન કરો, બધું જ કામ અદ્ભુત રીતે પાર પડી ગયું,” વાર્વાસ પાવ્લોનાએ તેને ખાતરી અપાવી.

“સાચી વાત છે, તે બરફ જટલા ઠંડાગાર છે,” માર્યા દુમીત્રિયેનાએ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો. “સાચું કહો તો તમે ન રહી પણ ઊલટાની તેની સામે રહી રહીને મારી આંખો સૂચી બઈ. તો તે તમને લાગેલીમાં બંધ કરીને રાખવા ઈચ્છે છે. શું તેનો અર્થ એ પણ થાય છે કે તમે મન મળવા પણ નહિ આવી શકે? બધા જ પુરુષો કેવા પાપાસુદૃઢના હોય છે,” તેણે પરિચિત રીતે માથું ધુણાવતાં પોતાની વાત પૂરી કરી.

“પણ તો પછી સ્ત્રીઓ તે ભલાઈ અને ઉદારતાની કદર કરી શકે છે,” વાર્વાસ પાવ્લોનાએ માર્યા દુમીત્રિયેના સામે ઘૂંટણભેર બેસી પડતાં કહ્યું. તેણે પોતાના હાથ તેની ભરાવદાર કમર ફરતે વીંટાળ્યા. અને તેના પર પોતાનો ચહેરો દબાવ્યો. તેના ચહેરા પર હુચ્ચું સ્મિત રમતું હતું અને માર્યા દુમીત્રિયેનાની આંખોમાંથી ફરીથી એકવખત આંસુ વહેવાનાં શરૂ થઈ ગયાં.

જ્યારે લાત્રેત્સ્કી ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે તે પોતાના હજૂરિયાના ઓરડામાં પૂરાઈ ગયો, સોફા પર ફસડાઈ પડ્યો અને એમનો એમ સવાર સુધી પડ્યો રહ્યો.

૪૪

બીજા દિવસે રવિવાર હતો. સવારની પ્રાર્થના માટે ગુંજતાં દેવળના ઘંટોના ઘંટારવે લાત્રેત્સ્કીને જગાડ્યો નહિ—આખી રાત તેણે પગવાર માટે પણ મટકું નહોતું માર્યું પણ એ ઘંટારવે પેલા બીજા રવિવારનું સ્મરણ તાજું કરાવ્યું. જ્યારે તે લીજની વિનંતી પર દેવળમાં પ્રાર્થના માટે ગયો હતો, તે એકદમ ઉતાવળે ઊભો થયો, તેના

અતરાત્માની પોકારે તેને કહ્યું કે લીજ તેને ત્યાં આજે પણ મળશે. 1 ચુપચાપ ઘરમાંથી નીકળી ગયો. અને હજી સુધી ઊંઘી રહેલા પાવ્લોના માટે સંદેશો મૂકી દીધો કે તે જમવા ટાંકણે પાછો આવશે. લાંબી ફાંચો બરતો તે તરફ જવા લાગ્યો જ્યાંથી ઘંટોના અસરમાં ખિન્ન ઘંટારવો બાણે તેને પોકારી રહ્યાં હોય. તે વહેલો પાતરી ગયો હતો; દેવળમાં રડ્યું ખડ્યું કોઈ ભાગ્યે જ હતું; પાદરી ન સગમાં કલાકોના પાક વાંચી રહ્યો હતો; ખાંસી દ્વારા વારંવાર ખાતા તેનો છતીના ઊંડાણમાંથી નીકળતો રાગડો ઉપર નીચે જતો પત્તા. લાત્રેત્સ્કી બારણા નજીક ગોઠવાયો. આસપાસ એક પછી એક મન આવા, થોભ્યા, હાથ વડે કોસનું નિશાન બનાવ્યું, દરેક બાજુ માથું નમાવ્યું; તદ્દન ખાલી દેવળમાં તેમનાં પગલાંનાં અવાજ ધીમવાનત થતાં હતાં અને તેનો પડધો કમાનવાળી છતની હેઠળ નાખરા રીતે ગૂંજતી હતો. લાત્રેત્સ્કીની નજીક તદ્દન તાર તાર થઈ ગયેલા ગલા અને દુડ પહેરેલા એક કીંગ્લી અચકત સ્ત્રી ઘૂંટણભર ઊભી પત્તા અને આસ્થાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી રહી હતી; તેનો બોખલો, પીળો, ડાઘાપલો દેખાવ પવિત્ર ભાવનાઓથી ગ્રસ્ત હતો; તેની રાતી બાળા ઉપરની બાજુ દેવ પ્રતિમાઓ ઉપરની પવિત્ર આકૃતિઓ નજીક બકો નજરે તાકી રહી હતી; વારંવાર તે પોતાના કગલા હેઠળથી પાવ્લોના હાથ બહાર કાઢતી હતી અને વધારે પડતાં ધીમાં હલનચલન તાલ પાછોળું અને માપસરનું કોસનું નિશાન બનાવતી હતી. ગાલી ગાલી અને ઉદાસ ચહેરાવાળો અસ્તવ્યસ્ત અને કરચલીઓવાળો ખેડૂત તામ આવ્યા, એકદમ ઉતાવળે ઘૂંટણિયે પડ્યો અને દરેક સ્થાન તરફ પછી વેગથી પાછા ધસતાં અને પોતાના મથાને બરથી જમવા આવતાં જલ્દી જલ્દી કોસનું નિશાન બનાવવા લાગ્યો. તેનો પાત્તા અને તેનાં દરેકે દરેક હાવબાવ એવાં તો હચમચાવી મૂકનારા પાત્તા પ્રદર્શિત કરતા હતા કે લાત્રેત્સ્કી તેની પાસે જવાનું અને પાત્તાની શી મુકેલી હતી તે પૂછવાનું પ્રલાંબન રોકી ન શક્યો. નહત જાભરાઈને ચોંક્યો, ઉદાસીપૂર્વક તેની તરફ તાકવા લાગ્યો. “તો તારે મરી ગયો,” તે ઉતાવળે બોલી ગયો અને પોતાનો પ્રાર્થનામાં ફરીથી જોડાઈ ગયો...” આ લોકો માટે દેવળના આ ડાઘાવાળી જગ્યા બીજું કોઈ લઈ શકે છે?” લાત્રેત્સ્કીએ વિચાર્યું અને

પોતે પ્રાર્થના કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પણ તેનું હૃદય ભારે ધઈ ગયું હતું અને તેમાં કડવાશ પેદા થઈ ગઈ હતી, અને તેનું મગજ બીજી વાતો પર ભટકી રહ્યું હતું. તે લીઝની સાથે જોઈ રહ્યો હતો પણ લીઝ ન આવી. દેવળ લોકોથી ભરાવા માંડ્યું હતું પણ તેમ છતાં હજી તે નહોતી આવી. પ્રાર્થના શરૂ થઈ ગઈ, પાદરીએ ઈશુનો ઉપદેશ વાંચી લીધો હતો, છેલ્લી પ્રાર્થના માટે ઘંટ વાગ્યો; લાવ્રેન્સકીએ પોતાની જગ્યા બદલી - અને અચાનક લીઝ તેની નજરે ચડી. તે પોતે દેવળમાં આવી પહોંચ્યો હતો તે પહેલાં જ તે ત્યાં આવી ગઈ હતી પણ તેનું લીઝ તરફ ધ્યાન ગયું નહોતું; દીવાલ અને ગાયક મંડળીની વચ્ચે તે લપાઈ ગઈ હતી, તે ન તો હાલી હતી કે ન તો તેણે આસપાસ જોયું હતું. લાવ્રેન્સકીએ આખી પ્રાર્થના દરમિયાન તેની પરથી પોતાની નજર હટાવી નહોતી: તે તેનાથી વિદાય થઈ રહ્યો હતો. એકત્ર થયેલ સમુદાય વિખરાવા લાગ્યો, પણ તે હજી ત્યાં જ ઊભલી હતી; તે લાવ્રેન્સકીના જવાની સાથે જોતી હોય તેમ લાગતું હતું. બહુ વાર પછી તેણે છેલ્લી વખત કોસનું નિશાન બતાવ્યું અને મથું ફેરવ્યા વિના જ બહાર જતી રહી; તેની સાથે નોકરાણી હતી. લાવ્રેન્સકી તેની પાછળ પાછળ બહાર આવ્યો અને ગલીમાં તેની સાથે થઈ ગયો; તે નત્મસ્તકે ઝડપથી ચાલતી હતી અને તેના ચહેરા પર બુરખો ઢાંક્યો હતો.

“કેમ છે, થેલીઝાવેતા મિખાઈલોવ્ના,” તે બળજબરીપૂર્વકની બેદરકારી સાથે મોટેલી બોલ્યો. “હું તમને ઘર સુધી વળાવવા આવી શકું છું?”

લીઝ કંઈપણ ન બોલી, તે તેની પડખે ચાલતો રહ્યો.

“તમે મારાથી સંતુષ્ટ છો?” પોતાનો અવાજ ધીમો કરતાં તેણે લીઝને પૂછ્યું. “ગઈકાલે જે બન્યું હતું તે ને સાંભળ્યું?”

“હા, હા,” તેણે ધીમેથી જવાબ આપ્યો, “બહુ સારું થયું.”

અને તે વધારે ઝડપથી ચાલવા લાગી.

“તમે સંતુષ્ટ છો?”

લીઝએ માત્ર પોતાનું માથું પુછાવ્યું.

“શ્વેદર ઈવાનિચ,” તેણે સ્થિર પણ ધીમા અવાજે કહેવાનું શરૂ કર્યું, “હું તમને કહેવા ઈચ્છતી હતી - મહેરબાની કરીને હવે અમને

મળવા કદી ન આવતા, જેટલી જગદી સંભવ હોય તેટલી જગદી ત્યાં જાઓ; આપણે એક બીજાને ઘોડા વખત પછી મળી શકીશું - તાર્ક બીજી વખત, કદાચ એકાદ વર્ષમાં. પણ અત્યારે, હમણાં મારે માત્ર આટલું કરો; હું જેમ કહું છું તેમ કરો, હું તમને કરગરીને કહું ,”

“હું દરેકે દરેક વાતમાં તમારા હુકમનું પાલન કરવા તૈયાર છું, તાલીઝાવેતા મિખાઈલોવ્ના પણ શું આપણે આ રીતે જુદાં પડવું જાગ્યું? શું તમે મને એક શબ્દેય નહિ કહો?”

“શ્વેદર ઈવાનિચ, હમણાં તમે મારી પડખે ચાલી રહ્યાં છો... પણ તમ મારાથી દૂર, ધાણું, ધાણું. કોસો દૂર પહોંચી ગયા છો, અને ન માત્ર તમે...”

“બાલી નાંખો, હું તમારી સામે બન્ને હાથ જોડીને કહું છું!”

“લાવ્રેન્સકી ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો. “તમે શું કહેવા ઈચ્છો છો?”

“તમે તે વિષે સાંભળશો, કદાચ... પણ જે કંઈ હોય, ભૂલી જાવ... ના, મને ભૂલી ન જતા, મારા વિષે વિચાર કરો.”

“શું હું તમને ભૂલી શકું છું?...”

“જસ, બહુ થયું હવે, આવજો. મારી પાછળ પાછળ ન આવતા.”

“લાઝ,” લાવ્રેન્સકીએ કહવાનું શરૂ કર્યું.

“આવજ, વિદાય!” પોતાનો બુરખો હજી પણ વધારે નીચે ખસતા તણ ફરીથી કહ્યું. અને લગભગ દોડતી છવાંગ ભરતી આગળ તોળી ગઈ.

લાવ્રેન્સકી તની દૂર જતી આકૃતિ તરફ તકતો રહ્યો, પછી ગલી તરફ પાછો ફર્યો. તેનું માથું ઝૂકેલું હતું. તે લેમ્મ સાથે લગભગ બળગત અથડતાં રહી ગયો, જે પણ નાક સુધી હેટ નીચી ઝૂકાવીને તની પર તજસે રાખી ચાલતો હતો.

તમા બન્નેએ ચૂપચાપ એકબીજાની સામે જોયું.

“કો તો, તમારું કહેવું શું છે?” ઘણીવાર પછી લાવ્રેન્સકી

ના ન

“હું શું કહી શકું છું?” લેમ્મે ખિન્નતાપૂર્વક જવાબ વાળ્યો. “હું

કઈપણ નથી કહેતો. દરેકે દરેક વસ્તુ નિખાણ છે અને આપણે પણ નિખાણ છીએ. તમે જમણી તરફ જઈ રહ્યા છો?”

“હા.”

“અને હું ડાબી તરફ જઈ છું. આવજો.”

* * *

બીજા દિવસે સવારે લાત્રેસ્કી પોતાની પત્ની સાથે લાત્રિકી તરફ જવા માટે નીકળી પડ્યો. તે આદા અને જુસ્તીન સાથે આગળ બગીચામાં જઈ રહી હતી; લાત્રેસ્કી પાછળ ઘોડાગાડીમાં હતો. આખી મુસાફરી દરમિયાન નાનકડી સુંદર છોકરી બાઈ પાસેથી જરાપણ દૂર હતી થકતી નહોતી; દરેકે દરેક વસ્તુ તેને આશ્ચર્યસભર લાગતી હતી: ખડૂત લોકો, ઝૂંપડીઓ, ફૂવા, ઘોડાઓના માથા પરની ધૂસરીઓ, ખડખડતી હંટડીઓ અને અસંખ્ય કાગડીઓ; જુસ્તીન તેના આશ્ચર્યમાં ભાગ પડાવતી હતી; વાર્વારા પાવ્લોન્ના તેમની ટિપ્પણીઓ અને આશ્ચર્યોદ્ગારો તરફ ગંભીરપૂર્વક હસતી હતી. તે ખુશમિજબમાં હતી; નીકળતાં પહેલાં તેણે પોતાના પતિ સાથે બધી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી લીધી હતી.

“હું તમારી સ્થિતિ સમજું છું,” તેણે તેને કહ્યું, અને તેની ત્રાટક નજરોમાં જોતાં લાત્રેસ્કી સમજી ગયો કે તે તેની સ્થિતિ સંપૂર્ણપણે સારી રીતે સમજતી હતી, “પણ મારા વિષે તમારે ઓછામાં ઓછું એટલા વખાણ કરવા જોઈએ કે મારી સાથે રહેવું સહજું છે. હું ન તો મારો બોજ તમારી ઉપર નાખીશ કે ન તો તમારા રસ્તામાં તમારી આડે આવીશ; હું તો માત્ર આદાનું ભવિષ્ય સુરક્ષિત કરવા ઈચ્છતી હતી; બસ એટલું જ.”

“જેર, તમારાં તો બધાં જ ઉદ્દેશ્યો તમે પૂરાં કરી લીધા,” ક્રોધર ઈવાનિયે પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો.

“હવે તો હું માત્ર એક જ સ્વપ્ન જોઈ છું: હંમેશાં હંમેશાં માટે મારી જાતને એકાંતવાસમાં સમાવી લઉં; હું તમારા ઔદાર્યને હંમેશા હંમેશા માટે યાદ રાખીશ...”

“છિં! બસ, બહુ થયું હવે...” તેણે તેની વાત કાપતાં કહ્યું.

“અને તમારી સ્વતંત્રતા અને મનની શાંતિને કેવી રીતે જાળવવા ! હું ધ્યાનમાં લઈશ,” તે તેણે તૈયાર કરેલા વાક્યને પૂરું કરતાં બાળ બોલી

લાત્રેસ્કીએ એકદમ નીચા તમીને અભિવાદન કર્યાં. વાર્વારા પાવ્લોન્ના સમજી કે તેનો પતિ અંતઃકરણપૂર્વક તેના પ્રતિ કૃતજ્ઞ

બીજા દિવસે સહિત તેઓ લાત્રિકીમાં આવી પહોંચ્યા; એક નાનાડા પછી લાત્રેસ્કી પોતાની પત્ની માટે પાંચ હજાર રૂબલ મિલ્તના ખર્ચાં છોકડીને મોસ્કો જતો રહ્યો અને તેના ગયાના બીજા ૪ દિવસ પાન્શીન, જને વાર્વારા પાવ્લોન્નાએ તેના એકાંતવાસમાં તેને પૂરાં ન જવા કહ્યું હતું, પડદા પર આવી ગયો. તેણે તેનું અત્યંત મોત્તમનું સ્વાગત કર્યું અને મોડી રાત સુધી ઘરના ઊંચા ઊંચા માનક્રમો અને બગીચા સંગીત, ગીતો અને ઉલ્લાસભર ફાંસીસી મનાવાપાથી ગૂંજતા રહ્યા. ત્રણ દિવસો સુધી પાન્શીને વાર્વારા મળવાના પરીણાગતનો આનંદ માણ્યો; જ્યારે તે વિદાય લઈ જતા ત્યારે તેણે વાર્વારા પાવ્લોન્નાના સુંદર નાનુક હાથ મળવાના ક્ષણમાં લઈ દબાવ્યા અને ફરીથી ટૂંક સમયમાં જ આવવાનું તેના આખું તેણે પોતાનું વચન એટલી જ બરાબર રીતે પાળ્યું

૪૫

પોતાની માના ઘરમાં બીજે માળે લીઝાનો પોતાનો એક નાનકડો મારગ હતો, તે એક સ્વચ્છ હવાઉજાસવાળા એકાંત ખૂણામાં હતો. તમા સફેદ પલંગ પાથરેલો હતો, ખૂણાઓમાં ફૂલોના હુંડા હતા અને વારના સામ નાનું લખવાનું કાવિયું, ચોપડીઓ માટેનો ઘોડો હતો અને દીવાલ પર કોસ હતો. આ એકાંત ખૂણો ધરવાડી તરીકે જાણીતા હતો; લીઝા આ ઓરડામાં જન્મી હતી. લાત્રેસ્કીને મળ્યા પછી દરબંધી પાછાં ફરતાં તેણે પોતાનો ઓરડો હંમેશા કરતાં પણ

વધારે સારી રીતે સાફ કરી વ્યવસ્થિત કર્યો, પોતાની બધી નોટખુકો અને પોતાની બહેનપણીઓના કાગળો સારી રીતે તપાસ્યા અને તેમને રીબન વડે બાંધી દીધા; બધાં જ ખાનાઓન તાળુ માર્યું, ફૂલોને પાણી આપ્યું, દરેક કુળીઓન પોતાની આગળીઓ વડે સ્પર્શ કર્યો આ બધું જ કામ તણે નિરાંતપૂર્વક, ચૂપચાપ અને ચંદ્રસા પર તલ્લીન અને હળવી ચિતાના દેખાવ સાથે કર્યું. પછી તે ઓરડાની વચ્ચેવચ્ચે બેઠા રહી ધીમધીમે ચોતરફ નજર નાખી અને જ દાખિયા પર કોસ લટકતો હતો તેની પાસે જઈ ઘૂંટણભેર બેસી ગઈ, પોતાના વળેલા હાથ ઉપર માર્થ ટેકવું અને નિશ્ચય બંસી રહી.

માર્કા તિમોફેવના અંદર આવી અને તેને આ સ્થિતિમાં બેઠેલી જોઈ. લીઝનું ધ્યાન તેના પ્રવેશ તરફ નહોતું ખેંચાયું. તે વૃદ્ધ માહિલાએ ચાર પગલે બહાર નીકળી જઈને ફેટલીક વાર મોટેથી ખોંખારો ખાધા. લીઝા અપર્યે બેઠી થઈ ગઈ અને પોતાની આંખો લૂછી લીધી જે વાલુવલાં ચમકીલાં આંસુથી ઝળહળતી હતી.

“અરે, લાગે છે કે તે તારો નાનકડો એકાંતવાસ ફરીથી વ્યવસ્થિત કર્યો છે,” માર્કા તિમોફેવનાએ પોતાનો મન પ્રગટ કર્યો અને નાના મુલાબના છોડ પર નીચી નમી. “ફેટલી સરસ સુગંધ છે આની.”

લીઝાએ વિચારમગ્નતાપૂર્વક પોતાની ફોઈબા તરફ જોયું

“થેલો ક્યો શબ્દ તમે કહ્યો હતો?” તે અસ્ફુટ સ્વરે બોલી.

“ક્યો શબ્દ, હું?” વૃદ્ધ માહિલા અડપથી વચમાં જ બોલી

પડી.

“તુ શું કહેવા ઈચ્છે છે? આ લશ્કાણો ખૂબ ભવંકર છે.” એકએક પોતાની ટોપી દૂર ફંગોળત અને લીઝાના નાના પલંગ પર બેસતાં તે મોટે સાદ બોલી પડે, “હવે આ બધું હું વધારે સહન નથી કરી શકતી! હવે ચાર ચાર દિવસોથી મારો જીવ ઉચાટમાં છે; હું હવે એવો ઢોંગ કરવાનું વધારે ચલાવી નથી શકતી કે મેં કંઈ જ મારા ધ્યાનમાં નથી આપ્યું તારું દિનબદિન વધારે ને વધારે ફિક્કા પડવું, કીણુ થવું અને રક્તા રહેવું હું સાંખી નથી શકતી, ના હું નથી સહી શકતી, નથી સહી શકતી!”

“કેમ, શી વાત છે ફોઈબા?” લીઝા ગણગણી, “હું તદ્દન સારી”

“તદ્દન સારી!” માર્કા તિમોફેવના ચિત્કાર કરી બેઠી. “તે તું નીજા ફોઈબા કહજે, મને નહિ! હમણાં જ કોણ ઘૂંટણભેર બેઠું હતું? તારી પાંપણો હજી પણ આંસુભીની છે? તદ્દન સારી છું! જરા તારી તાનાની તરફ એક નજર નાખીને જો, તે તારી જ હાલત કેવી! લાંબી છે - તારા ચહેરા તરફ જો, તારી આંખો તરફ જો! તદ્દન સારી છે, કેમ ખરું ને! શું હું એ નથી જાણતી કે આ બધું શા માટે”

“બધું જ કીક થઈ જશે, ફોઈબા, થોડા જ સમયમાં.”

“કીક થઈ જશે, પણ ક્યારે? અરે ભગવાન! (શું તને તેના ના અટલો બધો પ્રેમ હતો?) પણ લીઝા દીકરી, તે મોટી ઉમરનો ને ભલે, હું માનું છું તે સારો ભલો માણસ છે, તે કોઈને છેતરતો નથી; પણ તેનાથી શું? આપણે બધાં સારાં લોકો છીએ; દુનિયા બહુ માની છે, તેવાં પ્રકારનાં લોકો પણ ઘણાં બધાં છે.”

“હું તમને કહું છું તે બધું જ વીતી જશે, પણ ખરેખર તો તારી જ ગયું છે.”

“મારી વાત સાંભળ, લીઝા દીકરી,” માર્કા તિમોફેવનાએ ગાંઠમ લીઝાને પોતાની પાસે બેસાડતાં કહ્યું, તે ક્યારેક તેના વાળ તો તારક તેના રૂમાલ ઉપર હાથ ફેરવતી હતી, “પણવારના ઉન્માદમાં માત્ર અત્યારે તને એમ લાગે છે કે તારું દુઃખ સાંત્વના મેળવી શકે નથી. અરે મારી બહાલી દીકરી, માત્ર મૃત્યુ જ એવી વસ્તુ નથી જેની કોઈ દવા નથી! તું માત્ર પોતાની જાતને એ કહે: “હું તાર નાહ માનું, મને કોઈ ભય નથી, પછી ભલે ને જો થવાનું હોય ત્યાં!” અને તારી છાતી પરથી બધો ભાર એવી રીતે હળવો થઈ જાય કે તને પોતાને આશ્ચર્ય થશે. માત્ર થોડું દાંત પીસીને સહી”

“ફોઈબા,” લીઝાએ જવાબ આપ્યો, “તે બધું જ વીતી ચૂકુ”

“તુ જ પૂરું થઈ ગયું છે.”

“બધું જ પૂરું થઈ ગયું! ખરેખર! અરે, જરા તારા પોતાના

બિચારા નાનકડા નાક તરફ જો કેટલું અસ્થિપાત્ર થઈ ગયું છે, અને તું કહે છે બધું જ પૂરું થઈ ગયું છે! તેનાથી ભાગી છૂટવાનો સારો રસ્તો છે આ!”

“આ, બધું જ પૂરું થઈ ગયું છે, ફોઈબા, બસ જો માત્ર તમે મારો સાથ આપવા રાજી થઈ જાવ તો.” લીઝાએ માર્ક નિમોફેયેન્નાના ગળા ફરતે પોતાના હાથ વીંટળતા અણધાર્યા ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું, “બાલાં ફોઈબા, મારી સાથે મૈત્રી નિભાવો, મને સહાય કરો, ગુસ્સે ન થતાં, સમજવાનો પ્રયત્ન કરો...”

“કેમ, શી વાત છે એવી, શી વાત છે, મારી દીકરી? મહેરબાની કરીને મને આમ ભડકાવ નહિ; હું ચીસો પાડવાનું શરૂ કરી દઈશ, મારી તરફ એવી રીતે ન જો, જલદીથી મને કહે, શી વાત છે એ?”

“હું... હું ઈચ્છું છું...” લીઝાએ માર્ક નિમોફેયેન્નાની છાતીમાં પોતાનો ચહેરો છુપાવી લીધો. “હું મઠમાં જવા ઈચ્છું છું.” તે અસ્ફુટ સ્વરે બોલી.

વૃદ્ધ મહિલા પલંગ પરથી લગભગ ઊંછળી પડી.

“નોબ, કર, લીઝા મારી દીકરી, તું નથી જાણતી કે તું શું કરી રહી છે! અરે ભલા ભગવાન, કહી કહીને કેવી વાત કહી!” છવટે જ્યારે તે બોલવાના હોશમાં આવી ત્યારે અચકાતાં અચકાતાં આટલું બોલી, “સૂઈ જ, દીકરી, એક એકું લઈ લે; આવા બધા વિચારો રાત રાત સુધી ન ઊંઘવાને કારણે આવે છે, મારી દીકરી.”

લીઝાએ પોતાનું માથું ઊંચાં ઊંચાં. તેના ગાલ તમતમતા હતા.

“ના, ફોઈબા,” તેણે કહ્યું, “આવી રીતે વાત ન કરો; મેં મનમાં પાકો નિર્ધાર કરી લીધો છે, મેં પ્રાર્થના કરી છે, મેં ભગવાનની સલાહ લઈ લીધી છે, તે બધું પૂરું થઈ ગયું છે, મારી તમારી સાથેની નિંદગી પૂરી થઈ ગઈ છે. આવી શિખામણ કંઈ તદ્દન નકામી નથી ગઈ અને આ કંઈ પહેલી વાર નથી કે હું આમ વિચારું છું. મારા જીવનમાં ખુશી કદી આવી જ નહોતી; અને વળી જ્યારે મને ખુશીની આશા હતી ત્યારે પણ મારું હૃદય અચુલ શંકાઓથી ભારે હતું. હું બધું જ જાણું છું - મારાં પોતાનાં અને

નીજાઓનાં પાપો તથા પિતાએ કેવી રીતે અઠગ સંપત્તિ એકઠી કરી;

તે બધાં વિષે જાણુ છું. પ્રાર્થનાઓ, પ્રાર્થનાઓ વડે આ બધા ન પાપો ધોવા જોઈએ. મને તમારા વિષે, મા વિષે, લેનોચ્કા વિષે વિચારતાં દુઃખ થાય છે; પણ તેનો બીજો કોઈ ચારો નથી; હું બનુભવું છું કે અહીંનું સાંચારિક જીવન તે મારા માટે નથી; મેં બધાં પાસથી અને ઘરમાંની દરેક વસ્તુથી છેલ્લી વારની વિદાય લઈ લીધી છે, હું ફરમાનનું પાલન કરી રહી છું; મારું હૃદય પીડાથી થાકી કંટાળી ગયું છે; હું હંમેશા હંમેશને માટે પોતાને આ બધી વસ્તુઓથી દૂર રાખવા ઈચ્છું છું. મને રોકથો નહિ, મને સમજાવવા મનાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં, પણ મને મદદ કરો, નહિ તો પછી હું એકલી જ ચાલી જશું.”

માર્ક નિમોફેયેન્ના પોતાની બત્રીજીને હેબતાઈને સાંભળતી રહી.

“તે માંદી છે, તે લવારે ચઢી છે,” તેણે વિચાર્યું, “અમારે મહેરબાની બોલાવવો જોઈએ, પણ કોને? ગેદેઓનોવ્સ્કી તે દિવસે બર્જનાં વખણ કરી રહ્યો હતો, પણ તે એવો તો જૂઠો છે - કદાચ ના વખતે તે સાચું કહી રહ્યો હોય?” પણ જ્યારે તે પામની સમજણમાં આવ્યું કે લીઝા ન તો માંદી હતી અને ન લવારે ચઢેલી હતી અને જ્યારે લીઝાએ તેમનાં બધી જ શિખામણો અને કપકાઓનો એકધાર્યો એક જ જવાબ આપ્યો ત્યારે માર્ક નિમોફેયેન્નાની ભયગ્રસ્તતા અને પીડા શબ્દોથી પરવતી.

“પણ તું એ સમજતી નથી, મારી દીકરી,” તેણે તેનો વિરોધ ત્યાંનું શરૂ કર્યું, “પેલાં મઠમાં નિંદગી કેવી હોય છે! મારી દીકરી, યાં ત લોકો તને લીલા શણનાં ભયંકર નેલનું બનેલું ખાવાનું ખાવા બારે, તેઓ તને જાડા, બરછટ કપડાં પહેરવા આપશે, તને પાણી કંઠીમાં બહાર મોકલશે; તું આ બધા સમે ટકી નહિ શકે, મારી દીકરી! આ બધા અગાધાનાં કરનૂત છે - તે જ તને આ આડે માન દારી ગઈ છે. પણ સૌથી પહેલાં તો તેણે પણ નિંદગીનો સ્વાદ માણ્યો હતો, તે પોતાના સુપને માટે જીવી ચૂકી હતી; તારે પણ નિંદગી મઝેથી વિતાવવાની છે. ઓછામાં ઓછું મને શાંતિથી મરી જવા દે; ત્યારબાદ તું જેમ ઈચ્છે તેમ કરી શક છે. અન એ વળી

તે ક્યાં કદી જોયું કે કોઈ બકરાના કારણે - ભગવાન આપણને માફ કરે - કોઈ પુરુષને કારણે મઠમાં ચાલ્યું જાય? ઠીક છે, જો તને તે વિષે એટલું જ અનુચિત લાગતું હોય તો તીર્થયાત્રા પર ચાલી જ, કોઈક સંતની પ્રાર્થના કરી લે, દેવળમાં પ્રાર્થના ગવડાવી લે, પણ તારા માથા પર કાળી છૂંક મૂકવા ન જ, મારી બાલી, મારી મીઠડી દીકરી.."

અને માર્ફા તિમોફેવના ચોધાર આંસુએ રડી પડી.

લીઝાએ તેમને દિવાસો આપ્યો, તેનાં આંસુ લૂછ્યાં, પોતાનાં આંસુ લૂછ્યાં પણ તે પોતાના નિર્ણયમાંથી જરાપણ વિચલિત ન થઈ ચોતરફથી નિરાશ થતાં માર્ફા તિમોફેવનાએ ધમકીઓનો આશ્રય લીધો - તેણે કહ્યું તે તેની માને બધું જ કહી દેશે, પણ બધું જ વ્યર્થમાં ગયું. લીઝા વૃદ્ધ મહિલાના હાર્દિક વિનવણીઓ તરફ છિવટે ઝૂકી અને પોતાનો ઈસદો છ મહિના સુધી મુલતવી રાખવા સંમત થઈ; પણ બદલામાં માર્ફા તિમોફેવના પાસેથી વચન લેવામાં આવ્યું કે જો તે સમય દરમિયાન લીઝાએ પોતાનો વિચાર ન બદલ્યો તો તે તેની મદદ કરશે અને માર્યા દ્મીત્રિયેવનાની મંજૂરી મેળવી આપશે.

* * *

કંડીની પહેલી લહેરની સયે જ વાવરા પાવ્યોના, પોતાને એકાંતવાસમાં સમાવી લેવાનું વચન આપ્યા છતાં પણ સેંટ પીટર્સબર્ગ ચાલી જઈ જ્યાં પોતાના માટે પૈસાનો પહેલેથી જ પુરનો બદોબસત કરીને તેણે એક નાનું પણ આકર્ષક ઘર ભાડે લીધું, જે પાન્નીને તેના માટે થોડું હતું, જેણે *** પ્રાંત તેની પહેલાં જ છોડી દીધો હતો. *** નામક પ્રાંતમાં પોતાના મુકામનાં પાછલાં કેટલાંક વખત દરમિયાન તે માર્યા દ્મીત્રિયેવનાની કૃપાદૃષ્ટિમાંથી સંપૂર્ણપણે ઊતરી ગયો હતો; તેણે અચાનક તેને ત્યાં જવાનું બંધ કરી દીધું હતું અને લગભગ કાયમ માટે લાત્રિકીમાં જ ચોટેલો રહેતો હતો. વાવરા પાવ્યોનાએ તેને પોતાનો ગુલામ બનાવી લીધો હતો; તેનાથી જરાપણ

વધારે નહિ કે ઓછું નહિ; તેની ઉપર તેનો જે અપાર, અફર અને સંપૂર્ણ કબજો હતો. તેનું વર્ણન બીજા કોઈ શબ્દો દ્વારા કરવું અશક્ય છે.

લાત્રેત્સ્કીએ શિયાળો મોસ્કોમાં ગાળ્યો અને બીજા વસંતમાં એ તમાચાર તેની પાસે પહોંચ્યો કે લીઝાએ રશિયાના કોઈએક દૂર દૂરનાં પ્રાંતોમાંથી એક *** પ્રાંતના મઠમાં સંન્યાસ લઈ લીધો હતો.

ઉપસંહાર

આઠ વર્ષો વીતી ગયા. ફરીથી વસંત ઋતુ આવી... પણ સીધી પહેલાં તો આપણે મિખાલેવિચ, પાન્થીન અને માદામ લાવ્રેસ્કાયાની નિયતિને સંબંધિત કેટલાંક શબ્દો કહીને તેમનાથી વિદાય લઈ લઈએ. મિખાલેવિચને ઘણીબધી ચડતી પડતીઓ પછી પોતાનો સાચો વ્યવસાય મળી ગયો; તેને સરકારી જાળામાં વડા નિયામિયા તરીકે નોકરી મળી ગઈ. તે પોતાની નિયતિથી સંતુષ્ટ છે અને પોતાની દેખરેખ હેઠળના વિદ્યાર્થીઓ તેને આદરભાવે પૂજે છે, જોકે તેની પીઠ પાછળ તેની નકલ પણ કરે છે. પાન્થીન સરકારી નિસરણી પર ઊંચે પહોંચી ગયો છે અને નિયામકનો હોદ્દો પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે; તે થોડોક નમીને ચાલે છે, નિશંકપણે તેનું કારણ તેણે પહેલેથી જાણીતી કોસનું વળતર છે. કલાકર ઉપર તેની અંદરના ઓફિસરે અણનમ વર્તણૂક પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું; તેનો હજી પણ જુવાન દેખાતો ચહેરો પીળાશ પડતો થઈ ગયો હતો, તેના વાળ પાતળા થઈ ગયા હતા, તે હવે ચાતો નથી, કે ન તો રેખાચિત્રો બનાવે છે, પણ મોરીછૂપી સાહિત્યમાં માથું મારી લે છે; તેણે કહેવતની શૈલીમાં એક હાસ્ય નાટક લખ્યું છે, અને આજકાલ સામાન્યપણે બધાં જ લેખકો જેવી રીતે કોઈક વસ્તુ કે કોઈક વ્યક્તિનું 'વર્ણન' કરે છે તેવી જ રીતે તેણે પણ તેમાં એક લટકાળીનું વર્ણન કર્યું છે અને પોતાની ઓળખાણની બે કે ત્રણ બાનુઓની સાથે ખાનગીમાં તે વાંચે છે. આ બાનુઓ તેની ભક્ત છે અને તેમ પણ તેણે હજી લખે નથી કર્યાં, જોકે તેની સમજ આમ કરવા માટે ઘણીબધી સરસ તકો હતી. આના માટે દોષી વાર્તા પાવ્લોવના છે. જ્યાં સુધી તેની વાત છે, તે પહેલાની જેમ સ્થાવી રૂપે પેરીસમાં વસે છે. ફ્રોદર ઈવાનિચ પોતાની તરફથી તેને વાયદા ચિઠ્ઠી આપી દીધી હતી અને તેમ કરીને બીજાં અણધાર્યાં આક્રમણથી પોતાની ખડણી અને મુક્તિનો પાકો બંદોબસ્ત કરી લીધો છે. તે દેખાવમાં વધારે ઉમરલગ્યક અને શરીર ભારે થઈ ગઈ છે, પણ તેમ છતાં હજી આકર્ષક અને રસીલી છે. દરેકે દરેક વ્યક્તિમાં આદર્શ હોય છે; વાર્તા પાવ્લોવના પોતાનો આ આદર્શ દુભા પુત્રની નાટ્યાત્મક કૃતિઓમાં સાકાર થતો ભાગ્યો.

ત નિયમિતપણે થિયેટરમાં જાય છે, જ્યાં રંગમંચ પર કાયરોગી અને પ્રમથી જૂરતી બારમાસ લીલાદ્રમ રહેતા કમીલિયા જેવી સ્ત્રીઓનું ચિત્રણ કરવામાં આવે છે; માદામ દોશ થવું તે તેને માનવ પરમ ગાનની ચરમસીમા જેવું ભાસે છે; એકવખત તેણે સ્પષ્ટપણે કહ્યું હતું કે તે પોતાની દીકરી માટે આનાથી વધારે બીજું કંઈ નહિ વાંચે. આપણું માત્ર એ આશા જ રાખી શકીએ છીએ કે નસીબ આદાને આવા પરમસુખથી ઉગારશે; ઓળખતોળ ગુલાબી બાળકીમાંથી તે નાનળી છાતીવાળી નાનકડી ફિક્કી છોકરી બની ગઈ છે; તેનો સ્વભાવ અત્યારથી જ ખરાબ છે. વાર્તા પાવ્લોવનાના પ્રશસકોની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે પણ તેમ છતાં હજી દેખાડે કરવા આવે છે; તેમનામાંથી ટલેન્કને કદાચ તે પાતાના અંતિમ દિવસો સુધી કબજામાં રાખશે. અનિવસામાં તેઓમાંથી સૌથી વધુ ઉત્સુક કોઈક અકુર્તાવો સ્કુબીનીકોવ છે ત આઠત્રીસ વર્ષનો અસાધારણપણે થપળ ફાંકવાળો, કલ્લા રાખનારી જમાતનો નિવૃત્ત સિપાઈ છે. માદામ લાવ્રેસ્કાયાના દીવાનખાનામાં તમશાં આવનારા ફ્રેચ લોકો તેને "ઉકાઈનનો મોટો બળદ" કહે છે; વાર્તા પાવ્લોવના તેને કદી પોતાની ભદ્ર સમાજની સાંજની મિલજાનીઓમાં નથી બોલાવતી પણ નિશંકપણે તે તેની સદ્ભાવનાનો ખાનદ માણે છે.

અને આમ... આઠ વર્ષો વીતી ગયાં. એક વખત ફરી આસમાન પાતળાં તેજસ્વી ઉલ્લાસો ફેલાવે છે; એક વખત ફરી વસંત ધરતી પર અને માનવીઓ પર પોતાના રિમતે રેલાવે છે; એક વખત ફરી તેના પાડ હજી સમગ્ર દુનિયા પાંચરવા, પ્રેમ કરવા અને ગાવા લાગી છે. *** શહેર આ આઠ વર્ષોમાં થોડુંક બદલાઈ ગયું છે; પણ માર્યા મર્તિજન્યનાનું ઘર વધાર તરુણ થઈ ગયેલું લાગે છે; તેની નવી રંગેલી દીવાલામાં આનંદદાયક ચમક છે અને ખુલ્લી બારીઓની કાચની ગાનીઓ આથમતાં સૂર્યનાં કિરણોમાં ઝબૂકતાં કિરમજી રંગો પરાવર્તિત થઈ છે; આ બારીઓમાંથી સ્પષ્ટ જુવાન સ્વરોનો હળવો અને આનંદી ભાવ અને અવિરત હાસ્ય ગલીમાં તરતાં પ્રસરાય છે; આખું ઘર નિદ્રાગાથી ખળભળાતું અને આનંદથી છલાછલ ભરવું લાગે છે. ધરતી માલિકાનું ઘણું લાભા સમય પહેલાં જ કબરમાં પોલી ગઈ છે; માર્યા મર્તિજન્યના લીઝાએ સન્યાસ લીધો તેનાં બે વર્ષ પછી અવસાન પામી

અને માર્ફા તિમોફેવના તેની ભત્રીજાના મર્ધા પછી લાંબુ ન જીવી; શહેરના કબ્રસ્તાનમાં તેઓ એકબીજાની અડખપડખે પોઢેલાં છે. નાસ્તાર્યા કાર્પોવના પણ હવે હયાત નથી; નિઃશ્વાસ વૃદ્ધ સ્ત્રી કેટલાંક વર્ષો સુધી દરેક અઠવાડિયે પોતાની બહેનપણીની કબર પર પ્રાર્થના કરવા માટે જતી રહી... તેનો પણ વખત આવી ગયો અને તેનાં અસ્થિઓ પણ જીની ધરતીમાં આરામ કરવા પધરાવવામાં આવ્યાં. પણ માર્ફા દમીત્રિયેવનાનું ઘર અપરિચિતોના હાથમાં નહોતું આવી પડ્યું, તે ઘરાનામાંથી બહાર નહોતું જતું રહ્યું, તેનો માળો પીંચાઈ ગયો નહોતો. લેનોસ્કા મોટી થઈને પાતળી ખૂબચૂરત છોકરી બની હતી અને તેનો પરણેતર હુસ્સારોનો સોનેરી વાળવાળો ઓફિસર હતો; માર્ફા દમીત્રિયેવનાનો દીકરા જેણે હાલમાં જ સેંટ પીટર્સબર્ગમાં જન્મ કર્યો હતો તે પોતાની જુવાન પત્ની સાથે વસંતના દિવસો ગાળવા આવ્યો હતો; તેની સાળી, ગુલાબી ગાલો અને નિર્મળ આંખોવાળી સોળ વર્ષની સૂવની છોકરી; શુરોસ્કા પણ મોટી અને આકર્ષક થઈ ગઈ હતી—આ હતો યુવા માળો કે જેનું આનંદી હાસ્ય અને વાતચીતથી કાલીનિન પારવારના ઘરની દીવાલો ગૂંજતી હતી. ઘરમાંની દરેકે દરેક વસ્તુ બદલાઈ ગઈ હતી; દરેક વસ્તુ તે ઘરનાં નવાં રહેવાસીઓને અનુકૂળ હતી. દાઢી મૂંછ વગરનાં હસતાં નોકરો—જે કટાક્ષો અને તરંગોથી ભરપૂર હતાં, તેમણે ભૂતપૂર્વ સમયનાં ગંભીર ઘરડાં નોકરોની જગ્યા લઈ લીધી હતી; જ્યાં રોસ્કા ગૌરવભર્યા સ્વૂળપણામાં ડ્રેલતી ફરતી હતી તેની જગ્યાએ બે સેટર કૂતરાઓ સોફાઓ પર ગાંડનૂર થઈને ઉછળકૂદી કરી રહ્યાં હતાં; તબેલાઓમાં હવે દૂબળા પાનળા સવારીના ધોડાઓ, વધારે સ્ફૂર્તિવા ગાડીના ધોડાઓ, ગૂંચેલી વેણીવાળી કેશવાળી વાળા પાણીદાર સવારી ધોડાઓ અને દોનના જીનવાળા ધોડાઓ રાખવામાં આવતાં હતા; નાસ્તો, જમણ અને વાળુના સમયે બધા ભેજસેજ અને ગૂંચવાયલા થઈ ગયા હતા અને પડોશીઓ જેવી રીતે કહેતા હતાં તેમ દરેકે દરેક વસ્તુ “નવી નિસાળી ઢબે” ચાલતી હતી.

જે સાંજની આપણે ચર્ચા કરી રહ્યાં હતાં, તે સાંજે કાલીનિન પરિવારના ઘરનાં રહેવાસીઓ (જેમનામાં સૌથી મોટો લેનોસ્કાનો પરણેતર, ચોવીસ વર્ષનો હતો) તેમનાં ઉલ્લાસિત હાસ્ય પરથી

અનુમાન લગાવતાં કોઈક સાદી સીધી અત્યંત સ્મૂલ્હ રમતમાં વ્યરન હતા. તેઓ એકબીજાને પકડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઓરડાઓમાં ભાગાભાગી કરી રહ્યાં હતાં; કૂતરાંઓ પણ તે પ્રમાણે કરતાં હતાં અને આરેશપૂર્વક ભસતાં હતાં. બારીઓ પર લટકતાં પાંજરાઓમાં બંધ કનરીઓ પોતાની ઝનૂની કિલખિલનાં બેદક શોરબકોર વડે સામાન્ય ધાંધાટમાં ઉમેરો કરતી હતી. આ વગનભેદી વિનોદની ચરમ સીમા પર કાદવથી ખરડાયેલી ઘોડાગાડી ઝાંપા પાસે આવી અને પીસ્તાળીસ ર્ષનો મુસાફરીનો ડગલો પહેરેલો માત્રુસ નમાંથી ઊતર્યો. તે અચંબામાં ચાલવાની જેમ સ્થિર ઊભો રહ્યો. તે હાલ્વા ચાલ્વા વિના એમનો તમ થોડીવાર ઊભો રહ્યો, ઘર પર એક નિરીક્ષક નજર નાખી, ઝાંપામાં થઈને આંખણમાં ગયો અને ધીમેધીમે પ્રવેશદ્વારનાં પગથિયાં ચઢવા લાગ્યો. હોલમાં તેનો કોઈની સાથે ભેટો ન થયો; અચાનક નક્ક ખંડનું ધડક કરતું ખૂલ્યું અને રતૂમડા ચહેસવાળી શુરોસ્કા બહાર ત્સી આવી, જ્યારે આખી બીડ ચીસો પાડતી ને બૂમાબૂમ કરતી તેનો રીછો કરતી આવી અજાણી વ્યક્તિને જોતાં જ સાંત થઈ ગયેલ તેઓ બકદમ રોકાઈ ગયાં; પણ તેનું સર્વેક્ષણ કરી રહેલ તેજસ્વી આંખો ખટલી જ ભલી લાગતી હતી અને તેમના તાજવીબર્યા ચહેરા હજી પણ હસતા હતા. માર્ફા દમીત્રિયેવનાનો દીકરો આગંતુકની પાસે ગયો અને મૈત્રીપૂર્ણ સ્વરે તેને પૂછ્યું કે તે શું ઈચ્છતો હતો.

“હું લાવેત્સ્કી છું,” આગંતુકે કહ્યું.

તેના જવાબમાં ચારે તરફથી બૂમરાણ મચી ગઈ એટલા માટે નાંહ કે આ જુવાન લોકો દૂર દૂરના, લગભગ તદ્દન ભૂલાઈ ગયેલાં તાજાના આગમનથી અટલા આનંદિત થઈ ગયાં હતાં, પણ કેવળ અટલા માટે કે તેઓ કોઈપણ ઉચ્કેરાટ પર શોરબકોર મચાવવા અને જાનદ મનાવવા તલપી રહ્યાં હતાં. લાવેત્સ્કીને તરત જ ઘેરી લેવામાં આવ્યો: જૂનાં પરિચિત તરીકે લેનોસ્કાએ સૌથી પહેલાં પોતાનો પરિચય આપ્યો અને કહ્યું કે થોડી જ વારમાં ચોક્કસપણે તે તેને ઓળખી ગઈ હોત. ત્યારબાદ તેણે બાકીની મંડળીનો, પોતાના પરણેતર સહિત રેકે દરેકને તેમનાં હુલામણા નામ વડે બોલાવતાં પરિચય કરાવ્યો. તેઓ બધાં જ જમવાના ખંડમાં થઈને દીવાનખાનામાં આવી ગયાં. નન્ને ઓરડાઓમાં દીવાલ પરનાં કાગળ નવા હતા પણ ફનીચર

જેમનું તેમ જ હતું. લાવ્રેન્કી પિયારોને આજખી ગયો; બારી પાસેની ભરતકામવાળી ફેમો પણ તે જ હતી અને એ જ સ્થિતિમાં ઊભલી હતી અને તે આઠ વર્ષો પહેલાં જે અધૂરા ભરતકામવાળી હતી તેવી જ લાગતી હતી. તેમણે તેને આરામદાયક ખુરશી પર બ્રોસાડયો, બધા જ તેની ફરતે ઓળ ફુંડાવું વળીને શિષ્ટતાપૂર્વક બેસી ગયા. ઝડપથી એક પછી એક કમચા સવાલો, આશ્ચર્યોદ્ગારો અને વિવરણોની ઝડી વરસવા લાગી.

“ઘણા લાંબા વખતથી અમે તમને મળ્યાં નથી,” લેનોચાએ બોળપણમાં કહ્યું, “અને વાર્વારા પાવ્લોનાને પણ.”

“સ્વાભાવિક છે!” તેનો ભાઈ ઉતાવળે જ વચ્ચે બોલી પડ્યો. “હું તેને લઈને સેંટ પીટર્સબર્ગ ચાલ્યો ગયો હતો અને ફોદર ઇવાનિચ આ આખો સમય ગામમાં રહે છે.”

“હા, અને ત્યારથી મા પણ મરી ગઈ.”

“અને માર્કા તિમોફેન્ના,” ઘુરોચા ગણગણી.

“અને નાસ્તાસ્યા કાર્પોન્ના,” લેનોચાએ કહ્યું, “અને શ્રીમાન લેમ્મ...”

“શું? લેમ્મ પણ મરી ગયો છે?” લાવ્રેન્કીએ પૂછ્યું

“હા,” જુવાન કાલીતિને જવાબ આપ્યો, “તેઓ ઓદેરસા ચાલ્યા ગયા હતા; લોકો કહે છે કે કોઈક તેમને લાલચ આપીને ત્યાં લઈ ગયું હતું અને ત્યાં જ તેઓ મરી ગયા.”

“તેણે કોઈ ઝંઝીનચના પોતાની પાછળ છોડી છે કે નહિ તે તમે જાણો છો?”

“હું નથી જાણતો, મને તો તેમાં શંકા જ છે.”

બધાં જ ચૂપ હતા અને નજરોની આપ લે કરતાં હતા. નૌજુવાન ચહેસાઓ ઉપર વિષાદના વાદળ છવાઈ ગયા.

“માત્રોસ જીવતો છે, તમે જાણો છો,” એકાએક લેનોચાએ કહ્યું

“અને ગેદેઓનોવ્સ્કી પણ,” તેનાં ભાઈએ ઊમર્યું.

ગેદેઓનોવ્સ્કીના નામ પર એક ખડખડાટ હાસ્ય ગુંજ ઊઠ્યું.

“હા, તેઓ જીવે છે અને હજી પણ એવાં જ પુરાણાં જૂઠ્ઠા છે,” માર્યા દુમીત્રેવેન્ના દીકરાએ આગળ કહ્યું, “અને તમે એ

ફળના પણ ફરી થકો છો, આ અહીં ઘેલી છેકરીએ” (તેણે શાળાની વિદ્યાર્થીઓની તરફ, પોતાની સાળી તરફ ઇશારો કર્યો) “તેમની ઈંકણીની ઘાબડીમાં ગઈકાલે થોડું મરચું મેળવી દીધું હતું.”

“તમે તેમને છંકિતા સાંભળતા!” લેનોચા એકદમ મોટેથી બોલી પડી અને તેનો અવાજ બેકાબૂ હાસ્યની મૂંઝમાં ડૂબી ગયો.

“લાલમાં જ અમને લીઝાનાં સમાચાર મળ્યાં છે,” જુવાન ત્રીતિને બોલ્યો અને ફરીથી બધાં ઉપર શાંતિનું સામ્રાજ્ય છવાઈ ગયું, “તેઓ તદ્દન સારાં છે, તેમનું સ્વાસ્થ્ય હવે વધારે સારું છે.”

“તે હજી એ જ મઠમાં છે?” લાવ્રેન્કીએ ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક પૂછ્યું

“હા.”

“તે કાગળ લખે છે?”

“ના, કદાપિ નહિ; પણ અમને બીજાં લોકો મારફત તેમના સમાચાર મળે છે.” એકાએક ગૂઢ સન્નાટો છવાઈ ગયો; “કોઈ પ્રિય રદ્દત ગુજરી રહ્યો છે,” દરેકે વિચાર્યું

“બગીચામાં જવું તમને મમશે?” કાલીતિને પૂછ્યું. “હવે ત બહુ સરસ છે જેકે અમારી બેદરકારીને કારણે તેમાં થોડાં ઘણાં યાંત્રાંખરા ઊગી આવ્યાં છે.”

લાવ્રેન્કી બગીચામાં ગયો અને સૌથી પહેલી તેની નજર જ વસ્તુ પર પડી તે હતી બગીચાનો બાંકડો, પેલો એ જ બગીચાનો બાંકડો, જેની ઉપર એક વખત તેણે લીઝા સાથે પેલાં અવિરમરણીય અન્નદંત્રી કાષ્ટિક પળો વીતાવી હતી; તે કાળો પડી ગયો હતો અને વિકૃત બની ગયો હતો, પણ તે તેને ઓળખી ગયો અને તેનું હૃદય બધાં ઘાવણીઓની પકડમાં આવી ગયું કે જે અતિશય મીઠાસભરી અને સાથે સાથે કડવાસભરી હતી. વીતી ગયેલી પેલી જુવાની માટે બક વખત જે ખુશી ધસવાતો હતો તેના માટે હચમચાવી મૂકનાર ઘાસાની લાગણી. તે યુવા મંડળી સાથે વિધિઓમાં આમતેમ ભટકતો ત્યાં; લીંબુડીનાં વૃક્ષો ભાગ્યે જ વધારે ઘરડાં થયેલાં કે જિંચા થયેલાં ધનતાં હતાં; પણ તેમની છાયા વધારે ઘેરી બની ગઈ હતી: ગમતમ બધી જ ઝાડીઓ ખીલી ઊઠેલી હતી, રાસબરિની ઝાડીઓ મજાનૂત થઈ ગઈ હતી, હેઝબની ઝાડીઓ ખૂબ પ્રમણમાં ફેલાઈ ગઈ

હતી અને દરેકે દરેક વસ્તુ જંગલની તાજગીની, ઘાસ અને બાઈલાકનાં ફૂલોની તીવ્ર મહેકથી મહેકતી હતી.

“આ ‘બિલાડી બેડી ખૂણમાં’ રમવા માટે સરસ જગ્યા છે,” જ્યારે તેઓ લીંબડીનાં વૃક્ષો વચ્ચે ઘેરાયેલ નાનકડી ઘાસવાળી જગ્યામાં પ્રવેશ્યા ત્યારે લેનોસ્કા એકદમ ખૂમ પાડી ઊઠી, “આપણે પૂર્યા પંચ જણાં પાણી છીએ.”

“ફોદર ઈવાનિય વિષે શું?” તેના ભાઈએ કહ્યું “કે પછી તું પોતાની જાતને નથી ગણી રહી?”

લેનોસ્કાનો ચહેરો થોડો લાલ થઈ ગયો.

“પણ શું ફોદર ઈવાનિય, આ ઉંમરે...” તેણે કહેવાનું શરૂ કર્યું.

“અરે, તમે લોકો રમો,” લાત્રેસ્કીએ ઉતાવળે વચમાં જ હસ્તક્ષેપ કર્યો; “મારા પ્રત્યે લજ ન આપો. મને એ જાણીતે વધારે સારુ લાગ્યો કે હું તમારા રસ્તામાં આડે નથી આવતો અને વળી મને ખુશ કરવાની તમરે કોઈ જરૂર નથી; અમારા જેવાં ઘરડાં લોકોનો એક જ ધંધો હોય છે જેના વિષે તમે હજી કંઈપણ નથી જાણતાં અને જેની જગ્યા કોઈપણ જાતનું મનરંજન લઈ નથી શકતી અને તે છે સંસ્મરણો.”

યુવા લોકો લાત્રેસ્કીને આનંદ મિશ્રિત સભ્ય તમ્મતાપૂર્વક ધ્યાનથી સાંભળતા હતા—જાણે કાંઈ શિક્ષક તેમને પાઠ ભણાવી રહ્યો હોય અને પછી એકાએક વિખરાઈને લીલીછમ જગ્યા તરફ દોડી ગયા; તેમનામાંના ચારે વૃક્ષોની હેઠળ જગ્યા લીધી, એક વચમાં ઊભો રહ્યો અને ગંમત શરૂ થઈ.

અને લાત્રેસ્કી વળતે પગલે ઘર તરફ પાછો ગયો, જમવાના ખંડમાં ગયો, પિયાનો પાસે પહોંચીને તેની કળોમાંથી એકને સ્પર્શ્યો: ધીમો પણ સ્પષ્ટ સ્વર વાતાવરણમાં ગુંજી ઊઠ્યો અને આના પ્રત્યુત્તરમાં તના હૃદયના તાર પણ ઝંકૂત થઈ ઊઠ્યા; તે પેલી પ્રેસાયલી ધૂનનો પહલા સ્વર હતો કે જના વડે લેમ્મ, બિચારા લેમ્મે પેલી ચિરસ્મરણીય અને સુખમય રાતે એટલી લાંબી વાર સુધી તેને આનંદિત કર્યો હતો. ત્યારબાદ લાત્રેસ્કી દીવાનખાનામાં ગયો અને ત્યાં બહુ વાર સુધી રોકાયો: અહીં, જ્યાં તે ઘણીવાર લીઝને મળતો હતો ત્યાં, તેની છબી તેની આંખો સમક્ષ વધારે તાદૃશ્યપણે તરવરવા લાગી; તે જાણ

પોતાની આસપાસ લીઝાનું અસ્તિત્વ અનુભવી રહ્યો હોય તેમ લાગતું હતું, પણ તેના માટેનું તેનું દુઃખ અત્યંત પીડાદાયક હતું અને સાંખવા માટે સહેલ નહોતું; તેમાં એવી કોઈ નિરાંત નહોતી જે મૃત્યુમાં હોય છે. લીઝા જીવતી હતી, દૂર સૂદૂર કોઈક ટેકાણે, તની પહોંચની બહાર; તે તેના વિષે જીવતાં લોકો વિષે જેમ વિચારવામાં આવે છે તેમ વિચારતો હતો અને તે ધૂપલોભાનનાં ધૂમરાતાં ધૂમાડાઓની વચ્ચે હરતી ફરતી, નનનો પોથાક પહેરેલી પક્ષી આંખા નિસ્તેજ ચહેરાવાળી છોકરીમાં પોતાની એક વખતની પ્રમિકાની એક પણ મુખમુદ્ગનું નિશાન શોધી શકતો નહોતો. લાત્રેસ્કી જ આંખો વડે લીઝાને પોતાની કલ્પનામાં જોતો હતો, જે તે પોતાની જાતને એ જ રીતે જોઈ શકતો હોત તો તે પોતાને પણ ઓળખી શકતો નહોતો આ આઠ વર્ષો દરમિયાન છેવટે તે પોતાની ઈન્દ્રિયના એક એવા વળાંક તરફ વળી ગયો હતો જેને ઘણાં માણસો વગર વળ્યે જ પસાર કરી જાય છે, પણ જેના વિના કોઈપણ માણસ સંપૂર્ણપણે પ્રામાણિક નથી રહી શકતો: તેણે પોતાની ખુશી અને સ્વાર્થના વિષે વિચારવાનું વાસ્તવમાં બંધ કરી દીધું હતું. તેનો ઉત્સાહ શમી ગયો હતો અને સાચી વાત કહો તો તે ન માત્ર ચહેરે મોહરે અને કાયાથી જ ધરડો થઈ ગયો હતો પણ હૃદયમાંય ધરડો થઈ ગયો હતો; ઘડપણમાં જીવાન હૃદય રાખવું, એ કેટલાંક લોકો કહે છે તે પ્રમાણે બહુ મુશ્કેલ અને લગભગ હાસ્યાપદ છે; કદાચ તે માણસ બહુ સંતુષ્ટ રહી શકે છે જોણે ભલાઈમાં પોતાનો વિશ્વાસ, ઉદ્દેશ્યની પારણશક્તિ અને કામ કરવાની સંકલ્પશક્તિ ગુમાવ્યાં નથી. લાત્રેસ્કીને સંતુષ્ટ રહેવાનો હક્ક હતો: તે ખરેખર સારો ખેડૂત બની ગયો હતો, તે વાસ્તવમાં જમીન જેતનાં શીખી ગયો હતો અને તે માત્ર પોતાના એકલાના જ લાભ માટે પરિશ્રમ નહોતો કરતો; તેણે પોતાના ખેડૂત ભાઈઓનાં કલ્યાણને મુરશિત અને મજબૂત કરવામાં કોઈ કસર છોડી નહોતી.

લાત્રેસ્કી બગીચામાં ગયો, બગીચાના પરિચિત બાંકડે ઉપર બેઠો અને આ ઘરની સામે ખડતી પોતાની બેહદ પ્રિય જગ્યા પર, જ્યાં 1910 છેલ્લી વાર આનંદ અને ઉલ્લાસની સ્વર્ણિત મદિરાથી ચળકતાં અને છલકતાં ચિરચાંચિત જમના પ્યાલાને પકડવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કર્યો

હતો ત્યાં, તે, તદ્દન એકલો અટૂલો ધરનારવિનાનો ભટકલ, પોતાની જિંદગીમાં પાછા વળીને ડોડિયું કરી રહ્યો હતો, જ્યારે યુવા પંદીની ઉલ્લાસભરી બૂમરાણો, કે જેમણે તેની જગ્યા પહેલાં જ લઈ લીધી, બગીચામાંથી પસાર થતી તેના કાનમાં તરતી ગૂંજતી આવતી હતી. તે દિવસમાં ઉદાસીનતા અનુભવી રહ્યો હતો પણ કોઈપણ જાતની કડવાશ કે પીડા વિના: પરનાવો કરવા માટે તેની પાસે ઘણું બધું હતું, પણ શરમિંદા થવું પડે તેવું કશું જ નહોતું. “રમો, આનંદ માણો, ફૂલો-ફૂલો, જોશીલી જુવાની,” તેણે વિચાર્યું. તેના આ વિચારમાં કોઈ ખીજ નહોતી; “તમારી સામે તમારી આખી જિંદગી પડેલી છે, અને તમારા માટે જિંદગી વધારે સરળ થશે; તમારે અમારી જેમ તમારા માટે રસ્તાઓ શોધવા નહિ પડે, ન તો કોઈ સંઘર્ષ કરવો પડશે કે ન તો અંધકારની વચ્ચે ફરીથી ઊઠવું અને પડવું નહિ પડે; અમને અમારા અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નમાં હંમેશાં ઝડપમાં રહેવું પડ્યું હતું અને અમારામાંનાં કેટલાં બધાં ટકી શક્યાં નહોતાં! પણ તમારે એક કર્તવ્ય નિભાવવાનું છે, કામ કરવાનું છે અને અમે પૃથ્થ લોકોનાં આર્થિકવાદ તમારી સાથે છે. મારા માટે, આ દિવસ પછી, આ અનુભવો પછી બીજું કંઈ નહિ પણ માત્ર તમારાથી છેલ્લી વિદાય લેવાનું જ બાકી રહી જાય છે - અને નિકટ આવતાં અંત અને પ્રતીક્ષા કરી રહેલ ઈશ્વરને ધ્યાનમાં રાખતાં ઉદાસ ભાવ સાથે પણ કોઈ અદેખાઈ કે કોઈ ખરબ લાગણીઓ વિના માત્ર એટલું જ કહવાનું છે. ‘આવ, મારા એકાકી ઘડપણ! ભસ્મ થઈ જા, નિરુપયોગી જિંદગી!’”

લાપ્રેત્સ્કી ચૂપચાપ ઊભો થયો અને ચૂપચાપ ચલ્યો ગયો; કોઈએ તેની તરફ ધ્યાન ન આપ્યું; કોઈએ તેને રોક્યો નહિ; લીંબુનાં ઊંચાં વૃક્ષોની લીલી છમ દીવાલો પાછળ બગીચામાં મોજમજના અવાજ પહેલાં કરતાં પણ વધારે જોરથી ગૂંજી રહ્યા હતા. તે પોતાની ઘોડાગાડીમાં ચઢ્યો અને ગાડીવાનને ધર તરફ હાંકી જવાનો અને ઘોડાઓને ઉતારવાનું કસાવવાનો આદેશ આપ્યો.

“અને અંત?” કદાચ નિરાશ થયેલ વાચક પૂછશે. “ત્યાર પછી લાપ્રેત્સ્કીનું શું થયું? અને લીંબુ?” પણ તેવાં લોકોના વિષે કહેવાનું શું બાકી રહી જાય છે જેઓ હજી સુધી જીવતાં તો છે પણ અ. સંસારથી અને તેના સંઘર્ષથી વિરક્ત થઈ ગયાં છે? શા માટે તેમના વિષય પર પાછા આવવું? એમ કહેવામાં આવે છે કે લાપ્રેત્સ્કી દૂર દૂરના એ મકાન ગયો હતો જ્યાં લીંબુએ શરણ લીધું હતું અને તેને મળ્યો હતો. એક પછી એક ગાયકમંચની સામથી પગથિયાં ઊતરતા ન તેની એકદમ નજીકમાંથી પસાર થતી નીકળી ગઈ; તે નનન. અકસમાન, નમ્રપણે ઉતાવળી ચાલ પસાર થઈ ગઈ હતી અને તની તરફ નજર સુધ્ધાં ઊંચી નહોતી કરી; માત્ર તેની પાંપણો થોડીક ફૂજી અને ગળાઈ ગયલો ચહરો હજી વધારે નીચો ઝૂકી ગયો અને જળમાળા વડે વીંટળાયેલ વાળેલા હાથની આંગળીઓ હજી વધારે તરીને દબાવી દીધી. તેઓ બન્ને શું વિચારી રહ્યાં હતાં? તેઓ બન્ને ત્રી લાગણી અનુભવી રહ્યાં હતાં? કોણ જાણી શકે છે? કોણ કહી શકે છે? જિંદગીમાં એવી કેટલીક ભૂલો આવે છે, એવી લાગણીઓ જામના પ્રત્યે કોઈ આગળી ચીંધી શકે છે—અને આગળ વધી જાય ૧૭ બસ.

વાચકોને

આ પ્રકાશન વિશે આપણે જરૂરી લાગે તે ટિપ્પણીઓ તથા સલાહસૂચનો આપ મોકલશો તો અમે આભારી થઈશું.

અમને આશા છે કે આપની માતૃભાષામાં ફરસી તથા સોવિયેત સાહિત્યનું વાંચન આપને અમારી જનતાની સંસ્કૃતિ અને જીવનરીતિનો વધારે ઊંડો પરિચય મેળવવામાં સહાયબૂત થશે.

‘રાદુગા’ પ્રકાશન

ઝૂબોવ્સ્કી બુલવર, ૧૭

મોસ્કો, સોવિયેત સંઘ

આન્તોન ચેખોવ લઘુનવલો અને નવલિકાઓ

વિખ્યાત રશિયન લેખક આન્તોન ચેખોવ (૧૮૬૦-૧૯૦૪)ના આ સંગ્રહમાં ૧૮૮૩થી ૧૯૦૦ની સાલની વચ્ચે લખાયેલી વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આન્તોન ચેખોવનું નામ લેખકોની દુનિયાના લેવ તોલ્સ્ટોય અને ફોદોર દોસ્તોયેવ્સ્કી જેવા મહાન વિદ્વાનોની છત્રછામાં આવે છે. જુવાન ચેખોવની કેટલીક લાસ્યરસપ્રધાન વાર્તાઓ છે જેવી કે ‘દુષ્ટ છોકરો’, ‘સ્વીડિશ દીવાસળી’, ‘અતિરેક્ત’, કટાક્ષાત્મક લખાણોના મુંદર નમૂનાઓ છે ‘જાડે માણસ અને પાતળો માણસ’, ‘મુખીટું’, ‘આન્ના’, અને ‘મોડાં ખીલેલાં પુષ્પો’. ગમે તેમ પણ એવી કૃતિઓને પણ ગર્વભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે જે ચેખોવનો સામાન્ય જનતા અને કામદાર લોકો માટેનો ઊંડો દયાભાવ દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘ધી દન્ટર’, ‘મીઝરી’, ‘પેન્ડેમોનીયમ’, ‘એનેમીસ’, અને દૃઢપણે દાર્શનિક અને સામાજિક વાર્તાઓ ‘લાઈટ્સ’, ‘ધી બ્લેક ફાયર’ અને ‘ઇન ધી ગલ્લી’.

નિકોલાઈ ગોગોલ સેન્ટ પીટર્સબર્ગની વાર્તાઓ

નિકોલાઈ ગોગોલ (૧૮૦૯-૧૮૫૨), પૂશ્કિન અને દોસ્તોયેવ્સ્કીના સમકાલીન, રશિયન સાહિત્યમાં પ્રકૃતિવાદની સ્કૂલના સંસ્થાપક હતા. અને તેમણી કટાક્ષયુક્ત સાહિત્યકૃતિની શૈલીમાં કોઈ બચાવશીનું સમોવરિફું નહોતું. તેમણે ગંભીર વાસ્તવાદનાં વિકાસ પર નિર્ણાયક પ્રભાવ અને રશિયન સાહિત્યમાં માનવતાવાદી અને લોકશાહીત્મક સિદ્ધાંતોના નિશ્ચિત વિધાનનો ઉપયોગ કર્યો.

આ સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવેલી વાર્તાઓ ગોગોલની અદ્ભુત બુદ્ધિપ્રતિભાને પ્રગટ કરતી જુદી જુદી શૈલીઓની છે.

આ પુસ્તકને ગોગોલ, તેમના મિત્રો અને સહકાર્યકરોના કોટાઓ અને વિખ્યાત કલાકારોના ચિત્રો વડે સુશોભિત કરવામાં આવ્યું છે.

તુર્કમેન લોક વાર્તાઓ

આ સંગ્રહની ઘણીબધી વાર્તાઓ શેર્જિદા જીવનને લગતી અને શ્રીમંત માલિકો, વેપારીઓ અને પાદશાહ તથા પાદરીઓની ઈચ્છાઓને અનુસરનારા એવા બધાં જ લોકોના લોભવૃત્તિ અને જૂઠ્ઠાણાવૃત્તિ પ્રત્યે જોરદાર સમૂજ ભરી છે. સૌથી જાણીતી વાર્તાઓમાંથી એક છે 'માલિક અને તેના મજૂરો', માલિક મૃત્યુ પામે છે અને તેની પત્ની, જે એટલી જ લોભી હતી તે, પોતાની બધી જ સંપત્તિ ગુમાવી બેસે છે અને ભગ્ન હૃદયે મૃત્યુ પામે છે. શેર્જિદા જીવની વાર્તાઓમાં પ્રચલિત નાયક વાર્તાગુલાકની વાર્તાઓને સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે, જે ચપળ બુદ્ધિવાળા તરીકે અને શોધક તરીકે પ્રખ્યાત છે.

આ પુસ્તક આકર્ષક રીતે સુશોભિત કરવામાં આવ્યું છે.

સ્તુગાન્સ્કી

કિથોર

સ્તુગાન્સ્કી ભાઈઓ આર્કાદી અને બોરીસ સોવિયેત વૈજ્ઞાનિક નવલકથાના લેખકો છે, જેમની સૌથી પહેલી કૃતિ 'ધી લેન્ડ ઓફ પર્પલ ક્લાઉડ્સ' ત્રીસ વર્ષ પહેલાં પ્રકાશિત થઈ હતી. વ્યવસાયે આર્કાદી પૂર્વા દેશોના નિષ્ણાત હતા અને બોરીસ ખગોળવેત્તા. તેમનાં પુસ્તકો સ્વદેશમાં અને વિદેશમાં પણ ખૂબ જ પ્રચલિત હતા, વિશેષ કરીને 'એટેમ્ટેડ એસ્કેપ', 'અ ક્રીસ્ટન્ટ રેઈનબો, થીન્ગ્સ ઓફ પ્રે', 'ઈટ ઈઝ હાઈ ટુ બી ગોડ', 'ધી ઈનહેબીટેડ આલેન્ડ' અને 'પીકનીક બાય ધી રોડ સાઈડ'.

બંને ભાઈઓ વૈજ્ઞાનિક નવલકથાથી ઘણી શૈલીઓમાં કામ કરે છે પણ તેમનાં લખાણોનો મુખ્ય વિષય છે સંપર્કનો વિષય. તેઓ પોતાના નાયકોને બધાં જ પ્રકારની પરિસ્થિતિઓમાં મૂકે છે અને સ્થાનીસ્થલ લેમના નાયકોમાંથી એકનો ઉલ્લેખ કરતા તેઓ તેમને "આખી માનવજાત માટે નૈતિક ઈલાજ શોધી કાઢવા" પ્રયત્ન કરવાની ફરજ પાડે છે.

ઈવાન તુર્ગેનેવે (૧૮૧૮-૧૮૮૩)

અને વિશ્વ સાહિત્યના
સમયાં ગદ્યના એક કુશળ
ના રૂપમાં પ્રવેશ કર્યો.

નવલકથા 'કુલીન ઘરાનું'નું કેન્દ્ર
લીઝા અને લાત્રેન્સ્કીની અત્યંત
પ્રેમકથા. તેની સાથે સાથે
આ નવલકથા નૈતિક કર્તવ્ય
આત્મત્યાગ વિષે, સુખ વિષે,
ની અર્થ વિષે પણ છે.

'તુર્ગેનેવની બધી કૃતિઓ વિષે
હક રૂપે શું કહી શકાય? શું એ
અનુભવી શકાય છે કે તેમને
પછી આપણે વધારે સહેલાઈથી
લઈ શકીએ છીએ, વધારે
ઈથી વિશ્વાસ કરી શકીએ છીએ
સુખદ ઉશ્મ્માનો અનુભવ કરી
છીએ? તમે સ્પષ્ટ રીતે એ
વ કરી શકો છો કે તમારું નૈતિક
કેવી રીતે ઊંચું ઊંચી રહ્યું છે,
કાશં વિચારોમાં તમે લેખકને
ઈદ આપો છો અને તેને ચાહો
આ પારદર્શી, જાણે વાળનાં
બિંબ, દરેક પંક્તિમાં સ્પષ્ટિત
અને જ્યોતિના આ વસંત આજ
પ્રેરે છે."

મ. ઈ. સાલ્તિકોવ-શ્ચેદ્રિન

||
કું

ઈવાન તુર્ગેનેવ

કુલીન ઘરાનું

કું
||

